

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2003

2-3

A tartalomból

Hatással voltak-e a magyar
erazmisták Erasmusra?

Az arisztotelészi örökség és
az egységesség kritériuma
Bajza József regényelméletében

Új időknek új terei

2-3

2003

Irk

ItK

Publications d'histoire littéraire
107e année n° 2-3 2003

COMITE DE REDACTION

László Szörényi
directeur de la revue

Gábor Kecskeméti
rédacteur en chef

Mihály Balázs
Ferenc Bíró
István Bitskey
Péter Dávidházi
Edit Erdődy
Péter Kőszeghy
Péter Kulcsár
György Tverdota
András Vizkelety

*

Tünde Császtvay
rédacteur

Sándor Bene
rédacteur de la rubrique « Revue »

Béla Hegedüs
rédacteur technique adjoint

REDACTION

H-1118 Budapest, Ménesi út 11-13. Hongrie

Internet : <http://itk.iti.mta.hu>

Adresse électronique : itk@iti.mta.hu

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (főszerkesztő), KECSKEMÉTI GÁBOR (felelős szerkesztő)

BALÁZS MIHÁLY, BÍRÓ FERENC, BITSKEY ISTVÁN, DÁVIDHÁZI PÉTER,
ERDŐDY EDIT, KŐSZEGHY PÉTER, KULCSÁR PÉTER, TVERDOTA GYÖRGY,
VIZKELETY ANDRÁS

CSÁSZTVAY TÜNDE (technikai szerkesztő)

1997. CI. ÉVFOLYAM

BALASSI KIADÓ, BUDAPEST

A CI. évfolyam munkatársai

Ács Pál (Budapest)
Bartók István (Budapest)
Bezeckzy Gábor (Budapest)
Bitskey István (Debrecen)
Bodnár György (Budapest)
Borbély Szilárd (Debrecen)
Botka Ferenc (Budapest)
Buda Attila (Budapest)
Dávid Gábor Csaba (Budapest)
Dávidházi Péter (Budapest)
Debreczeni Attila (Debrecen)
Demeter Júlia (Budapest)
Doboss Gyula (Budapest)
Erdődy Edit (Budapest)
Fejér Ádám (Szeged)
Fried István (Budapest)
Gosztonyi Ferenc (Szombathely)
Gránicz István (Budapest)
Gyapay László (Budapest)
Hargittay Emil (Budapest)
Heltai János (Budapest)
Hites Sándor (Tata)
Illés Sándor (Gödöllő)
Janzer Frigyes (Budapest)
Kabdebó Lóránt (Budapest)
Káldos János (Budaörs)
Kecskeméti Gábor (Budapest)
Kelevéz Ágnes (Budapest)
Kerényi Ferenc (Budapest)
Kiss Antal (Piliscsaba)
Knapp Éva (Budapest)
Kókay György (Budapest)
Koltai András (Budapest)
Korompay H. János (Budapest)
Kőríz Imre (Budapest)
Kövendi Dénes (Budapest)
Kulcsár Péter (Budapest)
Maár Judit (Budapest)
Máthé József (Gyömrő)

Melczer Tibor (Budapest)
Mezei Márta (Budapest)
Milbacher Róbert (Békéscsaba)
Monok István (Szeged)
Nagy Miklós (Budapest)
Németh G. Béla (Budapest)
Németh S. Katalin (Budapest)
Nyilasy Balázs (Budapest)
Orosz László (Kecskemét)
Pásztor Emil (Eger)
Penke Olga (Szeged)
Péter László (Szeged)
Petróczi Éva (Budapest)
Pilo Boyl, Cecilia (Olaszország)
Pintér Márta Zsuzsanna (Budapest)
Pozsvai Györgyi (Budapest)
Ratzky Rita (Budapest)
S. Sárdi Margit (Budapest)
Sipos Lajos (Budapest)
Szabó András (Budapest)
Szabó Gábor (Szeged)
Székely György (Budapest)
Szelestei N. László (Budapest)
Szilágyi Márton (Budapest)
Szilasi László (Szeged)
Szili József (Budapest)
Szörényi László (Budapest)
Tarnai Andor (Budapest)
Tarnói László (Budapest)
Téglás János (Budapest)
Tóth Tünde (Zalaegerszeg)
Tusor Péter (Budapest)
Tüskés Gábor (Budapest)
Tverdota György (Budapest)
Varga Imre (Budapest)
Virág Zoltán (Szeged)
Vizkelety András (Budapest)
Wéber Antal (Budapest)
Zubov, Nyikolaj Ivanovics (Odessza)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Ács Pál</i> : A Szent Makkabeusok nevei (Pseudo-Josephus mint Sztárai Mihály, Bornemisza Miklós és Zombori Antal forrása)	199
<i>Fejér Ádám</i> : Horváth János és a korszerű Petőfi-kép	508
<i>Hites Sándor</i> : A Vernunft tragédiája (Madách Imre főművének újraolvasása a kantai ismeretelmélet horizontján)	39
<i>Knapp Éva</i> : Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna–Occasio-versében	470
<i>Németh G. Béla</i> : Babits irodalomszemléletének alakulása	58
<i>Németh S. Katalin</i> : Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg	1
<i>Nyilasy Balázs</i> : Gondolatok az Arany-ballada poétikájáról	527
<i>Pozsvai Györgyi</i> : Egymásba pillantó tükrök (A dialogikus önvizsgálódás módozatai Asbóth János <i>Álmok álmodója</i> című regényében)	247
<i>Szilasi László</i> : Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)	217
<i>Szörényi László</i> : Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban	16
<i>Tarnai Andor</i> : A neolatin költészet és dráma alkonya Európában	457
<i>Tarnói László</i> : Értéktételek a magyarországi német nyelvű irodalmi életben a 18–19. század fordulóján	235
<i>Wéber Antal</i> : A <i>Budapesti Árvíz</i> könyv mint irodalmi antológia	25

Kisebb közlemények

<i>Bartók István</i> : Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija	550
<i>Bartók István</i> : Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija (Tanítás és oktatás a 17. század második felének magyar prédikációelméletében)	263
<i>Bodnár György</i> : Babits Mihály korrajzregényei avagy küzdelmek az epikával	292
<i>Dávid Gábor Csaba</i> : Wesselényi Miklós <i>Baliteletekről</i> című művének keletkezése	72
<i>Dávid Gábor Csaba</i> : Wesselényi Miklós <i>Baliteletekről</i> című röpiratának előképei	269
<i>Gosztonyi Ferenc</i> : Kisfaludy Károly 19. századi irodalmi kultuszáról	279
<i>Heltai János</i> : Balassi és Buchanan <i>Iephtese</i>	541
<i>Janzer Frigyes</i> : József Attila és a romantika	557
<i>Kabdebó Lóránt</i> : Szabó Lőrinc finn fordításai	79
<i>Szabó András</i> : Balassi Bálint és öccse Nürnbergben (1565–1577)	64

Műhely

<i>Buda Attila</i> : Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában	604
<i>Dávidházi Péter</i> : Egy szerzői név kiválasztása a reformkorban (Franz Karl Joseph Schedeltől Toldy Ferencig)	123
<i>Gyapay László</i> : A recenzióírás elméleti hozadéka (Kölcsey kritikaelméleti töredékei a tízes évek közepéről)	98
<i>Illés Sándor</i> : Babits Mihály fogarasi lakásai	581
<i>Kőrös Imre</i> : Ottlik Budájának szövege	343
<i>Kövendi Dénes</i> : Rendszer a rendszertelenségben (Ady metrumváltó időmértékes verselése)	300
<i>Melczer Tibor</i> : Babits Mihály bajai versei	573
<i>Sipos Lajos</i> : A Babits-levelezésről	627
<i>Téglás János</i> : Babits és a Petőfi Társaság	587
<i>Tverdota György</i> : Klasszikus álmok (Dekadencia és antikvitás Babits első korszakának verseiben)	566
<i>Zubov, Nyikolaj Ivanovics</i> : A tulajdonnév konstrukciós szerepe a szépirodalomban (Két példa)	130

Textológia

<i>Tóth Tünde</i> : Irodalomtörténészek a bábéli könyvtárból (A régi magyar vers repertórium) 133	133
---	-----

Műelemzés

<i>Milbacher Róbert</i> : „Rólad a mese meztlábos cigány múzsaleány!?” (Második közelítés A nagyidai cigányokhoz)	347
<i>Petróczi Éva</i> : Egy fordítás háttértörténete (Lewis Bayly: <i>The Practice of Piety</i> – Medgyesi Pál: <i>Praxis pietatis</i>)	634
<i>Pilo Boyl, Cecilia</i> : <i>Caesar Aegyptus földén Alexandriában</i> (Olasz jezsuita iskoladráma Faludi Ferenc átdolgozásában)	650
<i>Szabó Gábor</i> : Egy fiktív személy (f)eltüntetése (Orbán János Dénes versei)	656
<i>Szili József</i> : Anakronotoposzok avagy új-angliai lelkiismerettel Nagy-Idán	385

Adattár

<i>Bitskey István</i> : Ismeretlen latin köszöntővers a bíborossá kinevezett Pázmány Péterről	159
<i>Botka Ferenc</i> : Mallorcai „szép napok” (Déry Tibor két élete, 1934–1936-ban írt naplójegyzetei tükrében)	400
<i>Debreczeni Attila</i> : Horváth Ádám kiadatlan verstani tárgyú levele	166
<i>Hargittay Emil–Kiss Antal</i> : „Pestis idein gyakorlando jmsatsagh”	668
<i>Ratzky Rita</i> : Ismeretlen Kölcsey-dokumentumok a Kolozsvári Állami Levéltárban	671
<i>Szelestei N. László</i> : Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs diárium töredéke)	146
<i>Szilágyi Márton</i> : Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból	394

<i>Tusor Péter</i> : Balassi Bálint ismeretlen levele Krakkó város ügyészéhez	664
<i>Tusor Péter</i> : Rimay János levele Batthyány Ferenchez	392

Vita, Párbeszéd

<i>Koltai András</i> : Rimay János leveléről	676
<i>Kőrösi Imre</i> : Válasz Orosz László megjegyzéseire	419
<i>Orosz László</i> : Berzsényi verseinek kiadásáról	418

Krónika

Arany János-konferencia (Nagykőrös, 1997. október 22.) (<i>Korompay H. János</i>)	723
Bessenyei-émlékezés a Magyar Tudományos Akadémián (1997. szeptember 16.) (<i>Kókay György</i>)	721
Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának üléséről (1997. február 10.) (<i>Kelevész Ágnes</i>)	448
Bíró Ferenc hatvanéves (<i>Németh S. Katalin</i>)	446
Bodor Ádám munkássága a mai magyar prózairodalomban (Budapest, 1997. december 4–5.) (<i>Erdődy Edit</i>)	723
Enyedi György és a kelet-közép-európai unitarizmus a XVI–XVII. században (Kolozsvár, 1997. szeptember 2–6.) (<i>Káldos János</i>)	718
Paul F. Gehl előadása az Irodalomtudományi Intézet Reneszansz Osztályán (1997. március 19.) (<i>Ács Pál</i>)	449
A hetvenéves Bodnár György köszöntése (<i>Szörényi László</i>)	714
Intézeti hírek (1997. január 1.–december 31.)	724
Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány (Irodalomtörténeti konferencia, Pécs, 1997. május 23–25.) (<i>Kecskeméti Gábor</i>)	452
Konferencia Tandori Dezső munkásságáról (Budapest, 1997. október 15–16.) (<i>Doboss Gyula</i>)	722
Kovács Sándor Iván hatvanéves (<i>Kulcsár Péter</i>)	716
A magyar színház születése (Tudományos konferencia, Eger, 1997. augusztus 27–30.) (<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i>)	453
A Martinkó-díj első odaítélése, Martinkó-émléktábla	447
Petőfi–Jókai-émlékezés (Pápa, 1997. október 11.) (<i>Kerényi Ferenc</i>)	721
Pirnát Antal (<i>Szörényi László</i>)	710
Tudományos ülészak Klaniczay Tibor halálának ötödik évfordulóján (Budapest, 1997. május 14.)	452
Varga Imre nyolcvanöt éves (<i>Tüskés Gábor</i>)	712

Szemle

<i>Ányos Pál 1756–1784</i> , Vár Ucca Tizenhét, negyedévkönyv, 1994/2, szerk. FENYVESI Ottó, GÉCZI János, MÁTIS Lívia, Veszprém, 1994, 212 l. (<i>Borbély Szilárd</i>)	686
--	-----

- Babits Mihály kéziratái és levelezése (Katalógus)*, összeállította CSÉVE Anna, KELEVÉZ Ágnes, MELCZER Tibor, NEMESKÉRI Erika, Bp., Argumentum Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993, I–IV (Klasszikus magyar frók kézíratainak és levelezésének katalógusai, 3). (Péter László) 706
- BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok: Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 7). (S. Sárdi Margit) 421
- BORI Imre, *Szenteleky Kornél, Újvidék*, Forum Könyvkiadó, 1994, 201 l. (Virág Zoltán) 701
- BÖSZÖRMÉNYI István, *Kármán József emléke Losoncon 1896–1996*, Losonc, a Csemadok Losonci Alapszervezete, 1996, 38 l. (Szilágyi Márton) 689
- Cholnoky Viktor 1868–1912, Vár Ucca Tizenhét, negyedévkönyv, 1993/1, szerk. FENYVESI Ottó, GÉCZI János, MÁTIS Livia, Veszprém, 1993, 166 + LV l. (Bezeczky Gábor) 693
- Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein (Faut Márk és Klein Menyhért krónikája) 1526–1616*, Hrsg. József László KOVÁCS, Sopron–Eisenstadt, Soproni Levéltár–Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1995, 175 l. (Sopron Város Történeti Forrásai: Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, C sorozat, 1 = Burgenländische Forschungen, Sonderband, 17). (Vizkelety András) 677
- Écrire le voyage*, réd. György TVERDOTA, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1994, 272 l. (Maár Judit) 434
- ESTERHÁZY Pál, *Az boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áetatosságok* (Nagyszombat, 1691), hasonmás kiadás, tan. SZÖRÉNYI László, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 164 + 30 l. (BHA, 31). (Tüskés Gábor) 424
- ESTERHÁZY Pál, *Az egész világon lévő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti* (Nagyszombat, 1690), hasonmás kiadás, tan. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, GALAVICS Géza, Bp., Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994, 6 + [217] + 8 l., 118 l. (BHA, 30). (Monok István) 682
- GYÁRFÁS István, *Virgilius poétiának Aeneise*, kiad., bev., jegyz. THIMÁR Attila, Bp., Universitas Kiadó, 1995, 512 l. (Historia Litteraria, 1). (Bartók István) 427
- IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 345 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 9). (Nagy Miklós) 431
- Jezsuita iskoladrámák (ismert szerzők)*, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, Bp., Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992, 990 l. (RMDE: XVIII. század, 4/1); *Jezsuita iskoladrámák (ismeretlen szerzők), programok, színlapok*, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BERECZ Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1995, 1105 l. (RMDE: XVIII. század, 4/2). (Kerényi Ferenc) 181
- Karacs Teréz (1808–1892): Annotált személyi bibliográfia*, összeáll. LÁSZLÓ Gézőné SZARKA Ágota, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1993, 179 l. (Pásztor Emil) 429
- KRASZTEV Péter, *Ismét újra kell születnünk: A szimbolista irányzat a közép- és kelet-európai irodalmakban*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 179 l. (Res Publica Nostra: Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány, 5). (Gránicz István) 437
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Beszédmód és horizont: Formációk az irodalmi modernségben*, Bp., Argumentum Kiadó, 1996, 315 l. (Fried István) 439

- MAJSAI Károly, *Petőfi Sándor és szülei a szalkszentmártoni nagyvendégfogadóban 1845–1846*, Szalkszentmárton, a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 1996, 192 l. (*Kerényi Ferenc*) 691
- PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, Bp., Argumentum Kiadó, 1993, 163 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 32). (*Székely György*) 186
- POMOGÁTS Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Bereményi Könyvkiadó, 1994, 231 l. (Irodalomtörténeti Kismonográfiák, 1). (*Máthé József*) 191
- II. RÁKÓCZI Ferenc *Fohászai / Aspirationes principis Francisci II. RÁKÓCZI / Aspirations du prince François II RÁKÓCZI*, kiad., jegyz. DÉRI Balázs (latin szöveg), KOVÁCS Ilona (francia szöveg), tárgyi jegyz. HOPP Lajos, magyar ford. CSÓKA Gáspár, DÉRI Balázs, tan. HOPP Lajos, KOVÁCS Ilona, DÉRI Balázs, Bp., Akadémiai–Balassi, 1994, 379 l. (Archivum Rákócziánium, 4). (*Penke Olga*) 684
- Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707*, ed. István György TÓTH, Bp.–Róma, Római Magyar Akadémia–Ráday Gyűjtemény–MTA Történettudományi Intézet, 1994, 459 l. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma: Fontes, 1). (*Varga Imre*) 177
- STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, IV, *Mutatók*, összeáll., szerk. H. TAKÁCS Marianna, Bp., MTA Könyvtára, 1994, 234 l. (A Magyarországi Iskolai Színjátékok Forrásai és Irodalma, 4). (*Demeter Júlia*) 180
- SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 486 l. (Humanizmus és Reformáció, 23). (*Szabó András*) 678
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „*Minta a szőnyegen*”: *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995, 268 l. (*Szili József*) 192
- SZENTJÓBI SZABÓ László *Összes művei*, kiad., bev., jegyz. DEBRECZENI Attila, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 349 l. (Felfedezett Klasszikusok, 13). (*Mezei Márta*) 188

Melléklet

Kecskeméti Gábor: Az Irodalomtörténeti Közlemények címléírasi és jegyzetelési alapelvei

NÉVMUTATÓ

- A. R. 284
Aarne, Antti 186
Ablonczy László 455
Abrams, M. H. 564, 565
Ábrányi Emil 590, 598
Ábrányi Kornél 247, 248
Acidalius, Valens 464
Acontius, Jacobus 719
Ács Pál 138, 199, 213, 214, 451, 470, 471, 481, 482, 726
Ács Zsigmond 723
Adamik Lajos 211
Adamik Tamás 218, 475
Ady Endre 60, 300–305, 307, 308, 310–312, 314–321, 324, 325, 327, 328, 330, 332, 334, 335, 339–342, 403, 444, 445, 513–515, 524, 526, 576, 587, 590, 607–610, 621, 627, 629, 631, 632, 662, 703, 709, 723
Aggházy Kamill 88
Agostino, Antonio 472, 476
Ágoston, Szent 58, 59, 61, 63, 183, 184, 203, 204, 206, 264, 297, 576, 632
Agricola, Rudolf 124, 458
Aiszkülosz 104
Akáts Ferenc 235
Alaghy Ferenc 146, 148, 149, 151–155, 157, 158
Alaghy Menyhért 148
Alberti, Leon Battista 476
Alciatus, Andreas 471, 475, 478, 480–482, 489, 494, 498–500, 504–506
Alexander Bernát 41, 593, 597
Alinobio, Pierfrancesco 159
Alkalay Edmund 415
Alsted, Johann Heinrich 457, 550
Alszegehy Zsoltné 181
Ambrózy Pál 581–583
Ambrus, Szent 206
Ambrus Zoltán 593
Amesius, Guilielmus 265–267, 552, 638
Ammianus Marcellinus 474
Ancsel Éva 47, 53
Andersen György 598
Andrássy György 718
Andrić, Ivo 703
Angerianus, Hieronymus 461, 480, 481, 491
Angyal Dávid 102, 593
Angyalosi Gergely 41, 343, 722–724, 727
Anna, főhercegné 80, 95, 96
Annesley, Arthur 6
Annyenszkij, Innokentyij Fjodorovics 571
Anonymus 20
Antal István 90
Antiokhosz Epiphánész 199, 200, 202, 210–214
Antonelli, Roberto 133, 137
Antonius da Piacenza 203
Ányos Pál 189, 686–689
Apafi Mihály 5, 6, 8–10, 13–15
Apollinaire, Guillaume 444, 703
Apostolicus, Joannes Franciscus 480
Apponyi Albert 627
Áprily Lajos 192, 317
Apró Ferenc 567
Aranka György 394
Arany János 60, 129, 196, 231, 290, 312, 317, 341, 342, 347–357, 360–377, 381–383, 385, 386, 388–391, 432–434, 524, 527, 529, 530, 532–540, 569, 578, 609, 627, 629, 631, 632, 662, 723
Arany László 247, 248, 365, 433
Arator (Szántó) István 150, 151
Arisztophanész 353
Arisztotelész 120
Árkosi Benedek 719
Arnauld, Antoine 686
Arndt, Ernst Moritz 245, 246
Arndt, Johann 12
Arnold, Walter 403, 408
Árpád 23, 238, 242, 246, 349
Arrianosz 22
Artaud, N. L. 474
Artner, Therese von 243, 244
Asbóth János 247, 248, 250, 256, 257, 262
Aschermann, Johannes 150, 156
Aszklepiadész 170, 175
Asztalos István 192, 691

- Attila 21, 23, 24, 211, 213
 August, Braunschweig-Lüneburg hercege 12
 Auriemma, Tommaso 425
 Ausonius, Decimus Magnus 471, 473, 474, 478, 486, 490–492, 494
 Ayrer, Jakob 467

B. F. lásd Botka Ferenc
 Babits Angyal 583, 606, 608
 Babits Ildikó 624
 Babits István 608
 Babits Mihály 58–63, 292–294, 297–302, 305, 386, 416, 440, 510, 515, 563, 566–575, 577–579, 581–606, 608–633, 662, 706–709
 Babits Mihályné Kelemen Auróra 584, 613, 614, 624, 625, 628
 Bach, Gerda 417
 Bacher Vilmos 203
 Bacon, Francis 479, 480, 481, 500, 501
 Bacsó Béla 41
 Bagoly Kata 263
 Bágyoni Váró András 96
 Bahnsen, Benedict 11
 Bahtyin, Mihail M. 253, 260, 364, 374, 377, 383
 Baif, Jean Antoine de 459
 Bajor Andor 192
 Bajza József 26, 38, 72–74, 76, 109, 123–129, 284, 359, 511
 Bakcsi György 438
 Balásházy János 74, 75
 Balassi Bálint 60, 64, 66–69, 71, 135, 137, 138, 140, 141, 143, 149, 201, 222, 421, 422, 452, 455, 470, 471, 480, 482, 484–488, 499, 500, 541, 543–549, 664, 666, 667, 711
 Balassi Ferenc 64, 69, 71
 Balassi Imre 71
 Balassi János 64, 70
 Balassi János (szül. 1565) 71
 Balavoine, Claudie 457, 468
 Balázs Béla 596, 629
 Balázs János 568
 Balázs Mihály 11, 146, 148, 217, 452, 681, 718–720
 Balde, Jacob 468
 Baldensperger, Fernand 60
 Bálint György 614, 617, 620, 627, 633
 Bálint Sándor 213, 392
 Bálint Tibor 192
 Balla Ignác 588, 590, 613
 Balla Károly 110
 Ballagi Géza 397
 Baló László 7, 8

 Balogh József 624
 Balsamo-Crivelli, Gustavo 506
 Balzac, Honoré de 434, de 437
 Bammel, Ernst 203
 Bán Imre 1, 9, 13, 423, 489, 634, 649
 Bán Zoltán András 343
 Bandinus, Marcus 178, 179
 Bánfi Florio 160
 Bánhegyi György 98
 Bánóczy József 41, 418
 Bányai János 722, 723
 Bar Kosziba 202
 Barabás Miklós 390
 Baránszky Jób László 534–536
 Barberini, Francesco 160
 Barclay, John 396, 481, 501
 Barczafalvi Szabó Dávid 236
 Bárcki Géza 127, 386
 Barcsai Ákos 225, 639, 641
 Barner, Wilfried 492
 Baróti Dezső 396
 Baróti Gáspár 148, 151, 152, 154
 Baróti Szabó Dávid 236
 Barry, Paul de 425
 Barsi Lencsés István 673
 Bársony István 592–594
 Barta Gábor 682
 Barta István 671, 675
 Barta János 347, 349, 363, 364, 367, 374, 381, 432, 434
 Barta Lajos 415
 Bartalis János 627, 633
 Bártfay László 72–77, 110
 Barthes, Roland 656
 Bartók István 134, 263, 268, 429, 452, 556
 Bartók Lajos 291
 Bartók László 290
 Bartoš, F. M. 13
 Bartsch, Adam 479
 Barzó J. 282
 Basch Lóránt 621
 Bassaeus, Nicolaus 483
 Bata Imre 722
 Báthory család 711
 Báthory Gábor 482
 Báthory István, eccsedí 452, 682
 Báthory István, lengyel király 465
 Báthory Miklós 679, 682
 Batizi András 135, 212
 Batsányi János 189, 686
 Batthyány Ádám 676

- Batthyány II. Ferenc 392, 393, 676
 Batthyány Tivadar 592
 Batthyányné Lobkowitz Poppel Éva 676
 Baudelaire, Charles 436, 444, 568, 569, 575, 576,
 631
 Baudius (le Bauldier), Dominicus 461
 Bauhuis, Bernhard 481
 Bauman, B. 14
 Baumer, Franklin L. 529
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 121
 Bay György 113
 Bay István 148, 150, 156–158
 Bay Mihály 148
 Bayly, Lewis 634–642, 644–647, 649
 Beck Ö. Fülöp 629
 Beckby, Hermann 473
 Beckett, Samuel 725
 Bečková, Marta 720
 Bedy Vince 148
 Begyács László 416
 Bejczy Benedek 148, 153, 154, 156, 158
 Bejczy Tamás 151
 Beke Albert 168
 Békés Gáspár 681
 Békési Imre 386
 Béládi Miklós 134, 714
 Beleth, Johannes 210
 Belia György 567, 573, 574, 578–580, 599, 606,
 607, 619–621, 707–709
 Belleau, Rémy 459
 Belting, Hans 204, 205
 Bencze Márton 718
 Benda Kálmán 180, 217, 393
 Béndek Péter 384
 Bene Sándor 217
 Benedek Elek 593, 600, 603
 Benedetz Móric 615
 Benett, Jonathan 46
 Benkovics Ágoston 177, 179
 Benkó Samu 718
 Benn, Gottfried 443
 Bensly, R. L. 207
 Beőthy László 433
 Beőthy Zsolt 59, 247, 248, 289, 290, 350, 352, 355,
 530, 537, 593, 627
 Berchet, Jean-Claude 436, 437
 Bérczi Ede 584
 Bérczy Károly 256
 Berda József 627
 Berde Mária 192
 Berecz Ágnes 181
 Berend László 412
 Berényi Gábor 54, 374, 376
 Berényi Vera 416
 Berg, Paul 541
 Berger, Peter 232, 233
 Bergson, Henri 59, 61, 63
 Berkes Tamás 727
 Berlász Jenő 112
 Bernardo 410
 Bernáth Aurél 416
 Beroaldus, Philippus major 497, 480
 Bérosszosz 18, 20, 21
 Bersman, Gregor 481
 Bertha Csilla 390
 Bertha Sándor 72, 73
 Berthóty Ilonka 396
 Bertleff András 583, 584
 Berzeviczy Albert 599, 600, 602
 Berzeviczy Gergely 238
 Berzsényi Dániel 37, 60, 99, 107, 108, 112, 114–
 118, 129, 239, 418, 419, 513, 520, 522, 630, 662
 Bessenyei György 18, 446, 447, 454, 721
 Bessenyei József 682
 Bethlen Gábor 161, 179, 422, 550, 676
 Bethlen István 627
 Bethlen Miklós 6, 60, 229–231, 233, 234, 428
 Better 416
 Bèze, Théodore de 161, 459, 462, 542
 Bezeeczky Gábor 701
 Bezerédj Amália 29
 Bianca, Concetta 476
 Bickermann, Elias 202, 203
 Bielski, Joachim 69
 Bietenholz, Peter 720
 Bika Ferenc 148
 Bika János 151, 152, 154–156, 158
 Bild, Fritz 415
 Bild, Leopold 415
 Binder János Fülöp 394, 395
 Bing, Gertrud 476
 Bircher, Martin 11
 Bíró Ferenc 387, 394, 397, 446, 448, 449, 688, 721
 Bíró Lajos 590, 591, 594, 595, 597, 598
 Bisterfeld, Johannes Heinrich 267, 268, 452, 550–
 554
 Bisterman, Theodore 22
 Bisztray Gyula 347, 482, 581–584, 613
 Bitskey István 146, 149, 150, 159, 223, 421, 424,
 452, 470
 Blavatszkaja, Jelena Petrovna 439
 Blekastad, Milada 5–7, 9, 12

- Bleyer Jakab 288
 Blok, Alekszandr Alekszandrovics 444
 Blokh, Valentina 144
 Blühmner, Hugo 3
 Blyenburg, Damas van 457
 Bocatius (Bock), Johannes 465, 482
 Boccaccio, Giovanni 476
 Bocchi, Achille 479–481
 Bocskai István 226, 4
 Bod Péter 634, 636, 640
 Boda Miklós 452
 Bodgál Ferenc 386
 Bodnár György 299, 449, 452, 620, 714–716, 722
 Bodola Sámuel 430
 Bodor Ádám 723, 724
 Bodrogi Tibor 384
 Boeke, Richard 720
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 475, 481, 506
 Bogáti Fazakas Miklós 135
 Bognár József 86
 Bojtár Endre 722, 725–727
 Bollók János 452
 Bonaventura, Szent 266
 Boncza Berta (Csinszka) 595, 598
 Bonfini, Antonio 18, 23
 Bónis György 384
 Bonucci, A. 476
 Bónus Tibor 725
 Borbély Szilárd 689
 Bori Imre 701–706
 Bornemisza István 263
 Bornemisza Miklós 199, 200, 203, 207, 209, 212, 214
 Bornemisza Péter 211, 482
 Boros Ferenc 589
 Borovszky Samu 386
 Borsá Gedeon 454
 Borzsák István 211, 213, 471, 486
 Bosinceanu (Lauf), Ida 584
 Bossuet, Jacques Benigne 686
 Boswell, James 628
 Bothár Dénes 136
 Botka Ferenc 400, 402
 Botta István 199, 203, 211, 681
 Bourignon, Antoinette 12
 Bovio, Carolo 425
 Bowra, C. M. 529
 Bösch, Hans 65
 Böszörményi István 689–691
 Böszörményi László 689
 Böttinger, Carl Wilhelm 242
 Bracciolini, Poggio 476
 Brachfeld Olivér 403, 407, 415
 Bradford, William 386
 Bradner, Leicester 490
 Brahimi, Denise 437
 Brassai Zoltán 688, 694–696
 Braun Róbert 416
 Breckling, Timotheus F. 14
 Bredeczky, Samuel 238, 242
 Brenk, Frederick E. 475
 Bresztovszky Ernő 611
 Bretschneider, Carolus Gottlieb 212
 Bridoul, Toussaint 425
 Brisits Frigyes 128
 Brivio, Francesco 159
 Brod, Max 631
 Bródy Miksa 607
 Brown, Peter 210, 281
 Browning, Robert 570
 Bruckner, J. 11
 Brunner, Otto 71
 Bruno, Giordano 464
 Bucanus, Guilielmus 551
 Buchanan, George 201, 460, 462, 465–467, 541–547
 Buck, August 478
 Buda Attila 604, 624, 627
 Budai Ferenc 365, 383, 385
 Buday Dezső 627
 Buday György 417
 Bujalos István 47
 Bunyitay Vincze 160
 Bupalosz 474
 Burke, Peter 232, 377
 Burton, Robert 479
 Busa Margit 112
 Busaeus, Petrus 150, 154
 Busbecq, Augerius Gislain de 218
 Büchner, Georg 40
 Bürger, Gottfried August 527
 Byron, George Gordon 36, 40, 282, 511, 569
 Calaminus, Georgius 467
 Calderon de la Barca, Pedro 104
 Calmet, Augustin 204, 207, 208
 Calvin, Jean 71, 267
 Camerarius, Joachim 66, 486
 Campion, Thomas 460
 Camus, Albert 250, 572
 Canisius, Petrus 426
 Capaccio, Giulio Cesare 478

- Capilupus, Laelius 480
 Caraffa, Antonio 238
 Carducci, Giosué 575
 Carossa, Hans 86, 87
 Cartari, Vincenzo 478, 479, 494, 501
 Casa, Joannes 480
 Caselius, Joannes 463, 464
 Casperius, Caspar 466
 Cato Censorius 483, 504
 Catullus, Caius Valerius 427, 464
 Caussin, Nicolas 425, 495
 Cavaglià, Gianpiero 724
 Cebes Thebanus 492, 504
 Celtis, Conrad 458, 468
 Cervantes Saavedra, Miguel de 233
 Cervicornus, Eucharius 206–208
 Cetto Benedek 19, 21–24
 Ceva, Tommaso 17
 Cézanne, Paul 441
 Chalupka István 416
 Charles, R. H. 206
 Chastel, André 211
 Chateaubriand, François August René 435, 437
 Cholnoky Ferenc 694
 Cholnoky Jenő 697
 Cholnoky László 701
 Cholnoky Viktor 693–701
 Chopin, Frédéric 408
 Chorba János 148, 157, 158
 Christfelsius, Philippus Albertus 69
 Chytraeus, Nathan 463
 Cibot 23
 Cicero, Marcus Tullius 264, 467, 477, 478, 486
 Cifka Péter 281, 286
 Cillei Ulrik 238
 Cincinnius, Johannes 208
 Clark, Johannes 638
 Claudianus, Claudius 474
 Clonovius, Sebastianus 465
 Cocteau, Jean 250
 Codrington, Robert 6
 Cohen, Paul 68
 Cohn, Dorrit 254, 262
 Colie, Rosalie L. 490, 493
 Colleoni, Bartolomeo 415
 Combe, Renée 417
 Comenius, Jan Amos 1–7, 9–15, 422, 720
 Comestor, Petrus 210
 Comte, Auguste 40
 Conrady, Karl Otto 468
 Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 19
 Constantinus Porphyrogenitus 20, 186
 Conti, Natale 472, 476, 479
 Copernicus, Nicolaus 69, 262, 453
 Cordara, Giulio Cesare 454, 650–655
 Cordus, Euricius 480, 481
 Cornificius, Quintus 218, 475
 Correa, Tommaso 491
 Corrozet, Gilles 477, 498
 Cortes, Ferdinandus 546
 Cosse, Charles du 542, 546
 Cotton, John 386
 Cranmerus, Thomas 209
 Crato, Johann 64
 Crell, Samuel 719
 Crinitus, Petrus 480
 Crnjaski, Miloš 445, 703
 Croghan, Martin J. 390
 Cropacius, Caspar 465
 Cunradus, Caspar 464
 Curtius Rufus, Quintus 474
 Curtius, Ernst Robert 218
 Cushing, George F. 570
 Czegle Imre 648
 Czeglédy Károly 19
 Czeszer, Mila 415
 Czetter János Sámuel 394
 Czibula Katalin 181, 453
 Czóbel Béla 414
 Czóbel, Lisa 414
 Czuczor Gergely 26, 527, 531, 532, 536
 Csáky Gergely 146, 156
 Csaplár Ferenc 400
 Császár Elemér 99, 102, 112, 352, 530, 593, 599,
 601, 687, 713
 Császár Ferenc 30, 31, 34
 Császár Imre 588
 Császár Károly 640, 643–645
 Császtvay Tünde 726
 Csáth Géza 629
 Csathó Kálmán 590, 602
 Csatkai Endre 288
 Csató Pál 26, 29, 30, 35
 Csécsi Imre 623
 Csekey István 80
 Csekey Sándor 642
 Cseles Márton 18, 24
 Csengery János 475
 Cserei Ilona 269, 270, 275
 Cserey Miklós 270
 Csergheő Géza 160

- Csernus Sándor 435
 Csetri Lajos 99, 101, 265
 Cséve Anna 613, 627, 706
 Csinszka lásd Boncza Berta
 Csipák Lajos 487
 Csiszár Mirella 596, 613, 709
 Csóka Gáspár 684, 685
 Csokonai Vitéz Mihály 60, 99, 100, 110, 112–114,
 116, 118, 119, 166–169, 186, 236, 237, 284,
 300, 304, 308, 317, 373, 374, 382, 448, 516, 517
 Csorba Csaba I
 Csorba Sándor 671, 721
 Csuka Zoltán 439
 Csulkov, G. 439
 Csurdi Sándor 630
 Csúzi Cseh Jakab 637
 Csűrös Miklós 723
- D. Gy. lásd Doboss Gyula
 Dalen, Cornelis I. van 500
 Dálnoki Benkő Márton 212
 Dálnoki Veres Gerzson 231
 Dálnoki Veress Júlia 88
 Damokos Kázmér 177, 179
 Dán Róbert 711
 Dankovszky, cenzor 72
 Dante Alighieri 40, 350, 610–612, 661, 707, 711,
 716
 Danton, George Jacques 50
 Dapsy Gizella 707
 Darholz Kristóf 485
 Darkó János 180
 Darvas József 416, 622
 Darvasi László 234
 Dassel, Reinald von 205
 Dávid Ferenc 711, 719
 Dávid Gábor Csaba 78, 278
 Dávid István 316
 David, Jan 478, 484, 495, 504
 Dávidházi Péter 123, 279, 280, 288, 362, 435, 721,
 723, 725–727
 Davroltius, Antoine (d'Averoult) 426
 Dayka Gábor 114, 119, 189
 De Laborde, A. 210
 De Latour, Simon 22
 De Sgardelli, Caesar 88
 Deák András 19
 Debreceni K. János 267, 268
 Debreceni S. János 226
 Debreczeni Attila 123, 166, 188, 448, 688
 Decsy Sámuel 269, 273, 274
- Deguignes, Joseph Louis 19–21
 Deherge, Joseph 17
 Deitz, L. 491
 Delehay, Hippolyte 201, 206
 Dembinski, Henryk 354
 Demeter Júlia 181, 454
 Dénes Béla 416
 Deodatus (Diodato, Giovanni) 267
 Dérczy Péter 699–701
 Déri Balázs 684, 685
 Derscham, Hans 680
 Derrida, Jacques 39, 42, 48
 Déry Tibor 400–406, 412
 Déryné Széppataki Róza 430
 Descartes, René 98, 632, 686
 Desericzky Ince 18–21, 24
 Dessewffy Aurél 37
 Dessewffy József 28, 116, 129, 237, 275
 Dettling, Käthe 65
 Devecseri Gábor 416, 568, 621
 Dézsi András 200
 Dézsi Lajos 201, 209
 Di Francesco, Amedeo 454
 Dienes Andor 88
 Dienes Valéria 608
 Dietz, Else 403, 409, 410
 Dilthey, Wilhelm 59, 61, 62
 Dittrich Vilmos 350, 352, 355, 365
 Dobó István 217, 222, 225
 Dobokay Sándor 151
 Doboss Gyula 722, 723
 Dodd, A. H. 640–642
 Domahidy Gedeon 672
 Domokos Mária 454
 Domokos Pál Péter 180
 Domokos Péter 18
 Donker, Marjorie 480
 Doppelmayr, Gabriel 69
 Dorat, Jean 459, 461, 464
 Doren, Alfred 475
 Dorion, D. C. 245
 Dousa (van der Does), Janus 461
 Dousa, Janus, ifj. 461, 462, 464
 Downey, G. 473
 Dózsa György 214
 Döbrentei Gábor 26, 73, 78, 98–102, 112–114, 116,
 118, 119, 270, 418, 429
 Dömötör Ákos 213
 Dömötör Sándor 374
 Dörrie, Heinrich 207, 208, 210
 Drabik, Mikuláš 1, 2, 4–11, 13, 15

- Dragendorff, Hans 412
 Draskovich György 148
 Draskovich János 148
 Draskovich Mátyás 148
 Draskovich Péter 148
 Drescher, Carl 480
 Drescher, Horst W. 390
 Dryden, John 479
 Dselalzade Musztafa 218
 Dsida Jenő 192
 Du Bartas, Guillaume de Salluste 460
 Du Bellay, Joachim 458, 459
 Du Monin, Jean Édouard 459, 460
 Duby, Georges 32
 Dučić, Jovan 703
 Dudith András 64, 71, 464, 719
 Dugonics András 23, 24, 234, 236, 284, 386, 394–399, 448
 Duhalde 21
 Duhr, Bernhard 146
 Dury, John 6
 Dux, Adolf 128
 Dübner, Fr. 473
 Dünnhaupt, Gerhard 11, 12
 Dürer, Albrecht 65, 67

 E. E. lásd Erdődy Edit
 Eckhardt Sándor 69, 70, 201, 222, 393, 470, 471, 480, 486, 489, 499, 500, 666, 713
 Eco, Umberto 657
 Écsy Ödön István 166
 Éder Zoltán 588, 596
 Edgeworth, Maria 390
 Eggenberger, Joseph 236
 Egri Lukács 199
 Egyed Emese 454
 Ehrhardt, Kurt 414
 Ehrlich László 417
 Einczinger Ferenc 706
 Eirénaiosz 360
 Eisemann György 40, 55
 Eleazar 204
 Elek Artúr 616
 Elek István 304
 Eliade, Mircea 376, 377
 Elias, Norbert 232, 374
 Eliot, T. S. 535
 Ellinger, Georg 468
 Empedoklész 482
 Endreffy Zoltán 348
 Endrődi Sándor 687

 Enyedi György 416, 668, 718–720
 Eötvös József 25–27, 31, 34, 35, 38, 58, 60, 102, 116, 250, 432, 433, 674
 Eötvös Mihály 674
 Epiktétosz 492, 504
 Erasmus Rotterdamus, Desiderius 207–210, 213, 214, 470, 472, 476, 478, 483, 486, 500, 504
 Eresey Sándor 366
 Erdély Miklós 722
 T. Erdélyi Ilona 288, 361
 Erdélyi János 26, 28, 34, 38, 359, 361, 363, 374, 386, 533, 622, 633
 Erdélyi József 96
 Erdélyi Pál 666
 Erdélyi Zsuzsanna 453
 Erdő Imréné 722
 Erdődy Edit 343, 724
 Erdősi Iásd Sylvester János
 Eredics Péter 452
 Ernő, főherceg 150, 157, 393
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 426
 Erzsébet, I., angol királynő 461
 Eschenburg, Johann Joachim 168
 Eskola 89
 Esteban y Alvarez, Fernando de 409, 411
 Esterházy Károly 421
 Esterházy Miklós 422, 423
 Esterházy Pál 424–426, 682–684
 Esterházy Péter 197, 234
 Esteros, Juan 417
 Estienne, Henri 460, 462, 464
 Esze Tamás 209, 643
 Etiemble, René 16, 23
 Euripidész 454, 466
 Euszébiosz 204, 207
 Euw, Anton von 205, 210
 Evans Katalin 635
 Evans, Robert J. W. 501
 Evva Gabriella 429, 431
 Eyszen Irén 88

 Fábrián Gábor 357
 Fabiny Tibor 211
 Fábri Anna 695, 698, 701
 Fabricius, Georgius 463, 468
 Fabrizio, Principe 483
 Fabrizius, Jakob 5
 Fábry Zoltán 727
 Falk Miksa 235
 Fallenbüchl Zoltán 392
 Falu Tamás 602

- Faludi Ferenc 60, 170, 175, 182–184, 186, 189, 454, 650–655
 Fanti, Sigismondo 492
 Faragó Erzsébet 701
 Faragó József 87
 Faragó Kornélia 724
 Farinelli, Arturo 87
 Farkas Árpád 192
 Farkas Imre 588
 Farkas Zsolt 722
 Farnady József 594
 Faust Imre 416
 Faut, Mark (Faut Márk) 677, 678
 Fáy András 26, 28, 286–289, 291, 429, 430
 Fáy Dezső 615
 Fejér Ádám 508, 526
 Fekete Zoltán 722
 Félegyházi Tamás 681
 Feleki Sándor 590
 Fenyéry Gyula 126
 Fenyő István 99, 102, 286, 630
 Fenyő László 613
 Fenyő Miksa 606–608, 611, 613
 Fenyvesi Ottó 686, 693
 Ferdinánd, II. 159–161
 Ferdinánd, III. 161
 Ferenc, Assisi Szent 414
 Ferenc, I., francia király 476
 Ferenczi József 356
 Ferenczi László 16, 17, 725, 726
 Ferenczi Zoltán 213, 393, 470, 591, 592, 594, 693
 Ferenczy István 280, 286
 Fessler Ignác Aurél 239
 Festetics, gróf 245
 Feuerbach, Ludwig 40
 Feuermann László 571, 572
 Feyerabendt, Sigmund 208
 Fichte, Johann Gottlieb 242
 Ficino, Marsilio 476
 Fikenscher, Carl Christian Christoph 66
 Filep Katalin 668
 Finchmann, Kenneth 640
 Fischer Magda 415
 Fischer Vilmos 280
 Flaubert, Gustave 444, 628, 631
 Fleischmann Gyula 373, 386
 Fleury, Claude 686
 Florus, Publius Annius 212
 Fodor Géza 279
 Fodor Pál 211, 214
 Font Zsuzsa 133
 Forbesius, Ioannes 267
 Forgách Ferenc 150, 711
 Forgách Imre 682
 Forgách Mihály 464, 682
 Forgách Simon 681, 682
 Forgách Zsigmond 150, 393
 Forgács Antal 416
 Forró Pál 149
 Foster, Andrew 640
 Foucault, Michel 41, 50, 232, 352, 371
 Fourier, François Charles Marie 40
 Fowler, Alastair 479, 480
 Földesi Ferenc 719
 Földessy Gyula 300, 301, 307, 319, 320, 341
 Földi János 168, 169
 Földi Mihályné Havas Irén 709
 Földváry László 199
 Földy Ferenc I
 Förster, Kathe 415
 Fraknói Vilmos 159, 161
 Francken, Christian 150, 710
 Frank István 133
 Frankl, Paul 285
 Franzl, Johann 160
 Fraser, Sir Angus 384
 Fráter Zoltán 563, 630
 Frazer, James G. 383, 384
 Freud, Sigmund 61, 358, 378
 Freudenthal, J. 206, 208, 209
 Freund 403, 411
 Fried István 432, 445
 Friedell, Egon 58
 Friedrich Ildikó 110
 Friedrich, Andreas 478
 Frigyes, Barbarossa 205
 Frigyes, III., pfalzi fejedelem 462
 Frigyes, V., Pfalzi 6
 Frischlin, Jakob 467
 Frischlin, Nikodemus 467
 Friz András 182, 183, 185
 Frobenius, Johannes 208
 Fromentin, Eugène 435, 437
 Frot, Leon 417
 Frye, Northrop 350, 351
 Fuchs 415
 Fuhrmann, Augustin 452
 Fulgenzio a Jesi 178
 Fulvius Flaccus, Quintus 501
 Furia Albertné 680
 Furnivall, F. J. 493
 Fülep Lajos 570, 716

- Fülöp Géza 112
 Füssli, H. 281, 290
 Füst Milán 622, 631
- Gaal József 29, 30, 38
 Gaál Mózes 26, 610
 Gáborjáni (Szabó) Klára 88, 94, 96
 Gachot, François 416
 Gadamer, Hans-Georg 57, 440
 Gager, William 466
 Gajdó Tamás 455
 Gál György 133
 Gál István 577, 578, 613, 617, 649
 Gál Zsuzsanna 454
 Galactéros de Boissier, Lucie 477, 479
 Galamb Sándor 40, 56, 91
 Galavics Géza 682–684
 Gáldi László 713
 Galénosz 475
 Galling, K. 12
 Gálos Rezső 188, 189, 650
 Gara László 345
 Garamszeghy Géczi Sándor 88
 Garay János 26, 387, 388, 527, 532, 535
 Gárdonyi Géza 60, 217, 218, 593, 715
 Cs. Gárdonyi Klára 112
 Garnett, David 414
 Gáspár, Andreas 417
 Gáspár György 431
 Géczi János 686, 693
 Gecsényi Lajos 71, 146
 Gehl, Paul F. 449, 450
 Gehlen, Arnold 233
 Geiss, Gernot 71
 Geleji Katona István 551, 638
 Gellén István 690
 Gellérd Imre 719
 Gellérd Judit 719, 720
 Gellért, Szent 426
 Gellért Oszkár 607, 612–619, 621–623, 625, 630
 Gellrich, Carlos 417
 Genette, Gérard 43
 George, Stefan 85, 86, 444, 568
 Gerboni, Giovanni Battista 159
 Gerendi család 712
 Gerengel, Simon 678
 Gerevich-Kopteff Éva 79
 Gerézdi Rabán 546
 Gergely, Nagy Szent 264
 Gergely, Nazianzoszi Szent 204
 Gergely, XIII. 159
- Gergely, XV. 177
 Gergely András 273
 Gergely Imre 411, 415
 Gergeye László 721
 Gerold László 724
 Gertrudisz, királyné 238
 Ghero, Ranutio 480, 481
 Gide, André 405
 Giraud, Yves 477
 Girzik, Franz Xavier 235, 242
 Gisbice, Paulus a (Pavel z Jizbice) 465
 Glatz, Jacob 238
 Goebbels, Joseph 86
 Goethe, Johann Wolfgang 36, 40, 62, 87, 92, 100, 104, 114, 124, 235, 285, 286, 288, 341, 510–512, 517, 526, 527, 530, 627, 631
 Goetze, Edmund 480
 Golden Dániel 145
 Goldoni, Carlo 454, 654
 Gombáné Lábos Olga 200
 Gombocz Zoltán 447
 Gonzaga, Lodovico 159
 Gordonus, Jacobus 150
 Gorove László 218
 Gosztonyi Ferenc 291
 Gothus, Laurentius Petri 465
 Gottesmann Dóra 610
 Gömmel, Reiner 64
 Gömöri György I
 Gömöri Jenő 609
 Görgei Artúr 354
 Görög Lívia 211
 Graaf, Henk van de 720
 Gragger Róbert 629
 Gránicz István 439
 Graves, Robert 408
 Grayson, C. 476
 Greene, Henry 479
 Greguss Ágost 356–361, 368, 369, 529–531, 537, 539
 Greischer, Matthias 684
 Greszler Jenő 595
 Griffin, Nigel 454
 Grigely József 397
 Grimm, C. L. Willibald 206
 Grisa Ágost 685
 Groot, Aart de 719
 Grotius, Hugo 461, 462, 466
 Gruber, Carl Anton 238, 240
 Gruter, Janus 458, 462, 464, 468, 501
 Grünwerth, Michael 235
 Gryphius, Andreas 208

- Guez de Balzac, Jean Louis 628
 Gulácsy Lajos 438
 Gulácsy-Horváth Zsolt 447
 Gulielmus, Janus 464
 Gulyás József 644
 Gumpfenberg, Wilhelm 684
 Gundolf, Friedrich 86
 Gupcsó Ágnes 454
 Gurevics, A. Ja. 364
 Gustava Kohn, Jarne 417
 Gusztáv Adolf 160, 161
 Guzmics Izidor 37
 Gyraldus, Lilius Gregorius 470, 472, 476, 480, 481,
 501, 504

 Gyallay Domokos 601
 Gyapay László 98, 100
 Gyárfás István 427, 428
 Gyarmati Imre 139
 Gyarmaty Ferenc 416
 Gyergyai Albert 432, 616
 Gyóni Géza 587–589
 Gyömrői (Rényi) Edit 416
 Gyöngyösi László 352, 357, 531
 György Lajos 233
 György Oszkár 628, 631, 632
 Győri János 129
 Győry János 217
 Győző Ferenc 416
 Gyulai Pál 352, 530
 Gyulay Pál, abafáji 711
 Gyuris György 394

 Habermas, Jürgen 348, 441
 Hadrianus, Publius Aelius 202
 Haechtenus, Laurentius 478, 501, 505
 Haiman György 450
 Hajnal Piroska 202
 Hajnóczy József 190
 Hajnóczy Péter 700
 Halász Gábor 294, 617
 Halban, Hans 413, 414
 Halitzky, Andreas Friedrich 237
 Haller család 65
 Haller, Albrecht von 123
 Halmágyi 637
 Halmy Gyula 289
 Hammer 218
 Hampe, Theodor 67
 Hamvas Béla 294, 441, 442, 660, 661
 Hanák Tibor 441

 Hang, Walter 501
 Hankiss János 89, 93, 94
 Hanuy Ferenc 160
 Háportoni Forró Pál 474
 Haraszi Gyula 352, 355
 Haraszi István 407
 Hargittay Emil 123, 427, 452, 668
 Harkai Vass Éva 723
 Harsányi István 112
 Harsányi Pál 287–289
 Harsdörfer, Georg Philipp 67
 Hartleben, Konrad Adolph 245
 Hartlib, Samuel 9
 Hartmann, Nicolai 434
 Harvey, Gabriel 479
 Hász-Fehér Katalin 371
 Hatvany Lajos 604, 606–608
 Hatvany Lajosné 606
 Hauptmann, Gerhart 96
 Hausmann, Frank-Rutger 64
 Havas István 599
 Háy János 234
 Haynau, Julius Heinrich 348
 Heckenast Gusztáv 25, 29, 30, 38, 231
 Hedicke, Edmundus 474
 Heereboord, Adrianus 550, 551
 Heerwagen, Heinrich Wilhelm 66
 Hegedüs József 18
 Hegedüs Sándor, ifj. 594, 595
 Hegedüs-Bite Gyula 573
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 40, 705
 Hegyi György 475
 Heidegger, Martin 41, 43
 Heine, Heinrich 511, 727
 Heinrich Gusztáv 530, 539
 Heinsius, Daniel 461, 462, 466
 Heiskanen, V. A. 90
 Heitmann, K. 478
 Héliodórosz 719
 Hell Miksa 19, 20, 23, 24
 Helmeczy Mihály 72–75, 126, 127, 365, 418
 Heltai Gáspár 65, 211, 422
 Heltai János 549
 Heltai Jenő 301
 Heltai Pál 541
 Henrietta, Pfalzi 6
 Henrik, VII., angol király 481, 500
 Henszlmann Imre 359, 361
 Heraclides Jakab 680
 Herczeg Ferenc 96, 432, 590–594, 599, 627, 701
 Herder, Johann Gottfried 271, 274, 483

Herennius, Caius 218, 475
 Herepei János 3, 9, 10, 263
 Hermann István 434
 Hermannus, Daniel 465
 Hermer János 133, 134
 Hérodotosz 40
 Herr 409, 411
 Herz György 415
 Herzfeld, G. 416
 Herzl, Theodor 726
 Hess, Peter 491, 493
 Hesse, Hermann 662
 Hetesi István 364
 Héthegyi Erzsébet 429
 Hevesi András 617
 Hewett, Philipp 720
 Heyden, Christian 66
 Heyden, Sebald 66
 Heyne, Christian Gottlob 242
 Hildesheim, Franz 463
 Hildt, Johann Adolf 238
 Hill, Andrew 720
 Himmelfart, Frank 415
 Hirner, Roswitha 203–206, 208, 210, 211
 Hirsch, Carol Christian 69
 Hirschmann, Gerhard 65, 67
 Hites Sándor 39, 57
 Hitler, Adolf 86
 Hoburg, Christian 1, 11–15
 Hoburg, Philipp 12
 Hódosy Annamária 368
 Hoffgreff, Georg 65
 Hoffmann Edit 286
 Hofmannsthal, Hugo von 441, 569
 Hogarth, William 40
 Hohberg, Wolf Helmhards von 71
 Holbach, Paul Henry d' 98
 Holberg, Ludwig 183
 Holonius 467
 Hóman Bálint 18, 627
 Homérosz 104, 111, 396, 615
 Homolya István 68
 Homonnay István 139
 Honkasalo, B. 90
 Hont Ferenc 416
 Hopp Lajos 217, 449, 684, 685
 Hopper, Leon 720
 Horányi Elek 395
 Horatius Flaccus, Quintus 100, 121, 396, 442, 459, 460, 462–464, 468, 475, 485, 487, 491, 499, 505, 569, 575
 Horn Ildikó 720
 Horn, Walter 90
 Horthy Miklós 88
 Horvát István 113
 Horváth Cyrill 37
 Horváth Dezső 687, 688
 Horváth Gáspár 148, 150, 154
 Horváth Imre 192
 Horváth Iván 133, 134, 136–145, 150, 199, 343, 452, 541, 545
 Horváth János 201, 209, 213, 350, 352–354, 365, 368, 387, 388, 390, 434, 441, 508–511, 514–520, 523–526, 543, 679, 713, 715, 716
 Horváth Károly 41, 289, 432, 628
 Horváth Kristóf 146, 150, 152, 153
 Horváth Mária 127
 Horváth Márk 681
 Horváth Mihály 196
 Horváth Tibor 232
 Horváth Veronika 615
 Hospenius, Michael 467
 Hrabanus Maurus 206
 Hubay Jenő 592
 Hubert Gabriella 133, 134
 Hudemann, Heinrich 463
 Hudi József 686, 694, 695
 Hugo, Victor 36
 Humboldt, Wilhelm von 40
 Hunger, Wolfgang 498
 Hunnius, Aegidius 467
 Hunold, Georg 403, 409, 410, 417
 Hunyadi Demeter 719
 Hunyadi János 104, 174, 238, 397
 Hunyadi László 238, 239
 Hurch, Hans 71
 Huszti Dénes 713
 Hutter, Elias 64
 Hutton, James 478, 492
 Huxley, Aldous Leonard 58
 Hübl, Albert 146, 151
 Ibrahim Pecsevi 211
 Ignác, Loyolai Szent 159
 Ignác Rózsa 581–584
 Ignotus 292, 293, 296, 298, 606–608, 629
 Ilíč, V. 438
 Illei János 182–184
 Illés Endre 293, 294, 621, 625, 714
 Illés Sándor 581, 604
 Illésházy István 149, 482
 Illéssy János 666, 667

- Ilmari, Wilho 80
 Ilosvai Selymes Péter 129
 Illyefalvi István 201, 541, 543–545, 547
 Illés Gyula 130, 191, 413, 414, 510, 613, 620, 622–
 627, 629, 633, 726
 Imre László 233, 431–434, 447, 534, 536, 537
 Imre Mihály 217
 Imre Sándor 269, 353
 Ince, XI. 177
 Inchino, Gabriele d' 421
 Inchofer, Melchior 683
 Incze Gábor 635, 649
 Ingarden, Roman 434
 Inglis, James 390
 Ipolyi Arnold 393
 Isaac aus Troki 720
 István, I., Szent 235, 239, 241, 242, 246, 424
 István, Szent, protomártír 204
 Istvánffy Miklós 148, 149, 218, 222, 223, 465
 Iszokratész 124
 Ivánfi Jenő 588
 Ivanov, Vjacseszlav 439
 Iványi Béla 676
 Iványi Ede 3
 Iványi Grünwald Béla, ifj. 73, 272
 Izsák Lajos 672
- Jacob, Alice 415
 Jakab Antal 430
 Jakab Ödön 590, 593, 594, 598, 600
 Jakus Lajos 691
 Jámbor Lajos 430
 James, Henry 59, 196, 197
 Jammes, Francis 96
 Jancsó Benedek 671
 Jankovich Miklós 112
 Jankovics József 71, 134, 135, 149, 211, 217, 392,
 393, 452, 471, 472, 718, 726
 Jankovits László 213, 450, 452, 472
 János, Aranyszájú Szent 203, 204, 206
 János, Nepomuki Szent 183
 János István 161, 454
 János Kázmér, választófejedelem 462
 János Zsigmond, fejedelem 711
 Jantsó Ferenc 185
 Janus Pannonius 421, 422, 452, 464, 465, 649
 Janzer Frigyes 557, 565
 Jászai Mari 630
 Jászi Oszkár 627
 Jauss, Hans Robert 56, 194, 440, 444
 Jávor György lásd Juhász Gyula
- Jenei Ferenc 149, 676
 Jenisch, Daniel 108, 119
 Jenkins, Philip 641
 Jenny, Laurent 43
 Jeremias, Joachim 202
 Jeromos, Szent 206
 Jobbágy Jeremiás 676
 Johannes Beleth 206
 Johnson, Samuel 628
 Johnston, Dafydd 643
 Jókai Mór 25, 33, 60, 231, 279, 375, 390, 432, 434,
 590, 692, 721, 722, 726
 Jolsvai András 112–114
 Joó Balázs 150,
 Joó János 150, 151, 153, 155, 157
 Joó Tibor 616
 Josephus Flavius 199, 206–209, 213, 214
 Jósika Miklós 26, 28, 38, 129, 233, 234, 432
 József, főherceg 601
 József, nádor 238, 245
 József, II., magyar király 190
 József Attila 405, 416, 441–443, 445, 557, 560–565,
 567, 572, 627, 631, 633, 660, 662, 663, 706,
 709, 726
 József Farkas 593
 József Ferenc, főherceg 80
 Júdás Makkabeus 199, 202
 Juhász Erzsébet 696, 723
 Juhász Ferenc 716
 Juhász Gyula 448, 573, 588, 589, 599, 602, 606,
 627–632, 709
 Juhász Kálmán 148
 Juhász László 222
 Julianus 18, 24
 Julius Caesar 212, 467, 651, 653
 Junghaus, Helmar 217
 Junius, Hadrianus 452, 474, 478, 481, 501
 Junius, Melchior 467
 Justinianus 203
 Justinus 146
 Justus Pál 416
 Juvenalis, Decimus Junius 475
 Jünger, Ernst 96
- K. S. I. lásd Kovács Sándor Iván
 Kabdebó Lóránt 79, 86, 97, 442, 598
 Kabos Ede 592, 605
 Kačić, Ladislav 454
 Kádár István 227
 Kaffka Margit 608, 716
 Kafka, Franz 631

- Kajanto, líro 476
 Kájoni János 188
 Káldi György 422
 Káldor György 623
 Káldos János 718–720
 Kálinfalvy Béla 430
 Kállai Ernő 416
 Kállay Ferenc 98, 112
 Kállay Miklós 85, 90
 Kallimachosz 103, 120
 Kallisztratosz 473
 Kallós Ede 616
 Kálmán C. György 725, 726
 Kalmer, Josef 415
 Kamuti Balázs 226
 Kangas, Einar 80
 Kangas, Helena 79, 80, 94–97
 Kankovszky Ervin 416
 Kant, Immanuel 40–46, 49, 51–54, 56–58, 63, 98, 121, 705
 Kányádi Sándor 191, 192
 Kapp, Volker 64
 Kappanyos András 722, 725
 Kaprinai István 186
 Karacs Ferenc 429
 Karacs Róza 430
 Karacs Teréz 429–431
 Karafiáth Judit 435, 725, 726
 Karátson, André 435
 Kardos András 41
 Kardos István 692, 693
 Kardos László 610
 Kardos Tibor 453, 649
 Karinthy Frigyes 614, 615, 617, 627, 631
 Kármán József 378, 689–691
 Károly, császár 546
 Károly, főherceg 151, 157, 158
 Károly Róbert, magyar király 160
 Károly Sándor 317
 Károlyi Gáspár 212
 Károlyi György 75, 275, 675
 Károlyi László 148, 153, 155, 156
 Kárpáti Aurél 700
 Kárpáti Gábor 452
 Kassai András 136
 Kassai, Georges 435
 Kassák Lajos 298, 400, 402, 442, 443, 566, 627, 632
 Kathona Géza 212, 644
 Katona Jenő 84
 Katona József 60, 250, 429, 448
 Katona Lajos 201, 210
 Katona Tünde 150, 719
 Kazinczy Ferenc 37, 60, 78, 98, 99, 112–119, 123, 127–129, 167, 168, 189, 236, 237, 269, 270, 274, 275, 288, 289, 394, 418, 419, 429, 511, 627
 Kazinczy Gábor 26, 34
 Kázmér Ernő 417
 Keckermann, Bartholomaeus 552
 Kecskeméti Alexis János 200, 212
 Kecskeméti Gábor 123, 212, 213, 217, 234, 264, 266–268, 427, 452, 453, 472, 647
 Kecskés András 168, 304, 330, 724
 Kedves Csaba 454
 Keegan, John 225
 Kéký Lajos 280
 Kelemen Ákos 628
 Kelemen Béla 687
 Kelemen, Etienne de (István) 410, 417
 Kelemen Imre 606
 Kelemen József 628
 Kelemen Józsefné Raácz Innocencia 709
 Kelemen Mihály 628
 Kelevéz Ágnes 449, 567, 573, 575, 610, 617, 624, 627, 631, 706, 708
 Keller Imre 650, 652
 Kemény János 5, 225, 226, 230
 Kemény László 545
 Kemény Simon 606
 Kemény Zsigmond 58, 60, 196, 256, 270, 432–434, 711
 Kempelen Béla 160
 Kemper, Hans-Georg 67, 69
 Kende Péter 727
 Kende Zsigmond 110, 672, 673, 675
 Kendi Ferenc 541, 545
 Kendi Sándor 545
 Kendi Zsófia 541, 545
 Kenyeres Zoltán 630
 Képes Géza 349, 357, 367, 374, 381, 439
 Kepler, Johannes 50, 51
 Kerecsényi Dezső 102, 115
 Kerényi Ferenc 41, 186, 693, 722, 725–727
 Kerényi Grácia 362
 Kerényi Károly 362, 427, 428, 441, 442
 Kereskényi Ádám 183–186
 Keresztes Attila 181
 Keresztury Dezső 530, 531, 533, 534, 568, 625, 706, 715
 Keresztury Mária 347
 Kereszty Béla 232
 Kertzenmacher, Peter 481
 Keserő Bálint 10, 11, 226, 263, 452, 718–720

- Keserű Gizella 718, 719
 Kettunen, Lauri 81, 84, 85
 Keyes, David 719
 Kiefer, Frederick 476, 477
 Kierkegaard, Søren 659
 Kilián István 185, 186, 453
 Killy, Walther 12
 Kindermann, Heinz 468
 Király Nina 454
 Kirchner, Gottfried 477, 478, 501
 Kirsch, Johannes Peter 203
 Kis Imre 129
 Kis János 112, 114, 127
 Kisfaludy Károly 26, 27, 32, 34, 35, 129, 239, 279–
 291, 527, 531, 532, 536
 Kisfaludy László 227
 Kisfaludy Sándor 115, 116, 118, 236, 237, 239
 Kispéter András 218
 Kiss Ágnes 360
 Kiss András 673–675, 720
 Kiss Antal 668
 B. Kiss Attila 719
 Kiss Attila Atilla 368
 Kiss Ferenc 709
 Kiss Gyula, ifj. 201
 Kiss Jenő 439
 Kiss József 363, 374, 627, 628, 631, 691
 Kiss Károly 31, 32
 Kiss Katalin 181
 É. Kiss Katalin 643
 Kivimaa, Arvi 89–93, 96
 Klaniczay Tibor 1, 199, 211, 219, 227, 228, 423,
 449, 452, 470, 471, 482, 483, 487, 500, 504,
 546, 679, 713, 714
 Klauser, Theodor 203, 473
 Klebelsberg Kunó 630
 Klein, Melchior (Klein Menyhért) 677, 678
 Klein, Stefan I. 631
 Kleopátra 651–653
 Klingenstein, Grete 71
 Klingius, Jonas 5
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 104, 288
 Klose, Samuel Benjamin 64
 Klöpfer Mária 413, 414
 Knapp Éva 181, 454, 470, 472, 506, 682, 683
 Kner Erzsébet 450
 Knorr, Nicolaus 69
 Kó (Kub), Aloysius 23
 Koch Rózsi 416
 Koch, Ernst 12
 Kochanowski, Jan 457, 465, 468
 Kocziszy Éva 419
 Kodály Zoltán 421
 Kodolányi János 80
 Kogutowicz Károly 80
 Kohn, Jarne Gustava 417
 Kókay György 113, 721
 Kolla Mária 79
 Kollár Gizella 574, 576, 578
 Kolosi Török István 720
 Koltai András 676
 Koltai Virgil 352, 355, 687
 Koltai, Susi 1
 Koltay-Kastner Jenő 471, 650, 652, 701, 717
 Kolumbusz Kristóf 407
 Komáromi Csipkés György 642
 Komáromi József Sándor 701
 Komjáthy Aladár 610, 708
 Komjáthy Jenő 632
 Komlós Aladár 416
 Komlovski Tibor 138, 139, 470, 489, 499
 Komlovskiné Tódor Ildikó 449
 Kompolthy Tivadar 695–697
 Konfuciusz 23
 Kontesveller Károly 584
 Kornfeld Móric 627
 Kornis Farkas 720
 Koroda Pál 597, 599, 600–603
 Korompay H. János 359, 367, 447, 723, 725
 Korompay József 235
 Kós Károly 192
 Kósa István 723
 Kosáry Domokos 2, 671, 713, 721
 Kosel, Alfred 66
 Koskenniemi, Veiko Antero 79, 81, 85, 87–91, 94–
 97
 Kossuth Lajos 235, 273
 Kosztolányi Dezső 60, 195, 236, 348–350, 352, 354,
 440, 443, 445, 515, 569, 572–574, 576–578,
 590, 591, 597, 599, 605, 610, 620, 621, 627–
 629, 631, 632, 662, 700, 707
 Kótsi Patkó János 454
 Kotter, Christoph 4, 5, 9, 11, 13
 Kovách Aladár 96
 Kovachich Márton György 394, 395
 Kovács Béla 148
 Kovács E. 417
 Kovács Ferenc 168
 Kovács György 227
 Kovács Ilona 449, 684, 685
 Kovács István 137
 Kovács József László 472, 482, 489, 677, 678, 723

- Kovács Pál 26, 29, 34, 429
 V. Kovács Sándor 393, 453, 649, 666, 667, 676
 Kovács Sándor Iván 1, 452, 470, 716–718
 Kovács Zoltán 722
 Kovalovszky Márta 286
 Kozma Andor 628
 Kozma Borbála 109
 Kozma Ferenc 183, 454
 Kozma Mihály 719
 Kőbányai János 203
 Kődöböcz József 1
 Köffinger, Johann Paul 238, 240, 241, 244
 Kölcsey Ádám 110, 672
 Kölcsey Ferenc 26, 36, 37, 40, 58, 60, 61, 98–103,
 106–112, 114–117, 119, 120, 239, 275, 277,
 278, 286, 429, 511, 513, 516, 527, 531, 532,
 535, 536, 561, 597, 671–675
 Köleséri Sárnel 648
 Köpeczi Béla 435
 Köprülü Ahmed 7, 8
 Kőrösi Imre 343, 418, 419
 Körmendi Fráter Gáspár 211
 Körmendi Péter 9
 Körmendi Zoltán 416
 Körner, Theodor 107, 109
 Kőrös László 210
 Köstler Artúr 417
 Kőszeg Ferenc 630
 Kőszeghy Péter 138, 452, 541, 546
 Kötzler, Georg 64, 70
 Kövendi Dénes 300
 Kövendi Katalin 377
 Kővér György 364
 Králík, Stanislav 12
 Krammer Jenő 701
 Kranz, Gisbert 410, 468, 490, 492–494, 496
 Krasztev Péter 437, 439, 724, 726
 Krautheimer, Richard 204
 Krautwurst, Franz 68
 Kregel, Ernst 11
 Krimszkij, Agatanhel Juhimovics 439
 Kristeva, Julia 359
 Kríza Ildikó 453
 Krleža, Miroslav 444, 445, 703
 Krompacher [Korompay] Bertalan 113, 112
 Krúdy Gyula 437, 594, 595, 597, 631, 700, 704
 Kruse, Martin 12
 Krüszely Erzsébet 588
 Kuchilich Mihály 148, 150, 154
 Kuepber, Georg 415
 Kulcsár Péter 212, 718
 Kulcsár Szabó Ernő 434, 439–445
 Kultsár István 33, 113, 429
 Kun József 708
 Kun Szerafin 179
 Kuncz Aladár 191, 192
 Kundera, Milan 645
 Kunoss Endre 28, 34
 Kupfer, Mario 415
 Kuthy Lajos 433, 434
 Kühlmann, Wilhelm 468
 Külley Lea 574
 Küllös Imola 453
 Künnap, Ago 79
 Kvac sala János 2, 3, 5, 6, 9–11
 Kyralová, Marie 12
 La Perrière, Guillaume de 479, 480, 498
 La Rue, Charles de 495
 Labádi Gizella 79, 80, 95
 Labadie, Jean de 12
 Lactantius, Caecilius Firmianus 475
 Laczkó András 166, 167
 Laczkó Géza 715
 Ladányi Sándor 109
 Ladendorf, Heinz 473
 Laetus, Erasmus Michaelis 465
 Lajos, I., Nagy, magyar király 239, 276
 Lajos, II., magyar király 283
 Lajos, XIV., francia király 6, 14
 Lakatos Éva 79, 96
 Lamarck, Alphonse Marie 40
 Lamartine, Alphonse Marie 437
 Lampérth Géza 602
 Landerer Mihály 395
 Láng József 307, 320, 706, 709
 Láng Zsolt 234
 Laskai Osvát 426
 Laskay Lajos 78
 Lassú István 125
 Lassus, Orlandus de 68
 László Ferencné Szűcs Josepha 25
 László Gézáné Szarka Ágota 429, 431
 László Pál 487, 488
 László Zsigmond 138
 Lászlóffy Aladár 192
 Latom János 154
 Latzkovits Miklós 454
 Laud, William 386
 Laudon, E. 417
 Laurens, Pierre 457, 468
 Lausberg, Heinrich 218

- Lausberg, Marion 490, 493, 494
 Lavotta János 454
 Lázár Béla 602
 Lázár Vilmos 416
 Le Bon, Gustave 58
 Lechner, Leonhard 68
 Lehr Albert 358
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 22, 58
 Lejeune, Philippe 247
 Leleszi János 150, 151
 Lendvai István 591, 594
 Lengyel András 448
 Lengyel Balázs 345
 Lengyel Dénes 482
 Lengyel Menyhért 608, 622
 Lengyel Péter 343–346
 Lenin, Vlagyimir Iljics 437
 Leonidas 104
 Lépes Bálint 421, 422
 Lepidus, Corderius 480
 Lernutus (Lernout), Janus 460, 461, 464
 Leskovac, Mladen 703
 Lessing, Gotthold Ephraim 106, 116, 117, 122, 531
 Lesznai Anna 622
 Lévy Edit 452
 Lewalski, Barbara K. 490
 Leyrer, Joseph 240, 244
 Lichtenberger, Johannes 210, 211
 Liede, Alfred 468
 Ligozzi, Jacopo 482
 Lipcsey Péter 149
 Lippay György 178
 Lipps, Theodor 61
 Lipsius, Justus 461, 462, 464, 501
 Lischerong Gáspár 18
 Liszka Béla 358
 Liszt Ferenc 25
 Livius Titus 23, 501
 Longinosz 120–121
 Lopara, Stefano 179, 180
 Lorant, André 435, 437
 Lorántffy Zsuzsanna 639, 641, 642
 Lorca, Federico Garcia 390
 Lorenzetti, Roberta 719
 Lorsy Ernő 416
 Lósy Imre 178
 Lotichius Secundus, Petrus 457, 463, 465
 Lotman, Jurij 434
 Lotz János 713
 Lotze, Dieter P. 40, 54
 Lovass Gyula 701
 Lovász Pál 614, 615
 Löffler, A. 417
 Lökös István 112, 688
 Lőrincz L. László 424
 Lőrincze Lajos 236
 Lőrinczy György 594
 Lövei Klára 429
 Ludwig, Otto 209
 Lukač, Emil Boleslav 445
 Lukács György 434, 596, 627
 Lukács Ilma 417
 Lukács László 146, 150
 Lukács Móric 26, 36
 Lukácsy Sándor 217, 275, 560, 563
 Lukianosz 474, 475
 Luther, Martin 64, 161, 211, 212, 217, 421, 422
 Lutz, Heinrich 71
 Luukkanen, Fanny 84
 Lüszipposz 473, 490
 Lüthgen, Eugen 413
 Lyonne, M. 6
 Lyotard, Jean-François 47, 50, 57
 Maár Judit 437
 Maas, Max 202–204
 Macfarlane, Alan 218
 Machiavelli, Niccolò 476
 Mack, Karlheinz 2
 Macmillan, D. 542
 Macrinus, Marcus Opellius 482
 Macropedius 467
 Madách Gáspár 142, 472
 Madách Imre 39–42, 47, 57, 58, 60, 706
 Madarász László 354
 Madariaga, Salvador de 58
 Madas Edit 208, 213
 Máday Sándorné 88
 Madonia, Claudio 720
 Maecenas 458, 485
 Magdalius Gaudensis, Jacobus 210
 Magon, Leopold 117
 Magyar Miklós 435
 Magyar István 213
 Magyary-Kossa Gyula 637
 Mahmud 726
 Maine, Henry Sumner 218
 Maior, Johannes 425, 426
 Majláth Béla 482, 483
 Majláth János 113
 Majsai Károly 691–693
 Makk Károly 409

- Makkai László 3, 679
 Malalasz, Ióánnész 203
 Mallarmé, Stéphane 444
 Malonyay Dezső 588
 Mályusz Elemér 205
 Man, Paul de 197, 441
 Mándi Sámuel 396
 Mann, Thomas 564, 627
 Mannasser, Daniel 504
 Manning, John 479, 480
 Manojlović, Todor 444, 703
 Mantegna, Andrea 478
 Márai Sándor 442, 444, 445, 623
 Maráz Vilmosné 232
 Marcaeus, Helias 208
 Marcellinus, Ammianus 474
 Marchetti, Valerio 719
 Marconnay Tibor 416
 Marcus Aurelius 204
 Margit, Árpád-házi Szent 426
 Margócsy István 281, 343, 397
 Margócsy József 721
 Margócsy Klára 721
 Margolin, Jean-Claude 211
 Mária, Stuart 466
 Mária Terézia, magyar királynő 78
 Marijanović, Stanislav 452
 Marinetti, Filippo Tommaso 443
 Marino, Giovanni Battista 506
 Markó Béla 192
 Márkus László 630
 Marlianus, Ambrosius 506
 Marlowe, Christopher 479
 Marosi Barna 581, 585
 Marosi Ernő 283, 285
 Marót Károly 471
 Marot, Clément 462
 Marsovszky Angéla 93
 Martey Johanna 88
 Martialis, Marcus Valerius 460
 Martin, Uwe 68
 Martinkó András 447, 448
 Martinovics Ignác 188
 Márton László 234
 Martonfalvy Imre 224, 225
 Martonfalvi György 648
 Martonfalvi Tóth György 265, 266, 268
 Mártonffy Marcell 351
 Mártonvölgyi László 687
 Martyr, Petrus 71
 Marullus, Michael Tarch. 480, 481
 Márványi Judit 630
 Masaryk, Tomáš G. 438
 Massing, Jean Michel 474, 476, 478
 Máté Györgyi 719
 Máthé József 192
 Mátis Livia 686, 693
 Mátrai Ompolyi Ernő 430
 Matthaesus, Peter 426
 Matthisson, Friedrich von 98
 Matuska-Comáromy Péter 94
 Mátyás, főherceg lásd Mátyás, II.
 Mátyás, I., magyar király 239, 241, 242, 246, 275, 276, 286, 421–423, 453, 546
 Mátyás, II., magyar király 157, 467
 Mau, Rüdiger 217
 Mausl, Joanne Dominico 204
 May István 396, 398
 Mayer Erika 419, 712
 Mayer, Anton von 146
 Mažvydas, Martynaas 725
 McGinn, Bernard 210, 213
 Mécs László 96
 Medgyesi Pál 263, 265–268, 550, 551, 634–649
 Mednyánszky Jónás 10
 Megyer József 701
 Meibom, Heinrich 463
 Meisl, Aufi 415
 Meister, Leonard 3, 9
 Melanchthon, Philipp 65, 66, 69, 146, 211, 212, 264, 465
 Melcer Tibor 573, 627, 706
 Melich János 127
 Melisch, Stephan 15
 Melissus, Paul 468
 Melith István 148, 149
 Melius Juhász Péter 681
 Méliusz József 192
 Meller Simon 286
 Menandez Pollauo, C. 406, 408, 409
 Mentovich Ferenc 723
 Merényi Kálmán 232
 Merényi Oszkár 117, 418, 419
 Merényi Varga László 499
 Mertz, Elias 205–211, 213, 214
 Mészáros István 430
 Mészöly Miklós 234
 Metastasio, Pietro 183, 184, 652, 654
 Metzger, Bruce M. 206
 Meyerus, Antonius 480
 Mezei Márta 99, 102, 117, 168, 190, 288, 419, 686, 688

- Mezey László 350
 Michelangelo Buonarroti 577
 Miccyllus, Jacobus 481
 Migne, J. P. 203, 264
 Mikes Kelemen 60, 422, 628
 Mikkilä, Timo 90
 Mikó Árpád 205
 Miksa, Habsburg, főherceg 157
 Miksa, I., magyar király 68, 679
 Mikszáth Kálmán 60, 434
 Milbacher Róbert 124, 347
 Mill, John Stuart 40
 Miller, Hillis 441
 Milton, John 40, 104, 288, 386
 Minoes, Claudius (Mignault) 475, 482, 499, 500,
 504–506
 Minorelli 22
 Minturno, Antonio 491
 Mirabeau, Gabriel Honoré 190
 Miras, Carolus 474
 Modesto a Roma 177, 178, 180
 Modica, Leone de 180
 Mohácsi Jenő 573, 598, 614, 628, 629
 Molière 183, 186
 Mollay Károly 127
 Molnár, Amedeo 12
 Molnár Antal 20, 720
 Molnár Ferenc 432, 593
 Molnár János 584
 Moltmann 160
 Monau, Jakob 464
 Monok István 71, 134, 146, 148, 684
 Monoszlay András 491
 Montaigne, Michel de 58, 61
 Montanari, Massimo 377
 Montesquieu, Charles Louis 17, 103, 120, 121
 Móra Ferenc 588
 Moragues, Margarita 417
 More, Thomas 461
 Morgan, Josa 415
 Morgay János 223
 Móric, hesseni örgróf 462
 Móricz Pál 602
 Móricz Virág 622
 Móricz Zsigmond 79, 353, 354, 441, 445, 592–595,
 597, 598, 600, 603, 608, 610, 612, 613, 627,
 629, 631, 706, 714
 Morse, Donald E. 390
 Mosaeus, Hannardus Gomerius 480
 Mossóczi Zakariás 149
 Mout, M. E. H. N. 14
 Mozart, Wolfgang Amadeus 184
 Mölk, Ulrich 133
 Mucsi Ferenc 630
 Mulcaster, R. 479
 Muldrow, George M. 480
 Munari, Franco 490
 Mungello, David E. 17, 23
 Murad 726
 Muraközi Gyula 475
 Muratori, Lodovico Antonio 721
 Musaeus, Jonas Petrus 678
 Müller Gyula 363, 381
 Müllner András 368, 722
 Nadas Péter 234
 Nádasdi János 425, 426
 Nádasdy Ferenc 70
 Nádasdy Endre 416
 Nagel, Bert 67
 Nagy Csaba 79, 96
 Nagy Emil 91
 Nagy Endre 615, 616
 Nagy Etel 402, 404, 406, 412–415
 Nagy Ferenc 232
 F. Nagy Géza 364
 Nagy Ignác 433, 434
 Nagy Imre 218, 454, 721, 722
 Nagy Iván 33, 149, 150, 270, 392, 545
 Nagy Iván, vitéz 80, 81
 Nagy Judit 79, 87, 89, 92
 Nagy Lajos 482, 622
 Nagy Miklós 434, 722
 Nagy Péter 435
 Nagy Sámuel 167
 Napoleon, Bonaparte 238, 244
 Naprágy Demeter 148, 149, 153–158
 Négyesy László 628
 Némédi Lajos 378
 Nemes (Nagel) Lajos 413
 Nemeskéri Erika 598, 627, 706
 Nemeskürty István 71
 Németh Ágnes 623
 Németh Antal 91–93, 96
 Németh Béla 161
 Németh G. Béla 58, 62, 84, 250, 347, 439, 440, 534,
 557, 723
 Németh István 667
 Németh László 303, 416, 442, 445, 622, 623
 Németh S. Katalin 1, 5, 11, 15, 447
 Neumayr, Franciscus 183
 Neuser, Adam 710

- Nevanlinna, Rolf 89, 90
 Nicetas, Szent 20
 Nicolas, Carlos 411
 Nicole, Pierre 686
 Niederhauser Emil 20
 Niedermayer Éva 410
 Niemöller, Klaus Wolfgang 68
 Nietzsche, Friedrich 58, 63, 368, 568, 570, 571, 629, 632, 658
 Niewöhner, Friedrich 718, 720
 Nilles, Nicolaus 203, 204
 Nógrádi Mátyás 263, 265–268
 Notari, Cesare 159
 Novák László 723
 Nováková, Julie 12
 Novomeský, Laco 445
 Nowicki, Jürgen 493
 Numitius, Christianus 150, 152, 153
 Nurk, Anu 79, 80, 89

 Nyéki Lajos 435
 Nyéki Vörös Mátyás 422
 Nyerges Judit 134
 Nyilasy Balázs 527, 536, 540
 Nyíri Kristóf 47
 Nyíró József 86
 Nyíró Zoltáné Hajdú Csilla 584

 Odorics Ferenc 124, 722, 725, 727
 Okkonen, Onni 96
 Oláh Balázs 223, 224
 Oláh Gábor 629
 Oláh Károly 692
 Olgvai Bertalan 687
 Oltványi Ambrus 109, 124, 125, 691
 Opitz, Martin 236, 466
 Opitz, Theodor 357
 Oraeus, Henricus 478
 Orbán, VIII. 159, 160, 178
 Orbán János Dénes 656–662
 Orbán Jolán 39, 42
 Orczy Lőrinc 387, 388
 Órigenész 360
 Orlovszky Géza 217
 Orosz István 41
 Orosz László 47, 168, 418, 419, 448
 Orsolya, Szent 21
 Országh László 648
 Ortega y Gasset, José 58
 Ortelius, Abraham 218
 Osvát Ernő 605–608, 629, 630, 633, 707

 Ottlik Géza 231, 234, 343–346
 Ottokár, cseh király 467
 Ovidius Naso, Publius 170, 396, 463, 481, 488, 506
 Owen, John 460
 Owen, Robert 40

 Pach Zsigmond Pál 3
 Pachtlér, G. M. 146
 Pacuvius, Marcus 475
 Pais Dezső 127
 Pakots József 588, 590, 598
 Pál Ferenc 417
 Pál József 288, 359, 477
 Pál, V. 159
 Palaeologus, Jacobus 710, 719
 Palágyi Lajos 594, 595, 597, 600, 603
 Palágyi Menyhért 590, 591
 Palazzeschi, Aldo 443
 Palestrina, Giovanni Pierluigi 68
 Pálffy Géza 676, 682
 Pálffy István 390
 Pálffy Miklós 681
 Palladio, Andrea 415
 Pálóczi Horváth Ádám 166–168, 170, 174, 176, 397
 Palocsay Zsigmond 192
 Palocsy Tivadar 26, 36
 Palotai Irén János 574
 Päminger, Leonhard 69
 Päminger, Sophonias 69
 Pándi Pál 434
 Pándy Zsigmond 70
 Pap Károly 633
 Pap Zoltán 594, 595
 Papánek, Juraj 20
 Pápay Sámuel 113, 275, 276
 Papp Mária 627
 Paris, Gaston 60
 Parti Nagy Lajos 657
 Pascal, Blaise 40, 576, 632, 686
 Pascal, R. 262
 Páskándi Géza 192
 Passerat, Jean 460
 Pászthói István 148, 157
 Pásztor Emil 431
 Pásztor Péter 351
 Pataki Dezső 416
 Pataky Dénes 394, 395
 Pataky Mózes 270, 273
 Patočka, Jan 727
 Paton, W. R. 473
 Paturi, Felix R. 69

- Paul, Jean 101
 Paulovics István 629
 Pausziasz 474
 Pauw, von 21
 Pázmány István 160
 Pékár Péter 16, 60, 151, 159–161, 178, 422, 423, 428
 Péczely József 27, 167, 284, 287
 Peiper, Rudolphus 474
 Pékár Gyula 592–594, 597, 599, 600, 602
 Pelagius, I., pápa 203
 Pell, H. 6
 Peñalosa, Ambrosio 720
 Penke Olga 448, 686, 721
 Péntek János 127
 Pente-Török István 146, 148, 155
 Perényi család 679
 Perényi Ferenc 211, 385, 386
 Perényi Péter 211
 Periander 486
 Periklész 520
 Persius, Flaccus 475
 Pesthy Frigyes 374
 Pesti Gábor 143, 144
 Petelei István 715
 Péter, Canisius Szent 151
 Péter, Vasas Szent 203
 Péter Ágnes 564
 Péter Katalin I, 6
 Péter László 150, 709
 Peterdi Andor 588, 591–594
 Péterffy Ida 168
 Péterfy Jenő 58, 59, 632
 Péteri János 148
 Petersen, Julius 60
 Petković-Dis, Vladislav 439
 Petneki Áron 79, 452
 Petőfi S. János 453
 Petőfi Sándor 31, 33, 60, 85, 128, 231, 280, 290, 305, 341, 352, 356, 358, 362, 365–367, 370, 372, 373, 378, 386, 387, 389, 390, 508–526, 535, 589–592, 594, 609, 629, 631, 632, 691–693, 721, 722, 726
 Petrányi Ilona 622
 Petrarca, Francesco 476, 478, 483, 484, 487, 488, 505
 Petrichevich Horváth Lázár 28
 Petrović, Veljko 703
 Petrovics István 518
 Petrovics Sándor lásd Petőfi Sándor
 Petrőczy Éva 634, 720
 Petrus Comestor 206
 Pfohl, Gerhard 490
 Phaedrus 316, 475
 Pheidias 474
 Piccolomini, Aenea Silvio 19
 Pichler, Anton 240
 Pilo Boyl, Cecilia 454, 650
 Pinault, Madelaine 437
 Pindaros 459
 Pintér Márta Zsuzsanna 186, 455
 Pintér Zsuzsa 416
 Pirckheimer, Willibald 67
 Pirnát Antal 217, 452, 471, 485, 710, 719
 Piscator, Ludwig Philipp 550
 Platón 62, 63, 105, 121, 552, 719
 Plautus 466, 467
 Plesovszki Zsuzsanna 723
 Plinius Secundus, Caius 505
 Plutarkhosz 475
 Podjebrád György 423
 Pogány József 611
 Pók Lajos 611
 Poli, Diego 23
 Polivanov, Jevgenyij 133
 Poliziano, Angiolo (Agnolo Ambrogini) 470, 476, 505
 Poller, Vilma 417
 Pomarius, Julianus 426
 Pomeau, René 22
 Pomey, Franciscus 479
 Pomogáts Béla 191, 192, 724–727
 Pomozi Péter 79
 Pompeius, Cnaeus Magnus 651, 652
 Poniatowska, Christina 4, 13
 Poniatowski, Christian 9
 Ponor Thewrewk József 289
 Pontani, Giovanni Giovinano 476
 Pontano, Giovanni 476
 Pontanus, Jacobus 457, 491, 492
 Pope, Alexander 374
 Porkoláb István 643
 Posch Árpád 486
 Poszeidipposz 473, 478, 490, 498, 500
 Possevino, Antonio 492
 Posthius, Joannes 463
 Pozsár Annamária 719
 Pozsvai Györgyi 247, 262, 724
 Prácsér Albert 218
 Praetorius, Johann 66
 Praetorius, Paul 66
 Prager, Eugen 417

- Pratelli 22
 Pray György 18–24
 Preminger, Alex 529
 Pretorius, Elias 14
 Preuss, Johann 720
 Prokopy Imre 701
 Prónai Antal 394, 395
 Proust, Marcel 437
 Ptolemaiosz 262, 651
 Puchheim, Otto Friedrich 6, 383, 385, 389
 Pulmannus, Theodorus 481
 Pulszky Ferenc 26, 27, 35, 38, 372
 Puntila, L. A. 90
 Puskin, Alekszandr 511, 514, 517
 Pusztai János 192
 Pusztay János 20

 Quintilianus, Marcus Fabius 218, 264

 Rába György 58, 294, 567, 575, 577, 578, 624
 Racine, Jean de 288
 Rác István 123
 Rác Olivér 439
 Ráday Gedeon 189
 Radéczi István 150
 Rádics Károly 622
 Radics Melinda 698
 Radics Viktória 696
 Radnóti Miklós 627
 Radó Antal 593
 Radó István 417
 Radoń, Sławomir 667
 Rájnis József 236
 Rákai Orsolya 362
 Rákóczi család 641
 Rákóczi Ferenc, II. 449, 683, 684–686
 Rákóczi György, I. 179, 499
 Rákóczi György, II. 7–9, 13, 639, 642
 Rákóczi Zsigmond 639
 Rákosi Jenő 284, 587, 588, 627, 628
 Rampolla, M. 203
 Ramus, Petrus 264, 550, 552
 Ranschburg Viktor 607
 Ranutius Gherus (Gruterus, Janus) 480
 Ráth Mátyás 686
 Ratzky Rita 671
 Ravasz László 600, 638, 642, 649
 Redan, Pierre 207
 Rédey Tivadar 620, 624
 Redinger, Johann Jakob 1–11, 13–15
 Reineke, Ilse 491

 Rejtő Jenő 656–658
 Reményik Sándor 192, 633
 Remenyik Zsigmond 417
 Remet, Georg 464
 Renan, Joseph Ernest 202, 204
 Reninger, Simeon 7
 Retzer, Johann Friedrich 242
 Reusner, Nicolaus 458, 472
 Révai József 434
 Révai Miklós 169, 189, 236
 Révay István 149, 156
 Révay Péter 393
 Révész András (André) 400, 401, 417
 Révész György 713
 Reviczky Gyula 629, 631, 632, 723
 Réz Pál 645
 Rezar, Vlado 452
 Rezi Elek 720
 Rhédey Ferenc 643
 Rheticus, Georg Joachim 69, 453
 Rho, Giovanni 425
 Rhodius, Theodor 467
 Ricci, Matteo 21, 424
 Ricoeur, Paul 351, 357
 Riedl Frigyes 59, 353, 388–391, 530, 723
 Rilke, Rainer Maria 441, 443–445
 Rimay János 138, 140–142, 149, 392, 393, 422,
 470–473, 480–497, 499, 501, 504–507, 676, 682
 Rimbaud, Artur 436
 Rindfleisch (Bucretius), Daniel 464
 Ringler Anny 417
 Ripa, Cesare 478, 479
 Ritoók Zsigmond 571, 721
 Ritoókné Szalay Ágnes 452, 485
 Rittershausen, Konrad 462, 464
 Robortello, Francisus 491
 Roger, Alain 437
 Rohonyi Zoltán 99, 102, 115–118, 270
 Rolla Margit 81, 85, 87
 Rollenhagen, Gabriel 478
 Rónay György 687
 Rónay László 622
 Ronsard, Pierre de 457, 459, 461, 462, 468
 Rorty, Richard 39
 Rosario, Baptista 475
 Rosenberg Hermann 412
 Rosenberg Hermann-né Nina 411
 Ross (Rosaeus), Alexander 463
 Rot, Marta 415
 Roth, Ilse 69
 Roth, Johann Ferdinand 70

- Rothberg, Irving P. 478, 492
 Rothe, Carl 86
 Roulers (Roulerus), Adrien de 466
 Rousseau, Jean Jacques 40, 129
 Rousselet, Claude 480, 497, 498
 Roy, Vladimír 445
 Rozgonyiné Molnár Emma 386
 Rozványi Vilmos 610
 Rösler, Christophorus 240, 242, 245
 Rössler, Hellmuth 65
 Rubini, R. 476
 Rudolf, Habsburg 467
 Rufus, rétor 491
 Rummy Károly György 129, 241
 Ruprecht, Pfalzi 6
 Ruscelli, Girolamo 478, 504
 Ruschek Antal 290
 Ruskai András 644, 645
 Ruttner Tamás 133
- Saari, Eino 90
 Saavedra Fajardo, Diego de 482
 Sabinus, Georgius 458
 Sachs, Hans 67, 68, 209, 480
 Sade, Donatien Aldonse de 661
 Sadoveanu, Mihail 717
 Sáfrán Györgyi 347, 431
 Ságthy Marianne 210, 281
 Saint-Marthe (Samaritanus), Scévole de 460
 Saint-Simon, Claude Henri 40
 Sajnovics János 19, 23, 24
 Sajó Sándor 291
 Sajó Tamás 479
 Salamon Ferenc 218, 289, 368, 369
 Salamona, Szent 203, 204, 207, 214
 Salánki György 644
 Saldubèhere, Janine 410
 Salgó Ernő 202, 204
 Sáli Erika 631
 Salines, Stefano 179
 Salutati, Coluccio 476
 Salvator, Ludwig, főherceg 408
 Sánchez (Sanctius), Gaspar 500, 504
 Sand, George 408
 Sándor, Nagy, alexandriai 474
 Sándor István 347
 Sandys, John Edwin 542
 Sannazzaro, Jacopo 465
 Sánta Gábor 694, 697
 Sánta György 672
 Sántha Teréz 718
- Santini, Carlo 17
 Sanvinello, Ippolito 159
 S. Sárdi Margit 424
 Sárffy Aladár 218
 Sargina Ludmilla 438
 Sárkány Oszkár 626
 Sárközi György 632, 633
 Sárközy István 269
 Sárközy Péter 452, 724, 725
 Sárvári János 149, 156
 Sas Ede 594, 595, 597, 599
 Sásdi Sándor 615
 Sassetti, Francesco 476
 Savoyai Jenő 453
 Scacchi, Francesco 177
 Scaliger, Josephus Justus 461
 Scaliger, Julius Caesar 121, 457, 461, 469, 474, 486, 491, 492
 Scandello, Antonio 68
 Schade, Oscar 206, 210
 Schader, Basil 3, 6, 7, 14
 Schäfer, Eckart 468
 Schaffer Andrea 720
 Schall, Adam 21
 Schallenberg, Christoph von 71
 Schaller, Klaus 3, 6
 Schede-Melissus, Paul 461, 462, 467
 Schedius Lajos 430
 Schedius, Johann Ludwig 243, 245
 Schelling, Friedrich Wilhelm 40, 58
 Schepp, Fritz 413, 414
 Schesaeus, Christianus 465
 Schiller, Friedrich 104, 123–125, 235, 242, 243, 288, 527, 530, 531, 627, 631
 Schilling, E. Michael 478
 Schilling, Konrad 206
 Schlegel, August Wilhelm von 436
 Schlegel, Friedrich von 58, 109–111, 436
 Schlözer, August Ludwig 241
 Schmidt, Martin 12
 Schmitz, Johann Georg 245
 Schnabel, Werner W. 64
 Scholtz, Lorenz 464
 Schonaeus, Cornelius 466
 Schoonhovius, Florentius 488
 Schopenhauer, Arthur 58, 61–63, 248, 570, 632
 Schornbaum, K. 65
 Schott, Anselm 213
 Schödel Márton 712
 Schöpflin Aladár 293, 534, 563, 607–610, 614, 616, 617

Schötz, D. 203, 204
Schreiber Farkas 679
Schreiber Farkas, ifj. 680
Schröteler, Josef 146
Schukford 21
Schulek Tibor 64
Schwarz, Gerda 473, 474, 494
Schweitzer József 307, 320
Schwob, Ute Monika 65
Scott, Walter 432
Scriverius (Schryver), Petrus 461
Sébillet, Thomas 491
Secundus, Janus 460, 461
Secundus, Joannes (Everts, Johann) 480, 481
Séguenny, André 719
Seilenthal, Tönu 80
Sellenitsch, Joseph 481
Sello, G. 478
Semper (Lauschmann Gyula) 687
Seneca, Lucius Annaeus 189, 466, 467, 475
Serédi Gáspár 679
Seregély István 453
Sévigné, Marie de 605, 628
Seybert, Lisette 417
Seyfarth, Wolfgang 474
Shackleton, Robert 17
Shakespeare, William 40, 67, 91, 100, 104, 186,
233, 279, 280, 283, 285, 288, 460, 479, 511, 643
Shelley, Percy Bysshe 511
Sibak János 148, 155, 158
Siderius (tanító) 639
Sidney, Philip 460, 461
Sík Sándor 600
Siklósi Miklós 682
Simai Kristóf 453
Simler, Barbara 4
Simler, Johann Wilhelm 4
Simler, Josias 69
Simmel, Georg 61, 705
Simon Gábor 584, 585
Simonffy Margit 88
Simonyi Zsigmond 217
Singer, Mimi 403, 407
Singer, Rolf 407, 415
Sinka István 96
Sinkó Katalin 279
Sipos Gábor 720
Sipos Lajos 597, 627, 631
Skala István 354
Skaricza Máté 680
Sklenár, Juraj 20

Sokcsevits Dénes 452
Solimena, Adriana 133
Somlyó György 622
Sommer, Johannes 465, 710, 719
Somogyi István 149, 155
Somogyi Péter 681
Somogyváry Gyula 88
Somos Róbert 360
Soós István 374, 394
Southwell, Robert 479
Sozino, Fausto 719
Sötér István 39, 40, 530, 625, 713, 715
Spencer, Herbert 58
Spener, Philipp Jacob 720
Spengler, Oswald 58
Spenser, Edmund 479
Spethe, Andreas 462
Spinola, bécsi nuncius 178
Staud Géza 160, 180, 181
Stauder Mária 567
Steers, David 720
Stefanović, Svetislav 703
Steiger, Hugo 66
Steinbach, Erwin von 285
Stendhal 434, 437
Stephanus, Henricus 475
Stern Jolán 597
Stettner György 126, 128
Stoll Béla 136, 393, 482, 667, 676
Strasser, Gerhard F. 22
Striker Sándor 40
Sturm, Johannes 66, 466
Suffren, Jean 425
Sulzer, Johann Georg 121, 168, 169
Sulyok Gáspár 158
Surányi Miklós 590, 602, 627
Suschny, Hans 400, 401, 407–411, 417
Sütő András 192
Swendi Lázár 546
Swieten, Gerhardt van 395
Swift, Jonathan 390
Swinburne, Algernon Charles 568–570
Sylvester János 634

Szabédi László 96
Szabics Imre 435–437
Szabó András 71, 135, 148, 212, 269, 270, 453, 682
Szabó Árpád 713
Szabó Árpád, püspök 718–720
Szabó Dénes 713
Szabó Dezső 96, 298, 593, 627, 630

- Szabó Ede 349
 Szabó Ervin 627
 Szabó Ferenc 354
 Szabó Ferenc S. J. 454
 Szabó G. Zoltán 98, 218, 353, 675, 726
 Szabó Gábor 656
 Szabó Gyula 192, 421
 Szabó János 113
 Szabó János Győző 148, 150
 Cs. Szabó László 616, 620
 Szabó Lőrinc 79–81, 84–89, 91–97, 441–443, 445, 578, 598, 620, 632, 633
 Szabó Lőrincné 94
 Szabó Magda 424, 563
 Szabó Nusi 416
 Szabó Pál 430, 622
 Szabó Pálné 430
 Szabó Zoltán 623
 Szajbély Mihály 233, 248, 396, 419, 686, 697–699
 Szakály Ferenc 218, 678–682, 720
 Szalai Judit 719
 Z. Szalai Sándor 218
 Szalay László 26, 102, 116, 196, 218, 231, 674
 Szalay Pál 350, 355
 Szamuely Tiborné 627
 Szaniczky János 146, 149, 156, 157
 Szántó Arator István 683
 Szántó Eric 409–411, 415, 417
 Szántó István 150
 Szarvas Gábor 217, 634
 Szász Béla 600
 Szász Ferenc 441
 Szász Gerő 360
 Szász János 720
 Szász Károly 316, 373, 593, 600, 643
 Szász László 723
 Szathmári István 634, 721
 Szauder József 98, 99, 101, 102, 275, 388, 446, 674, 675
 Szauder Józsefné 98, 275
 Szávai János 435
 Szávay Gyula 290
 Szcucki, Lech 718, 719
 Széchényi Ferenc 245
 Széchenyi István 37, 72, 73, 75, 271–276, 354, 357, 560
 Szécsi Ferenc 602
 Szedmák Sándor 137
 Szegedi Kis István 212, 680, 681
 Szegedy-Maszák Mihály 56, 192, 197, 275, 343, 433, 439, 440, 557, 560–563
 Székács József 26
 Székely Bertalan 283
 Székely György 188, 454
 Székely János 192
 Székely József 672
 Székely Károly 692
 Székely Mózes 188
 Szekeres Athanáz 395
 Szekfü Gyula 627
 Széles Klára 722
 Szelestei N. László 146, 452, 454
 Szemere Bertalan 37, 354
 Szemere György 593, 594
 Szemere Pál 26, 98, 102, 106, 108–113, 115–120, 674
 Szemlér Ferenc 192, 439
 D. Szemző Piroska 394, 395
 Szenci Molnár Albert 64, 65, 69, 70, 680, 717
 Szenteleky Kornél 701–706
 Szentimrei Jenő 623
 Szentjóni Szabó László 188–190
 Szentkereszti Jakab 149
 Szentmártoni Szabó Géza 70, 71, 138, 454, 541, 546
 Szentmiklóssy Alajos 108
 Szép Ernő 631, 714
 Szepes Erika 317
 Széphelyi György 476
 Szepsi Csombor Márton 717
 Szerb Antal 512, 687
 Szerdahely György 397, 483
 Szerémy György 218
 Szigeti Csaba 144, 722
 Szigligeti Ede 390
 Szij Enikő 19
 Sziklay László 20, 386, 713
 Szilágyi Áron 218
 Szilágyi Domokos 192
 Szilágyi Ferenc 167
 Szilágyi Géza 611
 Szilágyi István (1938–) 192
 Szilágyi István (1819–1897) 358, 362, 363, 365–367, 533
 Szilágyi Jolán 597
 Szilágyi Márton 365, 394, 691
 Szilágyi Péter 302, 303, 307, 330
 Szilágyi Sándor 8, 218, 366, 638, 639, 641
 Szilágyi Tönkö Márton 265–268
 Szilárd Léna 438, 571
 Szilasi Ferenc 411
 Szilasi László 124, 217, 231, 234, 381
 Szilasi Rosenberg Lili 400, 403, 406, 410, 412, 413

- Szilasi Vilmos 400, 403, 406, 410–413, 575, 576,
 578, 579, 610, 617, 627, 631–633
 Szili József 197, 385, 725, 726
 Szinay Béla 88, 89
 Szinnyei Ferenc 353
 Szinnyei József, id. 288, 431
 Szinnyei József, ifj. 395
 Szirmay Antal 386
 Szita Szilvia 211
 Szkárosi János 69
 Szkoblioth Márkó 223
 Szokoly Miklós 149, 150, 152, 153
 Szolnoki István 616
 Szombathelyi Ferenc 85
 Szomory Dezső 608
 Szontagh Gusztáv 26, 30–32, 359, 370
 Szophoklész 571
 Szopori Nagy Lajos 79, 87
 Szócs Géza 192
 Szóllósy Zsigmond 602
 Szőnyi Etelka 133
 Szőnyi György Endre 472
 Szőrényi László 16, 17, 24, 218, 353, 396–398,
 424–426, 447, 453, 712, 716, 721–723, 726, 727
 Sztankóczy Zoltán 720
 Sztárai Mihály 199, 200, 207, 209, 211, 214
 Sztáray család 392
 Szuhai Miklós 153, 154, 157
 Szuhay István 148–151, 153, 155–157
 Szuper Mihály 574, 576, 577
 Szuromi Lajos 168, 200, 304, 317, 448
 Szűcs Jenő 214
 Szűcs Kinga 343
 Szvorényi József 108

 T. S. 281, 282
 Tábor Ádám 722
 Tacitus, Publius Cornelius 19, 711
 Taine, Hippolyte Adolphe 59, 60, 63
 Takács Béla 641, 642
 Takács Imre 205
 Takács József 453, 454
 Takács Mária 624
 H. Takács Marianna 180, 181
 Takács Péter 671
 Takáts Sándor 70, 681
 Tallián János 33
 Talvio, Maila 87
 Tamási Áron 627, 633
 Tamásné 583, 586
 Táncsics Mihály 429

 Tandori Dezső 688, 722
 Tarján Tamás 722
 Tarnai Andor 123, 210, 265, 388, 453, 457, 468
 Tarnói László 235, 237, 246
 Tasi József 402, 404, 557, 622
 Tasnádi Nagy András 81
 Tasner Antal 72, 73
 Tasso, Torquato 104, 388
 Tatay Sándor 96
 Tavani, Giuseppe 133
 Taxner-Tóth Ernő 99, 110, 671
 Tcherikover, Victor 199, 202
 Téglás János 587, 588, 590, 605, 611, 613, 620,
 621, 623, 628
 Téglásy Imre 211
 Tegye Imre 167, 169
 Telegdy Kata 139, 149, 150
 Telegdy Mihály 148, 149
 Telegdy Miklós 149
 Teleki Blanka 430
 Teleki József 26
 Teleki László 26, 269–271
 Teleki Mária 270
 Teleki Mihály 8, 9, 230
 Teleki Pál 80, 81
 Teleki Sándorné 590
 Temesvári Pelbárt 426
 Tengelyi László 53–54, 55
 Tennyson, Alfred 570
 Terbe Lajos 217
 Terentius Afer 466, 467
 Tersánszky Józsi Jenő 445, 629
 Tervarent, Guy de 479
 Tessitori Nóra 599
 Thein Alfréd 411, 416
 Thewrewk Árpád 349, 354–356, 358, 361, 383
 Thibaudet, Albert 631
 Thimár Attila 123, 427, 428, 721
 Thomasii, Gabriele 179
 Thomka Beáta 697, 699, 701, 704
 Thompson, Stith 186
 Thorma András 223
 Thököly István 9
 Thököly Sebestyén 681
 Thuküdidész 23
 Thuróczi János 23
 Thury Lajos 413
 Thury Zsuzsa 406, 413, 417
 Thurzó Imre 393
 Thynne, Francis 493
 Tibay Ferenc 392, 393, 676

- Tihanyi Lajos 708
 Tímár Árpád 286
 Tindal, Matthew 437
 Tinódi Sebestyén 218, 219, 221–223, 365, 539
 Tinyanov, Jurij 432
 Tiphernas, Gregorius 452
 Tischler Antal 394
 Tisza Domonkos 361
 Tocqueville, Charles Alexis 40
 Todorov, P. Ju. 439
 Tofeus Mihály 9, 10
 Tolcsvai Nagy Gábor 79
 Toldy (Schedel) Ferenc 26, 102, 109, 123–126, 128,
 129, 188, 235, 283, 358, 359, 367–371, 375,
 418, 634, 690
 Tolnai Dali János 550
 Tolnai Gábor 25, 417
 Tolnai Máté 205
 Tolsztoj, Lev 511, 514, 596
 Tolvaj Ferenc 230
 Tomek (Olmützer), Helene 583, 585, 586
 Tomek, Stefan 585
 Tompa László 192
 Tompa Mihály 372, 375
 Tompos László 530, 531, 537, 539
 Tomtschko (Olmützer) Ida 581–582, 585, 586
 Tomtschko Balás András 585
 Torda István 634
 Tormay Cecil 627, 630
 Toroczka Máté 668
 Toscanus, Johannes Matthaeus 458
 Tóth Aladár 298
 N. Tóth Anikó 343
 Tóth Árpád 515, 608
 Tóth Dezső 289
 Tóth Gyula 270
 H. Tóth Imre 386
 Tóth István György 177, 180
 Tóth Jánosné 694, 700
 Tóth Kálmán 369
 Tóth Lőrinc 26, 37
 Tóth Margit 504
 Tóth Mihály 638, 680
 Tóth Sándor 397, 691
 Tóth Tünde 133, 452
 Tourmon, bíboros 16
 Toynebee, Arnold Joseph 58
 Tömörkény István 715
 Török András 343
 Török Sophie 581, 582, 599, 603, 610, 613, 614,
 617, 618, 620, 621, 623–627, 633, 708
 Trattner János 113, 243
 Trattner, Matthias 244, 245
 Traubmann, Friedrich 462
 Trefort Ágoston 35
 Tricesius, Andreas 465
 Trinius, Johann Anton 12
 Trithemius, Johannes 205, 211
 Trócsányi Zsolt 72, 78, 269, 270
 Trombitás János 680, 681
 Tsétsi János 634
 Tunyogi Csapó József 76–78
 Turburea házaspár 583
 Turenne, Henri de, marsall 6
 Turi Zsigmond 692
 Turnbull, G. H. 6
 Turóczy-Trostler József 377, 388, 482, 617
 Turunen, Aarno 90
 Tusor Péter 392, 664, 676
 Türtaiosz 85
 Tüskés Gábor 185, 426, 452, 472, 682, 683, 714
 Tverdota György 434, 435, 558, 566, 725, 726
 Tvivissus, Guilielmus 267
 Typotius, Jacobus 478, 479, 504
 Ujfalussy Imre 606
 Újlaki János 149, 156
 Ujváry Lajos 354, 417
 Ullein-Reviczky Antal 86
 Unger, Johann Karl 241
 Ungnad von Sonneck, Hans 679–680
 Ungvárnémeti Tóth László 123
 Utassi Csaba 723
 Utrillo, Maurice 722
 Uzsali Miklós 148
 Vachott Sándor 26
 Váczy János 78, 112, 127, 269, 289, 394
 Vadai István 133, 137, 143, 144, 694, 695, 698, 701
 Vadianus, Joachim 71
 Vágó Márta 631
 Vajda György Mihály 713
 Vajda Imre 416
 Vajda János 26, 726
 Vajda Mihály 41, 43
 Vajtai István 713
 Valastyán Tamás 722
 Valerianus, Joannes Pierius 479
 Vályi Nagy Géza 88
 Vámbéry Ármín 20
 Vanoviczi János 177, 179
 Váradi Antal 590, 593

- Várday Ferenc 148
 Varga Imre 180, 181, 183, 187, 230, 263, 393, 454,
 667, 676, 712–714
 Varga Lajos Márton 343
 Varga László 725
 S. Varga Pál 43
 Vargha Balázs 167
 Vargha Gyula 601
 Vargyas Lajos 528, 533
 Varjas Béla 65, 201, 543
 R. Várkonyi Ágnes 1–3, 6, 9–11, 13, 161, 449
 Várkonyi Dezső 696
 Varsányi Gorsa Mihály 69
 Vas Gereben 366, 726
 Vas István 233, 404, 412, 417, 449, 627
 Vásárhelyi Judit 149, 263
 Vásáry István 18–20
 Vaughan of Caer-gai, Rowland 643
 Vayer Lajos 713
 Vázsonyi Vilmos 590
 Végh György 439
 Vegio, Maffeo 427
 Vekkerdi József 568
 Velich Gáspár 149
 Vendel-Mohay Lajosné 596, 613
 Venuti, Lawrence 643
 Verancsics Antal 218
 Verbiest, Henricus 550
 Vereckei Andrea 384
 Veres András 724, 727
 Veres Péter 622
 Veress Zsuzsanna 722
 Vergilius Maro, Publius 100, 104, 169, 170, 396,
 397, 427–429, 458, 463, 465–467, 505
 Verlaine, Paul 444, 605, 631
 Vermes Géza 202, 210
 Verrocchio, Andrea 415
 Versegly Ferenc 169, 236, 274
 Vértes György 405, 413, 417
 Vértesy Gyula 594, 595, 597
 Vezér Erzsébet 608
 Victorinus Afer 204
 Vida Mihály 232
 Vidrányi Katalin 41
 Vigyázó Sándor 590
 Villalonga, Lorenzo 417
 Villarius, Bartholomaeus 150, 152, 153, 155–157
 Villiers, George 641
 Villon, François 659
 Vilmos, Orániai 466
 Virág Benedek 281, 284, 429
 Virág Zoltán 706
 Visdelou 19
 Viszota Gyula 273
 Vitályos László 611
 Vitelleschi, Muzio 159
 Vitéz János 211
 Vitkovics Mihály 112, 113
 Vizkelety András 678
 Vogt, G. 491
 Voigt, J. G. 242
 Voinovich Géza 347, 348, 350, 352, 354, 365, 385,
 386, 388, 600
 Vojnovič, Ivo 438
 Voltaire 22, 104, 119, 120, 288, 633
 Vondel, Joost van 466
 Völkel, Hermann 390
 Vörösmarty Mihály 24–26, 28, 30, 31, 38, 40, 60,
 128, 129, 239, 281, 429, 511, 513, 516, 520,
 522, 527, 531–535, 557, 559–564, 569, 632
 Vörösvári István 96
 Vrhlicky, Jaroslav 438
 Wachinger, Burghart 501
 Wachter Klára 94
 Walchius, Georgius 475
 Waldau, Georg Ernst 66
 Wallmann, Johannes 718, 720
 Waltari, Mika 87
 Warburg, Aby M. 211, 212, 476, 477
 Warner, Levinus 7
 Warren, Austin 386
 Watson, Roderick 390
 Webb 22
 Wéber Antal 25, 38, 168
 Weiner Leó 417
 Weiniger, Otto 61
 Weiss Manfréd 627
 Weisz, Jutta 490, 493
 Wellek, René 193
 Weöres Gyuláné Marjatta 94
 Weöres Sándor 96, 335, 627, 717
 Werfel, Franz 443
 Werner Adolf 707
 Werner, Zacharias 209
 Wesselényi István 504
 Wesselényi Miklós 25, 26, 37, 72, 74–78, 269–278
 Wesselényi Miklós, id. 269, 270
 Westermann, Antonius 473
 Wevelichoven, Johannes van 550
 Whitman, Walt 443
 Whitney, Geoffrey 452, 478, 499

- Wiegand, Hermann 468
 Wigand Ottó 125
 Wigglesworth, Michael 386
 Wilde, Oscar 568, 569, 605
 Will, Georg Andreas 68–70
 Willers, Johannes Karl Wilhelm 70
 Williams, George H. 720
 Williams, Roger 386
 Wilson, Gayle Edward 479
 Winckelmann, Johann Joachim 368
 V. Windisch Éva 6, 225, 229, 394
 Winthrop, John 386
 Wissowatius, Andreas 719
 Witkowska, Bronisława 667
 Wittkower, Rudolf 478
 Wittwer, Alexander I
 Wolf, Hieronymus 492
 Wolf, Johannes 150
 Wolfzettel, Friedrich 133
 Wordsworth, William 564
 Wuorimaa, Aarne 87, 88, 90, 94, 96
 Wynn, John 642
 Wyspiański, Stanisław 571
 Wzenteck Irén 577
- Zadravetz István 627
 Zaepernick, Gertraude 719
 Zalai Béla 573
 Zalotay Melinda 384
 Zamjatin, Jevgenyij 131
 Zamoyski, Jan 548
 Zathureczky Ede 94
 Zay Ferenc 223, 224
 Zedel, Johannes 150, 156
- Zeleméri Miklós 146, 149, 155
 Zelk Zoltán 417
 Zempléni 644
 Zemplényi Ferenc 217, 472, 489
 Zeno, Apostolo 22
 Zetter, Jacob de 478, 501, 505
 Zichy család 146
 Ziegler Vilmos 86
 Zilahi-Sebess Jenő 86, 87
 Zilahy Károly 355
 Zilahy Lajos 701
 Zinzendorf und Pottendorf, Nicolaus Ludwig 719
 Žmegač, Viktor 194
 Zola, Émile 594
 Zollinger, Fr. 3, 5, 9, 10
 Zolnai Gyula 81
 Zombori Antal 199, 200, 207, 209, 213, 214
 Zoványi Jenő 263
 Zrínyi Miklós (1508 k.–1566) 104, 107, 182, 227, 228, 238
 Zrínyi Miklós 1, 6, 9, 11, 13–15, 60, 227, 232, 388, 452, 482, 590, 682, 717, 718
 Zrínyi Péter 190
 Zubov, Nyikolaj Ivanovics 130
 Zuh Imre 723
 Župančič, Oton 703
 Zweig, Stefan 627
 Zwicker, Daniel 720
 Zwickl Erika 687, 688
- Zsámboky (Sambucus) János 452, 464, 478, 498
 Zsigmond, Luxemburgi 384
 Zsirai Miklós 80, 91
 Zsoldos Sándor 709

Összeállította: Nyerges Judit

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2003. CVII. évfolyam 2–3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Dávidházi Péter
Erdődy Edit
Kőszeghy Péter
Kulcsár Péter
Tverdota György
Vizkelety András

*

Császtvay Tünde
szerkesztő

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

Hegedűs Béla
technikai segédszerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Christ-von Wedel, Christine</i> : Hatással voltak-e a magyar erasmisták Erasmusra? A nőkérdés és a béke ügye.....	137
<i>Hajdu Péter</i> : Az arisztotelészi örökség és az egységesség kritériuma Bajza József regényelméletében.....	152
<i>Lackfi János</i> : Új időknek új terei (A zárttér motívuma az első Nyugat-nemzedék ko- rai lírájában).....	182

Kisebb közlemények

<i>Pienták Attila</i> : Babits feljegyzései Arany Jánosról: Kézirat, rekonstrukció, kiadás.....	205
---	-----

Műhely

<i>Holler László</i> : Ki állította össze a Képes Krónikát? Egy új hipotézis.....	210
<i>Fazekas Sándor</i> : „Ez szomorú gyász hír megvitelére”. Mindszenti Gábor emlékiratá- ról.....	243
<i>Maczák Ibolya</i> : A kanonikus plágium (Szövegalkotás barokk prédikációinkban).....	261
<i>Hansági Ágnes</i> : A kánon egyszólamúsítása: A Jókai-precedens és a magyar romanti- ka kánonja az ezredfordulón.....	277

Műelemzés

<i>Mezei Márta</i> : Az <i>Előbeszéd</i> és a <i>Vanitatum vanitas</i>	297
<i>Somorjai Eszter</i> : „Vas ember”: Egy metafora a színpadon (Vörösmarty Mihály: <i>Ma- rót bán</i>).....	317

Szemle

Jankovits László: Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannoni- us költészetében (<i>Bíró Csilla</i>).....	330
Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I (1572–1647) (<i>Monok István</i>).....	337
Varga Imre, Pintér Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században (<i>Demeter Júlia</i>).....	341
Katona István: A kalocsai érseki egyház története, I (<i>Szabados György</i>).....	345
Éder Zoltán: Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kap- csolatai köréből (<i>Thimár Attila</i>).....	349
Szilasi László: A selyemgubó és a „bonczoló kés” (<i>Hajdu Péter</i>).....	353
Schweitzer Pál: Ady és Mylitta. Mű és élmény kapcsolata egy szerelem harminc ver- sében (<i>Szénási Zoltán</i>).....	356
Déry Tibor: Szép elmélet fonákja. Cikkek, művek, beszédek, interjúk 1945–1957 (<i>Bandi Irén</i>).....	362

HATÁSSAL VOLTAK-E A MAGYAR ERAZMISTÁK ERASMUSRA?

A nőkérdés és a béke ügye

Az, hogy Erasmus és magyarországi humanista barátai között szoros kapcsolat állt fenn, már nem szorul bizonyításra. Oly nagy számban maradtak fenn Piso Jakabhoz, Johannes Antoninushoz, a Thurzó-testvérekhez: Elekhez, Szaniszlóhoz és Jánoshoz, Johann Henckelhez, Brodarics Istvánhoz és Oláh Miklóshoz írott levelei és a velük való találkozások a hagyomány szerint oly szívélyesek voltak, hogy egy magyarországi erazmiánus humanista körről nem csak hogy beszélni lehet, hanem mindenképpen beszélni is kell. E magyar humanisták Erasmust nem csupán barátjuknak tekintették, hanem egyenesen habzsolták műveit. Erasmus „kultuszszereppel” bírt. PISO 1526 februárjában így írt a nagy mesternek: „Legelőször is a mi Erasmusunkról beszélgettünk, aki mindig velünk van, reggelinél, ebédnél, ha állunk, ha ülünk, lovagolunk vagy sétálni megyünk. In summa, egészen velünk vagy, és mi is veled. Csak a tér választ el bennünket.”¹ 1522-ben PISO önmagát Erasmus legbuzgóbb patrónusának nevezte, és feltette a kérdést: „...Erazmust miért ne dicsérjem, méltassam, magasztaljam mindig teli torokból a nyilvánosság előtt?!” Majd így fakadt ki: „És vajha kora fiatalságomtól a mai napig ne vettem volna más olvasmányt a kezembe, csak Erazmust!”² Az tehát, hogy Erasmus Magyarországon nagy tiszteletnek örvendett, egészen bizonyos, ám hogy mi volt az, ami a magyarországi humanistákat ily erőteljesen Erasmus felé fordította, már kevésbé tűnik tisztázottnak. Thienemann Tivadar szerint (1927) Erasmus dekadens bölcsessége, szkepticismusa, kétértelműsége és a hatalmi központokkal szembeni távolságtartása, röviden: a „dekadencia” volt az, ami az elkényeztetett, Mohács előtti magyarországi elitet Erasmus felé fordította.³ Trencsényi-Waldapfel Imre szerint (1942) éppenséggel az a politikai elszántság, amellyel Erasmus a keresztények közötti békéért és ezzel az erők török elleni egyesítéséért szállt síkra, volt az, ami Erasmus személyét ennyire vonzóvá tette.⁴ Tárnoky

¹ *Opus epistolarum Desiderii ERASMI Roterodami*, ed. Percy S. ALLEN (a továbbiakban: ALLEN), Oxford, 1906, VI, 253, 4 f.

² ALLEN V, 81, 12 f. SZEPESSY Tibor magyar fordítása: *Magyar humanisták levelezése: XV–XVI. század*, közreadja V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971, 452; *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek KLANICZAY Tibor munkája, Bp., 1982, 659 (a továbbiakban: *Magyar humanisták levelezése és Magyarországi humanisták*). Az Erasmust övező tisztelet döntő erejű bizonyítékait THIENEMANN Tivadar gyűjtötte össze: *Érasme en Hongrois*, Revue des études hongroises et finno-ougriennes, 5 (1927), 85; magyarul: *Mohács és Erasmus*, Minerva, 1924.

³ THIENEMANN, 2. jegyzetben i. m., 98. és 87.

⁴ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Érasme en Hongrie*, tirage à part de la Nouvelle Revue de Hongrie, Bp., 1942. Magyarul: *Erasmus és magyar barátai*, Bp., 1941. Vö. különösen 5, ahol a szerző már Erasmus korai keltezésű, békéről szóló írásából is a török elleni háborúra való felszólítást olvassa ki.

Ilona (1961) ugyancsak Erasmus „megfontolt-szkeptikus szellemét” említi, befolyását azonban pozitívan ítéli meg: „nagy műveltség és tolerancia” jellemzi tisztelőit – írja.⁵ Gerézdi Rabán szerint (1964) különösen Erasmus kiváló filológiai műveltsége, elegáns stílusa, reformtörekvései és eredetisége okozták, hogy a magyarországi humanisták Erasmus felé fordultak.⁶ Ute Monika Schwob szerint (1974) a magyar méltóságokat „az individualizmus, a tudományok, a pedagógia és a lélekgondozás gyakorlati problémáira való reflektálás, az alázatos jámborság humanista változata, az önmagában a poeta, az orator és a philosophus christianus szerepeit egyesítő humanista ideálja, a respublica christiana békéjének óhajta és a török veszély közös elhárításának megkésett reménye” kapcsolta a birodalomban meglévő humanizmushoz. Ez esetben, amint azt Trencsényi-Waldapfel Imre kifejtette: „Luther Magyarország politikai és katonai problémáival szembeni, különösen a török elleni háború kérdését illető, nem realizstikus állásfoglalása” is hozzájárult ahhoz, hogy a magyarok a protestantizmussal szemben Erasmust részesítették előnyben.⁷ Ritoókné Szalay Ágnes szerint (1988) Magyarországon Erasmust elsősorban teológusként, az evangélium értelmezőjeként tisztelték.⁸ Katherine Walsh és Alfred Strnad úgy vélik, hogy az erasmianus Habsburg Mária Erasmus kompromisszumkész „via media” felfogásáért és az „evangéliumi alapokon nyugvó mérsékelt egyházreformról” vallott nézeteiért lelkesedett.⁹ Amint az ebből a rövid áttekintésből is kitűnik, még jó néhány kérdés tisztázásra és alapos vizsgálatra szorul.

Ha ez alkalommal fordítva tennénk fel a kérdést, és nem az Erasmus által a magyar humanistákra gyakorolt, hanem éppenséggel a magyarok által a nagy németalföldi gondolkodóra gyakorolt hatást vizsgálnánk, akkor ez talán megvilágítaná a kutatás még nyitott kérdéseit az Erasmus által a magyarokra gyakorolt hatást illetően is.

Az Erasmust Magyarországról érő hatások egyike már feltárt. Gerézdi Rabán kimutatta, milyen nagy mértékben támaszkodott Erasmus 1529-es Seneca-kiadásában Mattaeus Fortunatus Pannonius kiváló, 1523-as *Quaestiones naturales*-kiadására – aki ugyanakkor a maga részéről az 1515-ös Erasmus-féle kiadást használta. Erasmus köszönettel fogadta Pannonius művét és a szerző érdemeit nyomatékkal kiemelve vette át belőle

⁵ TÁRNOKY Ilona, *Ungarn vor Mohács*, Südost-Forschungen, 20 (1961), 113.

⁶ GERÉZDI Rabán, *Érasme et Hongrie = Littérature hongroise – littérature européenne*, Bp., 1964, 130. Magyarul: *Erasmus és az erdélyi unitáriusok* = G. R., *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., 1968, 355–356.

⁷ Ute Monika SCHWOB, *Der Ofener Humanistenkreis der Königin Maria von Ungarn*. Südostdeutsches Archiv, 18 (1974), 72 ff. és 63.

⁸ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des 16. Jahrhunderts = Erasmus und Europa*, Hrsg. August BUCK, Wiesbaden, 1988, 111–128. Magyarul: *Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség* = „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002, 161–174.

⁹ Katherine WALSH, Alfred A. STRNAD, *Eine Erasmianerin im Hause Habsburg: Königin Maria von Ungarn (1505–1558) und die Anfänge der Evangelischen Bewegung*, Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft, 118 (1998), 82.

annak meggyőző korrektúráit és javításait.¹⁰ Ez az 1529-es kiadás akár az európai filológusok között létrejött kutatóközösség sikeres munkájaként is értékelhető.

Ahhoz azonban, hogy a nőkérdésben és a béke kérdésében kifejtett meghatározó befolyásról beszélhessünk, alaposabban meg kell vizsgálnunk e problémaköröket.

A nőkérdéshez

Amikor Habsburg Mária gyóntatója, a prédikátor Johannes Henckel felkérte Erasmust, hogy királynője számára mégiscsak írjon egy könyvet az özvegy neveléséről, Erasmus a nőkérdést illetően már néhány esetben kinyilvánította véleményét. Erasmus nem fogadta túlságosan lelkesen a felkérést. Megvallotta, hogy nehezebbre esik teljesítenie e kérést, s hogy csak „lázadozó szellemmel” lát munkához. „Mert az érvelés nem egyszerű, mindenekelőtt pedig nem eléggé szilárd (constans).” Az antik szerzők, Xenophón, Plutarkhosz és az egyházatyák, akikhez Erasmus ilyen kérdésekben rendszerint visszanyúlt, ebben az esetben nyilvánvalóan nem kínáltak olyan meggyőző kiindulópontot, amelyre építhetett volna. Az antikvitás olyan nőideált kínált, amely a nők számára egyoldalúan a gyermeknevelést jelölte ki feladatul, s az özvegyek számára még családi körben is csak az önállóság és a függetlenség korlátozott növekedését jelentette. Az egyházatyák írásaiban az özvegyek teljességgel az aszketikus életmód példaképeivé váltak. Visszavonultan és önmagukat teljesen elhunyt férjük emlékének, illetve Krisztushoz való bensőséges kapcsolatuknak szentelve kellett élniük.¹¹ Erasmus szerint azonban mindez nem illett Máriára: „Mária – írja Erasmus – túlságosan is kevésbé hasonlított az özvegy »mintapéldányához«. Úgy sejttem, újra férjhez megy majd, és kevésbé tűnik illendőnek egy ily boldog asszonyt, s főleg ennyire megkésve, vigasztalni.”¹² Mária az 1526-os mohácsi csatát követően özvegyült meg, a könyv pedig 1529 elején jelent meg.

A nőkről szóló, korábbi írásaiban Erasmus különösen a női nemnek a műveltség megszerzésére való képességét emelte ki, és olyan átfogó humanista nevelést javasolt a számukra, amely messze túlmutatott azon a képzésen, amelyben Mária részesülhetett. Mária a testedzésen és a zenei tanulmányokon túl főleg nyelveket tanult: nem csupán németet és franciát, hanem latint is. Amikor Henckel később azt hangsúlyozta, hogy Mária, miután németül már olvasta, latinul is kézbe vette Erasmus *Parafrázisait*, mindenesetre inkább Mária hiányos latintudását engedti sejtetni. Erasmus a lányok számára a latin és a görög nyelv olyan fokú ismeretét követelte, amely a klasszikus és a keresztény szerzők önálló tanulmányozását és – miként a fiúk esetében – a humanista műveltség egészének elsajátítását is lehetővé tette volna.¹³

¹⁰ 6. jegyzetben i. m., 131 f.

¹¹ Vö. Jens Uwe KRAUSE, *Witwen und Waisen im Römischen Reich*, I–III, Stuttgart, 1994, I, 157 ff.; III, 248 ff., különösen 254.

¹² ALLEN VIII, 69, 3 f.

¹³ Desiderii ERASMI Roterodami *Opera omnia*, ed. Johannes CLERICUS, Leiden, 1703 (a továbbiakban: LB), V, c. 710C f., 749E f.

Az Erasmus által a nők számára előírt követelmények szokatlannak számítottak abban a korban és messze túlmutattak azon a műveltségi horizonton, amelyet Vives a nők számára ajánlatosnak tartott. Vives, Erasmus fiatalabb, spanyol humanista barátja, aki Angliában VIII. Henrik lányának, Máriának volt a nevelője, a szüzességi ideál, illetve a nőktől megkövetelt alázat és alávetettség jegyében erősen megnyirbálta a hagyományos humanista műveltségi kánont. A nők számára a Biblián, az egyházatyákon és a keresztény költőkön (például Prudentiuson) kívül csak Platón, Cícero és Seneca művei maradtak.¹⁴ Az olyan retorikai írókat, mint például Quintilianust, egyáltalán nem vette figyelembe, hiszen a nőknek majdhogynem hallgatniuk kellett; nem csak nyilvánosan, de odahaza sem volt szabad beavatkozniuk a filozófiai vagy politikai beszélgetésekbe.¹⁵ Vives szerint a nők erre egyáltalán nem is képesek. Számára a nő „gyenge, félnék, fúkar, gyanakvó, nyafogó, féltékenykedő, zavarodott, cicomázkodó, babonás és fecsegő.”¹⁶ Mindemellett azonban Vives nem tekinthető különösebben nőgyűlölőnek. Mindaz, amit e témáról írt, szokványosnak számított a kor tudományos diskurzusában, és Arisztotelészre, illetve az őt követő megszakítatlan hagyományra támaszkodott.

Erasmus sem lépett ki ebből a hagyományból. Egy 1524-es beszélgetésében amilyen szellemesen játszotta ki egy művelt nő műveletlen férfi beszélgetőpartnerével szembeni fölényét¹⁷ (aki mindemellett apát, tehát egyházi méltóság viselője volt), éppoly kevésbé vonta kétségbe azt, hogy a nőnek mint gyengébb teremtménynek a férfi uralma alá kell tartoznia.¹⁸ A tudós azt is hangsúlyozta, hogy a nő férjének jóvá kell hagynia felesége tanulmányait.¹⁹ Abban a feleség neveléséről írott könyvben pedig, amelyet egy másik királyné, Aragóniai Katalin, VIII. Henrik menyasszonya számára ajánlott, Erasmus nyomatékkal említette, hogy a nő gyenge és férjének alávetett, s mind az ész, mind a természet, mind pedig az apostolok ezt parancsolják.²⁰ Az Úr színe előtt bizonyára nincsenek se rabszolgák, se urak, se zsidók, se görögök, se férfiak, se nők: az ő színe előtt mindenki ugyanannyit ér. Krisztus mindenkiért feláldozta életét.²¹ Az emberek között azonban Erasmus szemében léteznek rangbéli különbségek, amelyeket a rend kedvéért figyelembe kell venni. Így a nőnek alá kell vetnie magát a férfinak, még akkor is, ha férje gyengébb nála vagy éppenséggel rossz ember. Csak istentelen dolgot nem követelhet a férj asszonyától.²² Erasmus 1526-os nézeteit röviden tehát így foglalhatnánk össze: a nő egyenértékű, de mégsem egyenrangú a férfival. Ugyanabban a humanista-keresztény nevelésben kell részesülnie, mint a férfinak, de azért a hagyományos szereposztás érvényesül. A nő a

¹⁴ Johannes Ludovicus VIVES, *De officio mariti*, Basel, Oporinus, [1542], 88, 99.

¹⁵ *Uo.*, 90.

¹⁶ *Uo.*, 25.

¹⁷ *Opera omnia Desiderii ERASMI Roterodami*, Amsterdam, 1969 (a továbbiakban: ASD), I-3, 403–408.

¹⁸ LB V, c. 672D, 673E, 697F, 701E.

¹⁹ ASD I-3, 406, 123.

²⁰ LB V, c. 672D.

²¹ LB V, c. 685C f.

²² LB V, c. 704B.

háztartásért felelős, a férfi az azon kívüli ügyekért. A nőnek engedelmesnek kell lennie, s ha uralkodni akar, azt is csak szolgálva teheti meg.²³

Íme tehát Erasmus nőkről alkotott felfogása, mielőtt nekifogott volna az özvegy nevelésével foglalkozó könyv megírásának. E mű írásakor Erasmus oly mértékben tartotta szem előtt, hogy kihez is szól majd a könyv, amilyen mértékben ezt még egyetlen más műve írásakor sem tette meg. Erasmus könyve bizonyára egy szokványos özvegykönyv, amely bármely polgári vagy sokgyermekes özvegyhez szólhat, és nem kizárólag Mária számára íródott. Ám mégis elsősorban neki szól, és egészen másként, mint a keresztény feleségről szóló könyv, amely Aragóniai Katalin mint királyné sajátos helyzetével jószerivel nem is foglalkozott. Erasmus többször is megszólítja a könyvben Máriát, és így a tulajdonképpeni ajánlasként szolgáló levélről, amelyet általában művei bevezetésével előrebocsátott, a szerző le is mondhatott. Erasmus a címzett személyét mindvégig szem előtt tartotta, s mivel benne egyáltalán nem a tipikus özvegyet látta, ezért igen nehezen haladt a munka. De hogyan is látta Máriát Erasmus?

Henckel, abban a levelében, amelyben felkérte Erasmust, hogy írjon Mária számára egy könyvet, különös képet festett királynőjéről. Ezt írta: „Megint teszem majd régi tisztemet, azaz hirdetem az Úr igéjét az udvarnak, melynél meghittebbet, mértéktartóbbat, igazabbul és buzgóbban istenfélőt aligha lelsz. Nemes lelkű királyném műve ez – csak látnád otthon, azt mondanád, nem is asszonyi portán, iskolában vagy! Mindig könyv a kezében, tanul, tanít, és jámbor olvasmányokban keres vigaszt özvegységére, annyira nem hagyva figyelmen kívül a régieket, hogy ami másoknak a legnagyobb jólétben is nehezebbre esik, azt ő gyászban és könnyek közt tanulja meg.” Különösképpen – folytatja Henckel – Erasmus *Parafrazisait* olvassa.²⁴

Erasmus mégis úgy vélte, hogy a Máriáról szerzett összes ismereteinek fényében más kép is festhető, illetőleg más képet kell festenie a királynőről. Így könyvében Máriát nem gyászoló, visszavonultan élő bibliaolvasóként ábrázolta, hanem étellel teli, életrevaló és a szerencsétlenségben is erős nőként, aki nehéz dolgokon ment keresztül. A mohácsi vereség után elvesztette szeretett férjét, s maga is alig tudott elmenekülni a török elől.²⁵ Ezt – tudvalevőleg – Magyarország felosztása követte Szapolyai és Mária testvére, Ferdinánd között, s Mária próbálta szem előtt tartani bátyja érdekeit. Erasmus így kommentálja az eseményeket: egy boldog feleségből nem csupán özvegy lett, hanem egy királyné ugyanakkor teljesen közönséges asszonnyá vált,²⁶ aki emellett hamar árvaságra jutott, és elvesztette egyik lánytestvérét is.²⁷ Ennyi csapás alatt még egy erős férfi is csak nehezen tudná megőrizni tartását, ez esetben pedig egy fiatal nőről van szó.²⁸ Mária nyilvánvalóan kiváló példa lehetett más özvegyek számára is, hiszen mindezen szerencsétlenségekkel

²³ LB V, c. 688D.

²⁴ ALLEN VII, 419, 30 f. Magyarul: *Magyar humanisták levelezése*, 534; *Magyarországi humanisták*, 674.

²⁵ LB V, c. 725E.

²⁶ LB V, c. 725D.

²⁷ LB V, c. 725F.

²⁸ LB V, c. 725E/F.

szemben igazi lelki erőt tanúsított.²⁹ Jámorsága által mindenkor helytállt,³⁰ s a boldogságot mértéktartással, a szerencsétlenséget higgadtsággal viselte.³¹ Mária tehát – Erasmus megítélése szerint – jámbor és erős, a kor nyelvén „férfias” nő volt. Könyve írásakor, amint az a szövegben lépten-nyomon észrevehető, Erasmus Mária személyét tartotta szem előtt.

Vives azt javasolta az özvegyeknek, hogy magukat szenteljék teljesen halott férjük emlékének, s így éljék le életüket, idejüket jámbor imádságokkal töltve. Ebből következően olyan antik példaképeket állított számukra, mint Valeria Messalina, aki önmagát özvegységében teljesen férje emlékének kívánta áldozni, vagy a Lukács evangélista (Lk 2) által idézett jámbor özvegy, Hanna, aki minden idejét a templomban töltötte.³² Henckel nyilvánvalóan a jó özvegy ezen tradicionális képét tartotta szem előtt, amikor Máriát könnyek között, gyászolva és jámbor könyvekbe mélyedve ábrázolta. Így remélte leggyorsabban megnyerni Erasmust a könyv megírásához. Erasmus a kegyes csalást nem vette rossz néven, és neki is kezdett a könyv megírásának. Amikor azonban elküldte a könyvet, nem tudta megállni, hogy meg ne szidja kissé Henckelt, és világossá ne tegye számára, hogy átlát rajta. Mindenesetre 1529-ben a könnyeket már nem hitte el neki. Már idéztük: Erasmus azt a választ adta, hogy nehezére esik egy ennyire „boldog asszonyhoz” írni. Ő ugyanis más forrásokból is informálódott, s azok Máriát erős akaratú, okos, jámbor és az ő reformeszméivel szemben nyitott személyiségként ábrázolták, akire nem illett a hagyományos özvegykép. Erasmus kénytelen volt tehát új utakra lépni.

De Erasmus mégsem szakadt el teljesen a hagyománytól. Anna sem hiányzik könyvéből, és az özvegyi példakép a szemérmes, visszavonultan élő nő maradt, ám olyan példakép, amely nem minden esetben, hanem csak normális korszakokban és normális körülmények között érvényes. Erasmus sokkal nagyobb teret szentel könyvében az olyan erős nőalakoknak, mint az okos őtestamentumi bírónőnek, Deborahnak, aki népét ügyes kézzel kormányozta, s még a harcba is maga vezette.³³ Mindenekelőtt azonban Judit, az azonos című apokrif bibliai történet főszereplője szolgált az özvegyek számára példaképpül.

Judit a Makkabeus-kor szemérmes özvegye volt, aki szülővárosa megtámadásakor – a szükség hatására – minden szégyenérzetét félretéve a város gyáva öregjeit igen megszidta, és ünneplőbe öltözve az ostromlók táborába ment, ahol elcsábította az ellenség fővezérét, majd saját kardjával metszette le a részeg vezér fejét. A levágott fejjel ezután visszatért a városba, honfitársai élére állt, akik biztatására megfutamították a vezér nélküli ellenséget, és gazdag zsákmányt ejtettek.

Kifejezetten botrányos történet. Nem is csoda, hogy Vives számításba sem vette, amikor példaképet ajánlott az özvegyek számára. Judit személyiségét már az egyházatyák is jórészt tartós özvegységére (Judit ugyanis nem ment újból férjhez) és jámborságára redu-

²⁹ LB V, c. 726A/B.

³⁰ LB V, c. 726B/C.

³¹ LB V, c. 725F f.

³² Johannes Ludovicus VIVES, *De institutione feminae christianae*, ed. C. FANTAZZI, C. MATHEEUSSEN, Leiden, 1996, II, 215, 221.

³³ LB V, c. 735F f.

kálták. Csak egyetlen ellenpéldáról van tudomásom; erre később még visszatérek. Amennyiben Judit bátor tettét értelmezték, akkor a következőképpen: Judit ima és böjt által győzte le a romlott, élvezetekben tobzódó Holofernészt. Judit így az egyház typosává vált.³⁴ Hrabanus Maurus Judit történetéhez írott kommentárjában az allegóriát részletesen elemzi. Judit az egyház, aki Holofernészt, értsd: az Antikrisztust, és vele Nabukadnezárt, értsd: a sátánt legyőzi.³⁵ A középkor átvette és közkincsé tette ezt az allegorikus értelmezési mintát. Judit számtalan festményen testesíti meg az erény bűn fölötti, az alázatosság és a szemérmesség büszkeség és élvhajhászás fölötti, az egyház Antikrisztus fölötti győzelmét. A reneszánsz művészetben is fennmaradt ez a hagyomány. Ismert Donatello 1455 körül, Firenzében keletkezett bronz szoborcsoportja. Erasmus korában Lukás Cranach Wittenbergben Judit alakját teljességgel a szüzességre korlátozta, az erényes római Lukréciaival együtt, aki, miután Tarquinius Superbus szüzességétől megfosztotta, öngyilkosságot követett el.³⁶

Judit Erasmus számára is az erényesség és a szemérmesség mintaképe maradt, és ő is elfogadja a Juditban az egyház típusát látó, allegorikus elképzelést.³⁷ Túlmerészkedik azonban az allegorikus jelentésen, és a betű szerinti értelem alapján nyújt alapos értelmezést. Erasmus szemmel láthatóan élvezettel színezi ki, miként szidalmazza Judit szülővárosa gyáva méltóságait és az Isten iránti teljes bizalommalelve hogyan ad nekik bátor tanácsokat.³⁸ „Habár Judit nő és özvegy volt, semmi fölött sem volt hatalma, és semmi-féle nyilvános tisztséget sem viselt”, a város vénei mégis tőle kaptak tanácsot. „Az előljárók és fejedelmek csak hallgattak, amikor Judit szidalmazta őket.” Erasmus szuperlatívuszokban beszél Juditról: „A legnagyobb lelkierő a legnagyobb szerénységgel, a legnagyobb okosság a legnagyobb jámborsággal párosult benne.”³⁹ Ő az tehát, akinek Mária számára példaképül kell szolgálnia, és Erasmus ezzel Máriát arra biztatja, hogy beavatkozzon a politikai ügyekbe s aktív békepolitikát folytasson.⁴⁰

Egyáltalán, a nők az udvarban gyakran sok mindent el tudnak érni, folytatja Erasmus.⁴¹ Persze nem úgy, hogy Judithoz hasonlóan, tisztaságukat kockára téve és gyilkosság által mentik meg hazájukat, hanem úgy, hogy erőteljesen és teljes nyíltsággal síkra

³⁴ Vö. ORIGENES, *In. jud. hom. IX, 1* (*Die griechischen christlichen Schriftsteller der drei ersten Jahrhunderte*, Leipzig, 1897, VII, 518 – a továbbiakban: GCS); TERTULLIANUS, *Monog. 17,1* (*Corpus Christianorum: Series Latina*, Turnhout, 1954, 2, 1252 – a továbbiakban: CChr SL); AMBROSIUS, *De Elia et jej. 29* (*Patrologiae cursus completus*, ed. Jacques Paul Migne, *Series latina*, 14, c. 707A – a továbbiakban: MPL), *De off. min. XIII* (MPL 16, c. 169 f.), *De virg. IV, 24* (MPL 16, c. 213), *De vid. VII* (MPL 16, c. 245 f.), *Ep. LXIII, 29* (MPL 16, c. 1197); HIERONYMUS, *Ep. LIV, 16* (MPL 22, c. 558), *Apol. adv. Ruf. I, 18* (MPL 23, c. 412), *Com. in Soph. Prol.* (MPL 25, c. 1337), valamint *Előszó a Judit könyvéhez* (MPL 29, c. 37).

³⁵ Vö. különösen MPL 109, c. 539D f., 540C f., 541D f., 547D és 559A.

³⁶ Vö. Franz MATSCHE, *Humanistische Ethik am Beispiel der mythologischen Darstellungen von Lukas Cranach = Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, Hrsg. Winfried EBERHARD, Alfred A. STRNAD, Köln, 1996, 52.

³⁷ LB V, c. 744D f., különösen F.

³⁸ LB V, c. 742E.

³⁹ LB V, c. 742E f.

⁴⁰ LB V, c. 728D f.

⁴¹ LB V, c. 730C.

szállnak Jézus Krisztus ügyéért, s nyomatékkal hívják fel a figyelmet olyan eseményekre is, amelyek a családi körön kívül esnek. Az özvegy nem csak saját gyermekeiért száll síkra – különösen, ha, miként Mária, gyermektelen –, hanem minden keresztényért. Híszén unokahúgai és unokaöccsei mellett az összes keresztény is nővére és bátyja, tehát rokonai, akiknek sorsát a szíven viseli.⁴² Az írás végén Erasmus felszólítja a királyi özvegyet: „Ne hagyj fel, tisztelt asszonyom, az özvegyek és hatalmasságok zászlaját a magasba emelni, és a legdicséretesebb nők nyomdokaiba lépni: légy hercegi udvarok tanítója és ugyanakkor az evangéliumi őszinteség példaképe. Ez esetben Judittal és az általunk említett többi nemes asszonnal egyetemben örökre részesülsz Krisztus völegénységéből.”⁴³ A fejedelmekkel szemben Máriának nem engedelmes alattvalóként kell viselkednie, hanem tanítania kell őket.

Erasmus az özvegy neveléséről írott könyvében újból átgondolta a nő szerepéről alkotott véleményét. Mint a gyermekek nevelőit és a háztartás vezetőit Erasmus már korai írásaiban bevonta őket reformprogramjába. Most azonban egy lépéssel még ennél is tovább ment. Henckel vélhetően nem csupán a könyv megírására, hanem esetleg – bár aligha tudatosan – tartalmi kérdések tekintetében is ösztönözte Erasmust. Hiszen nyilvánvaló, ahogyan Máriát mint állandóan olvasó és tanuló özvegyet ábrázolta, aki mintha iskolában élne, Aranyaszájú Szent János nőideáljára támaszkodott. Az egyházatya 61. János-prédikációjában a feleség visszavonult s a háztartásra korlátozott életvezetését dicsérte. Férjeikkel ellentétben, akiket ügyeik állandóan lefoglalnak, az asszonyok összegyűlhetnek, és akár egy iskolában, önmagukat az imádságoknak és a jámbor olvasmányoknak szentelhetik.⁴⁴ Ez tehát a Henckel által átvett és az állandóan gyászoló özvegy eszményével összekötött gondolatmenet. Erasmus, aki 1530-ban adta ki Aranyaszájú Szent János összes műveit, valószínűleg a kontextus saját korához való hozzáigazításán fáradozott. Aranyaszájú Szent Jánosnál azt olvashatta, hogy a jámbor asszonynak ki kell használnia – egyébként igen jelentős – befolyását férjére, hogy mindenféle teendői által felzaklatott férjét megnyugtassa, és jámbor módon tanítsa, feddje. „Menyasszonya védte meg Nábált a haláltól. Egy nő mentette meg az egész népet. Mert Deborah és Judit, sok más nővel egyetemben, kiválóan tett eleget uralkodói feladatoknak.” Korunkban is vannak olyan nők, folytatja Erasmus, akik példaképpül szolgálnak.⁴⁵ Íme tehát Aranyaszájú Szent János, illetve rövid utalása az ótestamentumi nőalakokra, akiket ez egyszer nem kizárólag arra korlátozott, hogy szemérmesek legyenek! Erasmus itt kapcsolódási pontokra lelhetett tehát.

Deborah és Judit megfelelő példákat kínált Erasmus számára, hogy egy energikus és talpraesett, természetes autoritással megáldott nőt szólítson meg, aki nem csak hogy képes volt rá, de akarta is a nyilvános szerepvállalást. Habsburg Mária arra inspirálta Erasmust, hogy újragondolja a nők szerepéről vallott nézeteit. Vajon egy olyan személyiséget, mint Mária, csak azért, mert nő, ki kellene zárni a nyilvános életből? Ha a férfiak

⁴² LB V, c. 762E.

⁴³ LB V, c. 766C f.

⁴⁴ *Patrologiae cursus completus*, ed. Jacques Paul MIGNE, *Series graeca*, 59, c. 340.

⁴⁵ Uo.

jól végzik a dolgukat, akkor Erasmus szerint az asszonyok számára a nőies tartózkodás a leginkább illő viselkedés. Ha azonban a szükség megköveteli, akkor a gyáva és félrevezetett hivatalviselőkkel szembeni fölényükkel határozottan élniük kell. Ez esetben minden szemérmességüket félre kell tenniük, és miként Judit, saját autoritásukkal a férfiaknak is ellentmondva, a jó ügy szolgálatába kell állniuk.

A béke kérdése

Erasmust már régóta foglalkoztatta a béke és az erőszak kérdése. 1515-ben, illetve 1517-ben, amikor mint a teológia megújítója dicsősége csúcsára ért, az *Institutio principis christiani* (A keresztény fejedelem neveltetése) és a *Querela pacis* (A béke panasza) című műveiben a békéről alkotott eszméit már meggyőzően kifejtette. Mindkét szöveget Mária bátyjához, a fiatal Károlyhoz szóló tanácsadásként írta, amikor azt 1519-ben V. Károlyként császárrá választották. Az *Institutióban* azt írja, hogy „Ha Krisztus tanítása nem mindig és nem mindenütt veti el a háborút, ha csak egyetlen helyre is rámutatnak, mely helyesli a háborút, úgy hát – háborúskodjunk, keresztények. A zsidóknak szabad volt háborút viselni, de azt az Isten parancsára tették. A mi szószólónk viszont – őt halljuk állandóan az evangéliumi írásokban – elriaszt a háborútól, és mégis ádázabbul háborúskodunk, mint a zsidók.” Erasmus itt nem csak a török, hanem az „eretnekek” elleni háborúról is szólhatott: „Én úgy vélem, hogy még a törökök ellen sem lehet meg gondolatlanul háborút indítani. Először ezt gondolom végig: Krisztus birodalma egészen más úton jött létre, terjedt el és szilárdult meg” – mondja.⁴⁶

Erasmus tudatában van annak, hogy Szent Ágoston egyik-másik szöveghelye jóváhagyja a háborút, Krisztus azonban ezt nem teszi meg.⁴⁷ Ágoston valójában egyetlen írását sem szentelte teljes mértékben a jogos háború problémájának, ám különféle műveiben érintette a kérdést. Ezekben a gondolatokon alapul az igazságos háború nyugati értelmezése és klasszikus definíciója. Eszerint a háború nem szükségszerűen rossz. Az Ótestamentumban előforduló háborúk is erről tanúskodnak. Az a háború, amely a jogtalanság ellen küzd, jó. Nemcsak az eretnekek elleni háborúk, de a hódító háborúk is beletartozhatnak ebbe a kategóriába, amennyiben azt a jog szerinti hatalom által és megfelelő okokból indítják meg. Ha a háborút kirobbantó ok nem ütközik Isten törvényeibe, akkor a háború tiszta lelkiismerettel megvívható. Az igazságos háborúk ugyanis alapvetően a békét szolgálják, már amennyiben nem magánháborúk, és felsőbb parancsra vívják őket.⁴⁸ Az egyház mindezt a maga szellemében gondolta tovább. Gratianus szerint – akinek paragrafusgyűjteménye az autorizált jogi források, a *Corpus iuris canonicis* alapját képezte – minden háború jogos, amelyet az állam javáért vezetnek, amely a gonosz

⁴⁶ ASD IV-1, 218, 606 f. CSONKA Ferenc fordításában magyarul: Rotterdami ERASMUS, *A keresztény fejedelem neveltetése*, utószó BARLAY Ö. Szabolcs, Bp., 1992, 140–141.

⁴⁷ ASD IV-1, 215, 512.

⁴⁸ Vö. *De civ. Dei* 15,4 és 19,7 (MPL 41, c. 440 f., 634); *C. Faust.* 22,74 (MPL 42, c. 447 f.); *Quaest. in Hept.* 6,10 (MPL 34, c. 781).

terjedésének vet gátat, vagy amely, mint például az eretnekek elleni háború, a jót segíti.⁴⁹ Hasonlóan vélekedett Aquinói Szent Tamás az 1480 óta elfogadott teológiai tankönyvként szolgáló *Summájában*, ahol is a háborúnak a köz javát kell szolgálnia, s ekkor megengedett, sőt bármilyen eszközzel vívható, amennyiben a fensőbbség parancsára vezetik, és ártatlan civilek nem esnek áldozatul.⁵⁰

Erasmus tehát a maga érvelésével kora érvényes tanításaival és jogszabályaival szállt vitába. Így a korszellemmel került összeütközésbe, hiszen nem csak Magyarországon követelték a török elleni háborút. A pápa többször is a török elleni háborúra szólított fel. A bécsi császári udvarban újból és újból megindult a török elleni háborúra való felkészülés. Sőt, Miksa udvari költői már a hitetlenek fölött aratott győzelmet is megelőlegezték.⁵¹ A török fölött aratott diadal koronázta volna meg a dicső lovag hadi tettekben oly gazdag életét. Néhány évvel később Luthert az *Exsurge domini* című bullában azzal vádolták meg, hogy azt állította, a török ellen háborúzni annyit tesz, mint Isten ellen harcolni, aki bűneink miatt általuk büntet bennünket.⁵² Luther nem ezt írta, hanem csupán „Isten idomító palcájának és ostorának” nevezte a törököket. A töröktől való általános félelem korában és a valós fenyegetést tekintetbe véve mindez azonban elegendő volt ahhoz, hogy Luthert kiátkozzák.⁵³

Az tehát, amit 1515-ben Erasmus Károly számára írt, nem valamiféle kisiklás volt. *A béke panaszában* minderre ráduplázott: „Aki ugyanis a békét és a jólétet hirdeti, Krisztust dicsőíti, aki pedig háborúra izgat, Krisztus legnagyobb ellenségét emeli ki szavaival. Mi másért küldte le Isten fiát a földre? Nem azért, hogy a világot visszavezesse az atyához, hogy az embereket a kölcsönös szeretet felbonthatatlan kötelékével hozza közel egymáshoz és így tegye Isten igazi szolgájává az ember fiát?”⁵⁴ A szeretet pedig Erasmus szerint szükségszerűen kizárja a háborúskodást. Egyetlen kivételként Erasmus a nyilvános rend barbár betörésekkel szembeni védelmezését említi.⁵⁵ A törököket illetően sem változtatta meg véleményét: ha mindenképpen elkerülhetetlen a háború, akkor már inkább a török ellen, mint a keresztények egymás között, írja, sokkal jobb azonban, ha a

⁴⁹ II, causa 23, q. I, c. III ff. (Ae. Friedberg, I, c. 892 ff.)

⁵⁰ *S. Th.* II, (3), q. 40. a. I (S. THOMAE AQUINATIS *Opera omnia*, ed. Roberto BUSCA, Stuttgart, 1980, II, 579).

⁵¹ Vö. Dieter MERTENS, *Maximilians gekrönte Dichter über Krieg und Frieden* = Franz Josef WORST-BROCK, *Krieg und Frieden im Horizont des Renaissancehumanismus*, Weinheim, 1986, különösen 108 f.

⁵² Vö. Martin LUTHER, *Kritische Gesamtausgabe*, Weimar, 1883 (a továbbiakban: WA), 30, 2, 93.

⁵³ Vö. WA 1, 535, 30 f. Valójában Luther egy, a pápa által ösztönzött török elleni háborút ellenezett (WA 30, 2, 54), s csak ez ellen tiltakozott. Az igaz keresztényeknek csak akkor kellene bátor módon a császár zászlaja alatt a török ellen harcba indulni, miután bünbánatot tartottak, és a sátánt önmagukban már legyőzték. (WA 30, 2, 107 ff., különösen 115 f.) Erasmushoz hasonlóan a mohácsi csata után az ő véleménye is differenciáltabbá vált. Erasmus a maga részéről ugyanazokkal a vádakkal illette Luthert, mint az 1530-as pápai bulla, holott Erasmus kikérte magának Amerbach törökök elleni írását (LB V, c. 354B; ALLEN VIII, 369, 1 f.), és 1530 júniusában frott egyik levelében Georg von Sachsent is kigúnyolta. Az embernek az a benyomása, mint ha Erasmus csak a szöveg elejét olvasta volna. (ALLEN VIII, 467, 41 f.)

⁵⁴ ASD IV-2, 70, 237 f.

⁵⁵ *Uo.*, 90, 671 f. KOMOR Ilona fordításában magyarul: ERASMUS, *A béke panasza*, bev. TURÓCZI-TROSTLER József, Bp., 1955, 56.

hitetleneket „jöttetekkel s a becsületes élet példájával próbáljuk Krisztus hitére téríteni, mintha fegyverrel támadunk rájuk.”⁵⁶

Erasmus újra és újra felszólította a fejedelmeket, hogy még a teljesen jogos követeléseiknek se háborús eszközökkel szerezzenek érvényt, hanem inkább a tisztségeikről való lemondást fontolják meg.⁵⁷ Ugyanakkor az alattvalókat a háborús szolgálat megtagadására, azaz nyílt ellenállásra szólította fel.⁵⁸ Aligha tételezhető fel, hogy röviddel a parasztfelkelés után Erasmus a magyar királyi udvarban élő tisztelők szívéből beszélt volna. Bár a következő években – a levélváltások tanúsága szerint – Erasmus észlelte a török fenyegetést,⁵⁹ a török elleni háború mellett azonban nem foglalt egyértelműen állást. Még 1524 júliusában is feldühödött egy számára ellenszenves prédikátor szavain, aki szerint a török megtámadása a császár számára dicsőséget hozna. A prédikátor Erasmus azon kijelentését kritizálta, mely szerint a gonosz nem torolható meg a gonosz által. Ez esetben, írja Erasmus, nem ő, hanem Krisztus mondotta: „...ne álljatok ellene a gonosznak” (Mt 5, 39), s ő csupán Krisztus szavait értelmezte, méghozzá úgy, hogy a gonosznak nem szabad gonosz módon válaszolni. A prédikátor azonban kijelentette, hogy a császár helyesen jár el, amikor rossz módszereket alkalmazva támad a törökre.⁶⁰ Azon 1516-ból származó megjegyzésében, amelyre hivatkozott, Erasmus felteszi a kérdést: „Mit tesznek azok az igével (ne álljatok ellene a gonosznak), akik ellenvetés nélkül jóváhagyják a keresztények közötti jogi vitákat, sőt háborúskodásokat? Krisztus megtiltotta, hogy ellenálljunk a gonosznak, főként vulgáris módon, miszerint a gonosz gonosszal szüntethető meg, azaz sértés sértéssel, seb seb által, háború háború által.”⁶¹

1524 júliusában Erasmus tehát ismét kinyilvánította a török elleni háborúval szembeni véleményét.

Jó egy évvel később, 1525. szeptember 28-án Erasmus levelet írt Navarrai Margitnak, I. Ferenc francia király testvérének, aki az év februárjában a páviai csatában legyőzte a császári sereget, és azóta fogságában tartotta Károlyt, akinek Erasmus még mindig tanácsadója volt. A levélben ez állt: „Bárcsak a török fölött aratták volna e győzelmet! Micsoda boldogság lenne a világ számára, ha a legnagyobb fejedelmek fegyvereik erejét a keresztény uralom ellenfeleivel szemben egyesítették volna. Legforróbb imáinkkal ezért könyörgünk, az emberek bűnössége azonban, úgy vélem, olyannyira ellentétben áll mindezzel, hogy Isten ily kegyben nem részesít bennünket.”⁶²

Luther a török fenyegetését Isten büntetésének tartotta. Erasmus e helyen a keresztény fejedelmek civakodását tartja Isten büntetésének. Csak e civakodás által válik a török valóban veszélyessé.

⁵⁶ *Uo.*, 90, 680 f. KOMOR Iona fordításában magyarul: ERASMUS, *A béke panaszu, i. m.*, 96.

⁵⁷ ASD IV-1, 213, 456 ff.; ASD IV-2, 96, 832 f.

⁵⁸ ASD IV-2, 90, 664 f. *Vö. uo.*, 87, 614 f. *Vö. a szövegvariánsokat is!*

⁵⁹ ALLEN IV, 569, 53 f.; V, 360, 319; 422, 76.

⁶⁰ ALLEN V, 503, 204 f.

⁶¹ ASD VI-5, 146, 841 f.

⁶² ALLEN VI, 176, 32 f.

Tudomásom szerint ez a levél – amelyben minden fenntartás nélkül beszél a törökök fölötti lehetséges győzelemről – a legkorábbi szöveghely, ahol Erasmus előfeltételként háborús cselekményeket fogad el. A levél nyilván nem felhívás a török elleni háborúra, és Erasmus csupán a múltra vonatkozó jámbor óhajtát nyilvánítja ki benne. A levél óhajtó módban fogalmazott mondatokból áll. Mégis új irányt jelöl ki. Abból az időszakból származik, amikor Magyarországhoz fűződő kapcsolatai különösen szorossá váltak. Johannes Antoninus, a fiatal orvos és humanista, 1524 nyarán és őszén meglátogatta Erasmust Baselban és szoros barátságot kötött vele. Antoninus a későbbiekben is informálta leveleiben Erasmust az aktuális fejleményekről. Erasmust nagyon megrendítették a Campeggio meneküléséről és Thurzó Elek sorsáról szóló hírek röviddel a Margithoz szóló levél megírása előtt.⁶³ 1525 februárjában Erasmus egyébként Thurzó Szaniszlónak ajánlotta Plinius-kiadását.⁶⁴

Ettől az időponttól kezdve Erasmus leveleiből magyar barátainak sorsa fölötti – e kérdésben egyébként Erasmus igen tájékozott volt – egyre nagyobb személyes megdöbbenés olvasható ki. „Doleo res esse apud vos turbatas” – írta 1526. szeptember 26-án Pisónak.⁶⁵ 1527. március 30-án pedig: „A magyar királyi pár balszerencséje igen megindított.”⁶⁶ 1527. május 21-én Antoninushoz: „Miattad is nagyon sajnálom, hogy Magyarországon oly rosszul áll a helyzet.”⁶⁷ 1528. április 26-án Krzycykihez: „Siratom Magyarország szerencsétlenségét.”⁶⁸ Erasmus Pisóról azt a hírt kapta, hogy miután tehetséges barátja mindenét elvesztette, belehalt a bánatba.⁶⁹ 1528 nyarán Erasmus tudomására jutott, hogy Antoninus lelkileg teljesen összeroppant.⁷⁰

Ekkortól többé már nem viseltetik közömbösen Magyarország sorsa iránt, egyre gondterheltebb, és igen felháborodik, amikor a speyeri birodalmi gyűlésen a török elleni támadás ügyében nem történik előrelépés. „Mintha minket nem érintene, hogy a török megszállta Magyarországot és Lengyelországot, és azt csinál, amit csak akar.”⁷¹ Végül pedig őt is elfogta a töröktől való félelem: „A törökök elfoglalták Magyarországot, mindenre fel kell készülnünk, még Itália megszállására is.”⁷²

Ezen levelek címzettjei vélhetően nem csodálkoztak különösebben, amikor Erasmus 1530 tavaszán egyik zsoldármagyarázatában nyíltan a török elleni háborúra buzdított. Valószínűleg nem tette őket bizonytalanná az „utolsó pillanatban a török ellen vezetendő háborúra tett javaslat”.⁷³ Többi olvasóját Erasmus azonban úgy összezavarta, hogy e

⁶³ ALLEN VI, 154, 8; 160, 22.

⁶⁴ ALLEN VI, 16.

⁶⁵ ALLEN VI, 416, 29.

⁶⁶ ALLEN VII, 17, 114 f.

⁶⁷ ALLEN VII, 72, 7.

⁶⁸ ALLEN VII, 450, 41.

⁶⁹ ALLEN VII, 273, 76.

⁷⁰ ALLEN VII, 418, 4 f.

⁷¹ ALLEN VIII, 193, 34 f.

⁷² ALLEN VIII, 277, 14 f.

⁷³ Úgy vélik (Heinz HOLECZEK *Friedensrufer Erasmus* című tanulmányában például egészen kiélezve: *Erasmus von Rotterdam – Vorkämpfer für Frieden und Toleranz: Ausstellungskatalog vom Historischen Mu-*

zavar mind a mai napig tart. Erasmus tisztában volt azzal, hogy mit is kíván olvasóitól. Elfogadja tehát azt a szemrehányást, hogy mind ez idáig a feltétel nélküli pacifizmust hirdette: „Azt tanítom, hogy a háborút csak akkor szabad vállalni, ha minden próbálkozás ellenére sem lehet elkerülni. Még hozzá azért, mert a háború – vívja bár a legigazságosabb fejedelem, a legigazságosabb ügy érdekében – természete szerint oly borzalmas, hogy a katonaság és a vezérek közönségsége miatt végül több kárral jár, mint haszonnal”⁷⁴.

A több értelmű megfogalmazás elárulja, hogy milyen vékony mezsgyén is egyensúlyoz Erasmus e kérdést illetően. Most sem akar fenntartások nélkül a háborúra buzdítani, ám nem is akarja azt teljesen törvényen kívül helyezni. S mindezt miért? Azért, „mert a töröknek nem ellenállni nem jelentene mást, mint Krisztus ügyét a legborzalmasabb ellenségnek kiszolgáltatni, és ezáltal a szégyenteljes rabszolgaságra kényszerített testvéreinket cserbenhagyni.”⁷⁵ A testvérekről van szó tehát, mindenekelőtt róluk. Erasmus a háborút illetően új tanitételeket nem állított fel, sőt az igazságos háborúval szembeni érveit sem vonta vissza. A török által elpusztított területek nyomorúságára tekintettel azonban háborúra kellett buzdítania.

Erasmus a háborúra való felhívását nem csupán azokhoz a közvetlenül érintettekhez intézte, akik hazájuk nyilvános rendjének megőrzése érdekében védekezésre kényszerültek a barbár betörések ellen, hanem az egész keresztény Nyugathoz. Minden keresztényt felszólított: „Tunc tua res agitur”, azaz: a te ügyedről van szó!⁷⁶ Erasmus olyan háborúra buzdít, amely világháborús dimenziókkal bír: egész Európa szálljon harcba a Keletet uraló szultán ellen.

Minden kereszténynek hadba kell vonulnia, ám minden eszköz azért mégsem bevethető. Amennyire csak lehetséges, emberi módon kell harcolni. Krisztus parancsait a harc

seum, Basel, 1986, 38), hogy ezen, felkérésre készített írásokat nem kell teljesen komolyan venni. Az egészen bizonyos azonban, hogy ezzel a művével Erasmus kölni jogász barátja, Johannes Rinck kérésének tett volna eleget. (Vö. A. G. WEILER bevezetésével, ASD V-3, 5.) Ám amennyiben így állna is a dolog, akkor ez mindenesetre a *Querela pacisra* is érvényes lenne, amely nem valamely barát, hanem Le Sauvage kancellár kérésére íródott. Erasmus, miként a *Panegyricusban* tette, ebben a művében is világosan kinyilvánította saját, a hercegi politikával helyenként kifejezetten összeegyeztethetetlen véleményét. Semmi okunk sincs arra, hogy a török elleni háborúra való felhívást a megrendelő számára tett engedményként értelmezzük, amelyet Erasmus a saját meggyőződésével szemben képviselt volna, hiszen J. Rinck irányában a továbbiakban nem is volt elkötelezett. Vö. ezzel szemben Dealy ROSS, *The Dynamics of Erasmus' Thought on War*, Erasmus of Rotterdam Society Yearbook, 4 (1984), 53–67. Ross úgy érvel, hogy Erasmus egyrészt az evangéliumi értelemben vett abszolút pacifizmust propagálta, másrészt azonban korlátozva – teszi hozzá – megengedhetőnek tartotta a török ellen viselt háborút, de pusztán realizusból, mivel a keresztény társadalom egyszerűen még nem érte el a pacifizmus megvalósításához szükséges fejlettségi szintet.

⁷⁴ ASD V-3, 54, 415.

⁷⁵ ASD V-3, 52, 390 f. Aki ezen a helyen nem veszi észre Erasmusnál az értelmi változást, az a korábbi megnyilvánulásain tesz erőszakot. Weilerhez kapcsolódva azonban megállapítható: Erasmus 1515-től és még 1530-ban is arra a minden keresztényhez intézett felhívásra fekteti a fő hangsúlyt, mely szerint a keresztényeknek meg kellene változniuk, és ily módon a törököket a fegyverek ereje helyett a keresztényi szeretet példájával kellene legyőzniük. (Vö. ASD V-3, 24 ff.)

⁷⁶ ASD V-3, 38, 197 f.

közben is be kell tartani. Lutherral szemben, aki arra biztatott, hogy „az ellenséggel hideg fejjel kell végezni”,⁷⁷ Erasmus most is úgy véli, hogy nem, a keresztény harcos soha nem feledkezhet meg arról, hogy Krisztus mindenkiért halt meg, és hogy a keresztények mindig az ő tekintetétől követve harcolnak.⁷⁸ Az ellenség szeretetének parancsa továbbra is érvényes marad: a háborút úgy kell vezetni, hogy a törökökből végezetül keresztények válhassanak. „Az legyen szívügyünk, hogy fegyvereinkkel arra törekedjünk, az ellenfél örüljön neki, hogy legyőzték.”⁷⁹

Ezen felfogását – amely lemond a jogos háború tanáról és semmiféle kritériumot nem állít föl, ami alapján eldönthető, hogy mikor megengedett a háború, illetve hogy mikor nem, hanem alapvetően az általa okozott nyomorra és elnyomásra való tekintettel inkább elutasítja azt, de az olyan helyzetekben, amikor nincs más kiút, az emberhez méltó feltételekkel vívott háborút mégis megengedhetőnek tartja – Erasmus nem a török elleni háborúra való felhívásában tárta először a nyilvánosság elé. Egy évvel korábbi írásában már megtalálható ez a gondolat, még hozzá egy olyan helyen, amelyet az Erasmus békével kapcsolatos nézeteit szisztematikusan tanulmányozó kutató csak legvégül vizsgál meg: nevezetesen éppen egy nőknek szóló írásában, Habsburg Máriának az özvegy neveltetéséről szóló könyvében. Ebben a könyvében Erasmus ugyanis már kifejtette békéről vallott nézeteit Habsburg Mária számára, amit valószínűleg nem minden hátsó szándék nélkül illesztett be ebbe a könyvbe. Attól tarthatott, mivel túlságosan is buzgón tanácsolta a békés megoldást, esetleg kegyvesztetté válik a magyar királyi udvarban.⁸⁰ Máriához így írt: „Krisztus tanítása még az oly borzalmas vállalkozás, a háború esetében is hasznos. Ha ugyanis egy fejedelem Krisztus filozófiáját teljesen magába szívta, mindent meg fog tenni azért, hogy elkerülje a háborút. Ha pedig már nem tudja elkerülni, akkor azt úgy vezeti, hogy a lehető legkevesebb vér folyjon. Katonáit pedig, amennyire csak lehetséges, visszatartja attól, hogy az ártatlanokat megkárosítsák, és a háború kiterjedését mind térben, mind időben korlátok közé szorítja.”⁸¹

Magyarország nyomorúságos helyzetétől megindulva Erasmus 1529-től lemondott a háború bojkottálásáról. Mivel az adott körülmények között kénytelen volt jóváhagyni a háborút, annak módjáról kezdett elmélkedni. De csak feltételekkel volt hajlandó elfogadni a háborút: az ellenféllel emberi módon kell bánni. Természetjogi elvekre alapozva Erasmus fiatalabb kortársa, Franciscus de Victoria is hasonló érvelést alkalmazott. Ezek tekinthetők a népfelsgelgv újkori elmélete első felvetéseinek.

Erasmus műveiben a magyarországi erasmistákkal való barátsága és Magyarország sorsa világosan látható nyomokat hagyott. Erasmus újraértékelte a nők szerepét, és differenciáltabban újragondolta a béke problémakörét. Mindez a feltételek melletti és a lehetőségek szerint emberségesen vezetett háború elfogadásához vezetett.

⁷⁷ WA 11, 276, 27 f.

⁷⁸ ASD V-3, 68, 761 f.

⁷⁹ ASD V-3, 62, 614 f.

⁸⁰ ALLEN VIII, 68, 41 f.; 246, 82 f.

⁸¹ LB V, c. 728E/F.

Írásunk kezdetén hangot adtunk annak a reménynek, hogy a magyarországi erasmisták Erasmusra gyakorolt hatásának vizsgálata révén fény derülhet az általa a magyar erasmistákra gyakorolt hatásra is. Az mindenesetre világossá vált, hogy az erasmistáknak nem volt okuk rá, hogy Erasmust a török elleni háborúval kapcsolatos realisztikusabb állásfoglalása miatt előnyben részesítsék Lutherral szemben, hiszen Luther Erasmus előtt és annál jóval határozottabban és mindenféle korlátozó feltétel nélkül állt ki a török elleni hadjárat mellett.⁸² Amit Erasmustól magyar barátai e kérdést illetően tanulhattak, és amit Brodarics mindenképpen képviselt, az az volt, hogy a törökökre ne csak mint ellenségre, hanem mint emberekre is legyenek tekintettel, akikkel a termékeny egymás mellett élés lehetővé tétele érdekében megéri kompromisszumokat kötni.⁸³

Ha nem ez a megkésett, török elleni hadjáratra való felhívása volt az, ami a magyar erasmistákat Erasmus felé fordította, akkor valami másnak kellett lennie. Piso 1522-ben világosan megfogalmazta, miért is tisztelte Erasmust: a Biblia értelmezőjét tisztelte benne, aki oly jótékonyan tűnt ki a harcos kedvű skolasztikusok közül. Más interpretátoroktól Piso szinte semmit sem tanult, mert azok – inkább látnokok és jósok, mint interpretátorok – több mindent olvastak ki Krisztus evangéliumából, mint amennyit a tiszta és egyszerű igazság követelt volna. „Azt, hogy belőlük mennyi hasznom származott, nem tudom – magyarázza Piso –, csak azt tudom, hogy Erasmus könyveinek egyik vagy másik lapjáról több inspirációt kapok, mint oly sok más tanítók egész könyveiből.”⁸⁴ Más szavakkal: Erasmust olyan interpretátorként dicsérték, aki az evangélium tiszta igazságát adja vissza.

(Fordította: Csősz Róbert)

⁸² Luther *Vom Kriege widder die Türcken* című írása 1528 októberéből származik, az *Eine Heerpredigt widder den Turcken* az 1529-es évből, Erasmus írása pedig 1530 márciusából.

⁸³ Vö. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Erasmus und die ungarischen...*, 120; *Erasmus és a XVI. századi...* 168.

⁸⁴ ALLEN V, 81, 24 f.

HAJDU PÉTER

**AZ ARISZTOTELÉSI ÖRÖKSÉG ÉS AZ EGYSÉGESSÉG KRITÉRIUMA
BAJZA JÓZSEF REGÉNYELMÉLETÉBEN***

„Tudjuk, hogy az effélék bizonyos embereknek nem tetszenek; de bizonyos embereknek nem tetszeni még nem nagy szerencsétlenség.”

Bajza József

Bajza József regényelméletét általában a korszerűség szempontjából szokták megítélni, és e nézőpont legitimitásához aligha férhet kétség. Egy korban tőlünk oly távoli regényelméletet természetesen a maga történetiségében kell szemlélni, az elméletalkotó teljesítményének értékelése pedig az adott korszak irodalomelméleti és esztétikai teljesítményeihez képest történhet. Azzal kapcsolatban azonban már felvetődhetnek kételyek, hogy a klasszicizmus–romantika dichotómia megfelelő fogalmi keretet biztosít-e az ilyen értékeléshez, illetve hogy helyes-e az e dichotómia alapján kialakított értékelést az egész megközelítés fő szempontjává tenni. A klasszicista és romantikus esztétikai elvek megkülönböztetése – mint az értékelő szempontrendszer alapja – teleologikus felfogást jelent. Minthogy az európai irodalomtörténetben a klasszicizmusként leírható korszakot, illetve irodalom-felfogást a romantika követte, egy 1833-ban publikált regényelméletnek a klasszicizmussal asszociálható elképzelései korszerűtlenek, míg a romantikához (vagy a realizmushoz) rendelhetőek korszerűek; minél nagyobb arányban találjuk az utóbbiakat, annál korszerűbb az elmélet. Ezzel a gondolati sémával azonban, amely Bajza regényelméletének minden újabb elemzésére¹ jellemző, van néhány probléma. Elsősorban az, hogy a romantika fogalma (hogy a realizmusról ne is beszéljünk) maga is rendkívül sokrétű, és folyamatosan változik (visszamenőleges hatállyal is) az európai kultúrtörténet változásai során. Csak meglehetősen elnagyolt szempontrendszerrel lehet megmutatni minden egyes elméleti tételről, hogy romantikus-e vagy klasszicista. Tulajdonképpen abban sem vagyok biztos, hogy ilyen méricskélés alapján a nagy romantikus teoretikusok mindig kiállnák a korszerűség próbáját. Hogy csak egy példát idézzünk: egyértelműen korszerűtlennek ítéltetik Bajza elméletében az eszményítés, az idealizálás követelménye, mint ami ellentétes a 19. századi realista regény fejlődésének fő vonalával. „Ha ennek ellenére is érzünk némi lebegő elvontságot az itt jellemzett követelményrendszerben, az nem annyira valós ábrázolási problémák hiányos ismeretéből származik, hanem az eszményítés minden szinten fenntartott igényéből. Eme esztétikai berögződésnek régi, s szerfölött nehezen eltérhető gyökerei vannak.”² „...itt másról is szó van: a mindennapi

* Készült „A nemzeti irodalomtörténet-írás módszertani hagyományai és mai lehetőségei” című Széchenyi-projekt keretében.

¹ WÉBER Antal, *Fordulat az epikában: Bajza regényelméletéről*, It, 66 (1985), 565–584; FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842*, Bp., Akadémiai, 1990, 357–366; SZAFFNER Emília, *Bajza József és a Walter Scott-i regény*, It, 80 (1999), 171–189.

² WÉBER, i. m., 582.

valóságtól való aggályos elhúzódsárról. Az eszményítés ideája azután vezérfonalként végigvonul az egész tanulmányon.³ A negatív értékítélet szellemi háttere elég világos: pozitívumként a realista, az emberi élet alsóbb regisztereit is tekintetbe vevő ábrázolás szerepel, az idealizálás ezzel szemben mint a múlt maradványa, régi beidegződés, aggályoskodás szerepel, amitől lehetőleg el kell szakadni. Az idealizálás nyilván a klasszicizmushoz (talán a fenség fogalmához), vagy ha az értékelő szempontok marxista ideológiai gyökereit is tekintetbe vesszük, egy arisztokratikus művészetfelfogáshoz rendelődik hozzá, és ily módon bizonyul korszerűtlennek, holott a romantikus szépségkultuszhoz, a hétköznapiságtól szabadulni vágyó zseni képzetéhez is kapcsolhatnánk. Idézzünk csak egy véletlenszerűen kiválasztott részletet August Wilhelm Schlegeltől az *Athenäum töredékekből*: „Az alacsonyrendű gyönyörnek mi sem lehet erőteljesebb ellenszere, mint a szépség imádata. Ezért szűzies minden magasrendű képzőművészet, tekintet nélkül a tárgyra; megtisztítja az érzékeket, ahogyan a tragédia, arisztotelészi felfogás szerint, a szenvedélyeket. Véletlenszerű hatásai itt figyelmen kívül hagyhatók, mert mocskos lelkekben még egy Vesta-szűz is gerjedelmeket ébreszthet.”⁴

Ez az egyszerű példa is mutatja, hogy a kifejtett esztétikai elvek értékelése a klasszicizmus-romantika dichotómiához rendelés alapján gyakran kétséges lehet. De milyen más értékelési stratégia lehetséges, illetve érdemes-e esetleg egy nem elsősorban az értékelésben érdekelt stratégia alapján olvasni Bajza elméletét? Egy elméletet történeti beágyazottságát szem előtt tartva is értékelhetünk esetleg olyan szempontok, mint gondolati koherenciája, belátásainak eredetisége, az alapjául szolgáló empirikus anyag ismeretének mélysége alapján vagy aszerint, hogy milyen sikerrel tölti be a saját maga által választott funkciókat.

Úgy látszik, a korszerűség szempontja azért dominál Bajza értékelésében, mert regényelmélete hallgatólagosan vagy kifejtetten a fenti szempontok mindegyikében negatív értékelést kap. Bajza eszme-futtatásait *Töredékek* alcímmel látta el, és ezzel mintha beismerte volna, hogy elmélete nem lehet koherens. Legalábbis így értékeli az előadás formáját Fenyő István: „Érezte feladata nehézségeit, ezért, de publicisztikus célzata érdekében is, csupán bizonyos témakörök elemzésére vállalkozott: »töredékek«-et adott tehát, azaz nem összefüggő és extenzíven kifejtett teóriát.”⁵ Az értékelő gesztus félreérthetetlen: a bőven kifejtett, folyamatos, koherens elmélet lenne jó, a töredékek ellenben csak afféle zsurnalisztikai elméletforgácsok lehetnek. Bajza elméletének eredetiségét sem szokás sokra tartani: az általános vélekedés szerint idegen kütfökből dolgozott, kevés saját ötlettel gazdagítva a máshonnan kiírt gondolatokat. „Bajza e tanulmányát, amelyet, mint a »Töredékek« megjelölés is mutatja, nem összefüggő koncepció kifejtése céljából vetett papírra (s még csak nem is túl eredetien, hanem Jean Paul nyomán), hanem bizonyos gondolatok felvázolásának szándéka vezette.”⁶ Talán még Tóth Dezső elismerőnek

³ FENYŐ, i. m., 359, vö. még 358, 366.

⁴ 187. töredék, TANDORI Dezső fordítása. August Wilhelm SCHLEGEL, Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, Bp., Gondolat, 1980, 296.

⁵ FENYŐ, i. m., 357.

⁶ WÉBER, i. m., 566.

szánt szavai is mutatják (bár ő igen pozitívan értékeli Bajza teljesítményét), mennyire nem lát önálló elméletalkotást a szövegben: „elemző kedve nem ragadja öncélú, elvont, hatástalan elmélet-faragásra.”⁷ Ebből a szempontból csak Szaffner Emília megközelítése lóg ki a sorból, hiszen ő azt bizonygatja, hogy Bajza teoretikus olvasmányaiban nem talált kellő elméleti alapvetést,⁸ és ezért saját maga építette ki gondolatrendszerét pusztán az empirikus anyag, elsősorban Walter Scott regényeinek megfigyelése révén. Maga Bajza József is ilyesmivel látszik dicsekedni: „Amit itt az olvasó tőlem veszen, részint saját eszméletemnek, részint az idézett írók stúdiumának gyümölcsei”, csakhogy az idézett írókról azt állítja, hogy „nagyobb részint futólag csak s mellékesen” írtak a tárgyról.⁹ Ha így lenne, akkor igen markáns elméletalkotói teljesítménnyel lenne dolgunk, hiszen az empirikus anyag érzékelését – felesleges is hangsúlyozni – általában az előzetesen meglevő elméleti elgondolások preformálják. Nehéz az olyan ösnaiv olvasót elképzelni, akinek semmilyen előzetes elgondolásai nincsenek például arról, hogy mi a regény és hogyan működik, hanem pusztán a regényolvasás alapján képes regényelméletet alkotni – de erről később.

Ami az empirikus anyag ismeretét illeti, természetesen nem Bajza olvasottságáról van itt szó, hanem pusztán arról, az európai regény mekkora korpuszát volt képes a regényelméletben felhasználni. Be kell látnunk, hogy a valóban működtetett anyag nem éppen lenyűgöző léptékű. Regényírók nevei még csak-csak előfordulnak, de hivatkozásokat konkrét művekre, regényből vett példákat ritkán találunk. Ha a negatív példáktól (Fénelon, Müller, Cramer, Lafontaine, Wieland) és a bevezetőben inkább a regény kezdeményeként vagy előzményeként, semmint a regényelméletben felhasználható példaként említett szerzőktől (Richardson, Filding [!]) eltekintünk, akkor öt regényíró marad. Közülük háromnak a neve (Washington Irving, Cooper, Hugo) csak felsorolásban szerepel, Hugóé mindig a Shakespeare, Goethe, Scott, Hugo sorozat részeként, ami bizonytalanságot ébreszt, hogy vajon valóban mint regényíróra kell-e Hugóra gondolnunk. Bajza tulajdonképpen két szerzőtől hivatkozik regényekre: Goethétől a *Wilhelm Meistert*, Walter Scott-tól a következőket használja fel: *Talisman*, *Kenilworth*, *Klastrom (The Monastery)*, *Guy Manering*, valamint hivatkozik Dalgetty őrnagy alakjára a *Legend of Montrose* című regényből. Érdemes a hivatkozott példaanyagot összevetni Szalay László példáival, aki pár évvel korábban a Muzáron kötetének bírálata során, mielőtt az elbeszélő próza ismertetésére rátért volna, öt apró oldalon vázolt fel némi elméleti bevezetőt. Ő a következőket említi: *Wilhelm Meister*, Rousseau: „Heloise”, Filding [!] („familiai rajzolat”), Walter Scott, Wieland, a *Liaisons dangereux*, valamint Novalis, aki azonban negatív példaként szerepel („Novalis’ minden beteges productumai”). Szerepel nála továbbá néhány, mára teljesen és valószínűleg méltán elfeledett szerző: Julie, S. Preux és Lord.¹⁰

⁷ TÓTH Dezső, *Bajza József = A magyar irodalom története*, III, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965, 529.

⁸ SZAFFNER, i. m., 173 sk.

⁹ BAJZA József, *A regény-költészetéről = B. J. Összegyűjtött munkái*, III, *Széptani és kritikai írások*, Bp., Franklin-társulat, 1899, 103.

¹⁰ SZALAY László, *Észrevételek a Muzáron III. és IV. kötetéről*, Pest, 1930, 36 sk.

Szalay példaanyaga tehát egyrészt talán szélesebb spektrumú, bár az összehasonlítást megnehezíti, hogy nála csupán rövid vázlatról van szó, amelybe csak rövid említések férnek bele, de a lényegi különbséget leginkább az adja, hogy Szalay a műfaj megközelítésében nagy teret enged a 18. századi regénynek is, és ezáltal mintegy szerveesebb műfaji hagyományfogalmat képvisel. Minthogy Bajza fő példái, Goethe és Scott nála éppúgy megtalálhatók, a régebbi anyag bevonása nem jelent korszerűtlenebb felfogást, hiszen nem állítható egymással szembe egy kortárs és egy jóval korábbi példaanyag.

De mire is való Bajza szerint az elmélet? A bevezetésben Bajza kettős célt fogalmaz meg: az elméletnek mind a regényolvasók, mind a regényírók hasznát vehetik. Első megfogalmazásban mintha nem arról lenne szó, hogy egyrészt értékelő kritériumokat és olvasási stratégiákat szolgáltató az olvasók számára, másrészt módszertani segítséget nyújt a regényírók alkotó tevékenységéhez, hanem mintegy csak a regény végcéljának megértéséről: „...az iránt értekezni, mit kellene az olvasónak egy regényköltőtől kívánnia, s viszont mit a regényköltőnek teljesítenie, hogy célját s magasabb rendeltetését el ne tévessze.”¹¹ De talán már ebbe az általános megfogalmazásba is beleértendő az értékelő kritériumrendszer felállításának és a teljesítéséhez szükséges módszerek ismertetésének igénye. A továbbiakban a saját elméleti kísérlet egy további funkciója is felbukkan: maga az elméleti irodalom fejlesztése: „Észrevételeim [...] csak vázolatául szolgáljanak a regény egy netalán valaki által később készíthető teoriájának.” Bajza a regény elméleti megközelítését nemzetközi összefüggésben is szegényesnek, szórványosnak és elégtelennek látja, ugyanakkor a magyar regényirodalmat olyasminnek, ami még nem született meg. A két szempont nem kapcsolódik össze. Fontosnak tartja, hogy legyen magyar regény, és úgy véli, a majdani regényírók profitálhatnak saját elméleti fejtegetéseiből. Másfelől úgy véli, hogy a regény az esztétikai stúdiumoknak termékeny terepe lehet, és reméli, hogy vizsgálódásai lendületet adhatnak az alaposabb kutatásnak. De még implicit összefüggés sincs: sem a majdan kifejlődő árnyalt regényelmélet nem feltétele vagy ösztönzője a magas színvonalú magyar regénynek, sem a magyar regény nem szükséges ahhoz, hogy elmélyült regényelméletet lehessen írni. „Szándékom az volt, hogy egy valahára köztünk is születendő regényköltő e töredékekben egy-két hasznos intést találjon. Majd jön egy későbbi theoretikus, – reményem és őszintén óhajtom – ki általam ösztönt és buzdulatot kapva, e tökéletlen próbát alaposabb s mélyebb vizsgálati által feledékbe süllyesztendi.”¹² Hármasként van tehát szó: egyrészt egy elméleti diskurzusról, amely önmagában is értékes eredményeket hozhat, az olvasáskultúra fejlesztéséről a kritikai kritériumrendszer kidolgozása révén és a jövőbeli irodalmi produkció színvonalának növeléséről a kritériumrendszer tudatosítása, valamint a teljesítés módszereinek leírása által. Úgy tűnik, a három közül az irodalmi élet adott helyzetében az utolsó célkitűzés volt a legfontosabb, legalábbis ez az egyetlen, amelyről kifejezetten azt állítja, hogy „szándéka az volt...” Ennél a pár általános megjegyzésnél részletesebben fejtette ki az irodalomelmélet funkciójáról vallott nézeteit öt évvel korábban *Az epigramma theoriája*

¹¹ BAJZA, *i. m.*, 103.

¹² BAJZA, *uo.*

bevezetésében, amely lényegében két témát tárgyal egymástól elkülönítve: a teória hasznát az írók és az olvasók számára, de mint látni fogjuk, az utóbbiba az általunk harmadikként szerepeltett lehetőség, az irodalomtudomány mint a megismerés egy formájának önmagában való hasznossága is beleértődik.

Bajza hosszasan vitatkozik azzal az állítással, hogy a teória azért felesleges, mert nem pótolhatja a tehetséget. Elismeri, hogy a költői tehetség a természet adománya, de ettől még az alkotás folyamatában fontosnak tartja a teoretikus felkészültséget, mégpedig kétféleképpen: a kisebb tehetségű alkotók műveinek színvonalát emelheti, ha egy elméletileg megragadható szabályrendszerhez alkalmazkodnak, az igazi zseninek ezzel szemben éppen arra van szüksége, hogy természettől túláradó ötleteit megzabolázza. Egy ilyen rögzített vagy rögzíthető követelményrendszer létevel Bajza valóban számol. Az alkotói folyamat három összetevője szerinte „szellem, ész, ízlés”: a szellem tárgyakat teremt, az ész ezek között válogat és a kiválasztottakat elrendezi, míg az ízlés „szépségért küzd és munkál.”¹³ Egyrészt létezik tehát a szépség mint az irodalmi műnek az ízlés, tehát egy kollektív, de diszkurzívan nem megragadható tudás által meghatározott végcélja, másrészt a három alkotás-lélektani faktor együttesen „törekszik [...], hogy a mű az esztétikai postulatumok mindenikének megfeleljen.”¹⁴ Az esztétikai követelményrendszer tehát egyrészt zárt (hiszen mindegyiknek meg lehet felelni), másrészt az elméletileg felkészült alkotó számára előzetesen ismerhető. Érdemes ezt a gondolati konstrukciót a kétféle alkotó esetében külön-külön megvizsgálnunk. Egyrészt lehetséges, hogy a kevésbé tehetséges szerzők produktumainak színvonalát emelheti, ha alkalmazkodni tudnak egy előzetesen és konszenzusosan rögzített normarendszerhez, másrészt azonban egy ilyen normarendszer elvi tételezése meglehetősen történetietlen gondolkodásmódot implicál, és megkérdőjelezi az irodalmi folyamatot mint olyat. Az utóbbinak azonban inkább a nagy tehetségű alkotók esetében lehet jelentősége. „A theoria azon mérsék, mely a csapongó geniust a természet határai közé vonja; a kisebb erőt pedig közelebb emeli a tökélyhez” – állítja Bajza. Ha ezeket a gondolatokat a klasszicizmus-romantika dichotómia tengelyén kívánjuk elhelyezni, kétségtelenül a klasszicizmus oldalára fognak kerülni. Követelmények, szabályok, a természet korlátai közé visszakényszerítendő zseni: mindez olyasmi, ami alapvetően ellentétes az önmagából világot teremtő zseni romantikus eszményével. Hogy ne is beszéljünk az ízlés által meghatározott tökélyről, amely felé törekedni kell. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy a szabályokat rögzítő klasszicizmus magasabb színvonalú átlagot lehet képes produkálni, mint a semmiből a személyes ihlet segítségével mindig újat teremteni próbáló romantika.¹⁵ Egyrészt tehát ez a szabályokat

¹³ BAJZA József. *Az epigramma theoriája* = B. J. *Összegyűjtött munkái*, III, *Széptani és kritikai írások*, Bp., Franklin-társulat, 1899, 8.

¹⁴ BAJZA. *Az epigramma...*, 8 sk.

¹⁵ Vö. „A lírikusok első romantikus nemzedéke nem annyira egyenletes életművet hozott létre, mint a legjelentősebb klasszicisták. Pope mesterséggént üzte a versírást, és művei túlnyomó részben olyan nyelvi megmunkáltságot árulnak el, amely nem lebecsülendő esztétikai hatást eredményez. A romantikusok látomászerkezetei olyan gondolati mélységről és kifejezésbeli gazdagságról tesznek tanúságot, amely távol áll a klasszicistáktól, de nem mindig tudnak fölemelkedni erre a magas szintre.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kubla kán és Pickwick úr*, Bp., Magvető, 1982, 76 sk.

felállító, az eljövendő írók számára intéseket megfogalmazó alapállás Bajza minden teoretikus kijelentését a klasszicizmus kategóriájába teszi besorolhatóvá, következképpen a „korszerűtlenség” ítéletét fogja igazolni, másrészt azonban kérdés lehet, hogy maga az elméletíró inkább a zsenik megbabolázására vagy inkább az átlagprodukciónak emelésére koncentrál-e. A korabeli magyarországi irodalmi helyzetben valószínűleg inkább az utóbbiról lehetett szó, és ezt sugallja az alábbi mondat is: „Serdülő korában literatúránknak nem lehet részvét nélkül tekintenünk, ha a theoriáktól való irtózás terjedni kezd, mert ez bennünket elviszen az útról, hol a lépések fáradságosak ugyan, de bizonyosbak, és inkább célhoz vezérlok; egy oly ösvényre, melyen az erősöket is bukdozó, vagy éppen nyakszegő menetben mutogatja a mindennapi példa.”¹⁶

Ami mármost az elmélet befogadói hasznát illeti, Bajza az elmélet apológiájában, amely *Az epigramma theoriája* bevezetésül szolgál, két egymástól tulajdonképpen független szempontot említ. Mindkettő közös premisszája, hogy az emberi lélek tanulmányozása „minden tudományok közt a leghasznosabb tudomány.”¹⁷ Ennek a vizsgálódásnak az irodalom kétféleképpen lehet terepe: egyrészt a költői mű – úgymond – nem egyéb, mint elmélyült és megbízható lélekelemző tanulmány. Csakhogy az olvasók túlnyomó többsége nem képes ennek tartalmát kellőképpen értelmezni, és ezért rászorul a „theoriái magyarázatok” segítségére, amit ezúttal tehát nem irodalomelméletnek, hanem műértelmezésnek kell tekintenünk. Másrészt az esztétikai vizsgálódások magára a befogadás lélektanára is kiterjednek, és ezáltal hatékonyan segítik a lélektan fejlődését: „Az aetheticai törvény nevezetesen magában foglalja, micsoda feltételek alatt lehet a szépnek legnagyobb hatása lelkünkre; következőleg minden ily törvény a lélekre vitetik vissza, a lélekből magyaráztatik meg.” A művészetek tanulmányozása tehát maga is lélektani vizsgálódás, mégpedig különösen revelatív, minthogy a műalkotás hatása alatt álló lélek a szokásosnál jobban feltárulkozik.¹⁸

Nem teljesen világos, hogy ebből mi haszna származik magának a befogadónak, aki ezúttal inkább a teória tárgyává lesz. Az viszont elég nyilvánvaló mindkét kifejtett szempont alapján, hogy az irodalom tanulmányozásának Bajza önmagában is értéket tulajdonít, hiszen mindkét fejtegetésének az a tanulsága, hogy az irodalmi mű és befogadásának vizsgálata az emberi lélek mélyebb megértéséhez vezet, ami pedig a leghasznosabb szellemi tevékenység. Noha Bajza leszögezi: „Elmélkedéseink mindenike végtére oda megyen ki, hogy a theoria művészre s olvasóra egyenlőleg szükséges”,¹⁹ az epigramma műfajának elméleti megközelítése nem egykönnyen kapcsolható össze az itt megfogalmazott nagyszabású célokkal, hiszen a továbbiakban konkrét műelemzésekkel éppoly kevésbé találkozunk, mint az epigramma-befogadás sajátos pszichológiájának elemzésével. Az eredmények összefoglalása a tanulmány végén kizárólag a produkció oldalára reflektál. És ha a zárógondolatok felől ismét arra próbálunk rákérdezni, vajon az alkotás szabályainak rögzítésekor az elméletíró az átlagprodukciónak emelésében

¹⁶ BAJZA, *Az epigramma...*, 5 sk.

¹⁷ BAJZA, *Az epigramma...*, 10.

¹⁸ BAJZA, *Az epigramma...*, 11.

¹⁹ BAJZA, *Az epigramma...*, 12.

vagy a túlságosan öntörvényű zseniális alkotók ízlés szerinti korlátozásában érezte magát inkább érdekeltnek, akkor egyértelműen az előbbire kell voksolnunk: „...mert csak nyíltan meggyónhatjuk, hogy verseink ugyan napról napra egész az áradásig ömlenek; de köztük oly kevés becsülni valót lelhetni, hogy valóban nem csodálhatjuk, ha olvasóink a poetai művektől idegenedni kezdenek.”²⁰

A befogadó oldal tekintetében a regényelmélet bevezetése mintha kevésbé ambiciózusan, ugyanakkor azonban helyénvalóbb módon határozná meg céljait, amikor nem a pszichológia fejlődésében jelöli ki az elmélet teloszát, és az olvasónak nem is konkrét lélektani felismerések absztrahálását és diszkurzív megfogalmazását ígéri, hanem mindössze annak a szempontrendszernek a kifejtését, hogy mit is, vagyis milyen fajta dolgokat kell egy narratív szövegben keresni. Azaz a tényleges olvasási aktusok mintaként felmutatható eredményei helyett olvasási stratégiákat. Ennek a célkitűzésnek *A regény-költészetéről* valószínűleg eleget is tesz – még akkor is, ha a javasolt olvasási stratégia ma számunkra nem feltétlenül vonzó.

Összefoglalva az eddigieket: a korszerűség valószínűleg azért vált Bajza regényelméletének megítélésében a domináns értékkritériummá, mert magát az elméletet a recepció igen kevésbé találta inspirálónak. Ha már egyszer másodkézből átvett gondolatok szervesen összeférceléséről van szó egy olyan célkitűzés nevében (az irodalmi átlagprodukciónak színvonalának növelése a kevésbé tehetséges szerző elméleti tudatosságának fokozása révén), amellyel manapság nehéz maradéktalanul azonosulni, akkor a szöveg csak történeti szempontból érdekes: akkor legalább azok az átvett gondolatok lennének korszerűek, lennének az akkor hozzáférhető legjobb kútfőkből merítve... Én azonban a továbbiakban mégsem ezt a diskurzust kívánom folytatni. Kiindulópontul az a belátásom szolgál, hogy Bajza elmélete sokkal erősebben támaszkodik Arisztotelész *Poétikájára*, mint amennyire ezt az eddigi recepció tudatosította. Véleményem szerint Bajza legtöbb kérdésfelvetése, elméleti szempontja a *Poétikából* származik, ami természetesen nem azt jelenti, hogy mindenről ugyanazt is mondja, mint a *Poétika*; véleménye számos ponton más, de többnyire az onnan nyert kérdésekre ad eltérő választ. A regény műfaja csak ekkoriban tett szert akkora társadalmi megbecsülésre, hogy elméletileg is foglalkozzanak vele,²¹ és Bajza valóban panaszkodik arról, hogy kellőképpen kifejtett, kifejezetten a regényre koncentráló fejtegetéseket nemigen talált. De ebből az „elméleti hiányból” valóban az következne, mint Szaffner Emília véli,²² hogy olvasmányélményeiből kénytelen és képes közvetlenül elméletet alkotni? Természetesen voltak előzetes elképzelései arról, hogyan kell irodalmi szövegeket teoretikusan megközelíteni, voltak általános elképzelései az irodalomról és a történetmondásról. Amikor megpróbált regényelméletet kialakítani, ezt a nem speciálisan regényelméleti eszköztárat alkalmazta a regényre, és az alkalmazás folyamatában magától értetődően juthatott főszerephez az a tényleges olvasmányanyag, amellyel rendelkezett: a *Wilhelm Meister*, valamint Scott regényei. Az az előzetes

²⁰ BAJZA, *Az epigramma...*, 74.

²¹ Magyarországon talán még ekkor sem: Bajzának beszélnie kell arról, hogy a regény eléggé színvonalas irodalmi produktum a teoretikus tárgyaláshoz.

²² SAFFNER, *i. m.*, 173 sk.

elméleti eszköztár azonban, amelyet aktivizál, alapvetően arisztotelészi. A következő fejtegetéseknek nem az a célja, hogy kimutassa a bajzai regényelmélet egyes gondolatainak arisztotelészi eredetét, hanem annak vizsgálata, miként alkalmazza az elméletíró a *Poétika* belátásait a regényre, hogyan tudja az átvett, elsősorban drámaelméleti apparátust egy másfajta közegben mozgásba hozni. Ebben a vizsgálódásban fontos szerepet fog játszani az egységesség kritériuma, amely központi kategóriája mind az arisztotelészi, mind a bajzai felfogásnak.

Ebből a szempontból tulajdonképpen nem elsődleges fontosságú az a kérdés, vajon Bajza közvetlenül Arisztotelészből vagy valamilyen klasszicista közvetítő forrásból (a *Hamburgi dramaturgiából*²³) merített. Mindazonáltal egy ilyen alapmű ismerete feltételezhető. Nyilvánvaló persze, hogy Bajza nem tudott görögül. Már maga *A regényköltészetéről* szövegében használt „Odüsseos”²⁴ névalak is teljes tájékozatlanságot árul el a görög alaktan területén. Az o-tövű görög tulajdonnevek -os végződését latinra -us végződéssel írják át, mint például Patroklos esetében, aki latinul Patroclus lesz. A végződés így hasonlóvá válik az eu-tövű görög főnevek végződéséhez, amilyen például Odysseus neve is, de aki kicsit is tud görögül, nem fogja összetéveszteni a kétféle főnevet, és nem fogja az Odysseus alakot olyan latinus névváltozatnak nézni, amelyet vissza kell görögösíteni az -os végződés helyreállításával. Paradox módon ugyanezt tanúsítja *Az epigramma teoriája* is, ahol a görög epigramma tökélyéről sok szó esik ugyan, de az egyetlen idézett görög epigramma meglehetősen pontatlan prózafordításban szerepel,²⁵ és különösen feltűnő, hogy az általánosságban méltatott görög epigrammaköltők közül egyet sem említ név szerint, egyetlen példát sem idéz (48. §), míg utána a latin epigramma ismertetésében külön szakaszok jutnak Catullusnak, Martialisnak és Ausoniusnak. Csupa általánosság áll tehát szemben a valódi olvasmányélménnyel. Tóth Lászlóval kapcsolatban pedig mintegy kuriózumként emeli ki, hogy tudott görögül.²⁶ Arisztotelész *Poétikáját* azonban nem csak görögül lehetett olvasni: például számos latin fordítás is elérhető volt.

Bajza kiindulásként kétféle elbeszélést (beszélyt) különböztet meg: történeti (historiai) és fiktív (költői) elbeszélést. Mindkettőnek kognitív funkciót tulajdonít az emberi kommunikációban: a történeti elbeszélés faktuális információkat szolgáltat a nem elég részletesen tudott vagy az elfelejtett eseményekről, míg a fikció valamilyen általános igazsággal ismertet meg, aminek néhány példa világítja meg különféle lehetőségeit („valamely igazság” a parabolában, a hétköznapiaság szintje fölötti „nagy gondolatok” az eposzban, vallási „tanulság” a legendában). Ez a kognitív funkció az összes példában kitapintható, de számunkra a regény a legérdekesebb, ahol a költő „az emberiség charak-

²³ A *Hamburgi dramaturgia* Bajzára gyakorolt hatásáról, mely „egész működésén keresztül szinte állandó kísérője lett” (37), lásd PATAI József, *Bajza és Lessing*, Bp., 1907; *ua.*, EPhK, 32 (1908). 33–47, 205–223, 354–369.

²⁴ BAJZA, *A regényköltészetéről*, 128. E névalak esetében a könnyebb átláthatóság kedvéért az ún. tudományos átirást használom.

²⁵ BAJZA, *Az epigramma...*, 17.

²⁶ „Figyelmet érdemlő dolog, hogy Tóth, ki a görögökkel magát, birtokában lévén a nyelv, sokkal inkább öszeveérsbe teheté, mint sok más...” BAJZA, *Az epigramma...*, 64.

terével, az életnek egyes scénaival ismertet meg.²⁷ A költői elbeszélés lehetséges kognitív céljainak listája után Bajza leszögezi, hogy a pusztán időtöltésre szolgáló elbeszélés „méltán kárhozzátik.”²⁸ Egyelőre azonban nehéz kérdés, hogy pontosan mit is értünk az emberiség karakterén és az élet egyes scénáin, hiszen első pillantásra úgy látszik, a kettő az általánosság egészen más szintjén helyezkedik el. Az egész emberiség jelleme vagy jellege áll szemben az élet egyes jeleneteivel. Fennáll persze a lehetőség, hogy az emberiség karakterét értsük valami konkrétnek mint az emberiségben előforduló egyes karaktereket, vagy ellenkezőleg, az élet scénaát általánosítsuk mint az emberi életben előforduló történetstípusok sémáit, de fennáll az a lehetőség is, hogy egy esetleg később termékenynek bizonyuló ellentmondással számoljunk a regényben ábrázolt konkrét események és az ezek által közvetített általános megismerés között az emberiség egészének jellegével kapcsolatban. Ebben az esetben a két megnevezett elem aszúndetonos mellérendelését a gondolat talán túlságosan is szükségesnek érezhetjük.

Történetírás és költészet szembeállítását köztudottan arisztotelészi eredetű, de Bajza fentebb ismertetett gondolatmenetében éppen az az érdekes, vagy ha úgy tetszik: modern, hogy nem annyira szembeállításról, mint inkább azonosításról, közös nevezőre hozásról van szó: mind a kétféle elbeszélés történetet mond, de a történet megtörtént vagy költött volta közötti különbség itt nem tűnik fontosabbnak a célkitűzések különbségeinél a mindkettőre jellemző kognitív funkciók belül. Meg kell azonban jegyezni, hogy az általánosság kritériuma mégiscsak szembeállítja egymással egészében a költőt és a történetírókat. Bármilyen nagy is a különbség az emberiség karaktere és a vallási tanulság között, általános jellegük mégis együtt állítja szembe őket például az elfeledett információ újramondásával. Márpedig éppen az általánosság az a szempont, amelynek alapján Arisztotelész a *Poétikában* megkülönböztette egymástól a történeti és a költői elbeszélést: „... a költő dolga nem az, hogy a megtörtént dolgokat mondja, hanem hogy olyan dolgokat, amelyek megtörténhetnek, vagyis amelyek a valószínűség és szükségszerűség szerint lehetségesek. A történetíró és a költő ugyanis [...] abban különböznek, hogy az egyik megtörtént dolgokat mond el, a másik pedig olyanokat, amilyenek megtörténhetnek. Ezért a filozófiához közelebb álló és magasabb rendű a költészet, mint a történetírás, mert a költészet inkább az általánosat, a történetírás meg az egyedit mondja.”²⁹

²⁷ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 104. Teljesen félreérti a történeti és a költői elbeszélés szembeállítását SZAFFNER Emília (*i. m.*, 180), amikor azonosíthatónak tartja az angol *novel-romance* fogalom párral, hiszen a történeti elbeszélés éppen nem tartozik a fikció területéhez (tehát nem feleltethető meg a *novel*nek), a költői elbeszélés pedig inkább a fikció egészét jelenti, minthogy magába foglalja a mesét és eposzt éppúgy, mint a *novelt* és a *romance*-ot.

²⁸ A kognitív funkció célként tételezése és az időtöltés eszközként alárendelése talán megkérdőjelezi azt az értelmezést, amely szerint Bajza elméletében korszerű vonás, hogy a *dulce* és az *utile* horatiusi szembeállításában ő elveti a hasznosságot (FENYŐ, *i. m.*, 361), és „a művészi célt az erkölcsi elé helyezi” (SZAFFNER, *i. m.*, 175). Erre később még visszatérünk.

²⁹ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, 1451a 36–b 7. Mindvégig Ritoók Zsigmond fordítását fogom idézni: ARISZTOTELÉSZ, *Poétika és más költészettani írások*, ford. RITOÓK Zsigmond, jegyz. BOLONYAI Gábor, Bp., 1997. A „filozófiához közelebb álló” kifejezés görög eredetije *philosophóteron*, amit kevésbé értelmező fordításban 'filozofikusabbnak' mondhatnánk. Ezt csak azért említem, hogy világosabb legyen a Bajza-párhuzam: „Azon

A különbséget Arisztotelésznél nem az elbeszélt esemény megtörtént vagy fikatív volta, hanem az adott történet általános vagy általánosítható jellege adja, hiszen le is szögezi: „És nem kevésbé költő akkor sem, ha történetesen megtörtént dolgokat formál is költeménnyé, hiszen semmi akadálya, hogy a megtörtént dolgok közül némelyek olyanok legyenek, amilyen dolgok a valószínűség szerint történnek meg, [...] és ennyiben ő ezeknek a költője.”³⁰

Az általánosság kritériumán alapuló szembeállítás arisztotelészi eredetének tisztázása után már pontosabban érthető lesz, mit is ért Bajza „valóságon” a következő bekezdésben, amely innen nézve úgyszólván Arisztotelész-idézetnek fog látszani: „Beszélyben, legyen az költői bár vagy historiai, műlhatatlanul megkívántatik a valóság. A historiai beszélyben, tudniillik, hogy a mi elmondatik, úgy történt legyen; a költőiiben, hogy úgy történhetett legyen a való életben, miként elmondatik.”³¹

Két dolgot kell itt tudatosítanunk. Az egyik, hogy a valóság bajzai fogalma a fikció területén nagyjából azonos az arisztotelészi valószínűség (vagy valószínűség és szükség-szerűség) fogalmával. A másik, hogy Bajza az értékelő mozzanatokkal is terhes szembeállítás helyett itt is a kétféle történetmondás egymás mellé rendelésére törekszik. Nem az általánosabb és a kevésbé általános valóság szembeállítását hangsúlyozza, hanem hogy mindkettőben van valóság, még ha a valóságnak két különböző altípusa is.

Ez után az elhatárolás után, amely tulajdonképpen valami lényegit volt hivatva elárulni a regényről, Bajza rátér az elbeszélés részeinek ismertetésére, mégpedig a következő mondattal: „A beszélynek általában három fő része van: a történet eredete, bonyolódása és kifejlése.”³² Első lépésként a beszély és a történet fogalmát kell tisztáznunk. Mivel a történetnek láthatólag három része van, és ezek a részek azonosak a beszély részeivel, könnyen juthatunk olyan következtetésre, hogy a két fogalom azonos, hiszen azonos részekből áll. Ez azonban nem igaz, hiszen azonnal kiderül, hogy a részek nem feltétlenül azonos sorrendben követik egymást a kettőben. A három rész definíciójában megjelenő időviszonyokból világossá válik, hogy a történetben adott a sorrendjük.³³ A beszélyben viszont a költő szabadságában állnak bizonyos változtatások: „A történet eredete többnyire a beszély kezdetén adatik elő; a mi azonban nem elmúlhatatlanul szükséges.” A történet eredete tehát része a beszélynek, a beszélynek ugyanakkor nincs eredete, hanem kezdete van, ami nem feltétlenül azonos a történet eredetével. Kézenfekvőnek látszik ezt a fogalompárt az orosz formalizmus fabula–szűzsé fogalmai révén megértenünk: a történet volna az elbeszélt eseménysor a maga eredendő és természetes időrendiségével, a beszély pedig az elbeszélés által kialakított sorrendiség, a kettőt pedig az olvasás

kérdésnek tehát ha ez vagy amaz dráma, regény valósággal megtörtént-e? szükségképpen bántania kell az értő művészt, kinek sokkal filosofikusabb céljai vannak, mint a prózai valóság s testi világ hű másolata” (113).

³⁰ 1451b 29–32.

³¹ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 104.

³² BAJZA, *uo.*

³³ „A történet eredetét azon okok öszvesége teszi, melyek szülői és támasztói voltak a következett történetnek” (104 sk.). „A bonyolódás (szövedék, csomó) azon nehézségek s akadályok öszvesége, melyek a történet kifejlését tartóztatják” (105). „A kifejlet, vagy feloldás, a történet kimenetelét adja elő s felvilágosítja, ha a csomóban előgördített akadályok elhárultak-e, vagy pedig a történet hőse áldozatok leve” (106).

feladata egymásra vonatkoztatni. Ez az értelmezés nagyjából alkalmazható Bajza szövegére, bár talán némiképp tovább árnyalható az alábbi definíció alapján: „Azon sorozat, mely szerint a történet előadatik, rendnek szokott nevezettni, mely kétféle: természetes és művészi.”³⁴ A beszély ezek szerint nem más, mint a regény mint kész, lezárt szöveg, amely kétféle sorrendiséget tartalmaz, a *történetét* és a *rendét*. Az előbbi azonosítható a fabulával, az utóbbi a szüzsével. A két sorrendiség egyezését nevezi természetes rendnek, művésziné pedig, ha a kettő közt eltérések vannak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Bajza terminológiája nem teljesen következetes. Amikor a kifejeletről azt írja, hogy „szükségképen a történet végén kell állania: mert a mi még utána következnek, annak már nem lehetne többé érdeke”,³⁵ akkor nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy ezúttal a *történet* szó a *rend* vagy a *beszély* helyett szerepel. A terminológiai következtetésre persze nem vet jó fényt egy elméletre, még akkor sem, ha esetleg arra a következtetésre jutunk, hogy a beszély–rend–történet szavak valójában nem világos terminusok Bajza szövegében, hanem egymásba átcúsuló megnevezési kísérletei egy csak homályosan érzett megközelítési lehetőségnek, amelyet a későbbi irodalomtudomány pontos fogalmakkal volt képes leírni. De talán nagyobb jóindulattal is értelmezhetjük a fent idézett mondatot; vehetjük terminus értéken a történetet, és akkor arról fog szólni a kijelentés, hogy a történet nem folytatódhat a kifejelet után. Ebben az esetben persze hiányzik a történet és a rend viszonyának elemzése az ilyen elutasított lehetőség tekintetében, hiszen az „érdek” kifejezetten befogadói szempontot érvényesít: kérdés tehát, hogy a történet tartalmazhat-e valamit érdeklél a kifejelet után, feltéve, hogy az nem a beszély végére kerül. Ezzel a lehetőséggel Bajza nem számol, következésképpen a kifejelet tekintetében előfeltételezi a történet és az elbeszélés teljes megfelelését.

Annyit mindenesetre leszögezhetünk, hogy Bajza elméletében létezik egy eredet–bonyodalom–kifejelet fogalomhármasság, amely az elbeszélendő történet szintjén létezik ebben a sorrendben; a kifejelet helye az elbeszélésben is rögzített, az eredet azonban alkalmasint elmozdítható az elbeszélés kezdetéről.³⁶ Ez a fogalmi hármasság jól látható kapcsolatban áll az arisztotelészi *Poétika* bizonyos fogalmaival. Elsőként arra kell hivatkoznunk, hogy Arisztotelész szerint a tragédia teljes és egész cselekvés utánzása, „egész pedig az, aminek kezdete, közepe és vége van.”³⁷ Kezdet, közép és vég tehát szintén az elbeszélendő történet szintjén helyezkedik el, és viszonyrendszerük tulajdonképpen az egységesség arisztotelészi kritériumát határozza meg, minthogy kezdet az, ami előtt nincs szükségképpen semmi, közép az, ami előtt és ami után szükségképpen kell lennie valaminek, vég pedig az, ami után már semmi nem következik szükségképpen. Vagyis az egységes történet olyasmi, amiben az egyes események zárt logikai láncot alkotnak. Fontos kritérium az is, hogy az egységes tragédiacselekmény nem tartalmazhat olyan elemeket, amelyek ebbe a logikai rendbe nem illeszkednek: „...és a történések részeinek úgy kell összeállnia, hogy ha valamely részt máshová teszünk vagy elveszünk, az egész kificamodjék és meg-

³⁴ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 105.

³⁵ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 106.

³⁶ Meg kell jegyezni, hogy ezt az elmozdítást Bajza valójában sem pozitívan, sem negatívan nem értékeli.

³⁷ 1450b 26–27.

roggyanjon. Mert aminek jelenléte vagy jelen nem léte semmi szembeszökő következménnyel nem jár, az nem is része az egésznek.”³⁸

Vajon mennyire áll közel Bajza fogalmi hármasa Arisztotelészéhez?³⁹ Döntő különbségnek látszik, hogy az arisztotelészi kezdet és vég a szó szoros értelmében nem részei a történetnek, hanem pusztán a végpontjai. Van azonban a *Poétikában* egy további fogalompár is, amely szintén kapcsolatba hozható Bajza elgondolásával, mégpedig a megkötés és a megoldás fogalmi. Arisztotelész szerint a tragédia (de nyilvánvalóan nemcsak a tragédia, hanem minden történetet előadó szöveg, vagy minden, amit történetnek lehet nevezni) tartalmaz sorsváltozást – jósorsból balsorsba vagy fordítva; az is lehetséges persze, hogy ugyanaz a darab mindkettőt tartalmazza: ez a kettős befejezés, amikor is a jók balsorsból jósorsba kerülnek, a gonoszok viszont jósorsból balsorsba, amit Arisztotelész a komédiában tart helyénvalónak.⁴⁰ Ennek a változásnak vagy átmenetnek a kezdete mármost két részre osztja a tragédiát: „Minden tragédia egyfelől a csomó megkötéséből, másfelől annak megoldásából áll. [...] Megkötésnek nevezem azt, ami az elejétől addig a végső részig terjed, ahonnan átmegegy szerencsébe vagy szerencsétlenségbe, megoldásnak pedig az átmenet kezdetétől végig.”⁴¹

Hogy Bajzára ez a fogalompár is hatott, az jól látszik a bonyodalom és a kifejlet terminusokra kínált alternatív kifejezéseiből: az előbbire még a *szövedék* és a *csomó*, az utóbbira a *feloldás* szavakat is felkínálja. Minthogy Bajza a definíciókban láthatólag támaszkodott a kezdet–közép–vég fogalmakra, ugyanakkor azonban mind a megnevezésekben, mind az egyes elemek szövegrészként tételezésében egy másik megközelítési módot is tekintetbe vett, úgy látszik, az arisztotelészi elmélet két részkonceptiójának ötvözésével dolgozta ki saját elgondolását. Erősítheti ezt a gyanúkat *Az epigramma theoriája* egyik részletének fogalomhasználata is, ahol még csak két fogalommal dolgozott, a szövevény–kifejlet vagy tágabban a várás–megnyugtató lessingi fogalompárjával.⁴² Ez egészül ki az eredettel, és válik eközben a kezdet–közép–vég hármasához hasonlóvá. Ezen az alapon lehet a koncepciókat összehasonlítani.

Véleményem szerint három szempontot érdemes tekintetbe venni: az ábrázolandó eseménysor kimetszettségét (sem előtte, sem utána nincs semmi), az egyes részek közötti kapcsolatok logikai, egymásból következő jellegét (szükségyszerűség vagy valószínűség) és a szelektivitást (nem szerepelhetnek a logikai sorba nem illeszkedő elemek). Az első szempont tökéletesen ráillik Bajza fogalmi hármására is: már volt szó a kifejletről mint olyasmiről, ami után nem következhet semmi, mert elveszne az érdek, az eredet pedig szülője és támasztója a rákövetkező történetnek. Az utóbbiból is jól látszik, hogy a történet egésze logikusan következik az eredetből, és Bajza még számos ponton hangsúlyozza, hogy elvárja az egyes elemek ok-okozati, logikai kapcsolatait. A jó kifejletet, írja,

³⁸ 1451a 32–35.

³⁹ Megjegyzendő, hogy Bajza a későbbiekben (129) más összefüggésben még hivatkozik erre az arisztotelészi hármásra. Azt a részletet később tárgyalom.

⁴⁰ 1453a 35–36.

⁴¹ 1455b 24–29.

⁴² BAJZA, *Az epigramma...*, 31 és utána passim.

„ne vakeset hozza elő, hanem a természet örök rende szerint okok és következmények láncolatán gombolyodjék le.” A csomót „belső szükség” kell feloldja, és ez legszebben „egy rég ismert személy karakteréből” adódhat. De nemcsak a kifejtet tekintetében várja el Bajza a belső logikai kapcsolatokat, hanem a bonyolításnál is, bár ott kevésbé kizárólagosan: „A csomó bonyolításához jobb akaratot használni, mint esetet; mert amaz észszülte okokban alapodik s több belső szükségét hoz magával, azonban az esetek használtatása sem tiltatik.”⁴³ A harmadik szemponttal, a szelektivitással kapcsolatban bonyolultabb a helyzet; Bajza számos olyan utalást tesz, amely gondolkodását az arisztotelészi koncepció folytatásaként tünteti fel, de vannak ezzel ellentétes kitételei is. Ha azonban mindkét elmélet műfaji szempontrendszerét is tekintetbe vesszük, jól harmonizálhatónak fognak bizonyulni. Bajza tehát egyrészt megköveteli, hogy sehol, de „kivált az elbeszélés elején [...] semmi nevezeteseb jelenés vagy történet ne álljon jövődő bonyolódások magva vagy bimbója nélkül”, valamint hogy a kifejtet ne kívülről, hanem csak a bonyodalom során már megismert elemekből adódjon, és hogy „teljes és kielégítő legyen; azaz, általa a csomó ne csak részben, hanem egészen feloldassék, hogy utána semmilyen lényeges rész felől se legyen többé kétség.”⁴⁴ Az elvarratlan szálakat, a mellékes, a történet szempontjából lényegtelen eseményeket tehát egészében kerüendőnek tartja. Ugyanakkor a bonyolódást szerinte „elősegélik” az epizódok, vagyis az „oly történeti töredékek, melyek ugyan a fő történethez szükségképpen nem tartoznak, de vele mégis belső egybefüggésben vannak”, a beszély elején pedig elfogadhatónak tart „minden szélességet és kicsapongást”, „minden hosszabb philosophiai elmélkedéseket”.⁴⁵ Arisztotelész felől nézve az olyan történés, amely nem szükségképpen kapcsolódik a cselekményhez, eleve helytelen, de mit kezdünk azzal a kitéttel, hogy a kettő között mégis belső összefüggés kell legyen? Egyrészt tekinthetjük ezt úgy, mint az állítás óvatos visszavételét, hogy az elmélet mégiscsak közel maradjon az arisztotelészi szervező koncepciójához. Másrészt a *Poétikának* is van olyan értelmezése, mely szerint Arisztotelész nem általában az epizódokat utasítja el, hanem az olyan paraktikus szerkesztést, amelyben a részek egymásutánját nem logikai kapcsolatok szervezik.⁴⁶

Nem szabad azonban eltekintenünk a két elmélet műfaji szempontjaitól sem. Bajza tanulmányának ebben az első részében nem regényelméletet, hanem általános narrációelméletet kíván adni. Ezért indította fejtegetését történelmi és költői elbeszélés megkülönböztetésével, a költőin belül megemlítve példaként a parabolát, a legendát, a regényt és az eposzt, és a későbbiekben is ezért szerepel példái között regény éppúgy (Walter Scott: *Talisman*; Goethe: *Wilhelm Meister*), mint verses idill (Voss: *Luisa*), történetírás („A történelmi előadásokban a bonyolódás gyakran magában a történet folyamában rejtezik”) és dráma (Schiller: *Don Carlos*), és ezért sorolja fel a végén az elbeszélő költéshez tartozó

⁴³ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 106 skk.

⁴⁴ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 107.

⁴⁵ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 106, 108. Vö. még 117, ahol általánosan mondja elfogadhatónak regényben a didaktikus, reflexív kitérőket mint a kontemplatív kort adekvát módon kifejező művészi stílus egyik eszközét.

⁴⁶ Paul RICOEUR, *Temps et récit*, I, Paris, Seuil, 1983, 70 sk.

műfajokat. Az epizódok, az egységes cselekmény logikai sémájába nem illeszkedő elemek teljes elutasítása azonban Arisztotelésznél csak a tragédiára volt érvényes; az eposz esetében ő is elismerte ezek létjogosultságát, sőt egy helyen éppen az alárendelt mozzanatok (*epeiszodionok*) kidolgozottságában lát döntő különbséget a két műfaj között. Az epizódok révén válik az eposz hosszúvá.⁴⁷ A tragédiában óvatosan kell bánni az ilyen alárendelt részletekkel, hiszen nincs hely sok ilyen részlet alapos kidolgozására, márpedig ha sok kidolgozatlan részlet sorakozik egymás után, akkor az eredmény igen silány tragédia lesz.⁴⁸ A hosszú eposzban viszont a részek megkaphatják „az illő nagyságot”,⁴⁹ és így sem az egyes részek kidolgozatlanságával, sem a kidolgozott részekből összeálló hosszú elbeszéléssel nem lesz probléma, bár Arisztotelész ettől még az ilyen hosszú művet alacsonyabb rangúnak tekinti az átlátható nagyságú, egységes tragédiánál.⁵⁰ Mondhatjuk tehát, hogy Bajza itt is arisztotelészi gondolatot hasznosít, amikor a cselekmény bonyolításában, ha úgy tetszik, a regény hosszúvá tételében jelöli ki az epizódok szerepét, de ezúttal is hangsúlyozza a belső összefüggés szükségességét; ez a részlet éppen a *Poétika* kevés, nem drámaelméleti részletére támaszkodik, nem azt alakítja át regényelméletté, hanem egy eposzelméleti felvetést emel át az általános narrációelméleti fejtegetésbe.

Ezzel el is érkeztünk Bajza következő kérdésfelvetéséhez: pontosan hogyan is viszonyul egymáshoz az eposz és a regény? Könnyen lehetséges, hogy maga a kérdésfelvetés az irodalom olyan megközelítéséből adódik, amely az arisztotelészi fogalmi struktúrát próbálja alkalmazni újszerű fejleményekre. Ha a *Poétika* alapvetően a tragédiáról és az eposzról beszél, akkor a regényt első lépésként ehhez a két műfajhoz képest kell elhelyezni. Mindazonáltal Bajza első lépésként a líra–dráma–epika münemi hármasságának átfogó koncepcióját vázolja föl. Ezt a reneszánsz idején kialakult fogalmi hármasságot egészen a 20. század közepéig Arisztotelész *Poétikájára* volt szokás visszavezetni.⁵¹ Ebben elsősorban egy olyan formális felosztásra lehetett hivatkozni, amelynek során a leginkább elterjedt értelmezés szerint Arisztotelész Platón felosztását átvéve aszerint csoportosítja a műfajokat, hogy azokban a költő mindvégig maga beszél, másokat beszéltet maga helyett vagy vegyíti a kétféle előadási technikát. Természetesen semmi nem indokolja, hogy ezt a három lehetőséget mint a líra, dráma és epika leírásait értelmezzük, ráadásul az adott részlet szövegkritikailag is (elsősorban a gondolat tagolásának bizony-

⁴⁷ 1455b 16.

⁴⁸ 1456a 14–19.

⁴⁹ 1456a 13–14.

⁵⁰ 1459b 19–22, azzal a megszorítással, hogy az eposz éppen a nagyobb terjedelem miatt képes a párhuzamos cselekményszálak ábrázolására, ami nagyon jó, ha mindezek a szálak szervesen kapcsolódnak egymáshoz, mert változatosabbá teszi a művet. Külön figyelmet érdemel, hogy Arisztotelész ezúttal egy elvi lehetőség előnyeiről beszél, hiszen a homéroszi eposzok gyakorlatilag nem alkalmaznak párhuzamos elbeszélést, vö. T. ZIELINSKI, *Die Behandlung gleichzeitiger Ereignisse im antiken Epos*, Teil I, Philol. suppl., 8, 1899–1901.

⁵¹ A koncepció leválasztását az Arisztotelész-értelmezés hagyományáról Irene BEHRENS végezte el: *Die Lehre von der Einteilung der Dichtkunst, vornehmlich vom 16. bis 19. Jahrhundert: Studien zur Geschichte der poetischen Gattungen*, Halle–Saale, Max Niemeyer, 1940; vö. még Gérard GENETTE, *Introduction à l'architexte*, Paris, Seuil, 1979.

talanságai miatt) meglehetősen vitatott.⁵² Ennek ellenére a münemi hármasság arisztotelési eredeztetése évszázadokon át általánosan elterjedt volt, és nem pusztán a textuális alapjául felhozott formális hármasság, hanem az ábrázolt tárgy felosztása szerint. Amikor tehát Bajza azt írja, hogy a líra érzelmeket ábrázol, akkor egy olvasói számára könnyen azonosítható arisztotelési koncepcióra hivatkozik, amely csak a mi utólagos pozíciónk-ból szemlélve bizonyul nem arisztotelészinek.

Ezt az arisztotelésziként felfogott hármasságot Bajza a későbbiek során egyáltalán nem hozza játékba: a lírát csak az irodalmi mező ez előzetes felvázolása során említi meg. A regényt a drámától megkülönböztetni természetesen szintén nem nagy feladat: az eposzhoz viszont, ha az arisztotelési kategóriarendszert próbáljuk alkalmazni, nagyon közel kerül.

Mint tudjuk, a próza-vers dichotómia Arisztotelésznél nem játszik szerepet, következésképpen az a kritérium, amely szerint a dráma mindig csak beszélteti a szereplőket, míg az eposzban van közvetlen elbeszélés is, a regényt az eposz mellé helyezi vagy akár pontosan ugyanarra a helyre, ahol az eposz van. A próza-vers szempont alapján történő megkülönböztetést maga Bajza *expressis verbis* elutasítja,⁵³ bár később mint a lényegi elemzés feltárta belső különbségekből következő külsődleges szempontot mégiscsak elfogadja.⁵⁴ Nyilvánvaló azonban, hogy az eposz leírása ettől még nem vihető át minden további nélkül a regényre, és így igen fontos kérdéssé válik a kettő megkülönböztetése. Bajza értekezésének ez lesz a leghosszabb összefüggő fejtegetése.⁵⁵ Bajza le is szögezi, hogy ennek a két műfajnak elhatárolásában látja a legnehezebb feladatot: „a legnagyobb nehézség ott gördül előnkbe, midőn a regény és hősköltemény között akarjuk az elválasztó vonalt föltalálni. A hősköltemény és regény t. i. mindkettő nagyobb terjedelmű költemény, mindkettő elmúlt és bevégzett történetekkel foglalkodik, valamint az egyikben úgy a másikban is többnyire a költő beszéli a történetet stb.”⁵⁶

A két műfaj rokonságát sugalló három szempont közül a harmadik félreismerhetetlenül arisztotelészi, a terjedelem is olyasmi, ami többször is szolgál az elmélkedés alapjául a *Poétikában*; a második szempont azonban a münemi hármasság (mint láttuk, a korszakban arisztotelészinek tekintett) koncepciójának olyan speciális kiegészítésére utal előre, amelyet Bajza csak az elkövetkezendőben készült kifejtteni. E szerint a líra érvénye a jelen pillanatra korlátozódik, a dráma feszültségét a jövőre vonatkozás teremti meg, az epika pedig múltbeli történetet mint elmúltat ad elő.⁵⁷

⁵² Lásd Paul WOODRUFF, *Arisztotelész a mimézisről*, ford. KOZÁK Dániel, Helikon, 48 (2002), 29–55.

⁵³ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 110.

⁵⁴ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 118. A szempont elvetése azon alapult, hogy vannak prózában írt eposzok és versben írt regények; az elemzés során viszont tematikus különbségeket állapít meg, és a témához illő nyelvet is leírja. Az eposzi témához ezek szerint nem illik a próza, és a prózai eposz példájaként említett Fénelonról itt megállapítja: „természetlen és bántó” (115). A regényről pedig kijelenti, hogy „csendesesen haladó prózában kell íratnia” (117). Az empirikus alapozottságú belátást tehát a téma-stílus klasszicista (horatiusi) megfeleltetésének normatív szempontja miatt teljesen visszavonja.

⁵⁵ Az *Összegyűjtött munkákban* a 32 lapos elemző szövegből II tárgyalja a regény és az eposz viszonyát.

⁵⁶ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 110.

⁵⁷ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 111.

A regény és az eposz teoretikus elhatárolásával kapcsolatban két szempontot kell még tisztáznunk. Már ez a kérdésirány is jelzi Bajza erős elkötelezettségét a műfaji kategóriákkal operáló irodalomtudomány iránt, ami a korszerűség értékelő szempontja szerint súlyos negatívum lesz, hiszen a klasszicizmus örökségének tekinthető. Egy regényelmélet természetesen eleve nem lehet meg műfaji kategóriák nélkül, hiszen egy műfaj elmélete kíván lenni. Kétségtelen azonban, hogy Bajza általában nagyon pontosan kívánja rögzíteni az egyes műfajok sajátosságait, és a teoretikusan rögzített sajátságoknak való minél pontosabb megfelelést az irodalmi mű egyik fontos értékkritériumának tekinti. Ez a szempont különösen erős volt pályakezdő értekezésében, *Az epigramma teoriájában*, ahol a pontos műfaji besorolhatóság hiánya felháborító negatívumnak tűnt föl előtte. Ponor Thewrewk epigrammáit például így ostromozta: „nagyobb részéből verseinek oly lényeket látunk előtermeni, melyeknek még az eddigeni poétikában nincs nevök feltalálva, s méltán kétségbe vehető, ha valaha leszen-e?” Valamint: „a theoretikus keresztülmegyén a költés minden nemein s nem fog lelni nevet, melylyel a darab elcímezhető leszen.” És hogy kétségünk se legyen a tekintetben, hogy e gondolkodásmód a klasszicizmus forrásvidékéről ered, így kiált fel: „Velut aegri somnia! mondaná Róma philosophus poétája.”⁵⁸ Az egész gondolatmenet lezárásánál még azt is hangsúlyozza, hogy az epigramma és a gnóma összekeverése nagyon nagy veszélyekkel jár a honi költészet egész fejlődésére nézve is.⁵⁹ A regény és az eposz esetében valószínűleg nem fenyeget a kettő összekeverésének veszélye, de a műfajokat éppen azért kell pontosan definiálni, hogy a jövődő szerzők és olvasók pontosan tudják, milyennek kell lennie az alkotásnak, hogy a műfajba tartozónak lehessen felismerni.

Másrészt ekkor a magyar irodalmi közéletben éppenséggel jelentős kérdés a nemzeti eposz. A regényirodalom kialakulóban van, míg a várva várt nemzeti nagyeposz, a *Zalán futása* csak pár évvel korábban született meg, és ebből a tényből az következett, hogy az eposzírásnak is megvan a maga létjogosultsága és jövője. Az eposz és a regény szembeállításának tehát van aktualitása, amit az is jelezhet, hogy az elbeszélő próza értékelésének elméleti megalapozását Szalay László is a regény és az eposz szembeállítására építette.⁶⁰ Szalay szövegét Bajza ismerte, hiszen recenziót is írt róla,⁶¹ és meglehetősen passzusa válasznak tekinthető Szalay felvetéseire. Szalay például a vers-próza dichotómiát relevánsnak tekinti, a prózaeposz szerinte nem lenne költői (azaz irodalmi rangú) mű, míg Bajza, mint láttuk, ezt a szempontot először kerek percc elutasítja, majd apránként visszacsempészi. Fontosabb különbségnek látszik ennél, hogy Szalay szerint, mint-hogy az eposz és a regény lényegileg egynemű elemekből jön létre, a regény fejlődésével (ahogy „a’ román az idő’ szelleme’ következtében mind inkább tükre leve a’ kornak”)

⁵⁸ BAJZA, *Az epigramma...*, 66 sk. A Horatius-idézet az *Ars poetica* elejéről (7. sor), pontosan az egységes hangnem követelményének fejtegetéséből származik.

⁵⁹ BAJZA, *Az epigramma...*, 72 sk.

⁶⁰ SZALAY, *i. m.*, 33 skk.

⁶¹ BAJZA József, *Szalay László a Muzáronról* = B. J. *Összegyűjtött munkái*, III, *Széptani és kritikai írások*, Bp., Franklin-társulat, 1899, 97–98.

az eposzírás lehetetlenné vált.⁶² Ő tehát történeti egymásutániságot fedez fel a műfajok között, és amikor arról beszél, hogy az eposz témája a „tisza személyes emberi”, míg a regény „társaságilag erkölcsi és mechanikus”, vagyis társadalomerkölcsi és tudományos elemeket is tartalmaz, és ezáltal lesz az eposz egyszerű, míg a regény tarka, akkor a történeti egymásutániság mögött mintha alapvető világképi különbség, illetve változás sejlene föl.⁶³ Ez a koncepció valamelyest emlékeztet Bajzáéra, aki azonban kevésbé radikális következtetéseket von le.

Míthogy a formális (arisztotelészi) szempontok alapján az eposz és a regény nem választható szét, Bajza is egy látszólag történeti szempontot vezet be: a formális kritériumokat az emberiség életkorának herderi eredetű nagy narratívájával ötvözi.⁶⁴ Elvileg ugyan az emberiség történetének négy korszakával számol, de ez gyakorlatilag csak hármat jelent, hiszen az érett felnőttkor és az öregkor között semmiféle különbséget nem tételez fel. Marad tehát a csodákban hívő, naiv gyermekkor, melynek műfajai a „néprege és idyll”, a cselekvés lázában izzó ifjúkor, melyhez a hősként lelkesülő eposz illik, valamint az érett értelemre jutott, a világot a maga valós mivoltában szemlélő felnőttkor, melynek adekvát kifejeződése a regény. Ennek a szempontnak a történetisége azonban csak látszólagos: az emberiség történetének nagy narratívája nem azonos és még csak nem is hozható fedésbe az irodalom történetének nagy narratívájával, hanem az irodalmi műfajok tematikus specifikumait hivatott leírni. Nem arról van tehát szó, hogy az emberiség ifjúkorában lehetett eposzt írni, hanem hogy az eposznak az ifjúkort kell témául választania. És itt még egy pontosítást kell eszközölnünk: Bajza nem az emberiség egésze, hanem az egyes nemzetek életkorszakairól beszél.⁶⁵ Az eposznak a nemzet ifjúkorára kell visszatekintenie. A visszatekintés elengedhetetlen: az eposz nem lehet egyidejű a megénekelt tettekkel: „A hősköltemények tehát itt veszik eredetüket a tettek időszakában; s hol az epikus költő nemzetének történeteiben ily időszakra vissza nem tekinthet, vagy visszatekintvén nemzete ifjúkorát tettekkel gazdagon megjelelve nem látja, ott a hősköl-

⁶² SZALAY, *i. m.*, 35.

⁶³ SZALAY, *i. m.*, 33. Be kell azonban ismernem, hogy Szalay szövege, amely csak utalószavakkal mutat vissza a műfajokra, nem teljesen világos számomra. El tudom képzelni, hogy a regény egyszerű, mert az egyénre koncentrál, és az eposz tarka, mert közösségi szempontokat érvényesít.

⁶⁴ Ez az ötvözés sem Bajza leleménye, hanem mint maga is jelzi (114), átvétel Johann August EBERHARDTÓL (*Handbuch der Aesthetik für gebildete Leser aus allen Ständen*, Halle, 1803–1805). Az átvett megfogalmazások felsorolását lásd FENYŐ, *i. m.*, 364, 5. j. Az emberiség életkoraihoz illeszkedő műfajelméleti fejtegetés azonban nem valamiféle egzotikus ritkaság. Victor Hugo is az emberiség három korszakához kötötte 1827-ben a líra, az epika és a groteszk komédia hármasságát (*Előszó a Cromwell című drámához*, ford. LONTAY László = V. H. *Válogatott drámái*, Bp., Európa, 1962, 631–637), és ennek az elképzelésnek a francia kultúrában a 20. századig ívelő hagyománya van, vö. Paul HERNADI, *Beyond Genre: New Directions in Literary Classification*, Ithaca–London, Cornell University Press, 1972, 12–14.

⁶⁵ Ezt a két jelentős szempontot, az életkorok nem irodalomtörténeti, hanem tematikus jellegét, és az egész gondolatmenet nemzeti és nem általános világtörténeti érvényét a recepció általában nem vette figyelembe; ez pedig alapvető félreértésekhez vezetett mind FENYŐ Istvánnál (*i. m.*, 359 sk., az ábrázolt világkorszak és az irodalmi műfajok korszakainak azonosítása), mind WÉBER Antalnál például a következő kijelentésben: „felismerhető a herderi fejlődélmélet nyomán az a megállapítás, hogy a regény az emberiség fejlődésének egy adott pontján lényegében átveszi az eposz funkcióját” (*i. m.*, 578, kiemelések tőlem).

teménynek virágai hervatag színben virulhatnak csak, terméketlen parlag mezőkről. E szerint a hősköltemény természetét saját korából lehet legalaposban megfejteni. A költő benne csodák országába emelkedik s machinákat állít fel; történeteiben több gazdagság van, több kalandos és rendkívüli, mint másnemű költeményekben.”⁶⁶

Zavarba ejtően kétértelmű a hősköltemény „saját kora” kifejezés. Vajon a megírás korára vagy a tárgyul választott hősi korra kell ezt vonatkoztatni? Valószínűleg az utóbbira, hiszen a rá következő karakterisztikumok tematikusak. De a megfogalmazásokban mindig benne foglaltatik a kettősség is: a költő *visszatekint* a nemzet ifjúkorára, és *felemelkedik* a csodás ábrázolt világba. Azaz eredendően nincs benne. Az eposz történeti értelemben retrospektív jellegét Bajza már abban a nem túlságosan revelatív bevezető eszmefuttatásban is hangsúlyozta, amely a műnemi hármassághoz időkategóriákat rendelt.⁶⁷ Az irodalmi műfajok fejlődéstörténetére nézve ebből az következik, hogy az egyes műfajok létjogosultsága a történeti korszakok változásától függetlenül megmarad. A gyermekkorban és az ifjúkorban természetesen nem jöhetett létre tematikusan a felnőttkor világára vonatkozó műfaj (regény), de a gyermek- és ifjúkor világát témájukul választó műfajok létjogosultsága a felnőttkorban is megmarad. Onnan is vissza lehet tekinteni a nemzet ifjúkorára. Vagyis eposzt írni továbbra is legitim költői vállalkozás, csak a témát kell megfelelően megválasztani. Bajza példái pontosan jelzik mind az életkor-konceptió tematikus érvényét, mind a nemzeti keretek fontosságát. Szerinte éppúgy elhibázott vállalkozás volt mind a *Borussias*, mind Voltaire *Henriadja*, mert „nem a nemzeti ifjúkor zajos és már a távolság által ideális szint nyert időszakából vették tárgyakat”, hanem a közelmúlt eseményeiből, mint Milton eposzai vagy Klopstock *Messiása*, mert „oly világot ábrázoltak, mely túl és felül áll az emberiségen s emberiség történeteiben, s benne sem nép, sem időszakasz a maga ideális képét visszatükrözve fel nem találhatja”. Vagyis a túl általános tematika sem jó: egy nép egy bizonyos korszakáról kell az eposznak szólnia. A negatív példákban egyáltalán nem következik, hogy az újkorban, az emberiség felnőttkorában már nem lehet eposzt írni: lehet, csak megfelelő témaválasztásra van szükség. A pozitív példa Tasso, aki eposza tárgyául az olasz nemzet ifjúkorának eseményeit választotta. Ennek következtében „az olasz a maga Tassóját ismeri és imádja.”⁶⁸

Az eddigiekből következik, hogy Bajzánál szó sincs az eposz funkcióját átvevő regényről, sem arról, hogy az emberiség fejlődésének egy adott pontján az eposz műfaja a maga csodás-heroikus világképével ellehetetlenül. Mivel az emberiség életkorszakai csak tematikus szempontból választják el egymástól a műfajokat, az eposz továbbra is lehetséges műfaj marad, ha tárgyát a nemzeti múlt heroikus eseményeiben találja föl. Bajza

⁶⁶ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 114 sk.

⁶⁷ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 113: „[Az eposz.] miként Klio, az emlékek komoly istennője, a történetek folyamának végén áll meg, vagy pedig utókorából tekint vissza a lefolyt századokra.” Érdemes megjegyezni, hogy Bajza a regény és az eposz különbségeit összefoglaló részben az eposzhoz a *leendő*t rendeli (és egyszer korábban is a 117. lapon: „az epos a leendő emberiség képét ábrázolja”). Úgy látszik, a *leendő* nem szinonimája a *jövendő*nek. Az utóbbi az, ami be fog következni, a jövő, az előbbi viszont az, aminek lennie kellene. Ezért lesz a „szép álma és sejtelve a leendőnek” ellentétes azzal, ami a „való” (117).

⁶⁸ Az egész példasor BAJZA, *A regény-költészetéről*, 115 sk.

nem említi meg Vörösmartyt,⁶⁹ ez a kritériumrendszer mindazonáltal jól láthatóan alkalmas egy olyan költői vállalkozás igazolására is, mint a *Zalán futása*.

Bajza elmélete tehát nem tartja korszerűtlen műformának az eposzt, hanem tematikus szempontból különbözteti meg a regénytől, és eltérő formai sajátosságait ebből a lényeginek tekintett tematikus különbségből vezeti le. Pontosan miben is áll ez a tematikus különbség? A gondolatmenet végén élesen megfogalmazott szembeállítások szerint az eposz az ifjúkor nem teljesedő reménykedéseit és vágyait hirdeti, a regény a múlt tapasztalataira építő pontos valóságismeretet mutat be; az eposz „nemzeti érdekű történet” csodás elemekkel díszített, „exaltált” nyelvű, fenséges előadása, míg a regény az egyetemesnek tekintett ember személyes lelki működését hivatott bemutatni. Ebből következik külsődlegesen a próza a regénynél, a verses forma az eposznál, ami azonban azon a lényegi eltérésen alapul, melyet Bajza legtömörebben így fogalmaz meg: „a karakter s életábrázolat egyfelől, s a nemzeti érdekű történet s a fenség ideája másfelől.”⁷⁰

De ha az eposz egy későbbi korból tekint vissza a nemzet ifjúkorára, nem lehetséges-e, hogy a regény is ugyanezt tegye? Kizárja-e valami, hogy a regény témája eposzi jellegű legyen? Mivel a két műfajt Bajza tematikus alapon választotta el egymástól, világos, hogy a tematikus azonosság speciális eseteit ki kell zárnia vagy legalábbis nem szabad tekintetbe vennie. Amikor azonban a csodás elemek lehetőségéről beszél, mégis nyitva hagyja az ilyesmi lehetőségét. Egyrészt leszögezi ugyan, hogy a csodás elemeknek elvileg nincs helyük a regényben, és koncepciójából logikusan ez következik, hiszen a regény „a meglett s értelemre jutott emberiség” képét rajzolja „a maga okaival s következményeivel”,⁷¹ vagyis a regény a racionálisan gondolkodó, felnőtt emberiség racionális ábrázolása. Ennek ellenére számol a csodás elemek lehetőségével a regényben: „Regényekben igen óva kell a csodás lényeket használni; azaz, mélyen kell minden machinának a hagyományban s néphiedelemben gyökereztetnie, mert a megért emberiség kevesebb csodákat hiszen, mint a gyermek vagy ifjúkorban élő. Goethe regényeiből az úgynevezett machinák csaknem egészen száműzve vannak; Scott Walter pedig csak azon műveiben használja őket, melyek a nép száján forgó s így a nép hiedelmében gyökerült regéken épültek.”⁷²

Úgy látszik, Bajza feltételezi, hogy lehetséges népregékből, vagyis az emberiség gyermekkorának egyik műfajából regényt csinálni, és az ilyen regényben el tudja fogadni a gyermeki szemlélet jellegzetességeit is. De ha ez így van, az alapvetően megingatja az eposz és a regény elkülönítésének elvi alapjait is, hiszen ha a regény előtt nyitva áll a nemzeti fejlődés korábbi fázisainak feldolgozási lehetősége is, mégpedig azok genuin

⁶⁹ A jellemábrázolásról szóló fejtegetésben azonban példaként hivatkozik a *Zalán futása* két szereplőjére is, Zoárdra és Undra (124), ami mégiscsak jelezheti, hogy Vörösmarty eposzát érdemes az értekezés egészében szem előtt tartani.

⁷⁰ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 117 sk. Bevallom, nem értem, miért gondolja WÉBER Antal éppen e megfogalmazás alapján, hogy Bajza itt a regény elméletébe vezeti be utólagosan a nemzeti szempontot (*i. m.*, 580). Szerintem itt inkább explicit megfogalmazásban kizárja ezt a szempontot a regény elméletéből, és az eposz elméletébe utalja át.

⁷¹ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 117.

⁷² BAJZA, *uo.*

szemléletmódjára alapozva, akkor óvatosság ide vagy oda, mégiscsak lehetséges lesz az eposz speciális témájával és szemléletével íródó regény. Bajza tehát mintha komoly teoretikus engedményt tenne kedvence, Walter Scott kedvéért. Lehetséges azonban, hogy némi finomítással és az arisztotelészi gondolatok figyelembe vételével kissé árnyalhatjuk ezt a képet. A csodás vagy lehetetlen elemekről a *Poétika* többször is említést tesz, de a szempontunkból legtanulságosabb helyen elmondja, hogy a költő háromféleképpen ábrázolhatja a dolgokat: „vagy olyanoknak mutatja a dolgokat, amilyenek, illetőleg amilyenek voltak, vagy olyanak, amilyenek mondják azokat, illetőleg amilyenek látszanak, vagy olyanak, amilyenek lenniük kell.”⁷³

Az első eset, a dolgok hiteles ábrázolása nem igényel kommentárt, a harmadik változat erkölcsnemesítő hatása miatt tűnt Arisztotelész számára üdvösnek. A második esetet a következőképpen fejti ki: „Ha egyik módon sem lehet, akkor azzal [lehet Homéroszt megvédeni], hogy így mondják, mint például az istenekkel kapcsolatos dolgokat. Mert ezeket így elbeszélni talán nem jobb, és nem is igazak, hanem esetleg úgy van, amint Xenophanész nál áll – de hát így mondják.”⁷⁴

Éppen az istenekkel, vagyis a csodás lényekkel, „machinákkal” kapcsolatban hangzik el, hogy legitim ábrázolási eljárás a közvélekedésre, közkeletű látszatra, esetleg az irodalmi tradícióra támaszkodni akkor is, ha így nem igaz és erkölcsi szempontból sem épületes eredményt kapunk. Bajza szövegét is értelmezhetjük így: a hagyományban gyökerező csodás lények vagy a „nép száján forgó s így a nép hiedelmében gyökerült” rege jelentheti azt is, hogy ezek a regék a jelenben képezik a népi vagy közvélekedés részét, és ezekre a nyilván az emberiség gyermekkorából eredő, de a felnőttkorban még eleven regékre is lehet regényt építeni. Ez az értelmezés egyrészt feloldja a regény és az eposz tematikai elkülönülésének fellazításából esetleg adódó ellentmondásokat, másrészt az ábrázolás bajzai koncepcióját még szorosabban köti a *Poétika* örökségéhez, minthogy a valóság általános (amilyen) és a idealizálás szintén gyakori (amilyenek lennie kell) követelménye mellé a harmadik arisztotelészi lehetőséget is odailleszti (amilyenek mondják).

Az idealizálás kérdését azonban nem intézhetjük el ennyivel, hiszen olyan aspektusa ez Bajza elméletének, amelyet a realista ábrázolásmódokat preferáló recepció igen negatívan értékelt ugyan,⁷⁵ de igen kevés figyelmet fordított annak tisztázására, tulajdonképpen mit is kell a bajzai regényelméletben idealizáláson érteni.

Kétségtelen, hogy a bevezető passzus olyan kitételei, mint „a költészet földfeletti világa”, „a lyra aetheri hazája” és a „regények tündér országa”⁷⁶ azt sugallják, hogy Bajza az irodalomhoz egy olyan túlhaladott szépségeszményt rendel hozzá, amely kizárná az emberlét bizonyos „negatív” aspektusait, melyek az irodalmi folyamat későbbi, de tulajdonképpen már akkori fázisaiban is igen fontosnak bizonyultak. Nem kétséges, Bajza lelkesedik az irodalomért, és egészében szép dolognak tartja; ezt a lelkesedést talán kissé

⁷³ 1460b 10–11.

⁷⁴ 1460b 35–1461a 1.

⁷⁵ FENYŐ, *i. m.*, 359, 361, 363; SZAFFNER, *i. m.*, 181.

⁷⁶ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 102.

túlzottan fellengzős retorikával juttatja kifejezésre az első mondatok figyelembresztő funkcióját tartva szem előtt. Mindazonáltal talán nem kell ezekben a kitételekben többet látnunk, mint annak kifejeződését, hogy Bajza szerint a költészet – nem valóság; vagy hogy a *valóságnál* kevésbé terhelt kifejezéssel élünk (hiszen a *valóság*, mint láttuk, még Bajza regényelméletében is fontos fogalom): az irodalmi tapasztalat nem egynemű a hétköznapi, primer tapasztalattal. Valami más. Hogy mi, annak megfogalmazásában Bajza gyakran használja az „ideális” szót. Kérdés azonban, hogy ezen az eszményítés teoretikus követelményét kell értenünk, vagy esetleg egy értéksemleges nominalista fel-fogás alapján az ideának többé-kevésbé megfeleltethető ábrázolás elvárását, vagyis az általánosítható tapasztalat követelményét, amit esetleg a tipikusság későbbi fogalmával asszociálhatunk. Ha például ideális jellemekről van szó, az nem feltétlenül jelent minden hibától ment alakokat, hanem jelentheti az adott típusnak tökéletesen megfelelő, annak jellegzetes vonásait mind magán hordozó jellemet is.⁷⁷ Mivel Bajza beszél az irodalom általános, filozófikus jellegéről, és a regény feladatául „az emberiség karakterének” bemutatását tüzi ki, ez az utóbbi feltételezés sem tekinthető elvileg légből kapottnak, és a regényelmélet gondolati struktúrájának arisztotelészi alapozottságával jól összeegyeztet-hető. Bajza gyakran hangsúlyozza a költészet kognitív funkcióját, filozófikus jellegét, máskor az idealizálást azonosítja a költészettel; lehetséges tehát, hogy az idealizáláson olyasmit kell értenünk, ami azokkal a vonásokkal is kapcsolatba hozható.⁷⁸

Az ideálisnak ez a két lehetséges értelme nem mindig zárja ki egymást, bizonyos meg-fogalmazások esetében nem tudunk köztük dönteni, máshol akár összeegyeztethetőnek is látszanak. Bajza definíciója szerint „a valódi poesis szélesebb értelemben nem egyéb, mint az emberiség ideálba emelt képe”,⁷⁹ amit egyaránt értelmezhetünk eszményített ábrázo-lásnak és az általánosítás magasabb absztrakciós szintjére emelt ábrázolásnak.⁸⁰ És ami-kor arról olvasunk, hogy az irodalom a nemzeti történelem bizonyos korszakainak „idea-lizáló tükre”, akkor ebbe belefér az is, hogy az adott korszak eszményét kell felmutatnia

⁷⁷ Ideális személyekről inkább az előbbi értelemben van szó a 106. lapon, ahol a cselekmény bonyolítását segíthetik, de inkább a második jelentésben a 113.-on, ahol a három példa mind „ideálja és képviselője az emberi karakterek három különböző nemeinek”. Nem tudnék dönteni arról, hogy melyik jelentésben kellene venni az ideális apa, fiú, úr és szolga alakját a 118. lapon.

⁷⁸ Az *epigramma theoriájában* Bajza a prózai igazsággal szembeállított poesist a tündéri színnel azonosít-totta (21), de éppen egy olyan gondolatmenet kellős közepén, amely a tárgy eleven jelenlétének követelményét, az egyénítés fontosságát hangsúlyozta (21–24). Vagyis itt az elméletileg megfogalmazott pusztá igazság lesz prózai, és az egyénített, egy későbbi kifejtés szerint a „személyesített s emberi tulajdonokkal felruházott” (40 sk.) lesz a tündéri színű.

⁷⁹ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 111.

⁸⁰ Minthogy Bajza a költői művészet arisztotelészi definícióját „a sok tökéletlen közt talán még a legjobb-nak” nevezi (109), elképzelhető, hogy Bajza definícióját Arisztotelész definíciójának átírásaként kell értel-meznünk. Mivel az arisztotelészi definíción minden valószínűség szerint azt kell értenünk, hogy a művészet „utánzás” (legalábbis a „legnagyobb része egészében véve tulajdonképpen utánzás” [I447a 15–16], vö. „szélesebb értelemben”), aminek megfeleltethetjük az „emberiség képe” kifejezést, az a kérdés, mi az „ideálba emelt”. A filozófiai jellegű absztrakció mindenképpen közelebb állna Arisztotelész gondolataihoz, mint az eszményítés, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy itt az egész irodalmi mezőről van szó, amibe beletartozik például a komédia is, amely Arisztotelész szerint nálunk rosszabb embereket utánoz.

(„felmutatja azon ideált, melyet e vagy ama nép, vagy időszakasz a maga historiai életében elérni törekedett”), de az is, hogy a költészet a korszak lényegét hivatott megragadni, hiszen minden korszak „saját színnel, szellemmel és karaktervonásokkal bír, melyek magokat idealizáltan tükrözik vissza a szellemi, másképp költői világban.”⁸¹ Mindkét idézet értelmezhető fordítva is: az elsőben a költő „az emberiség fölé helyezi magát”, ami jelentheti ugyan, hogy magasabb erkölcsi pozíciót foglal el, de azt is, hogy egy magasabb absztrakciós szinten beszél egy korszak célkitűzéseiről; a másodikban nemcsak a kor jellegének elvont megragadására gondolhatunk, hanem olyan megtisztított, átszellemült, minden prózaiságtól megfosztott képre is, amely éppen a „physikai vagy prózai világgal” áll szemben.

Mint látható, Bajza kijelentései a legtöbbször megengedik az idealizálás tipizálásként értelmezését. Vannak azonban elméletének olyan elemei is, amelyek kifejezetten ellentétesek az eszményítés követelményével, melyet a fejére szokás olvasni. Az ideális személyek három példájának ismertetése után például ez áll: „Következik, hogy a költőnek nem az embert és individuumot, hanem az individuumban az emberiség képét, a korok és népek vonásaiban az emberi tetteket, törekedéseket kell visszatükröznie, hogy azoknak gyökerei a valóságban alapuljanak, azaz, a természet s örök rend logikai törvényei mellett lehetőek legyenek.”⁸² Úgy látszik, ez az „emberiség ideálba emelt képe”: az individualitásban az emberiség nembeli vonásainak felmutatása. A megfogalmazásban nem nehéz az arisztotelészi örökséget felfedezni, a szükségszerűség szerint lehetséges emberi tetteket a logikai törvényszerűségek mellett lehetőekben.

Bajza nemcsak a moralizáló betéteket vagy szövegeket utasítja el egyértelműen (bár általában a reflexiókat, mint már említettük, elfogadja, főleg az elbeszélés elején), hanem a direkt moralizáló célú ábrázolásmódokat is, amelyek fekete-fehér emberképet mutatnak.⁸³ Ezt az álláspontját még a jellemábrázolásról szóló eszme-futtatásban is hangsúlyosan megismétli: „a tökéletesen jó s tökéletesen rossz karakter nem lehet tárgya a költésnek.” Nem nehéz belátni, hogy a tökéletesen jó alakok ilyen drasztikus tiltása ellentétes az eszményítés követelményével. A tiltást Bajza az olvasóra tett hatással alapozza meg: az emberi természet határain túli alak nem „gerjeszthet érdeket” az olvasóban. Ugyanezen az alapon érvelt Arisztotelész amellett, hogy a tragédia hőséneke hozzánk hasonlóknak kell lennie: a tragikus érzelmeket nem válthatja ki sem a túlságosan jó, sem a túlságosan alávaló ember: „Marad tehát, aki ezek között van. Az ilyen pedig az, aki erénye és

⁸¹ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 112 skk.

⁸² BAJZA, *A regény-költészetéről*, 113.

⁸³ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 120. Az irodalom tanító feladatairól szóló eszme-futtatásban WÉBER (*i. m.*, 570–575) az irányzatosság aktuális irodalompolitikai és esztétikai problémájának megkerülését látja: az irányzatosság kérdése Bajzánál fel sem vetődik, ehelyett a népszerű moralizáló irodalomról, illetve az ilyen jellegű elvárásokról beszél. FENYŐ (*i. m.*, 170 sk.) pedig a *dulce-utile* hagyományos fogalom-párja mentén értelmezi a részletet, és jelentékenyen újszerűnek találja az *utile* elvetését, de ugyanakkor a szépre, jóra közvetve buzdító irodalom gondolatában klasszicizáló atavizmust lát, amely kizárja a negatív emberképet és a dezillúziót. Bajza elképzeléseit magam, bevallom, konzervatívabbnak találom: egyrészt határozottan elutasítja a csak időtöltésre való irodalmat, másrészt a művészetidegen eszközökkel nevelni próbáló morális irodalmat. Mi ez, ha nem a *dulce et utile* a maga pregnáns horatiusi formájában?

tisztessége folytán nem emelkedik ki, de nem is alávalósága és gonoszsága miatt váltott át balsorsba, hanem valamilyen tévedése folytán.”⁸⁴

Bajza ezúttal arra az eredményre jut, hogy a költő feladata nem az erkölcsi nevelés: „Költő és moralista különböznek egymástól. Ez úgy festi az embert mint lennie kellene; amaz ellenben mint valósággal van.”⁸⁵

Ez a megfogalmazás nagyon jól mutatja, hogyan alapozódik Bajza esztétikai gondolkodása az arisztotelészi gondolati struktúrára. Arisztotelész idézi a *Poétikában* Szophoklész *bon mot*-ját, miszerint „ő maga olyanoknak alkotja meg az embereket, amilyeneknek lenniük kell, Euripidész pedig olyanoknak, amilyenek.”⁸⁶ Bajza nyilvánvalóan innen veszi át a megfogalmazást, de míg Arisztotelész láthatólag helyesebb ábrázolási módnak tartja Szophoklészét (de legalábbis éppoly elfogadhatónak), Bajza megfordítja az értékelést. Az arisztotelészi gondolatok, problémák, kérdésirányok és megfogalmazások átvétele tehát egyáltalán nem jelent teljes egyetértést.

Az idealizálás koncepciójában megfigyelhető bizonytalanságokat talán úgy magyarázhatjuk, hogy az ideális ábrázolás klasszicista követelményét Bajzánál átszínezik az általános felé törekvő, elvontabb, filozofikusabb irodalom arisztotelészi gondolatai, és az idealizálás mindkét elképzelésnek hívószava lesz.

Ha van olyan terület, ahol egy regényelméletben nehezen tarthatjuk elképzelhetőnek az arisztotelészi *Poétika* gondolatainak alkalmazását, akkor az a jellemábrázolás elemzése. A modern, pszichologizáló jellemfogalom ugyanis teljesen idegen Arisztotelésztől. Ő a jellemet nem azonosítja a teljes, pszichológiai személyiséggel, és különösen nem feltételez olyan titkos ént, amely a világtól, sőt esetleg még tulajdonosának tudatától is elzárva bújkál meg az ember lelkében, és csak bizonyos apró jelekben mutatkozik meg. Nála a jellem a tettekben megnyilvánuló tudatos erkölcsi választáson múlik, és nem függetleníthető ennek a választásnak közösségi értékelésétől.⁸⁷ Ennek ellenére Bajza arisztotelészi terminusokkal próbálta megközelíteni a jellemet, és ez egyrészt bizonyos inkonzisztenciához vezetett, másrészt megmagyarázza, miért olyan ritkák a jellemről írott fejezetben a regényből vett példák. De ne gondoljuk, hogy a drámai jellemek vannak túlsúlyban; igaz, Dalgetty órnagyot és Wilhelm Meistert kellőképpen ellensúlyozza Falstaff és Macbeth is, de a legtöbb példa eposzi: Achilles (kétszer), „Odüsszeos”, Zoárd és Und bukkan itt fel, amit a regény és az eposz közötti világlátásbeli különbségek hosszas fejtegetése után nem éppen meggyőző módon próbál igazolni az a kijelentés, hogy „regényben eposi karakterek kívántatnak.”⁸⁸

⁸⁴ Az egész gondolatmenet: 1452b 34–1453a 12. A végletes jellemek elvetését Bajzánál szintén Arisztotelésztől eredeztette FENYŐ, *i. m.*, 361.

⁸⁵ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 123.

⁸⁶ 1460b 34.

⁸⁷ Az arisztotelészi jellemfogalom sajátosságaihoz mint legérdekesebb olvasmányokat lásd Eckart SCHÜTRUMPF, *Die Bedeutung des Wortes ἦθος in der Poetik des Aristoteles*, Zetemata, 49, München, Beck, 1970; Brinley R. REES, *Plot, Character and Thought = Le Monde grec: Hommage à Claire Préaux*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 1975, 188–196; Stephen HALLIWELL, *Aristotle's Poetics*, London, Duckworth, 1986, 138–167.

⁸⁸ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 126.

Bajza, Arisztotelészt követve, a jellemet a cselekvésből és a cselekvést kiváltó akaratlagos választásból eredezteti: „Nem egyes cselekedetek, hanem a cselekvés módja, melyet az akarat s kívánság önkényt választ, teszik a karaktert; s ezen értelemben minden embernek, még annak is, ki akarat választását minden pillanatban változtatja, s ezért karaktertelennek mondatik, kell karakterrel bírnia.”⁸⁹

Ez a definíció két arisztotelészi posztulátum ötvözéseként jön létre, és mivel az a pszichológiai jellemfelfogás, amely az ókori jellemkoncepcióval összeegyeztethetetlen, valójában mégis nagyjából azonos azzal, ahová Bajza az arisztotelészi terminusok használata révén el szeretne jutni, mindkét posztulátum igen kártékonyan hat Bajza gondolati építményére. A *Poétika* szerint „a jellem valami olyan, ami a választást világítja meg, hogy milyen az, ezért nincs jellem azokban a beszédekben, melyekben egyáltalában semmi sincs, amit a beszélő választ vagy kerül.”⁹⁰ Konkrét szituációkban hozott erkölcsi döntésről van tehát szó, amikor valaki eldönti, hogy mit tegyen vagy ne tegyen. Ha egy adott helyzetben valaki derék elhatározásra jut, akkor azt derék embernek nevezzük (jellem az, „aminek alapján valamilyennek mondjuk a cselekvőket”⁹¹), vagyis akkor az derék ember. Ha a hitvány lehetőséget választja, akkor hitvány ember. A választás arisztotelészi fogalma tehát aligha hozható kapcsolatba a jellem mint pszichológiai értelemben vett teljes személyiség koncepciójával, amelyhez azonban Bajza ragaszkodott, mint arról például a spontán szavakban megnyilvánuló igazi jellemmel kapcsolatos kijelentései is tanúskodnak.⁹² De hogy a teljes személyiség koncepcióját a választás fogalmával összekapcsolja, kénytelen egy igen erőltetett és kevésbé meggyőző elméletet alkotni arról, hogy az ember lelkében a különböző típusú jellemek teljes készlete áll eleve rendelkezésre, és az ember ezek közül választ ki egyet, hogy azután olyan legyen az ő jelleme. Hogy egy saját példával illusztráljam a dolgot: a ronda, púpos Gloster lelkében számos jellem áll készenlétben a jótól a szerelmesen át az egészen gonoszra, és egy szép napon eltökéli, hogy ezek közül ő a gazember jellemét választja.⁹³

Az ilyen értelemben felfogott választás Bajzánál mind alkotás-lélektani, mind hermeneutikai szempontból fontos lesz: a költő azért tud különböző jellemeket ábrázolni, mert az ő lelkében is megvan az összes lehetséges jellem, még ha személyes életében nem is választja őket, az olvasó pedig azért tudja az ábrázolt jellemeket felismerni, a fiktív személyiség „igaz”, „valóságos” voltát megítélni, mert az ő lelkében is megvan a lehetséges jellemek teljes készlete. Ezzel az elképzeléssel nemcsak az a baj, hogy önmagában bugyuta, hanem az is, hogy nem egyeztethető össze a történetiség szempontjával, amelyet Bajza szintén igyekszik felhasználni, amikor leszögezi, hogy az ókorban sokkal kevésbé

⁸⁹ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 121.

⁹⁰ 1450b 8–10.

⁹¹ 1450a 5–6.

⁹² BAJZA, *A regény-költészetéről*, 125: „A szavak kivált akkor festenek csalhatatlanul, midőn az indulat hirtelen kitörései; ilyenkor a kifejezések nem lehetnek tanultak, hanem egyszerre toltútak elő a szívből, azért oly igazak.”

⁹³ „...since I cannot prove a lover, / to entertain this fair well-spoken days, / I am determined to prove a villain.” SHAKESPEARE, *King Richard III*, Act I, Scene I, 28–30.

volt differenciált az individuum. Ez önmagában nemcsak lehetséges, hanem valószínű is, de akkor az egyes történeti korszakokban másféle jellemeknek kell a lélekben készenlétben állniuk, és ez kizárná más korok műveinek megértését. Hasonló a helyzet a nőkkel, akiknek Bajza szerint „kevesebb individuális váljegyök” van, mint a férfiaknak. Akkor egy nő lelkében nincsenek meg potenciálisan a bonyolultabb jellem típusok? Akkor ők nem érthetik meg az ilyen jellemeket. Vagy megvannak, csak ők valamiért nem választják? A férfiak lelkében megvannak-e a kevésbé individuális női típusok? Ha nem, akkor ők nem érthetik meg a női regényszereplőket. Ha igen, akkor esetleg oda lyukadunk ki, hogy az ember neme egész egyszerűen választás kérdése. Így aztán azt a különben nem érdektelen gondolatot, hogy az individualitás szintjét, a lehetséges jellem típusokat történelmi és társadalmi tényezők is befolyásolják, szétbomlasztja a lélekben előzetesen meglevő jellemkészlet koncepciója.

Ami Bajza definíciójának második részét illeti a minden pillanatban változó választásról, a megfogalmazás erősen emlékeztet a jellem következetességének arisztotelészi követelményére: „Mert még ha az utánczás tárgyát képező személy következtelen valaki is, és ilyen jellem szolgál alapul, akkor is következetesen kell következtelennek lennie.”⁹⁴ A következetesség kritériuma azonban nemcsak ebben a frappáns megfogalmazásban bukkan fel, hanem a jellem egységének követelményében mintegy átjárja a jellemábrázolásról szóló egész fejtegetést. A jellem egységéből Bajza számára sajnos az következik, hogy elutasítja a jellem változásának, fejlődésének lehetőségét, és hogy egy-egy jellemvonást is elegendőnek tart a szereplők számára. Könnyen felfogható jellemeket akar, és ezért még az állandó eposzi jelzők technikáját is megfelelő jellemábrázoló eljárásnak tartja saját korának regénye számára, mert az állandó jelző mintegy garantálja a jellem egységét és változatlanóságát.

A jellem egységéről mondtak az értekezés VII. részében (töredékében?) kapcsolódnak össze Bajza korábban kifejtett cselekményelméletével. Ez a rész a hármas egység klasszicista követelményéből indul ki (tehát egy akkoriban szintén Arisztotelészre visszavezetett követelményrendszerből), de ellentétben azzal, amit erről olvashatunk, lényegében elutasítja azt.⁹⁵ A három lehetséges egység közül csak egyhez ragaszkodik: a cselekményéhez. Előjáróban leszögezi, hogy elvileg ez is kétféleképpen képzelhető el: „Ez némelyek szerint a részeknek egymás közti egybefüggésében áll; helyesebb azonban azok értelme, kik a cselekvény egységét a részeknek egy bizonyos fő célhoz való irányzatában helyezik.”⁹⁶

Első pillantásra emlékeztet ez a 19. századi angol elképzelések kettősségére a regény drámai, illetve nem drámai egységéről. Az előbbi a cselekményben, az utóbbi valamely

⁹⁴ 1454a 26–28.

⁹⁵ „Elméletében megjelenik a hármas egység szabálya is” – írja SZAFFNER Emília (*i. m.*, 175, kiemelés az eredetiben), és tényleg megjelenik a kifejtésben, de mint elvetett elképzelés (hogy úgy mondjam, mint Pilátus a credóban), tehát nem mint az elmélet része.

⁹⁶ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 130.

kifejeződő gondolatiságban szeretne volna a regény egységét felfedezni.⁹⁷ Valójában azonban Bajzánál mindkét lehetőség a cselekmény egységének lehetősége: a cél, amelynek a cselekmény minden részletét alárendelné, a cselekményen belüli cél.⁹⁸ Ezt a célt pedig egy szereplő, mégpedig az egyetlen főszereplő tűzi ki maga elé. Természetesen Bajza is tudja és le is írja, hogy a világ eseményei folytonos ok-okozati láncolatot alkotnak, amelyből nem lehet egységes történetet kimetszeni. Az irodalomban („a szellemi világban”) azonban másféle törvények uralkodnak; ott elképzelhető egységes történet, amelyet az indíthat el, hogy egy ember tudatos választás alapján egy bizonyos célt tűz ki maga elé, és megpróbálja ezt a célt elérni. A történet azzal ér véget, hogy eléri célját vagy hogy törekvése végképp meghiúsul.

Az emberi választás tehát valamilyen végcél kiválasztása, és ez indítja el a történetet. A célhoz azonban eszközöket is kell keresni, melyek révén a cél elérhető. A cselekményt „történetek, jelenetek hosszú sora” alkotja, melyek egyetlen, megszakíthatatlan ok-okozati láncolatot alkotnak: „Ha ezen történetek hosszú során végig futunk figyelmünkkel, szinte nem állapodhatunk meg mellettök, mert mindenik részecske úgy jelenik meg előttünk mint eszköze egy vég célnak.”

Nem feltétlenül biztos, hogy Bajza ugyanabban a jelentésben használja kétszer egymás után az *eszköz* szót, de azért hét sor után ez mégis valószínűsíthető. A főhős által kigondolt eszközök tehát azonosak az egyes történésekkel, melyek szoros láncolata az általa kiválasztott cél felé vezet. Az eszközök tehát azonosak a cselekmény fő részével, amely a szereplői döntéstől, választástól a célig vezet. A választás és a cél között azonban közvetlen kapcsolat is van, hiszen a választás a cél megválasztása. Ez a gondolati struktúra meglehetősen emlékeztet arra, amelyet Bajza gondolatmenetének elején fejtett ki a történet eredetéről, bonyolódásáról és kifejtéséről, bár a hangsúlyok némiképp eltérnek. Ott Bajza nem fejtette ki, mi indíthat el egy történetet, a bonyolódást és a kifejtést pedig egymással definiálta: az előbbi a kifejtést akadályozó nehézségeket jelentette, az utóbbi annak kiderülését, hogy az akadályok elhárultak-e. A két koncepció tehát mintegy kiegészíti egymást: csak a választás indíthat el egy történetet, és éppen az akadályok miatt kell eszközöket kitalálni a cél eléréséhez. A kifejtés pedig éppen az, amikor eldől, hogy a célt elérik-e vagy sem. Az egységet a választás-eszközök-cél hármasság azért hangsúlyozza erőteljesebben, mert mindent egy szereplő és az ő egyetlen döntése köré szervez, amit csak tovább erősít, hogy az egy személy (következetes) jellemét Bajza szintén a választásból származtatta.

⁹⁷ Lásd Edwin M. EIGNER, George J. WORTH, *Introductory Essay = Victorian Criticism of the Novel*, eds. Edwin M. EIGNER, George J. WORTH, Cambridge, Cambridge UP, 1985, 4–7.

⁹⁸ Nem így volt még *Az epigramma teoriájában*, ahol a célpont egy végső gondolat volt, amelyből egy műben csak egy lehet, de amelynek kifejtését a mű összes eleme szolgálja (41). Igaz viszont, hogy az epigramma nem mond történetet, viszont a csattanó általában felfogható úgy, mint egy gondolat. Az egységet, a részek eggyé olvadását az epigrammában különösen fontos követelménynek tartotta éppen a rövidség miatt, merthogy rövid szövegben az egységbe nem illeszkedő részek különösen feltűnőek, de hangsúlyozta, hogy ez univerzális művészeti követelmény: „Nincs ága a szépművészségnek, melyben egység nem kívántatnék” (43 sk.).

Már az eredet-bonyolódás-kifejlet hármasság elemzésénél felvetődött, hogyan kapcsolódik ez Arisztotelész kezdet-közép-vég fogalmaihoz. Az akkor megsejtett összefüggés most explicit módon is megjelenik: „De a fő történeten gyönyörűséggel múlat elménk, mert itt a fő személyek célja a maga vég katastrophájához jutott, s benne láthatjuk a történet vagy cselekvény kezdetét, közepét és végét, vagy másként: okát céljával s a cél eszközeivel, amit Aristoteles teljes cselekvénynek nevezte.”⁹⁹

Az arisztotelészi teljes cselekmény teszi egyértelművé, hogy a fenti három fogalmi háromság (az egyik Arisztotelészé, a másik kettő Bajzáé) szorosan összefügg. A következő mondatok aztán ki is fejtik, hogyan felel meg egymásnak a három. Azért beszélhetünk háromról, mert Bajza a korábbi elemzés kategóriáit is játékba hozza (természetes sorrend, akadályok), anélkül azonban, hogy korábbi gondolatmenetére kimondottan is visszautalna. „A történet természetileg¹⁰⁰ azon körülmények leírásával kezdődik, melyek a fő személyt terv alkotására bírják e vagy ama célnak kiviteléhez. A terv munkába tétele s akadályai, melyek tartóztatják haladását, az olvasó figyelmét magokra függesztik, s bele ragadják a cselekvénybe; s azon pont, hol az akadályok szövedéke legbonyolultabb, teszi a cselekvény közepét; a vég ott van, hol a terv tökéletesen kivíve s a cél elérve van.”¹⁰¹

Természetesen rögtön hozzáteszi, hogy a cél elérésének ellehetetlenülése is lehet vég. Az alapján, amit arról mondtunk, mennyire szereti Arisztotelész hangsúlyozni a (dráma)cselekményen belüli szoros és megszakíthatatlan logikai láncolat követelményét, cseppet sem meglepő, hogy az egységről szóló eszmeifuttatás hátralevő részei is ilyen témákat vetnek fel (a főcselekménytől nem szorosan függő epizódok elutasítását, a „kicsapongások” elítélését még Walter Scottnál is), és az sem meglepő, hogy a pozitív példa egy (klasszicista) dráma, az *Emilia Galotti* lesz. Érdemes idézni azt a mondatot, amelyben Bajza elutasítja a kettős cselekményvezetést: „Ha a cselekvény egysége fő tökélyét teszi valamely művészileg szőtt történetnek, ha nélküle tiszta műv-élményt, mint felebb érintők, nem remélhetni; következik, hogy a kettős cselekvény eposban, drámában, regényben stb. megbocsáthatatlan hiba.”¹⁰²

Ezekből az alapvető feltevésekből egyrészt nyilvánvaló, milyen központi értéknek tartja Bajza az irodalmi műalkotásban az egységet, másrészt az is látszik, hogy ezt az értéket a befogadásban alapozza meg. Ezt a szempontot részletesebben is kifejti: „A szépművekben megkívántató egység koránt sem történetes s a költő önkényétől függő dolog, hanem szükséges és elmúlhatatlan; mert az emberi lélekben alapúl, mely két vagy több egyforma érdekű történetre egy időben, megosztva, nem függesztheti figyelmét.”¹⁰³

A modernizmus és a posztmodern tapasztalata alapján ez az érvelés már egyáltalán nem olyan evidens, mint amilyenek Bajza láthatólag tartja. Hiszen miért baj az, ha az olvasó nem tud egyidejűleg figyelni több történetre? Majd legfeljebb odafigyel rájuk külön-külön, egymás után, és ezekkel a különnemű tapasztalatokkal kezd valamit, ha tud.

⁹⁹ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 129.

¹⁰⁰ Emlékezzünk: kétféle sorrend képzelhető el, „természetes” és „művészi”.

¹⁰¹ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 129 sk.

¹⁰² BAJZA, *A regény-költészetéről*, 130.

¹⁰³ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 131.

Ezért aztán fontos azt is tisztázni, milyen nézeteket is vallott Bajza a befogadással kapcsolatban. Milyen befogadás az, amelynek akkora szüksége van az egységre az esztétikai élmény eléréséhez?

Erre a kérdésre egyáltalán nem könnyű válaszolni, mert a regényelméletben Bajza nem fejt ki befogadás-elméletet, ezért leginkább intuitív alapon próbálkozhatunk – természetesen csak úgy, ha intuíciónknak a szöveg jelzései nem mondanak ellent. Abból a feltételezésből indulok ki, hogy Bajza felfogása a befogadásról nem módosult jelentősen *Az epigramma theoriája* és *A regény-költészetéről* írása között. El kell ismerni, hogy ez a feltételezés nem verifikálható, másrészt azonban, ha a későbbi értekezés kijelentései nem mondanak ellent a korábbiaknak, mégis valószínűsíthető. A korai értekezés bevezetőjében Bajza megfogalmazott egy sajátos elképzelést arról a lelkiállapotról, amelybe az irodalmi mű befogadása az embert juttatja. A lélektani vizsgálódások fő nehézségét akkor abban látta, hogy a lelki folyamatok nem figyelhetők meg közvetlenül, minthogy hamar eltűnnek, és amíg tartanak, addig lefoglalják a tudatot, amely ezáltal nem lesz képes a megfigyelésre. Mit lehet akkor tenni? „Legcélirányosabb tehát azon jeleneteket, melyek felkünkben a tettek rúgóit mozgásba hozzák, szorgalmasan szétbontogatni s hasonlatba tenni a theoriával, így a törvényekre új világosság árad, s a szellemvizsgálat határai új fölfedezésekkel bővülnek. Hogy pedig ezen rúgók olynemű jelenetek által hoztatnak leginkább mozgásba, melyeket a szépműveknek szív s lélekre való hatásai szűlnék, az magyarázatot nem kíván azok előtt, kik valaha az aesthetikai szép hódító hatalmát önmagukon tapasztalni szerencsések voltak.”¹⁰⁴

Nem könnyű megmondani, mit is ért Bajza ezeken a „jeleneteken”, de minthogy a műalkotások „szív és lélekre való hatásai” szülik őket, valószínűleg a léleekben vannak, tehát felfoghatók talán olyan 'lelki jelenségek'-nek, melyek a léleekben a cselekvés irányát („a tettek rúgóit”) meghatározzák. Annyi mindenesetre világos a fenti idézetből, hogy Bajza azért tartja a lélektani vizsgálódások ideális terepének a műalkotás befogadását, mert a művel való találkozást a hétköznapi tapasztalatban előfordulónál sokkal intenzívebb, végletesebb lelki folyamatok kiváltójának tekinti. Ha abból indulunk ki, hogy Bajza a befogadást ideális esetben egy, a hétköznapiságtól alapvetően eltérő, különösen intenzív élménynek tekinti, ezzel jól összeegyeztethetőek *A regény-költészetéről* elején található lelkes kitételek a költészet éteri hazájáról, és mindezt ugyanakkor egy lényegében romantikus irodalom-, illetve költészetfelfogás keretei közé helyezhetjük.¹⁰⁵ Az intenzitás központi szerepe felfedezhető a regényről szóló értekezés minden befogadással kapcsolatos kijelentésében is. Amikor például a jellemek hihetőségének követelményét megfogalmazva elutasítja, hogy „az embert mint angyalt vagy mint ördögöt” fessék, leszögezi, hogy az ilyen ábrázolás „hihetőséget nem nyerhetvén, sem utálat, sem szeretet tárgya nem lehet.”¹⁰⁶ Vagyis az olvasó részéről végletes érzelmi reakciókkal számol – az

¹⁰⁴ BAJZA, *Az epigramma...*, 11 sk.

¹⁰⁵ „Egyedül a szépség kontemplációja során vagyunk képesek arra az örömteli szárnyalására vagy izgalomra, melyet költői érzésként ismertünk fel” – írta például Edgar Allan POE 1850-ben: *A költőségről*, ford. TAKÁCS Ferenc = POE *Válogatott művei*, Bp., Európa, 1981, 875.

¹⁰⁶ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 120.

elvárásainak megfelelő irodalom esetében. Amikor két oldallal arrébb ezt a követelményt újra megfogalmazza, ezúttal nem a moralizálás, hanem a jellemábrázolás témakörében, az utalat és a szeretet végtelen reakcióit összefoglalóan az „érdek” fogalma helyettesíti: „tökéletesen jó s tökéletesen rossz karakter nem lehet tárgya a költésnek. A költő soha se csapongjon az emberi természet határain túl, mert ott megszűnik alakjai iránt az olvasóban érdeket gerjeszthetni. Az ember sem angyal vagy épen félisten, sem ördög.”¹⁰⁷

Általában is az *érdek* és az *érdekes* szavak azok, amelyekkel Bajza leggyakrabban utal a befogadás élményére. Valószínűnek tartom, hogy ezekben a kifejezésekben éppen az intenzív érzelmi válasz, a befogadás tapasztalatának intenzitása fejeződik ki. Erre nemcsak a fent idézett két megfogalmazás összeolvasása indíthat, hanem az is, hogy Bajza tételesen elutasítja a pusztán szórakoztató irodalmat. Vagyis az *érdekességet* nem a megszokásos jelentésében kell érteni,¹⁰⁸ ami aligha meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy az *érdek* szó első előfordulásaként a TESz egy 1829-es Bajza szövegre hivatkozik, és az *érdekes* szó csak valamivel korábbi, 1825-ös. Az *érdek* nyelvújítási elvonás az *érdekel* igéből, és mint ilyen, a szó kialakulásának ebben a korai fázisában még könnyen megtarthat valamit a szó 'megérint', 'rá tartozik' jelentéséből, de fogalmazhatunk úgy is, hogy az *érdekesség* fogalmában ekkor még nem feltétlenül olyan hangsúlyos a felületesség vonása. Amit ma érdekesnek mondunk, az nem igazán mély, nem megrázó, annak nincs egzisztenciális jelentősége. Bajzánál viszont még mintha sokkal elevebb volna a kapcsolat az *érdek* és az *érdekes* között (az előbbi sem pejoratív még): *érdekes az*, ami ránk vonatkozik, ami megérint minket, ami intenzív figyelmet, odafordulást eredményez. Ennek az ellentéte valóban az *unalom*, ami kizárja a befogadás folyamatos intenzitását.

A befogadásnak ez a különösen intenzív tapasztalatként való felfogása indokolja az egységesség kritériumának központi szerepét: Bajza elmélete a befogadás optimális esetét egyetlen intenzív élményként tételezi. A művészet, de legalábbis a tragédiáírás célja Arisztotelész szerint is a befogadásban van, mégpedig a *katharsziszban*.¹⁰⁹ Nem nagyon tudjuk, mit kell ezen a fogalmon értenünk a *Poétikában*,¹¹⁰ az azonban szinte bizonyos, hogy nem olyasmit, amit a *katarzisz* közhasznú, modern fogalma jelent, tudniillik nem a hétköznapiaságból kiemelő intenzív befogadási tapasztalatot. Csak kérdésként merem megfogalmazni: nem lehetséges-e, hogy a katarzisz ma közkeletű fogalma a romantika öröksége, és éppen az intenzív befogadás-élmény romantikus koncepcióját alkalmazza a meghatározatlan tartalmú arisztotelészi kifejezésre?

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az arisztotelészi *Poétika* gondolatai, fogalmi, kérdésirányai Bajza regényelméletének legtöbb részében felbukkannak, és alapvető-

¹⁰⁷ BAJZA, *A regény-költészetéről*, 122.

¹⁰⁸ A szó jelentésfejlődésével nem számol, és ezzel véleményem szerint súlyos hibát követ el SZAFFNER Emília, *i. m.*, 178. Bár kétségtelenül igaz, hogy „Bajza esztétikájának kulcskifejezése: az érdekesség”, de ezen nem a szórakoztató lektürellemek követelését kell érteni.

¹⁰⁹ Legalábbis a megtisztulást a legtöbb értelmező a befogadóban végbemenő folyamatnak érti.

¹¹⁰ A manapság legfontosabbnak látszó, de egymással is vitatkozó két megközelítés: Jonathan LEAR, *Katharszisz*, ford. BOLONYAI Gábor, *Helikon*, 48 (2002), 135–164; Richard JANKO, *A katharszisztól az arisztotelészi középigéig*, ford. CSEPREGI Ildikó, *Helikon*, 48 (2002), 115–134.

en preformálják Bajza elméletalkotó gondolkodását. Az egység követelményének ebben a folyamatban általában igen nagy jelentősége van. Bajza a legtöbb esetben képes az átvett eszméket termékenyen felhasználni és érdekes összefüggéseket teremteni, de arra is akad példa (főleg a jellemmel kapcsolatban láttuk ezt), hogy az új kontextusba helyezett arisztotelészi fogalmak inkább kártékonyan hatnak, és ellentmondásos, zavaros koncepciók kialakításához szolgálnak építőanyagként.

LACKFI JÁNOS

ÚJ IDŐKNEK ÚJ TEREI

(A zárttér motívuma az első Nyugat-nemzedék korai lírájában)

1. A hónapos szoba mint átmenet

Ősi, a kereszténység előtti időkbe visszanyúló gondolat, hogy földön-létünk csak átmenet, minden idelenti otthon ideiglenes. A régi klisé azonban új életre kel a Nyugat folyóirat lírikusainak (különösen korai) műveiben, és felfrissítve nagyon is kortársi jelenségre utal. Az új kor metropoliszba felkerült igricei, vándorénekesei kopár díszletek között élik le életüket. A hónapos szobában híre sincs az udvari csillogásnak, mert dalaik címzettje (legalábbis elvileg) nem egyfajta mecénási réteg, hanem a közeli-távoli, ismeretlen emberközösség, az épp átalakulóban (lázadófélben) lévő tömeg, amelybe az új kor dalnoka feltűnésmentesen beleolvad, szemben a romantika művészeinek (maga-képzelte) profetikussá, kiválasztotti pozíciójával. „Mi néhányan szövetséget kötöttünk, és elhatároztuk [...] álcázott költők leszünk, külsőleg szakasztott olyanok, mint a nyárspolgárok, ami egyértelmű azzal, hogy céhbeli önértéket nem fogunk produkálni” – emlékezik Füst Milán.¹ Az európai szimbolizmus örökségét feldolgozó, de a modernizmus felé is figyelemmel forduló nyugatosok első nemzedéke a megváltozott erőviszonyok, a kor embere számára hihetetlen sebességgel átalakuló társadalmi-gazdasági struktúrák között új művész-szerepet és magatartásformát keresett, s ennek megtalálásában fontos szerep jutott az értelmiségi lét kulisszáinak, a hónapos szobáknak. Nagy Zoltán alábbi verse a tökéletes instabilitás kiáltványa, a gyökerevesztettség létérzésének megfogalmazása.

A hónapos szobák

Csapatott madárként meg-megülök,
Aztán megyek odább –
Nincs fészke, pusztá gallyak várnak,
Kis hónapos szobák.

S a napként izzó tűzből, lángból,
Amely itt bent hevít,

¹ FÜST Milán, *Somlyó Zoltán emlékezete = Az átkozott költő: Somlyó Zoltán emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 2001, 57.

Minden kis hónapos szobában
Ott hagytam egy kicsit.

Minden párnán, amelyen alszom,
Egy pár könnycsepp marad,
S az álmok színes fátyolából
Egy-egy foszlány darab.

S ki majd utánam, ifjan, bátran
E kis szobába lép,
Nem tudja, tüzzel, ifjúsággal
Mért van tele a lég.

Nem tudja, álmok honnan jönnek,
S a ringató dalok,
S nem gondol rám, ki akkor már tán
Még szűkebb helyt vagyok.²

Íme a hónapos szobák lakóinak nyilvánosságra hozott, közös nyilatkozata. Névhez van kötve a hang, de mondandója egy nemzedék ön- és helyzetértelmezése. A vers túlzásai, melodramatikus felhangjai ugyanennek a kirajzó generációnak felelősségtudatából, kényszerű önfelmagasztalásából, „muszáj-herkuleségéből” adódnak. A „nincs fészke” életérzés és a vándormadár-hasonlat a nyugton alvó polgárember és a türelmetlenül, lángolva elemésztődő, állandóság híján hanyódó művész jól bevált allegorikus szembeállítását kínálja a vers elején. A második versszakból a romantikus szereppel való azonosulás, ám ugyanakkor egy apró, mégis lényeges elmozdulás is kiolvasható: a lángoszlop-attitűd „kereslet híján” jócskán megszelídül, a benső tűz takaréklángon lobog tovább, s a költő-géniusz egyfajta jól nevelt kályhaként négy fal közé, egyéniségének rostélya mögé szorítva őrzi a prométheuszi lángot.

A Nyugat-nemzedék alkotóinak sokszor, sokféle felhanggal szemére vetett mérsékelt temperamentum, visszafogott radikalizmus, óvatos modernség körvonalazódik itt is. Kevésbé robbanékony, kevésbé köz- (legfeljebb ha ön-) veszélyes magatartás rajzolódik itt ki, hasonló ahhoz, amelyet Tóth Árpád körvonalaz közismert versében, a *Lángban*,³ ahol az eldobott gyufaszál eleinte nyújtózva, erejét megfeszítve „pompás tűzvészt akart”, majd „Elfáradt és a földre ült, / Lobbant még egy-kettőt szegény, / S meghalt a moha szőnyegén”. Fontos a külön spáciummal elválasztott utolsó sor is: „Nem látta senki más, csak én”. Ez a visszafogottság nem csupán a fojtogató körülményekkel magyarázható, hanem egyfajta józan kételkedéssel is. Valóban elmondható, hogy egészében szemlélve, egy-két kivételes korszaktól és egyéniségtől eltekintve az irodalmi elit tényleg kevés

² A *hónapos szobák* = NAGY Zoltán. *Ének a magasban: Összegyűjtött versek 1907–1944*, Bp., Magvető, 1962, 33.

³ TÓTH Árpád *Összes versei, versfordításai és novellái*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 187.

közvetlen befolyással bírt a világ menetére, valamint az is, hogy az anyagi bőség ígézetével hívogató, a tőkemozgás és az ipari fellendülés kétségtelen újszerűségére alapozó 20. század eleji közszemlélet még kevésbé tűnt alkalmasnak az efféle kiugrásra. Babits éppen a Nyugat hasábjain kezeli józan fenntartásokkal Marinetti és társai kiáltványait, jól látva, hogy a futuristák nem annyira az új kor zászlóvivői, sokkal inkább sodródnak annak áramával, noha – jegyezzük meg – kétségkívül kisebb távolságból szemlélték a legkorszerűbbnek tűnő jelenségeket, mint mondjuk Babitsék.

Nagy Zoltán fentebbi soraiban, melyek értelmében a művész bensejét emésztő láng óhatatlanul szikrákra foszlik, elperreg, kihamvad fokozatosan, kár lenne azonban pusztá dekadens szenvelgést, önsajnáltatást látnunk. Ha mélyebbre nézünk, előrelátóbb, kéte-lyekkel telibb tapasztalat ölt itt formát, mint a hurrá-modern eufóriában, amely állspont ugyan hangosabb, sarkítottabb és látványosabb megfogalmazást nyert, ám minden paradigmaváltással sebezhetőbbnek is mutatkozik. Kevésbé valószínű, hogy a művészet lángoszlopként perdülhet az emberiség vezetésre váró nyája elé, vagy éppen száguldó automobilként roboghat a poroszkáló sokaság élén. Mindehhez ugyanis az egyéniség mitikus vagy mechanikus koherenciájára lenne szükség: a lángoszlopot természetfeletti energiák táplálják, a gépkocsit pedig a jól kiszámított erőbevitel. A Nagy Zoltán és nemzedéktársai által megrajzolt individuum fantomképe jóval bizonytalanabb vonásokat mutat, még önnön határait, korlátait sem látja jól, energiáit (azaz a modernisták által dicsőített Ember prototípusának erejét) korántsem tekinti kimeríthetetlennek, végtelennek. Párna-beitta könnyecseppek, falak-felszívtá hő, elfeslő fátyol-darabkák: ez a sokféle elemből összetett lélek és intelligencia nem bír határozott körvonalakkal. Mintha valamely mágnés rendezte volna össze vasreszelékből: a széleken gyengülő vonzás tört mintázatot eredményez. Mozgó mozaikként láthatjuk magunk előtt az emberi egyéniség új mintáját, valahogy úgy, ahogy egy arcot vagy tárgyat a pointillisták festményein. Az így megrajzolt kép csak bizonyos távolságból szemlélve válik erőteljessé, egyértelművé, karakteressé, mégis őszintébb, mint a nem létező kontúrokat hazudó valóságlátás. (Az „igazság” nyilván a kettő között van, s ezért jószerivel ábrázolhatatlan: a szétfoslás és az összetartás törvényszerűségei alighanem egyszerre, egy időben uralják a létezőket.)

Ez a szüntelenül szóródó partikularitás, ez az aprózódó összetettség, szétforgácsolódásra ítéltetett, ám önkéntelen önátadás, önfeladás itt mégis egyfajta küldetés alakul át. Nem azért szórta ugyan melegét, hullatta el álmai foszlányait, hogy a tűznél bárki melegedjék, a szövedarabokból bárki köntöst varrhatson, az élet mégis valami rejtelmes módon megőrzi a kiáramlott energiákat, s továbbszármaztatja őket. Ennek az energiaátadásnak a sajátos terepe az átélkesített hónapos szoba. A művész egyfajta (groteszk) földművesként hinti el itt személyes fájdalma, beteljesületlen vágyakozásai magvait, az arató, a haszonélvező viszont már valaki más lesz. Rejtve-csírázó, titokzatos vetés ez, ésszerűtlen erőbefektetés, amely éppen minden józan várakozás ellenére hozza meg a kiteljesedést. A titokzatos misszió az átadással beteljesedik, a névtelen ügynök megtette feladatát, eltűnhet a süllyesztőben. A modernitással járó új anonimitás létérzése erősödik fel a szövegben: csak a fantázia, a vágyakozás dallamai tehetik lakhatóvá, élhetővé e tucat-világot, a korai kapitalizmus falanszter-celláit. Csak az artisztikum létrejöttével járó

okkult áldozathozatal hozhat, ha nem is megváltást, de enyhületet, bódult és jótékony narkózist a hajszolt kor emberének.

Van ugyanakkor a költeménynek az ars poeticán, nemzedéki feladat-meghatározáson túlmutató üzenete is, hiszen a szöveg variáció szabadság és rabság mindenkori dilemmájára. Vándormadár az ember, nincs otthona, hazája. Ugyanakkor szabadnak kellene őt mondanunk, mert hiszen a „mindig tovább” éppen a függetlenség imperatívusza. A továbblépés tere viszont beszűkült, s akár egy sakktablán, a mezők száma véges, a menekülési lehetőségek kombinációja kiszámított. Egymásba nyíló kalitkák rendszere ez a (nagyvárosi) világegyetem, a komikusan (mert banálisan) tragikus, fokozatos önfeladás, az óhatatlan alkalmazkodás, a létbe-vetettséggel járó én-zsugorodás terepe. Elfoszlunk, elkopunk, elveszünk ebben a vándorlásban, a szabadságunkból származó energiák is csak másokat galvanizálhatnak életre. Van azonban némi esélyünk, hogy elhullajtott tollainkkal kissé lakhatóbbá párnázzuk az átmeneti teret.

2. A művészet klastromcellái

Kosztolányi kiadja a jelszót: zárttéri költészetet kell művelni, a költő terepe nem a kinti élet-zsibongás, hanem a benti bágyadt félhomály, pontosabban az előbbi megálmodása az utóbbi keretei között. A hónapos szoba négy fala a laboratórium belseje, ahol sokkal tisztább körülmények között lehet elkülöníteni, elemezni, megérteni a kinti forgatag egyes elemeit, mint a nyersen, emésztetlenül hánytorgó életben. A hónapos szoba nem elefántcsonttorony, vagy nemcsak az. Modern mitikus tér, amely a rajta áthaladt, benne nyomot hagyott életek révén egyéni sorsok sokaságára emlékezik és emlékeztet, ugyanakkor konkrét és köznapi voltának köszönhetően nemhogy nem különíti el az alkotót a külvilágtól, de éppenséggel annak minta-értékű sejtjébe zárja be őt. A hónapos szoba tehát az alkotói magány tere, olyan hely, amelynek lakója ideális távolságban van ábrázolandó tárgyától és egyszersmind annak ideális közelségében is. A *Négy fal között* kötetnyitó verse, a *Lámpafény* egyik első megfogalmazása ennek az elzárkózásnak.

Te vagy napom, nagy sárga lámpa,
te vagy mezőm, rideg szoba –
s oly jó e lámpafényes árnyba!

Az én párnám e szürke asztal,
a fegyverem csupán a toll,
csak a sötét betű vigasztal.

Az elmulással így tusakszom,
kezembe gyorsan jár a toll
s a lámpafénybe bámul arcom...

[...] künn a mezőkön fojtogat egy átok.

Benn várom az örök virágtavaszt,
és dolgozom rajt, mint a pók a hálón
százszor kötözve és bogozva azt.⁴

Akad itt némi póz, érezni még a francia szimbolizmus műviség-kultuszát is, de bajosan állíthatnánk, hogy éppen Kosztolányinál (bár világa később egészen a csillagokig tágul) ne maradt volna meg mindvégig, többé-kevésbé hangsúlyosan a zárttérnek mint a létezéssel való szembesülés terepének jelentősége. A művi fény, az elektromosság dicséretével modern klastrommá, a művészet kolostorává avatja a „rideg” szobát. A művész, akár csak imáival a szerzetes, a mindenséget kívánja itt hálójába fogni, kozmikus zsákmanýára les a négy fal között.

Kétféle valamin dolgozik, munkálkodik: egyrészt az elmúlással tusakszik, másrészt az „örök virágtavaszt” várja. E két dolog persze valójában egy és ugyanaz: valami anyagfeletti, valami maradandó és örök, ami azonban korántsem merő anyagtalanság. Előállításának ugyanis forszja, módozatai vannak, százszor is „kötözni és bogozni” kell, és akár csak maga a tavasz, nem hajthat ki valami nagyon is szilárd, organikusan anyagi váz híján. „Az én párnám e szürke asztal” még túl is hangsúlyozza a két megjelenő bútordarab egyikének átlagos, leltári szilárdságát, közönségességét. Szürke és virágzó: ez a két ellentétes pólusa a még megmunkálatlan s a már kivirult univerzumnak. A gyermekkor patriarchális közegére emlékező Kosztolányi-versekkel szemben itt a megjelenő használati tárgy olyannyira cikornyátlan, stílustalan, pusztán funkciója által létező, hogy még felmagasztosulása is csak természeti módon, virágzással, tavaszodással képzelhető el. E kísérleti laboratórium világegyetemében az elektromosság adja a napfényt, a bútorfá és a rajta ülve, támaszkodva végzett művészi munka az életet. Új világ teremődik, alkotója fénylő testet, lámpát gyújt a szilárd halmazállapot fölé, s egy profán teremtésmitosz keretében sarjaszt újfajta művészetet.

Kafka Margit *Egy hajnala* is a lázas vajúdás e modern szentélyét állítja elénk: „A lámpám kormos, fűtetlen a kályha; / A furcsa kis terem: könyv, csésze, lombik”.⁵ Minden bútor célszerű, mi több, egyenesen szegényes, sejtetően ütött-kopott, vélhetőleg még eredeti feladatkörüket is csak nehezen tölthetik be. Új funkciójuk azonban, hogy díszlete, szertára legyenek ama szertárnak, ahol az elszánt alkímisták minden reményük szerint új, más érzékenységgel új, más álmokat próbálnak megrögzíteni, új, más élet krónikáját írják lázas igékkel. Kaffkánál a hónapos szoba a vívódó önkifejezés, a torlódó élmények és tudat-játékok terepe. A berendezés sterilitása, minimális személyessége mondhatni kötelezően célszerűvé is teszi az alkotókörnyezetet. Vagyis a hónapos szoba, az átmeneti, alkalmi szálláshely voltaképpen afféle igazgyöngy-termelő műhely, amelyenről Karinthy ír Somlyó Zoltánt elsirató nekrológiájában: „szinte csodálja az ember [...].

⁴ *Lámpafény*, 2–3 = KOSZTOLÁNYI Dezső *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 7–8.

⁵ *Egy hajnal* = KAFFKA Margit *Összes versei*, Bp., Magyar Helikon, 1961, 62.

hogy az Akadémia nem alapított még vers- vagyis gyöngytermelő üzemet, amelyben kiváló tehetségű költőinket hatásosabb éheztetés és kínzás útján serkentik remekművek alkotására”.⁶ Efféle (félíg önkéntes) gályapad és ötvösműhely az általában vidékről felszarmazott, tanításból, újságírásból élő, a fővárosban hanyódó értelmiségi nemzedéknek a cselédszoba. Ők, akiket nem a vak véletlen, hanem egy új életforma és egy új világ kétes vonzása csábított fel Pestre, és akik (nem úgy, mint az ipari fellendülés idevonzotta újdonsült munkás-rétegek) rálátással bírnak erre az új létállapotra, nemcsak hogy a hónapos szobák homályából láttatják a világot, de magának az alkotásnak e megváltozott műhelyét is érdeklődő izgalommal, önsajnálattal vegyes büszkeséggel rajzolják elének.

„Üres, kopott szobák nagy mélabúját, / Mint zubbonyát a munkás, felveszed [...] És benned, mint rab, él a Végtelen”.⁷ Lám, munkaöltözet a hónapos szoba hangulata, varázsköntös, amely azonban az efféle mesei ruhadarabok szokása szerint látszatra semmiben sem különbözik köznapi használatú társaitól. A belé öltözött művész, alkimista avagy csepürágó a Kosmosz munkása, munkatársa. Így lehetséges, hogy a hónapos szoba a végtelenség minta-sejtje, rabjai pedig maguk is rabtartók, hisz bennük foglyul esett a végtelen. A legkisebb és a legnagyobb így ér egymásba az alkotómunka láncolatában, így bírják, birtokolják, alakítják egymást. A hónapos szoba az a matematikai szilárd pont, ahonnan kiindulva sarkából kifordítható a világegyetem. „Szegény szobám ijesztően kitágul, [...] a gyertya bordó napként néz reám. / Indul a könyvtár, mint egy büszke gálya, / a padló életemnek szaharája / és egy pohár víz a nagy óceán.”⁸ Vagyis a révület honos itt benn, s a parttalan látomások kiindulópontjai, akár Andersen vagy E. T. A. Hoffmann írásaiban, egészen közönséges, köznapi kellékek, amelyek időnként levedlik szürke mivoltukat és gigászi életre kelnek. A mágusi hatalom a nagyváros-falanszter kopott egyenruhás Michelangelói kezében van: ők képesek átváltoztatni szegényes környezetüket hatalmas vízióvá, míg a géniusz híján szűkölködő tehetősök kezében unalmas homokként porlik szét minden drágaság.

A vidékről felszarmazott értelmiség érzi, hogy másképpen kell ránéznie a világra, de még nem feltétlenül tudja, miképp, s először önnön pozícióját kell rögzítenie, saját szerepét meghatározni ebben a közegben. Budapest-világváros ekkor kialakulófélben lévő világ: Krúdy, Szép Ernő és mások tudósításaiból vagy a kor publicisztikájából jól tudjuk, hogy elég sok vidékies vonást őrzött még, akár legbelső kerületeiben is, ám pillanatról pillanatra vedlett át, újult meg, növesztett ipartelepeket, vált csatornázottá, akár a kor más metropoliszai. A gyorsuló mozgást hihetetlen dinamizmussal követő sajtóvilág zsbivásári forgatagát igen plasztikusan és mulatságosan ábrázolta Karinthy az *Így írtok ti* Madách-jelenetében. A kávéházi placcon örömlányokként magukat kínáló ifjú firkászok kampányolása, aranyborjú körüli tánca egy lázas kor természetes velejárója, ám az elmélyüléshez ellenpontra is szükség van. E vásári szín izgalma túlfokozott, de a másik élet-szintér, a hónapos szoba magánya is éppily sarkított. Radikális mozgalmasság és radikális lecsupaszítottság szinte szükségszerű komplementerei egymásnak, jöllehet e

⁶ KARINTHY Frigyes, *Somlyó Zoltán* = SOMLYÓ Zoltán *Válogatott versei*, Bp., 1937, 9.

⁷ *Magamhoz* = JUHÁSZ Gyula *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, 1964, I, 246.

⁸ *Az ihlet perce* = KOSZTOLÁNYI Dezső *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 182.

szükségyszerűség (félre misztifikáció!) sokszor egyszerűen anyagi természetű. Nyilvánvaló, hogy a többnyire tágas kúriákból, kényelmes kisvárosi lakásokból felköltözött értelmiség nem bújtvólna önszántából a bérházak gangján sorakozó odúkba. (E kettősség illusztrálására elegendő egy korabeli építész, Bierbauer Virgil szavait idézni: „Csak reprezentációra épültek, pompás lépcsőházukkal, teremmagyságú szobáikkal az utcai oldalon – zezugos folyosókkal, sötét mellékhelyiségekkel, alig megvilágított lakásokkal az udvaron; mert e lakásoknak kellett az utcai lakások pompájának árát megfizetni”.⁹)

A nem túl dícteljes pályával járó kényszer azonban előrevetít egy olyan eszményt, amely a korban még épphogy csak csírázófélben volt, s melyet később a Bauhaus erőfeszítései nyomán a legtöbb építészeti irányzat részben vagy egészében magáévá tesz. Ennek értelmében a 19. század végére jellemző lakberendezési elv, a reprezentáció elve, a túldíszítettség és a monumentalitás lassanként átadja helyét az emberközpontú praktikumnak, az egészségességet, tágasságot, világosságot, egyszerűséget előtérbe helyező struktúráknak. Utóbbi szemlélet nem mindjárt eredményezte a bútortervezési vonalak radikális dísztelenedését, a térstruktúrák geometrizálódását. A nem avantgárd törekvésű, inkább józan polgári szemléletű modernista lakberendezési kézikönyvek nem kívánják mindenáron száműzni a régi bútorok mindegyikét, hanem csupán megrostálni, megtisztítani a hagyományosan roskadásig zsúfolt szobákat a fölösleges cikornyáktól. Vagyis ezen a ponton a mérsékelt modernitás híveinek lakberendezői elvei és az ifjú intellektüelek lakta cselédszobák berendezési gyakorlata mintegy véletlenül találkozik. Így lehetséges, hogy a levitézlett, elkopott-elkoptatott bútorzatú idegenség terei, melyek az alkotómunka színhelyei a nyugatosok verseiben, mintegy előképét adják a jó tíz évvel később megjelenő egyszerűsödési folyamatban átalakuló polgári enteriőrnek.

Ez az új szoba menedék a felgyorsult modernitás elcsigázott embertípusa számára, s míg a korábbi reprezentatív tér szüntelenül tulajdonosa és annak vendégei emlékezetébe idézte az illetőnek a társadalomban elfoglalt helyét, a koramodern enteriőr sokkal inkább feledtetni igyekszik az odakinti hajszát, pusztán kényelemmel, nyugalommal kínálva a megpihenőt. A tárgyak funkciójuk és használati értékük által léteznek csupán, ám emberhez-kötődésük így csak még fokozottabb, odaadással öltik fel gazdájuk körvonalait, hosszabbítják meg mozdulatait. A modern irodalmi harctér megfáradt közkatonái is olyan helyre térnek meg, ahol minden tárgy hevenyészett, átmeneti, kétes, értéktelen, bizonytalan múltú, ezerfelől verbuvált kölcsönholmi. E kölcsön-élet levedlett kellekei között gyűjtnek erőt arra az életre, mely minden eddiginél hevenyészettebb, összetakoltabb, részleteiben és egészében is változékonyabb.

⁹ GYÁNI Gábor, *Polgári otthon és enteriőr Budapesten = Polgári lakáskultúra a századfordulón*, összeállította és bevezette HANÁK Péter, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1992, 29.

3. Börtönmagányok

Az újfajta lét újfajta zárttere ellentmondásos érzelmeket ébreszt lakóiban. A legáltalánosabb persze a létvesztés fájdalmas érzete, a börtönlét keserű bezártsága. A hónapos szoba mindama anyagi, szellemi, érzelmi kényszerek jelképévé válik, amelyek körülveszik az új értelmiséget, lefojtják kitörési kísérleteiket. Turcsányi Elek egy rövid verse biblikus párhuzammal az Istentől elhagyott lét mélységeihez méri ezt a közeget.

De profundis

Únt életemnek szürke kőfalán
Kihajlok, mint a börtönök virága.
Itt éltem hát, tenyéryni helyre zárva,
Egy pesti bérkaszánya udvarán.

Élet! Hatalmas, duzzadó Titán!
Hát ezt adtad? Hát ezt a sorsot éljem?
Kakas vagyok, de vérzik bőbitám
S elmúlok én e naptalan sötétben.¹⁰

A tenyéryni helyen tenyésző/enyésző gyom jussa csupán annyi föld, amennyi a vegetáláshoz elég. Élet helyett túlélet, nyilvános tágasság helyett bezártság, kopárság, unalom: a fojtogató közegben vegetáló nemzedék fia itt istenéhez vagy legalábbis félistenéhez kiált. Ahhoz a telivér Élethez, melynek áramlása soha nem látott ütemben fokozódik, s amely mégiscsak alamizsnájából lők oda valamicskét éppen annak, aki megszállott hívéül, krónikásául szegődik. A hajnalhasadást hirdető kakas, az új idöket harsogó háztáji futár a napkelték-napnyugták pulzálásától távol csak árnyéka önmagának. Nem jelezheti, hisz nem is látja az új idök feltűntét, feladatát be nem töltve tengődik, vész el, úgy vérzik ki, hogy a valódi létezés vérbőségét végül sohasem ismeri meg. Véletlen volna, hogy „bérház” helyett éppen „bérkaszányáról” esik szó? Mindenesetre a későbbiekben szóba kerülő baromfi fél „szárnya” mint fonetikai jelsor benne foglaltatik a szóban, és a négyosztagos szó (akár építészeti terminusként is érthető) „félszárnyaként”, alárendelt pozícióban remek kifejezője a szárnyaszegettség alapérzetének. Pedig a kakas, a repülni nem vagy alig-alig képes, háziasított szárnyas szerepének elfogadása már önmagában alázatra utal: a dalnoknak esze ágában sincs magát Ady-típusú Élet-titánnak kikiáltani, alázatosan beismeri, hogy egy kaptafára készült nótájával megtestesülése nem, legfeljebb bejelentője, bekürtölője lehet valami nála hatalmasabbnak, fenségesebbnek. A gögös élet (még inkább Élet) azonban a szabadság eme minimális fokát sem engedélyezi. Még a

¹⁰ *De profundis* = TURCSÁNYI Elek, *Gazdátlan énekek háza*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 76.

józan falusi vatesz sem töltheti be hivatását a modern falanszter köregetegében: elkallódik, elsorvad reménytelenül.

De a mélységes borúlattással, könyörgő jajkiáltással ellentétes hangokat is hallhatunk. A „holnaposok” egyike, Miklós Jutka a magány csendes megváltását, a bölcs beletörődést hirdeti: „Ha hosszú évekig ülsz börtönöd zugában, / Lassanként megszokod s megszereted a foltot, / A csendet és homályt, s a szürke hálójában / Pohosan guggoló, zsákmányra leső pókot.”¹¹ A kinti életre nem vágyakozik, hiszen az a maga sokszínűségében kérlelhetetlenül elsodródik és elsodor, tovaörget és tovaörög. Adományai mulandóak, a szobabelső kopár moccanatlansága viszont örök, a szövődő pókháló tárgyilagosan méri az időt. A kényszerű bezártság, mely testbe zártságunk, monoton mindennapjaink parabolája is, egyfajta meditációvá, a fal foltjának, stigmájának szemléletévé alakul át. A lét azonban ettől még éppoly könyörtelenül torkollik a halálba, hiszen a hálójában figyelő pók várva várt zsákmánya mi más lenne, mint a szoba lakójának előbb-utóbb rovaként kiröppenő lelke.

„Magányosan ballagni haza végre / A szürkességbe és a kicsiségbe, / Mint börtönükbe a kalandorok”¹² – így Juhász Gyula. Vagyis az élet-kaland nem alanyi joron járó sorsadomány, hanem rablott kincs, a világtól elragadott anyagi jó, melynek orzásaért törvényes büntetés, szobafogság jár. Az élet, az „élés” büntetettéért hónapos szobára ítéltetik az ember: itt, a „szürkességben és a kicsiségben” nyeri el valós dimenzióját. Az élet nyüzsgése, mint itt láthatjuk, meghamisítja valódi valónkat. Mi, szürkék és kicsik nagyok, színesnek, hősiességnek álmodjuk magunkat: ez a modern ember hübrisze. Nem véletlen, hogy a vers témája egy mozilátogatás, ezt követi a fent idézett hazatérés. Vagyis a kor individuumának létbünye, hogy a valódi önmagával való szembesülés helyett ideálokba helyettesíti be magát, filmhősök figuráiba költözik, s többre, nagyobbra ácsingózik, mint valós örökre. Nem kizárólag 20. századi probléma ez, már Flaubert *Bovarynéja* is erről beszél, ám ez az identitás-ingadozás, kilétünk feszegetése az (akkoriban épp csak kezdődő) új korra nagyon is jellemző.

Szinte ugyanerről az elembertelenedésről számol be Kosztolányi. „Egy ember ballag csöndesen, / az éjszakától megveretve / s viszi-viszi a bánatát / föl az ötödik emeletre. [...] bámulja a hideg falat, / a piszkos, lépcsőházi villanyt.”¹³ A bérházak világa labirintus és falanszter, számozott emeletek és lakások sokasága. Valahová a semmibe, mert hiszen a semmi fölé, nem szilárd talajra épített ötödik emeletre igyekeznek a versbe foglalt figura, véletlen cellába, a nagy nyilvántartásban neki kiutalt ketrecbe. Ennek a Sziszifusz-nak nincs ereje, kedve, módja a lázadásra, „csöndesen” jár, hogy a világváros világegyetemén való áthaladása véletlenül se vétessék észre, szorgosan „viszi-viszi” hangyaerőre méretezett bánatát, tűri a hajcsár éjszaka ostorát, és létezése a „bámulásba”, a passzív befogadásba, az öntudatlan szemlélésbe összpontosul. Kiegészít, üres sziluett ez a valaki, névtelenségét környezete látványával tölti ki és tölti fel. Az alkotószoba cellájának mági-

¹¹ *Sancta Tristia* = MIKLÓS Jutka, *Visszaütel a föld*, Bp., Magvető, 1971, 87.

¹² *Moziban* = JUHÁSZ Gyula *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, 1964, I, 581.

¹³ *Csatások virradat* = KOSZTOLÁNYI Dezső *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 231.

kus villanya itt merőben más színben tűnik fel, a lemeztelenítés eszközévé válik, feladata kérlelhetetlen végrehajtása közben maga is bemocskolódik, mint egy orvosi bonckés.

„Ismeritek a bérházak magányát, / Kongó szobák sötétes odvait? / Minden oly álmos, bágyatag, avitt, / Komor falon a járók árnya száll át.”¹⁴ Juhász Gyula versében mintha ugyanennek a jelenetnek negatívját látnánk, belülről észelve a rabszolgák vonulását. Személytelenül, személytelen vonulás közepette hever a nagyváros mélyén valaki névtelen, az a bizonyos általános „te”, aki bárki lehet. Éppoly tudatlan, mint Platón lekötözött barlanglakói, talán fényesebb élet jelenlétét gyanítja a csillogó nagyvárosi vonulás mögött, de csak névtelen árnyakat lát, semmi többet. A történelem-végi modernség anonimitása, tömeg-iszonyos közérzete visszafordul a történelem-előtti, névtelen törzsi létezés szorongásaiba, a nagyváros dzsungelében éppoly jeltelenül él és hal az ember, mint az ősbözőtban. Érdekes, hogy ezeket a spleenes sorokat ugyanaz a Juhász Gyula írja, aki nem sokkal később az emberhez intézi patetikus, hívő-bízó-remélő himnuszát.

Ugyanakkor ez a szobányi tér kínálja fel a nyomorúságos élettől való egyetlen menekülési lehetőséget: az álmot. Paradox módon, akárcsak a művészi alkotás esetében, éppen a végletes négy fal közé zárttság teszi lehetővé, hogy a végtelenbe kiszabaduljunk.

És kis szobád egy angyalszárnyú bárka,
melyen magányos vízre evezel;
hova nem ér el földi hangok átka,
hol minden jónál áldottabb leszel.
Levetkezel, s mint kisgyerek az anyját,
hús vánkosságát szomjan öleled –
s az elhagyottság kintornája fölsír
az ágy alatt és a plafon felett...¹⁵

Az emberi létnek az a minimális kényelme, melyet a hónapos szoba kínálhat, vagyis: a mások előli elrejtőzés lehetősége, a viszonylagos meleg és az egyszerű pihenés lehetősége itt mind-mind túlnő, túlmutat önmagán. Már az „angyalszárny” eltűzött, preraffaelita motívuma mesei-mitikus távlatot nyit, a „minden jónál áldottabb” imaszöveget idéző, ószövegségi hangulatú (és ezzel transzcendens dimenziók felé is nyitott) formulája pedig egyfajta erkölcsi nemesedésre utalhat, arra, hogy a nappal hajszájában bemocskolódott test mintegy „lemondja” magáról a romlást, a rontást. A stilizált bárka, a körülvevő tengernyi víz, az anyamellé változó párna: a magány terepére tett kiruccanás eme kellekei egyfajta édeni állapotot idéznek elő, melyben a lélek az olcsó muzsika, a léténél mélyebbről-magasabbról áramló, a távolság által átnemesített, misztikus kintorna-szó hangjainál lebeg a vizek felett.

Máshol még kietlenebb, még koncentráltabb ez a magány-érzet:

¹⁴ *Nagyvárosok magánya* = JUHÁSZ Gyula *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, 1964, I, 50.

¹⁵ *A Kékmacska* = SOMLYÓ Zoltán, *Jajgató Felicián*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 123.

Esik. Sűrű fonála ferdén
A háztetőkre dül.
Csend a szobában. Ülök régen,
Mozdulatlan az ócska széken,
Egyedül, egyedül.¹⁶

Egy kimustrált szék, rajta egy kimustrált figura. Tulajdonképpen nem is személy, csak fantom, árny-alak, tömb-szerű, tárgyiasult valami. Az üveghangon sikító magány (akár Munch képén) eltöröl minden sajátos vonást, elmosza az arcot, kiüríti a szobát, kiöli a hangokat, elrántja a berendezést, egyetlen szék marad, az sem más, mint statikai szükség-szerűség. Az „esik” két tömör szótagját a „sűrű” jelző grafikai képe hangsúlyozza: a négy hosszú ékezetnél plasztikusabban nehéz lenne érzékelteni a záport. A két ige jelentését kiszélesítve az az érzésünk támadhat, hogy minden „esik” és „dül”, vagyis az egyszerű eső, azáltal, hogy felborzolja, feloldja, szétforgácsolja a külvilág megszokott körvonalait és elemeire bontja a mindennapi látványt, mintha magát a valóságot bomlasztaná, döntene fel, kárhozthatná szétesésre. Az eső (angol meteorológiai minta után) amúgy is bevált időmérő szerkezete a végtelenhosszú, spleenes nagyvárosi napoknak (már Baudelaire is egy „esős ország királyának” tudta magát). Esőcsepp-ékezetek mossák el a magányt is, monoton zuhogásukkal az „Egyedül, egyedül” kopár ismétlődésében.

Gellért Oszkár versében a börtönmagányt szintén a képzelet oldja, bár jóval komorabb színekkel festetve a kilátásokat:

A harmadik emeletről

Fönn a harmadik emeleten...
A mélybe-nézést éjiden szeretem.
Csak most látom, mily magasnak lakom,
Ahogy így kinézek az ablakon.
Ha én most innen... régi gondolat.
De soha, soha még nem éreztem
Magamat ennyire a föld alatt.

Fönn, a harmadik emeleten...
Elbíbelődök egy végrendeleten.
Pecsét. Aztán kinyújtom a karom
S az ablakból leverem szivarom
És várom, jön-e a csönd, az örök.

¹⁶ *Esik* = NAGY Zoltán, *Ének a magasban: Összegyűjtött versek 1907–1944*, Bp., Magvető, 1962, 92.

Most érhetett a hamu a földre
S egy ásonyi homok rámdübörög.¹⁷

A látszólag egyszerű szövési költemény éppen a térszemlélet tekintetében mutat különös prizma-játékot. A „föntlét” eltávolodása, a „mélybenezés” emelt perspektívája, amely mintha a tömegember szintjéről lendítené a magasba, kevély alkotói magányba a narrátort, hirtelen különös változáson megy át. Legfelülről, a kietlen kakasülőről hirtelen legalulra, a föld mélyébe bukik a versből szóló, a halál-gondolat a térbeli magasságok és mélységek relativitása által jut kifejezésre. Egymással egyenlőnek, egymásba behelyettesíthetőnek mutatkozik itt a fent és a lent, a newtoni törvény hatályát veszti, talán mert aki a társadalom fölé, figyelő pozícióba „taszított”, azt már szinte élve eltemették, akár csak régen egyes japán családok a hollók-járta hegytetőre felcipelt, feleslegesnek ítélt idős családtagjaikat. A verzhős romantikus mintára végrendeletet fogalmazgat, de aztán szerencsésen visszavesz a borongásból, s egy fanyar, meghökkentő hasonlaltal végzi mondandóját. A szivarról a mélybe levert hamu profán metaforája az élőhalotti léthez hasonlóan elidegenedett halálnemet idéz. „Isa, por és zivarhomou vogymuk”: a kávéházi modernség e frivol kelléke ugyanakkor kétségkívül erős poétikai funkcióval bír itt. A hamu testetlen hullása, mállékony, porló anyaga mind-mind az alkalmi, súlytalan létezés kínzó tudatát erősítik. A léttől búcsúzó individuum itt egyazon tömeget kétféle súlyként érzékeli: ami egyfelől grammnyi, mállékony hamu, az másfelől fojtogató lapátnyi föld. Hamu és föld itt természetesen az embernyi test, az emberi sors mértékegységei: elviselhetetlenül könnyű az egyéniségre nem néző világ mérlegén, elviselhetetlen teher a pszichikum számára.

Ahogy az idő szétbomlik, őrjítően ismétlődő részekre oszlik ebben a tranzit-térben, ugyanúgy sejtekre bomlik, széttagozódik a tér is.

Vaj hányadik? És hány van hátra még,
Amíg egyszer majd azt mondom: Elég,
S éves lakást veszek a temetőbe?
Kijutok-e a fényre a sötétből,
Szűk kis szobáknak e tömkelegéből,
Mikből a föld van össze-vissza szöve?¹⁸

Lakásról lakásra vonul az élet, lakás lakás után vonul át az emberéleten, mind felcserélhetőek, ideiglenesek. A sematikus építészeti struktúrák összetapadnak, egymásba nyílnak, emésztenek és ürítenek, elterelik, foglyul ejtik, majd kiköpik lakóikat. A körforgás meg sem áll a koporsóig, amely pár számmal szűkebb és kicsit véglegesebb hónapos szoba csupán. A szobák és lakóik szédítő tánca olyanfajta látványossággal szolgál, mint Lesage *Sánta ördögében* a leemelt tetejű házakban zajló emberi életek, vagy épp

¹⁷ GELLÉRT Oszkár, *Ofélia térdein*, Nyugat, 1911, 53.

¹⁸ Az új szobában = NAGY Zoltán, *Ének a magasban: Összegyűjtött versek 1907–1944*, Bp., Magvető, 1962, 67–68.

Kosztolányi *Hajnali részegségében* a skatulyába dugott babákként feldöntve alvó emberek látványa. A versrészlet természetesen dupla fenekű, különböző értelmezési síkokat kínál. Hiszen itt elsődleges fontossággal nem az a túlon túl konkrét kérdés bír, hogy vajon s mikor válik komoly polgárember a bohém, kispénzű hírlapírókból, jut-e nekik fényesebb nappali, vagy egész életükre rabul ejti őket a hátsó traktusok naptalan szoba-rendszere. Sokkal inkább arról van itt szó, hogy az esetleg nem hónapos szobában élő emberiség rájön-e, hogy tágasabb lakása éppolyan börtönként veszi körül, mint mást a szűkebb, s tudatosítja-e magában: börtönét csak újabbra cserélheti, szabadabbra nem, mert hiszen korántsem tudható, e szoba-labirintusból van-e kijárat, kijutás egy másfajta, magasabb fényességbe, avagy be kell érünk a koporsó négy falával.

4. Identitás és fantasztkum

A magánynak ebben a túlfeszített idegállapotában, e rezzenésekre éber figyelemben ugrásra készen áll a neurózis. A fojtva érkező neszek, különös árnyjátékok egy pillanat alatt az irrealitás érzetét kelthetik, felboríthatják valóság-érzékelésünket, túllendíthetnek egyfajta másik térbe, újabb dimenzióba. S ha megbillen velünk a világ, ha megváltoznak törvényei, akkor már ki tudja, kik vagyunk mi magunk, mi vagy ki lakik bennünk. Az én mint viszonyítási pont kétségessé válik, az egyetlen biztos kapaszkodó is meglazul, s az individuum kétségek pessoai tükörtermében bolyong, skizoiddá, éppen hogy „dividuummá” válik.

Idegen város, új szoba,
Matt, barna bútorok [...]
Idegen székbe roskadok,
Mi fáj ma úgy nekem?
A régi, régi bánatok,
Vagy ez az idegen?

Az ágyra nézek. Álmodom.
Nagyon fáradt vagyok.
Ki fekszik ott az ágyamon?
Egy nyíltszemű halott! [...]
Most látom: én vagyok!¹⁹

Az idegen szoba, az idegen környezet nem-énné változtatja az ént, az átmeneti környezetben ki-ki maga is idegen lesz, átutazó, sehova se tartozó. „Én, az valaki más” – Rimbaud tapasztalata itt kísértetiesbe fordul át. Az Én tükörpalotája az a hely, ahol magunkkal, ezzel a kiismerhetetlen és veszélyes Másikkal vagyunk összezárva, a menekülés

¹⁹ *Én is meghaltam* = JUHÁSZ Gyula *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, 1964, I, 129–130.

legcsekélyebb reménye nélkül. Itt semmi sem tereli el figyelmünket magunkról. Itt – egyebek közt – haláltudatunkkal is farkasszemet kell néznünk, s minden ideiglenes, roz- zant, valamikor jobb idöket látott berendezési tárgyban a romlandóságra ismerünk. A „régiregibb bánatok” okát adnák, még ha túlzottan biedermeier okát is a fájdalomnak, ám valójában legfeljebb csak hozadékok. Meglehet, a kapott sérülések is teszik, hogy idegenné, önnön torz másunkká, saját fantomképünké változunk. A fáradtság, a lét- fáradtság, az az ősi fáradtság, amelyet magunkkal cipelünk, elborít, minden tompa, mint a kómában, „matt, barna” még a bútorzat is. Ez a tompított közeg mint egy akvárium, úsztatja el a tapasztalati valóságot, mossa el az én-határokat, kettözi meg az individu- umot. Álom és ébrenlét határmezsgyéjén, a lét és nemlét közötti senkiföldjén járunk. Ön- azonosságunk kérdése mélyebbre vezet: én vagyok-e én a halál után? Halott magam és élő magam vajon egy és ugyanazon személy még? Ugyanaz a mennyiségű hús, csont és bőr valahogy nagyon is mást mutat. Hová lett a kettö közötti különbség? A magány tehát egy másik személlyel való kényszerü összezártág érzetét kelti, s az egyedüllét labirintu- sában saját lépteink visszhangjából kel életre valaki más.

Nadányi Zoltán *Rossz éjszakájában* a zárt tér, a négy fal köze ugyanígy veszto (lélek- veszto) helyre változik.

Rossz éjszaka

Ma minden rossz volt. Túllontül sikongott
a cigánybanda, fabatkát sem ért
a társaság. Soha ilyen fagyos éjt,
a szél sápolva járja át a csontot.

Szinte elnyüttem a csengettyü-gombot,
míg a házmester a kulcslyukhoz ért,
dörmögve hajlott le a hatosért,
amit elejtett és jóéjt se mondott.

Beléptem. Füstszag. Síri csend. Vetett ágy.
Szemszúró villany. Elszítt cigaretták.
A hencseren hosszára hull a bundám.

S hogy a villanyhoz léptem, hogy eloltsam,
úgy rémlett, mintha bundástul aludnám
a hencseren, arcraborulva, holtan.²⁰

²⁰ *Rossz éjszaka* = NADÁNYI Zoltán, *Körmenet*, Bp., Szépirodalmi, 1975, 20.

A magány körei a szonettforma szerkezetének szűkülésével egyre szorosabban zárják körül a versből szólót. A „minden rossz volt” értelmezési mezőjének tágításával ideért-
hetjük a mindenséget, a külvilágot, mindent, ami körülvesz. A „rossz” elharapózása ele-
inte a városi élet banális képeiben nyilvánul meg csupán, valahogy ragályosan megkese-
rednek a dolgok, elfuserálódik a nap valamennyi mozzanata. A „sikongó” banda, a „fa-
batkát sem érő” társaság korántsem a tragikum, inkább a lehangoló hiábavalóság, feles-
legesség jelei. Meglehet, máskor is ilyen minden, csak nem érzik ennyire kellemetlennek,
nem tűnik fel ilyen éles, kegyetlen fényben. Meglehet, más napokon is van, volt, lesz
hasonló hideg, de van, hogy jóleső érzéssel lép ki a friss levegőre az ember.

A nagyvárosi rutin napja ez, s a kintről befelé, a társaságból fokozatosan a kopár
egyedüllét felé irányuló mozgás a metropolisz sejtjébe, a magány terepe, a hónapos szo-
ba felé vezet. A „csontig ható hideg” átlagosan használt fordulat, a csontok említése csak
visszafelé, a zárlat fényében szemlélve válik gyanússá, tűnik borzongatónak. A fagy
szinte csontvázra csupasztítja, fenyegetően átröngenezi a testet. Az odú menedékéért
hosszan kell várni, csengetni, a narrátor saját lakhelyc ajtajában toporog kivert kutyaként.
Az itt belépő második személy, a házmester figurája a személyesség minimumát, a kö-
szönést is megtagadja kettejük találkozásakor, „dörmögése” még csak nem is emberi,
inkább állati hangra emlékeztet. A pénz leejtése pedig rituálisan tükrözi az értékvesztést,
a világ, a létezés összességét szorulását, leértékelődését. Az első tercina első két sora már az
enteriórt állítja elénk, vágóképekben, statikusan, s öt érzékeléssel határozza meg a látott
tér konstrukcióját. A szaglás, a hallás, a látás eltömődnek szinte az új tér bántó üressé-
gétől. Az eddigi túltelített harsánysággal a benti tér sivatagi kietlensége képez kontrasz-
tot. A hangeffektusok a „sikongó” cigányzenekartól a „sípoló” szél dallamán és a csen-
gettyű csilingelésén át „dörmögéssé” szelidülnek, majd maradéktalan csenddé fojtódnak.
A „síri” jelző, jóllehet éppolyan bevett szófordulat révén került a versbe, mint az első
négyesoros végi „csont”, baljóslatúan koccan össze azzal. Meddig fokozható, pontosab-
ban meddig redukálható ez a hiány, van-e végállomása? A kérdésre rövid időn belül
választ kapunk. A néptelen térbe belépő élet mégiscsak megzavarja, feltölti az ásító hi-
ányt, „belakja” a teret. A kihunytt láng után maradt füstszag, a végigégett cigaretták lát-
ványa már az érkező sötétséget idézi, s a villanyoltás pillanata nem is késik soká. A test
most az élet áramától, láthatatlan, elevenítő fluidumától megfosztott szobához válik ha-
sonlóvá. A villanyfény, mely Kosztolányi modern elefántcsonttoronyának szerény díszle-
teit is életre delejezte, éppen elhagyja, magára hagyja a szobát, s benne az ágyra árnyként
vetődő bundát, ezt a különös, élettelen alter egót.

E két versnél, még ha az önazonosság biztonsága egy-egy pillanatra meginog is, a
mindennapok díszletei korántsem válnak kísértethistóriák, földön kívüli jelenések színter-
révé. Juhász Gyulánál írva van: „álmodom”, Nadányinál pedig: „úgy rémlett”. Turcsányi
Elek egy dalszerű szövegében a Rossz lidércnyomása realisabb ugyan, de korántsem
keríti, nem kerítheti hatalmába a versbeli ént: „Karosszékből üldögélek, / Kályhám dalát
hallgatom, / Elkárhozott, gonosz lélek / Zörget ajtón, ablakon.”²¹ Az átkozott éjszaka

²¹ Január = TURCSÁNYI Elek, *Gazdátlan énekek háza*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 40.

ellenpontja itt klasszikusan mesei: karosszék, daloló kályha mellől, bentről nevetjük a démoni szélrohamok dühét, mint a várúr biztos menedékében. A Nadányi-féle díszlet otthontalanságával szemben itt minden konvencionális, bár a bútorzat jellege, részletei éppoly kevésbé fontosak, mint ott. A karosszék itt négy láb és egy párnázott ülés, mely felfogja a test súlyát. A *Rossz éjszaka* hencsere „vetett ágy”, azaz magába zárkózott, önmagának is elegendő, gazdája formáját nem őrző, közeledését mintegy elhárító fekhely: olyan, mint egy fal felé fordult, duzzogó hitves. Az efféle apró, elutasító mozzanatok együttvéve kiadják a barátságatlan, ideiglenes lakhely rajzát, s az amúgy is morózus kedély még borúsabbra fordul. Turcsányi négy sorában az én kizökkenhetetlen, minden, ami zavar, ami rosszindulat és ártás, kívülről támad csupán, a narrátor pedig (legalábbis időlegesen) a Petőfi vágyta „barátságos, meleg szoba” élvezője.

Akad azonban néhány szöveg, ahol a mozzanatról mozzanatra idegen jelenléte sejtető enteriőr végül jelenés színhelye lesz. Az élesen megfigyelt részletek, rendkívül éles érzékelések, az éjszaka-felnagyította neszek egyfajta túlfeszített idegállapotot gerjesztenek. „Zsibbasztó csend száz neszből összeszűrve. / Fekszem mereven, mozdulatlanul. / A holdsugár az ablakomra hull: / Fekete ürbe fehér csóva tűzve. [...] Száraz fa reccsen, csipkefüggöny rezdül, / Árnyak inognak, itt valaki jár! / a szívem lüktet s vadul kalapál / – Hideg áram száll a szobán keresztül [...] Titokfátyolban, denevér-szárnyon / Besuhog ím, a Rejtelem.”²² Miklós Jutka versének címe, *A negyedik dimenzióból* már önmagában árulkodó. A fantom megjelenésére „tudományos” magyarázattal szolgálhat a csipkefüggönyön át a szobába hulló holdsugár „fehér csóvája”. Nagyon is finom anyagú ez a hirtelen megjelenő, nagybetűs Rejtelem, hiszen hangja „száz neszből” van „összeszűrve”, mint valami párlat vagy esszencia, anyaga rokonságot tart a Hold megfoghatatlan, tejszínnű fényével, az apró, percegő farostok rejtett vonalaival vagy a csipke finomságával. Ez a vers tündériességgel, komolykodó teozófikusságával szelíd változat csupán a kísértet-motívumra, s bár a „szívem lüktet s vadul kalapál” kötelező izgalma jelen van a szövegben, mégis inkább csak kószolót kapunk egy másik világ lehetséges jelenlétéről, mely nincs kimondott összefüggésben a személyes életúttal vagy az elmúlással.

A rémregények egyik leggyakoribb fogása, hogy egy nyugodt, átlagos emberi sors mintegy varázsütésre lidércnyomássá alakul át, és megmagyarázhatatlan jelenségek során át egyszeriben vámpír-bálon vagy életre kelt hullák csataterén találjuk magunkat. A minden gyanún felül álló hónapos szoba talán ezért is alkalmas színpada a kísértethistóriáknak, bár megjegyzendő, hogy korántsem ez az enteriőr motívuma köré fródó koramodern költészetünk legvonzóbb és legsikeresebb kísérlete. Nemzeti romantikánk, s Vörösmarty vagy Arany nyomán annak megkésett képviselői is szívesen folyamodtak a fantasztikum eszközához, a nyugati szimbolisták által kidolgozott nagyvárosi kísértetjárás motívuma azonban honi földön még körüljártatlan téma volt. A romantikusok eszköztárában a „tündéres” elem inkább a néplélekkel, az eredendő nyerseségű falusi környezettel és egy, a civilizációtól még nem érintett világgal állt szoros összefüggésben. A Nyugat-nemzedék melodramatikus próbálkozásait tehát a közvetlen hagyományhoz való viszony

²² *A negyedik dimenzióból* = MIKLÓS Jutka, *Visszaölel a föld*, Bp., Magvető, 1971, 34.

szempontjából az Arany-balladák vagy a Vörösmarty-regék modern transzpozícióinak is tekinthetjük. Más kérdés, hogy az eredetileg terebélyes és lombos növények igencsak megcsínylették ezt az átültetést (avagy bujtást).

Kosztolányi *Lefekvés után*jának hangulatképe tárgyiasult enteriőrrel tudósít, a berendezés mentes minden történelmi-bútortörténelmi előképtől, a stílus nélküli szobabelső szinte „öngyulladással”, saját belső feszültségétől válik a misztikum helyszínévé. „Sóhajtanak a bútorok ropogva, / titkos szavaktól reszket a homály. / A lámpa füstje besurran az orrba / s az ágy fölött fullasztva szálldogál. // Az óra ver és félős hangulat nyom, / a ház lakója nyugalomra tér. / Mamlasz tevés-vevés hallatszik a padlón, / vak buzgalommal rágcsál az egér. // Fülünkre húzzuk nehéz paplanunkat, / pillánk nehéz, tudónk lihegve fullad”.²³ A zárlat meglehetősen együgyű: a zárt kapun fehér lepedőben kísértet jön be, s leül az ágy szélére. Izgalmas azonban a folyamat, melynek során megszületik a négy fal közé zárt individuum szorongása. Ebből az enteriőrből hiányzik a távlat, a vers-térbeli szoba tökéletesen szigetelt, ablakról szó sem esik, még a versvégen említett ajtó is betéve. A csillagos éjszakát és az odakint világot egyaránt kirekesztő kalicka, mely az alvó nyugalomát, a lakó biztonságát hivatott szavatolni, börtönné alakul át, nyugtalanító neszek társbérletévé. Az egyedüllét kényszerű összeczártsággá válik, mintha mindazok a jelenlétek, amelyek valaha benépesítették a teret, most ott motoznának a falakban. Az átmeneti lakhely, a lakót lakó után befogadó szoba mintegy feleleveníti emlékeit, megjeleníti mindazokat az életeket, amelyek e falak között már jártak, s a halált idéző szorongásnak az emberi létezés törvényszerű tűnékenységének perspektívája adja alapját. A falak, a padló szinte fizikai értelemben magukon őrzik a korábbi lakók tekintetét, súlyát, tapintását, s most mintha csak szabadon eresztenék a beléjük zárt dzsinneket. A szoba itt is, akárcsak a Miklós Jutka-szövegben, fizikai és lelki történések kiváltója, szoros kölcsönhatásban áll a benne lakóval, táplálja félelmeit, melyeket az visszavetít, visszatükröz tárgyi környezetére. A hónapos szoba második pszichéként, tudatalattiként funkcionál, ahonnan időnként titkolt, elfojtott félelmek törnek elő.

Emőd Tamás lidérces históriája az ilyen típusú történetek tipikus koreográfiájával él.

Esti vendég

Bejön egy este az ablakon át,
s ha jönni kezd már sírnak a szobák.

Ujját a csengő csontjára teszi,
s a lámpa lángját gyorsan lengeti.

Különös csend lesz, csak a lámpa leng
és motoszkálás hangzik odabent.

²³ *Lefekvés után* = KOSZTOLÁNYI Dezső *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 61.

Szék, asztal, ajtó nyöszörög, szüköl,
megpattan síri jajjal a tükör.

Az ágyterítő nézd milyen fehér,
a láng a falra rémeket vetél.

A könyv magától rebben egy lapot,
ki zörgette meg most az ablakot?

Hátra ne nézz. Most hallgass. Ottan áll
szived mögött a Hirtelen Halál.²⁴

A rebbenő lámpaláng (Kosztolányinál „a lámpa füstje”), a motoszkalás (Kosztolányinál „mamlasz tevés-vevés”) a padlón, a terítő fehérje (Miklós Jutkánál „csipkefüggöny”), a zörrenő ablak (Turcsányinál: „gonosz lélek / Zörget ajtón, ablakon”) mind nyilvánvalóan kötelező thriller-elemek. A „sírnak a szobák” fordulat már a vers kezdetén arra az ősi félelemre utal, melynek értelmében nem csak képzeletünk személyesíti meg, lelkesíti át az élettelen világot, hanem az valóban megmozdul, saját életre kel, uralmunkat elveszítjük fölötte, és kiesünk a mindenség kormányzójának hagyományos szerepéből. Ez a rettegés hasonló töről fakad, mint a halálfélelem, csak ott az ellenkező irányú mozgás, az életteli test életteleenné válása rémít. Nadányi fentebb idézett verse is ezt az ingamozgást rögzíti: az élettelen ruhadarabba, a bundába életet, saját maga életét látja bele, ám a képzet rögtön ellentétébe fordul, hiszen eleven önmaga halott mása jelenik meg szeme előtt.

Emőd versének néhány beszédes mozzanata tágítja a jelenet értelmezési körét. A harmadik, illetve ötödik sorokban négyszer is megismétlődő „cs” hang, továbbá a „csengő”, „csont”, „lámpa”, „láng”, „lengeti”, „csend”, „lámpa”, „leng”, „hangzik”, „odabent” különösen zenei, nazálisoktól zsúfolt hangsora nagyon is evidensen eleveníti meg az önmagától megszólaló csengő, annak visszhangja vagy a beálló csendet felzengető hallucinációk ismétlődő szonoritását. A csontgomb anyagának említése finoman beleszövi a sorok közé a közkeletű csontváz-képzetet s a hozzá tapadó hagyományos rettegést is. A „síri jajjal” megpattanó tükör a kedvelt horror-motívumon túlmenően az individuum már említett kettéhasadására utal, a falra „rémeket vetélő” lámpa képzelet, a nőgyógyászati kifejezés alkalmazása révén a szoba mintha a freudi gondolkör egyik közkedvelt terepévé, anyaméhé alakulna.

5. Hotelszobák lakói

A szállodaszoba másféle terep, mint a hónapos szobaké, bár sokban hasonlít ahhoz. A hónapos szoba legalábbis az otthon illúzióját hivatott kelteni, az ember-lét legminimá-

²⁴ *Esti vendég* = EMÖD Tamás Versei, Bp., Officina, 1939, 13.

lisabb, személyes környezetét kínálja, még ha átmeneti időre is. A hotelszoba maga a leplezetlen átmenetiség, kietlenül otthontalan hely, s ez nem annyira a kényelem hiányából, mint inkább a helyiség szélsőségesen behelyettesíthető voltából ered. A hotelszoba nem X. vagy Y. lakhelye, hanem a 203-as vagy a 115-ös, számozott odú: le lehet ugyan élni itt akár egy életet is, de valahogy úgy, mint az akasztófa árnyékában. A hónapos szoba jobb híján tartott könnyű kis szerető, varrólány vagy boltoskisasszony, a hotelszoba viszont óhatatlanul kurtizán, még ha képes is mindenben felvenni egy úrinő allűrjeit.

Közismert vers Babits *Régi szállodája*, amely a szimbolikus épület kapcsán nemcsak a kor szállodáiról, hanem a szállodák koráról is vall. „Van Budán egy vén szálloda, / abban van egy öreg szoba, / papir helyett faburkolat / lepi magasan a falat; / itt minden barna és aszú, / vén bútorokon rág a szű” – az enteriőr kedélyesen otthonos és avatag, a régi fogadók szellemét őrzi, tehát inkább egy Mikszáth-regényben lezajló vidéki rokonlátogatás vagy esküvő, mintsem a mondén hotelvilág díszleteit idézi. A külszín azonban csak külszín, mely titkos tragédiát rejt, a falburkolat mögött ugyanis „nesz nélkül bomlik a hulla”. A régi bűn átháramlik az új jövevényekre, rájuk vetíti árnyékát, anélkül, hogy bármit sejtjenének róla: „sok vendég ottan költözik, / vetkőzik, meghál, s öltözik / vagy meglálik, hosszabban is, / minden szobában... abban is”.²⁵ Sorra elvonulnak itt a kor groteszkül festett típusai, a diák fizetett szerelmével, a vigéc, a gazda, a tisztas vidéki család – egész haláltánc (élettánc) kerekedik ki a sorból, ám senki se gyanítja, mi rejlik a mélyben.

Szatíra ez a vers a századelőről, mikor a szálloda „megmodernigényesül”, de a lényegen mintegy elfelejtettek változtatni: ez a szép új világ egyszerűen bevakolta a falba a régi vétkeket és szorongásokat, újrafestette a tapétát és átalakította a bútorzatot, de a mélyben minden maradt a régiben. Még csak Freudig sem muszáj mennünk: egyszerűen eszünkbe juthat az evangéliumi példázat, melyben Jézus „frissen meszelt sírokhoz” hasonlítja a farizeusokat. Az új (magyar?) farizeizmus bűne, hogy nem tud tiszta lappal indulni, szállodai szobája elfojtásoktól terhes tudatalatti, s gondosan elrekesztették a feloldás különböző módozatait is. Bár ha a kor-kritikánál tartunk, talán tovább is vihetjük a gondolatot, hiszen minden kor magával cipeli az előző korok oszlásnak indult, feldolgozatlan maradványait, bizonyos értelemben mindegyik hullarablással kezd, elveszi a kimúlt időszak értékeit, átalakítja őket a maga hasznára, s temetetlenül hagyja, esetleg meg is gyalázza a tetemet. Ha pedig még mélyebbre ásunk, efféle hotelszoba az emberi tudat is, titkolt mocskaival és belső rothadásaival, amint sorra szállást ad a gyanútlan napoknak, s kifelé a szebbik, kimosdott arcát mutatja.

A hotelszoba kétarcúsága megmutatkozik abban az ellentétben is, amely a (rosszul) színlelt otthonosság és a tér taszító idegensége között feszül.

Idegen ágyon fekszem,
Megrontó lázban égve.
Idegen kép mered rám,
Primitív, ócska, barna.

²⁵ *Régi szálloda* = BABITS Mihály *Összegyűjtött versei*, Bp., Századvég, 1993, 38–39.

Porlepte zöld divánon
 Hever néhány frott lap:
 Mind töredék.
 Már vár, rám vár az este,
 Mikor idegen árnyak
 Borítják be az ágyat.
 Feketén, feketén,
 Mint halotti terítő.²⁶

A személytelen tér ellenpólusa, amelyre a fenti sorokban Juhász Gyula vágyik, itt nem is annyira az otthonosság vagy a személyesség, mint inkább egyfajta ízlés, artisztikum: a „selymes ágy”, a szép tájkép és a felhangzó szonáta bútoroznák be valóban hívogatóra ezt a környezetet, mely azért így is, úgy is halottas szoba maradna az ifjú-öreg költő elképzelései szerint. Ez a zárt tér primitívségével, kedélytelenségével a művészi szép lehetőségét is megtagadja a narrátortól. A szecessziós korhangulatnak megfelelően az esztétikum gyakran szorosan összekapcsolódik a női jelenléttel. Rejtetten, a sejtelmesen megszólal(tat)andó szonáta hangjaiba ágyazottan ez a bújtatott érzelmi szál is idefűződik, a dallam felidézésére ugyanis nyilvánvalóan egy-egy női kéz a legalkalmasabb. A halál-vágy és a szálloda összekapcsolódása evidensen feleleveníti azt az ősrégi költészeti toposzt, melynek értelmében földi ittlétünk futó átmenet, merő ideiglenesség – vagyis leginkább egy hotelszobához hasonlatos.

Egy másik Juhász Gyula-opus még teátrálisabb színben festi le az „öreg hotelben” a narrátorra leleselkedő végzetet. „Öreg hotel, vén, sárga ház / A kurta utca sarkán [...] Sárgáló őszi délután, / Nagy tűzfalak magánya, / Utolsó vers, végső garas [...] Revolver, őszi borulás, / Kifáradt, barna árnyak, / Egy asszony, aki nem szeret, / Egy éj, mikor már nem leszek”.²⁷ A szokványos szecessziós melodráma alapkonfliktusa a vizontszerelmet megtagadó asszony és a (szó szerint) halálosan szerelmes narrátor között hullámzó érzelmi árapályon túlmenően igazából lezárttság és lezáratlanság között feszül. A hotelben elkövetendő öngyilkosság látványos volta abban áll, hogy ez a tett végállomássá avat egy lényege szerint közbülső állomásként szolgáló teret. Szeszélyesen felrakott, fokozatosan elsötétülő, meleg, de komor színfoltok árnyalják ezt a vallomást: szinte dokumentumfilm (egy Juhász Gyula életéről és haláláról szóló dokumentumfilm?) pillanatképeiként sorjáznak a tárgyi és hangulati elemek. Minden végletes és végleges, „kurtára” van lenyelve, akár egy szállodai tartózkodás, akár az utca, ahol a hotel magasodik. Belépünk a versbe és kilépünk belőle, ahogy az életünkkel tesszük, míg valóságselemekbe sűrítetten elvonul a hiúság vására, a három talán legfontosabb emberi indulat és cél: a művészi becsvágy („utolsó vers”), az anyagi jólét délibábjá („végső garas”) és a szerelem („Egy asszony, aki nem szeret”). Az ember, e társas lény itt áll a fejlődési latorja csúcsán, mindenéből kiforgatva és mindenkitől elhagyatva. Ez a szálloda csak a „nagy tűzfalak

²⁶ *Idegen ágyon* = JUHÁSZ Gyula *Összes versei*. Bp., Szépirodalmi, 1964, I, 101.

²⁷ *Öreg hotel* = JUHÁSZ Gyula *Összes versei*. Bp., Szépirodalmi, 1964, I, 183.

magányát" kínálja, elszemélytelenült tér, mely unottan fogadja magába az emberi létet, s halva szüli újra világra.

Még a mítosz tereibe menekülő, vers-személyét oda menekítő Ady Endre is említi a hotelek modern mítoszáét, természetesen mint bármiféle állandóság hiányát, valósággal az új költészet imperatívuszának megvalósulását: „Fáradt utas vagyok / A Pimodán hotelben”.²⁸ Mintha a mai (akkori) költőről nem is lehetne (vagy nem volna érdemes) többet mondani ennél: fáradt utas-voltában minden benne foglaltatik. Adyra sokkal inkább jellemző zárttér viszont az átkozott fogadó, a „magyar siralomház”, könnyes vigalmak, véres viadatok helye, s bár a babitsi öreg fogadóval ez a helyszín mutat némi rokonságot, egyetlen lakója mégis a gigászi új messiás, aki e csúf és kicsiny helyen próbál mind nagyobbra növekedni. Az anonimitás, a beszámozott huszadik századi lét (és nemlét) képe Adyt is megkísérti egy helyütt, s láthatjuk őt amolyan Cholnoky-hős szerű figuraként, öreglegényként, aki „Egyedül él és sorra lakja / Olcsón a kis hotel-szobákat”, s akinek elhunytával csupán egy szám „ürül meg”, s a hotelportás így igazítja útba a halottkémet: „Harminchat szám, harmadik emelet.”²⁹ Egy számjeggyel több vagy kevesebb nem oszt, nem szoroz a hatalmas végösszegnél, világégek középette: ez a számmá kényszerítetttség, az „engem beírtak mindenféle könyvbe” tudata, s nem a fizikai megsemmisülés fantomja vezet az egyéniség, az annyi gonddal építgetett, annyi daccal, fájdalommal maratott személyiség valódi halálához.

Gellért Oszkár háborús képből tér vissza a régi szerelmek színhelyeül szolgáló garniszállóba, melynek falából előlibbennek a hajdani nőalakok. „S a fal is sóhajt: Istennő, beh rég volt, / Mikor leejtett ingök neszére felfüleltem / S mezíten árnyékuk simult tapadva hozzám. // A fal is sóhajt: mire is várok még? / Ha most egy gránát jönne / S ledölnék s elomolnék / S zuhanóban szűzek vére freccsenne rám búcsúzóul.”³⁰ Az emlékezés füledt terében annyira kézzelfoghatóvá, konkrétan érzékelhetővé válnak a tapintások, hangok és látványok, hogy az épület, a pillanat összeomlása ama régen tovatűnt személyek valóságos vérét csordíttaná. A csapodár szállodai szobák instabil terének talán leghűségesebbike az itt leírt: őrzi a testmeleget, az árnyakat, a múltakat, mint valami nyilvántartó iroda. A versben még bútorokat sem találunk, a sóhajtó falak kopáran, a lehetőség lemeztelenedve fogadják be egykori szállóvendégüket. A halál gondolata elválaszthatatlanul hozzákapcsolódik a hotelszobához, még ha a szeretők elkeveredő vérenek képzelete egyfajta végső, mazochisztikus élvezetté, Erősz és Thanatosz egyesített táncává avatja is ezt a pusztulást.

A hotel a futó, áttűnő lét misztikus lakhelye, a minimális térbe összesűrűsödő világ modellje. Jószerivel meg sem igen állapítható, az itt látható, hallható jelenések közül mi a valóság, mi az emlékezet (a falak emlékezte), mi a vágy és mi az illúzió.

²⁸ Válasz Ady Endrének = JUHÁSZ Gyula *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, 1964, I, 146.

²⁹ *A hotelszobák lakója* = ADY Endre *Összes versei*, Bp., Athenaeum, é. n., 68.

³⁰ *Hotelszobában* = GELLÉRT Oszkár, *Testvérbánat csillaga: Régi és új versek 1900–1922*, Gyoma, Kner, 1922, 109.

Falu Tamás:
Hotelszoba

A folyosókon halkan járnak,
Egy ajtó félve nyikorog.
Felsőknék lágy, illatos árnyak,
Selyembe mártott asszonyok.
Valaki sír, valaki ásít,
Valaki csöndes dalba fog.

Ki volt itt tegnap, s milyen ruhában?
Rabul járt-e vagy szabadon?
Remegve jött-e, s elment bátran,
Mint akit lázak fénye von?
S kinézett-e az éjszakába,
Amint most én az ablakon?

Ki jő utánam holnap este,
Ki leli itt meg otthonát?
Ki vergődik helyemen fekve
Végtelen éjszakákon át?
S az álmat, amit félbehagytam,
Ki szövi itt bent majd tovább?³¹

Akár valami hatalmas, antik tragédiabeli színpadon, szinte tobzódik itt a rettegés („egy ajtó félve nyikorog”), a mámor („lágy, illatos árnyak, / Selyembe mártott asszonyok”), a szenvedés („valaki sír”), az unalom („valaki ásít”) és a nosztalgia („valaki csöndes dalba fog”), vagyis ez a fajta életminta mondhatni az emberi érzelmi skála egészét átfogja. Nem kevesebbel, mint magával a teljességgel szembesül itt az egyén, az ideiglenesség átfordul időtlenségbe, a partra vetettség parttalanságba. Az ablak az éjszakára nyílik, ugyanarra az égboltra, se kisebbre, se nagyobbra, mint amely Kantot inspirálta s Camust is foglalkoztatja majd. Az éjszaka a legnagyobb közös nevező, de a legkisebb közös többszörös is, átfog mindent, felöleli a sorsokat, boldog-boldogtalanét, rabokét-szabadokét, gyávákét-bátrakét. Egyfajta ugródeszka ez a szálloda, a lezuhant életek trambulinja, mely talán képes merészséggel, új lendülettel, villogó álmokkal feltölteni a létet, s tovább, feljebb lendíteni azt. Ugyanakkor a közönyös lecsúszás, az önáltatás és illúzió-szövögetés zárterre, a „hátamon a házam” típusú, egyik napról a másikra vegetáló létezések menhelye is. Végtelen felette az éjszaka, de ugyanígy végtelenbe nyúló purgatórium a nyugtalan fekhely, az áttöprengett órák színhelye.

A hotelszobákban a lakók egymás sarkára taposnak, szünet nélkül váltják egymást, mintha csak a generációk váltakozásának felgyorsított sémáját látnánk. A szálló tehát laboratóriumi

³¹ *Hotelszoba* = FALU Tamás, *Vidéki állomások*, Bp., Magvető, 1974, 22.

körülmények között modellezi az életet. Az erre a zátonyra kifutó sorsok töményen tartalmaz-
zák mindazt, ami rájuk jellemző, mind határhelyzetben vannak, lényük leglényegével itatják át
a falakat, a zártteret. Szinte belelegezhetően pezseg itt a belőlük kikeverhető élet-koktél. Ami-
kor a versből beszélő az őt megelőző lakók kilétéről faggatózik, voltaképpen ezt a vegytiszta
élet-anyagot szondázza, reprezentatív mintát akar venni az őt körülvevő realitásból. A vers
zárlata hasonló gondolatot vet fel, mint a Nagy Zoltán írta *Hónapos szobák*: vajon miképpen él
tovább az emberi (művészi) élet üzenete, felhalmozott, tétlenségre kárhozott energiáink
beépülnek-e valaki más (esetleg félresiklott) életébe, tudunk-e használni álmaink, vágyaink
elixírjével, kifejt-e lélek-munkánk valamiféle rejtélyes, bűvópatak-szerű hatást a világban?

Ki tudja, helyes irányt szabtunk-e hotel-körutunkon, mikor a (gyakran szenvelgő) tragi-
kum felől ha nem is a megváltás vagy enyhülés, de mindenesetre a kijárat, a továbblépés
felé rendeztük az idézeteket... Mindamelllett úgy tűnik, a hotelszoba nem annyira a végső
bukás, mint inkább a pillanatnyi mélyrepülés terepe, a legideiglenebb pihenő, a legkon-
centráltabb élet-konzerv. A „kínok kínja, poklok pokla” nem a halál, hanem az az eleven
agonizálás, amit akkor is életnek nevezünk, ha sokszor nem méltó e névre.

Juhász Gyula:

Menni...

Hotelszobáknak mélyén elfeküdni,
S érezni: minden messze s veszve rég,
A hideg párnák kriptájába dűlni
S látni: bennünk van mind e messzeség,
A tört tükörbe nézni, s túrve túrni,
Hogy arcunk idegen s holt, mint a jég,
Ó, kínok kínja, poklok pokla: élni,
És másnap újra élni s útra kélni.³²

Vagyis a hotelszoba „elföldel”, kripta-hidegbe temet, eltávolít, életen túli távolokba
sodor. E részvételen ridegségért pedig még csak nem is hibáztathatjuk a tárgyi környe-
zetet, a kietlen teret, hiszen rá kell eszmélnünk: „bennünk van mind e messzeség”. Vagy-
is a hotelszoba tulajdonképpen nem számozott vesztőhely, életeket elrekkentő kísértet-
kastély, hanem kopárságában végletesen *őszinte* környezet, mely tulajdon lelki sivársá-
gunkra, idegenségünkre ébreszt rá. A tükör valódi, jeges arcunkat mutatja, s megdöbbe-
nünk, mert hiszen a szoba lakhatatlansága csak a mi belső lakhatatlanságunknak tükör-
mása. Hogy hogyan s miképpen váltunk ilyen fásulttá, kiégetté, arra itt különösebb ma-
gyarázatot nem találunk, sem lehetőséget, hogy eleven lényekkel népesítsük be a lelki űrt.
Nincs senki és nincs semmi, csak a groteszk, kényszerű, mindennapos feltámadás, amely
hideglelés, fázós, nulláról induló életre taszít ki a világba.

³² *Menni...* = JUHÁSZ Gyula *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, 1964, I, 319.

PIENTÁK ATTILA

BABITS FELJEGYZÉSEI ARANY JÁNOSRÓL

Kézirat, rekonstrukció, kiadás*

Horváth János a következő mondattal zárta az 1910-es évek első felében írt, de csupán a hagyatékából kiadott Babits-tanulmányát: „A színes, szabatos ábrázolások művésze ő, s egyszersmind az egyetlen társai között, kinek művészi gyakorlata Arany János közvetlen hatását, sőt tanulmányozását árulja el.”¹ Különös megjegyzés ez: azt a gyanút kelti, mint-ha Horváth látta volna azokat a kéziratokat, amelyek a nagyon is intenzív „tanulmányozás” eredményeként születtek. Pedig nem valószínű, hogy látta: alig hihető, hogy olvasta volna Babits egyetemi szakdolgozatát; maga a költő pedig csak 1917-ben tudósított hajdani Arany-stúdióiról *Arany életéből* című tanulmányában. Ám kétségtelen, hogy az irodalomtudós az igazság legközepébe talált.

A „tanulmányozás” igazán aktív ideje mintegy fél esztendő volt, mely 1904 ősze és 1905 tavasza közé tehető; néhány jel alapján pedig ez az intervallum körülbelül 1907-ig, ha bizonytalanul is, meghosszabbítható. Ennek az időszaknak négy írásos eredménye született Babits tollából, melyek mindegyike külön is figyelmet érdemel. E helyt azonban csak egyetlen írással foglalkozunk: az *Arany mint arisztokrata* című esszétörredéssel.

Ezt a szöveget számos félreértés övezi, közülük az a legelterjedtebb, hogy Babits szakdolgozat gyanánt írta. Röviden szükségesnek látszik tehát keletkezéstörténetének áttekintése, a félreértések tisztázása mellett azért is, mert különös jelentősége van. Babits 1904 őszen, ötödéves bölcsészként látott neki az Arany-életmű tudatosabb tanulmányozásának. Ekkortól kezdte gyűjteni azokat a feljegyzéseket, gondolattöréseket, próba-fogalmazványokat, illetve szakirodalmi utalásokat és bibliográfiai adatokat, melyek az Arany-írások előmunkálatait jelentették, s melyek nagyon jelentős része ugyancsak fennmaradt. Arany-írásokat említünk, ugyanis nyilvánvaló, hogy kezdettől fogva kettős cél vezette, vagyis egyszerre két szöveget szándékozott megírni. Ezek egyike lett a későbbi szakdolgozat, a – szerzője által kreált kifejezéssel – „pszichofilológiai” szemléletet érvényesítő *Arany János az 1877. év második felében*, mely csak törredékeiben maradt ránk. A másik pedig az *Arany mint arisztokrata*. A két szöveg körüli gyakori félreértésekben nyilván az is szerepet játszott, hogy Babits jó darabig, legalábbis az előkészületek

* A Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett *Naplók, levelezések* című konferencián, 2001. szeptember 21-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ HORVÁTH János, *Babits Mihály*, Studia Litteraria, V, 1967, 22.

fázisában, egyszerre dolgozott rajtuk. Számunkra azonban ott kezd érdekessé válni a keletkezéstörténet, amikor a szerző munkája a következő szakaszába érkezett. A szerencsére már kritikai kiadásban olvasható korai levelezés elsőrendű segítség a történet megvilágításához. Babits 1904. november 24-én lelkesen újságolta Kosztolányinak: „<szak> s roppant ambícióval fogom készíteni dolgozatomat – Arany Jánosról”.² Itt szakdolgozatára gondolt. Alig egy hónap múlva hazautazott Szekszárdra, hogy otthon töltsen az ünnepeket, és lázas munka vette kezdetét. Január 5-én Juhász Gyulának a következőket írta: „Jelenleg minden absurdum, nagy munkában vagyok... ostort fonok... lángostort [...] Hisz most én is, komolyan, írnék valamit, minden szabad időm<et>, s minden szabad erőm ráfordítom; de oly nehezen csurran minden betű a tollam alól, és oly fájdalmasan, mintha vérem volna. Meg kell tanulnom, mit tesz kínnal szülni. [...] írnom most absurdum. 4 nap múlva igen, 4 nap múlva Pesten leszek (hétfőn), 4 nap múlva kész lesz az <. > ostor; vajjon lángostor lesz-e?”³

Ez a valami azonban nem lett kész. Visszatért Budapestre s nyomban, január 11-én írt Kosztolányinak: „írjon, küldjön, Ön művét, még nyolc nap előtt. [...] Én nyolc nap múlva, ha csak lehet, már küldöm az ígért tanulmányt; roppant vajudással, két hónapnyi kínnal, füst és korom közt mint Ön mondaná, kicsinyes aggodalmak és naponkinti kétségbeesések után, kiráztam végre magamból ezt a rettenetes terhet. (25 oldal. Már csak gyalulom.) Maga ujjongani fog, mikor olvassa (amennyire ismerem); de el fog szomorodni, ha észbe veszi, mily szomorú sorsa az ember lelkesedésének: hogy mikor leírtam, már nem hittem e gondolatokban anyira, mint mikor gondoltam, s most hogy átdolgozom, már nem hiszek úgy, mint amikor <le>megírtam. Jaj szomorú is nekem, hogy – kábító lassúsággal és kínnal, mint a hektikás a tüdejét – <kihá> végkép kihánytam (kiirtam!) lelkemből azt, ami hónapokon át egyetlen életem volt: tudóm és levegőm egyszerre; hogy koporsóul kell gyalulnom azt, amit bölcsőnek faragtam és termékeny nászágynak.”⁴

Babits tehát a téli szünet alatt nagy erőfeszítéssel, de egyre csökkenő lelkesedéssel dolgozott valamin, ami azonban bizonyosan nem a szakdolgozata volt, hanem éppenséggel az *Arany mint arisztokrata*. Ha meggondoljuk, merész dolog volt ez a részéről, hiszen fenyegető tanulmányi kötelezettségei, magyar és latin szakdolgozata elől rabolta el az időt, amiből nem következik egyéb, mint hogy valamilyen okból nagyon fontos volt számára a szöveg megírása. Ez azonban nem sikerült neki.

Az *Arany mint arisztokrata* két változatban is fennmaradt, ma mindkettő az Országos Széchényi Könyvtár Babits-fondjának 1434-es számú palliumában található. Az első a szöveg vázlata: huszonnégy fóliónyi, rendkívül bonyolult kézirat. A második e vázlat nem egészen egyharmadának tizenhárom fóliónyi tisztázata. Nyilvánvaló, hogy a huszonnégy lapos vázlatra utalt Babits, amikor Kosztolányinak „huszonöt oldal”-ról tett említést 1905 januárjában. Az is nyilvánvaló továbbá, hogy nem csak a tisztázatot befejezetlen, hanem maga a vázlat is – vagyis Babits soha nem készült el ezzel az írásával.

² BABITS Mihály *Levelezése 1890–1906*, s. a. r. ZSOLDOS Sándor, Bp., 1998, 141.

³ *Uo.*, 145.

⁴ *Uo.*, 146–147.

A januári levélváltások, vagyis az intenzív munka után egyhónapnyi csend következett, s Babits május 26-i szakvizsgájáig már csak és kizárólag a szakdolgozatára találunk utalásokat a levelezésben. Ez a szakdolgozat pedig, mint a szakvizsgálati jegyzőkönyvből⁵ tudjuk, az *Arany János az 1877. év második felében* volt.

Összegezve tehát: 1904–1905 fordulóján Babits nagy tempóban készítette az *Arany, mint arisztokrata* fogalmazványát; ám mind nagyobb feszültséggel, kétségek között – mint erről a Juhásznak írt január 5-i levél is tanúskodik. Valószínűleg ráébredt, hogy a téma túlnövi önmagát. Határidőt szabott magának az írás befejezéséhez, amelyet képtelen betartani; Pestre érkezvén folytatta a munkát, újabb határidővel. Január 11-i levelében Kosztolányinak jelentette, hogy elkészült a művel, áruikodó szóval: „kihányta” gondolatait. A „gyalulás” pedig vagy arra vonatkozik, hogy még végez apróbb simításokat a kézíraton, vagy arra (s talán ez a valószínűbb), hogy ekkor készíti a tisztázatot. Mindenesetre a január 11-i levél nagyjából az *Arany, mint arisztokrata* lázas készületének végpontját jelöli. Szó sincs arról, hogy befejezte volna – csupán abbahagyta.

Ezen a ponton azt kell megvizsgálnunk, vajon alátámasztja-e maga a két kézirat az elmondottakat. Úgy látszik, igen. Kiindulópontunk a Babits-kéziratkatalógus egy tévedése, mely „24 f. (rektó)”-ként írja le az *Arany mint arisztokrata* vázlatát. Valójában azonban nem csupán számos verzón található rövidebb-hosszabb beékeléseket, de a szöveg keletkezése egyenesen a következőképpen történhetett: Babits egyhuzamban megírt tíz rektónyi szöveget, majd a későbbiekben a negyedik fólió verzóján elkezdett egy beékelést, mely egészen a tizedik fólióig folytatódott a verzókon, onnantól pedig a 11–24. fóliók rektóján. Vagyis a ma ismert kézirat első fogalmazványa mindössze tíz fóliónyi lehetett, a „betoldással” növekedett huszonnégy fóliónyira.

Mindehhez hozzá kell azonban tenni, hogy a kézirat helyes olvasásának nem ez az egyetlen csapdája. Arról van szó ugyanis, hogy a munka során Babits úgyszólván olvashatatlaná tette a fogalmazványt, rendkívül nagy mennyiségben alkalmazva a legváltozatosabb jelöléseket, beékeléseket, szabályos és szabálytalan lábjegyzeteket, nyilazásokat, áthúzásokat és felülírásokat, továbbá a számokkal való utalást, mely utóbbinak kellemetlen velejárója, hogy sokszor nem lehet eldönteni: a kézirat oldalszáma vagy a szöveg valamelyik számozott fejezetére utal. S ha ez nem volna elegendő, emlékeztetünk arra a már említett jegyzetömege, amely az Arany-írások jegyzetanyagát tartalmazza, a szerző szokásának megfelelően nem cédulázva, hanem a legteljesebb kuszaságban, kutyanyelvekre róva, s mely jegyzetanyagban mindegyre további beékelendő részletekre bukkanunk.

Megemlítendő, hogy az *Arany mint arisztokrata* vázlata nem csupán mint kézirat viseli magán ezeket a jegyeket, hanem gondolatmenetében is. Úgy tűnik, a szerző képtelen volt megzabolázni saját ötleteit, képtelen volt szelektálni és követhető eszmeifolyamba kényszeríteni azokat. Erre a talán még érdekesebb, ámde tartalmi kérdésre e helyt nincs mód kitérni.

⁵ Közli RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., 1981, 620.

Képzeli tehát el Babits Mihályt 1905 januárjában, amint a koncentrált szellemi munkában kifáradva végigtekint saját vázlataszövegén, melynek túlbujánzó írását végre abbahagyta. Az most szinte mellékes, hogy mennyire volt elégedett a leírtak tartalmával, esetleg, hogy volt-e még valami mondanivalója. Immár az a nehéz feladat várt rá, hogy a kaotikus vázlatból használható tisztázatot készítsen. Nekikezdett tehát, de – mint említettük – mindössze tizenhárom oldallal készült el. Ez a tizenhárom oldal pedig pontosan megfelel annak a tíz oldalnak, amely a vázlataszöveg eredeti hossza volt, más szóval: a tisztázatot éppen ott szakad meg, ahol a tisztázónak az említett betoldással, vagyis fogalmazványra – úgyszólván – áttekinthetetlen maradékával kellett volna szembenéznie.

A kézirat vizsgálata tehát ugyanarról győz meg, amiről a keletkezéstörténet: az *Arany mint arisztokrata* című írás nem más, mint kudarc, a fennmaradt szövegek pedig a kudarcba torkollott hatalmas szellemi erőfeszítés mementói.

Ha most, mindezt tudomásul véve, rátérünk a rekonstrukció problémájára, mindjárt egy megválaszolandó kérdéssel találjuk szemben magunkat: mi is az, amit rekonstruálni akarunk? A kézenfekvő válasz: egy olyan szöveget akarunk rekonstruálni, amely a lehető legközelebb áll a szerző kikövetkeztethető vagy feltételezhető szándékához. Ha azonban valóban elfogadjuk a fenti gondolatmenetet, újra csak kérdés merül föl: vajon szóba jöhet-e a szerzői szándék ott, ahol minden azt bizonyítja, hogy a szerzőnek vagy nem volt végső szándéka, vagy munka közben elfelejtette, esetleg egyszerűen letett a megvalósításáról? Ha szóba jöhetne, egyszerű lenne a feladat, hiszen az ultima manus elve alapján indulhatnánk el. Kétféle lehetőség adódna ekkor. Első esetben a tisztázatot gyöngybetűs tizenhárom főlőjét kellene figyelembe venni, a vázlat témérdek textusát pedig afféle függeléként kezelni. Második esetben neki kellene látni a szerző vázlataszövegének, s követve az említett kusza utalásrendszert, letisztázni a kéziratot. Más szóval: azt a munkát kellene elvégezni, amitől a szerző visszariadt. Azaz: helyette kellene befejezni a művet.

Ez utóbbi lehetőséget nem azért gondoljuk elvetendőnek, mert a sajtó alá rendező túlzott beavatkozásától tartunk. Hanem azért, mert ezzel a szokványos textológiai tisztázóaktussal éppen az veszne el, ami az egész ifjúkori esszéből a legfontosabb. Megkockáztatjuk, a tartalmánál is fontosabb: az a mód, ahogyan keletkezett, a lázas igyekezet dokumentálása, Babits saját kavargó eszméivel való verejtékes küzdelmének illusztrációja. Ezért úgy véljük, a filológusnak itt éppen az anyag bősége miatt kell önként lemondania egy elképzelt, a lehetőségig tökéletes szerzői szövegváltozat rekonstrukciójáról, s a két változatot egyaránt tiszteletben kell tartani mint önálló szövegeket, úgy, amint vannak.

Ez az elméletileg – úgy hisszük – helyes és belátható következtetés újabb kérdéseket vet föl, ha az *Arany mint arisztokrata* nyomtatott szövegként való kiadásának problémájára tekintünk. Mégpedig két kérdést: mi az, amit ki kell adni? és hogyan? Az első kérdésre a válasz viszonylag egyszerű: véleményünk szerint minden egyes említett szöveget ki kell adni egymás mellett: így tehát a vázlatot, a tisztázatot és természetesen a vegyes feljegyzések anyagát is.

A másik kérdés azonban nehezebb. A tisztázatot esetében nincsen különösebb nehézség, lévén az tisztázatot. A vázlat kiadásakor viszont semmiképpen sem lehet megkerülni annak

eldöntését, vajon mennyiben kívánjuk szövegkiadásunkat a genetikus kritika szellemében és gyakorlatában megvalósítani. Ragaszkodhatunk-e ahhoz a radikális gyakorlathoz, melynek során a bonyolult szerzői utalórendszert bonyolult saját jelölőrendszere cseréljük? Ebben az esetben a sajtó alá rendező feladata nem több, mint hogy a lehetőségig pontosan kiolvassa a kézirat minden betűjét és a szerző intenciójára utaló egyetlen keze vonását se hagyja figyelmen kívül. Vagy pedig az az út követendő, hogy engedünk a genezis maradéktalan rekonstrukciójának igényéből, s bizonyos helyeken (elsősorban a hosszabb beékelte szövegrészek esetében) mégiscsak elvégezzük a szöveg helyreállítását, amiről persze a nyomtatott változatban nem tájékoztatják jelek az olvasót. Ebben az esetben a sajtó alá rendező a könnyebb olvashatóság kedvéért már belekezdene abba a munkába, amelyről az imént beszéltünk: szerzőtársául szegődne az ifjú Babitsnak. Itt azonban megint ingoványos talajra érünk: hiszen kidolgozható-e valamiféle alapelvek arra vonatkozóan, hol és mikor érdemes belenyúlni a szövegbe?

Mint látható, a kérdések számosak. Eldöntésre vár, mit tartunk fontosnak. Ha csupán a szöveg tartalmát, akkor tisztán olvasói szövegre kell törekednünk, csak hogy megfontolandó, a rendelkezésre álló változatok és töredékek közül mit és mennyit vonunk be ennek kialakításába. Ha csupán a szöveg genezisének, akkor genetikus szövegre kell törekednünk, és meggondolandó, mennyire terhelhetjük meg az olvasót annak következetes reprezentációjával. Ha pedig mindkettőt egyszerre, akkor azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, hogy egy kéziratnak hányféle textológiaiailag kezelt variánsát lehet, hányat illendő egymás mellett nyomtatásban közölni? A sajtó alá rendezők szerencséjére ez utóbbi kérdést általában eldöntik egyéb szempontok és lehetőségek: ezek azonban kevésbé filológiaiak, annál inkább pénzügyiek.

Az írás keletkezési körülményei és a kézirat alapos vizsgálata meggyőzhet bennünket arról, hogy a pályakezdő Babits úgyszólván önmagával szembeni kötelességének érezte e mű megírását, amin nem változtat az, hogy szándéka kudarcba fulladt. Az imént úgy fogalmaztunk, hogy az *Arany mint arisztokrata* valamiért nagyon fontos volt neki. A „mi volt ez a valami?” kérdését azonban csak akkor válaszolhatjuk meg, ha tekintetbe vesszük a szövegek tartalmát – mely szemponttól az előbbieken során szándékosan tartózkodtunk. A hamarosan megszülető és az előadott dilemmákkal számoló kiadás nyomán, remélhetőleg, erre a kérdésre is világos válaszok születnek majd.

HOLLER LÁSZLÓ

KI ÁLLÍTOTTA ÖSSZE A KÉPES KRÓNIKÁT?

Egy új hipotézis

1. Bevezetés

Tanulmányom tárgya egy hipotézis: célja megválaszolni a címben feltett kérdést és megindokolni a választ. Hipotézisem szerint az a Tótsolymosi János írta a Képes Krónika kódexe által fenntartott szöveg előszavát és ő a szöveg összeállítója is, akit I. Lajos magyar király életiratának szerzőjeként ismerünk. Legjobb tudomásom szerint ez a hipotézis eddig még sosem fogalmazódott meg a magyar történeti irodalomban.¹

Amikor arra a kérdésre kívánunk választ adni, hogy ki állította össze a Képes Krónikát, nem vagyunk könnyű helyzetben. Ugyanis nemcsak elsődleges, hanem másodlagos információk sem állnak rendelkezésünkre.

Elsődleges információkon olyan hiteles írásbeli dokumentumokat értek, amelyek a Képes Krónika íróját megneveznék. Például I. Lajos életirata esetében rendelkezünk ilyen elsődleges információval; igaz, csak egyetleneggyel. Ezt az életiratot az Andreas Hess által 1473-ban kinyomatott ún. Budai Krónika, az ebből másolt Dubnici-kódex és a Thuróczy János által összeállított, 1488-ban kinyomatott krónika tartotta fenn. Előszavát, amelyben a szerző megnevezi önmagát, azonban csak ez utóbbi közli.

Noha a Tótsolymosi János személyével és családjával kapcsolatos oklevelek száma – saját kutatásom eredményeit is hozzászámítva – közelíti a száz felé, eddig feltárt okleveles forrás nem említi, hogy történeti munkát írt az I. Lajos magyar király idejében történt eseményekről. Ezért a Képes Krónika összeállítására vonatkozó hipotézisemet nem gyengíti, hogy nem rendelkezünk okleveles adattal, amely Tótsolymosit ilyen minőségében említene.

Másodlagos információkon olyan hitelt érdemlő adatokat értek, amelyek az író személyére közvetett módon utalnának. Ilyen adat lehetne például valamely tisztségére tör-

¹ Ezt az állítást a Képes Krónika előszavában említett dátum, a krónikaszcveg összeállítása kezdetének 640. évfordulója alkalmából, 1998. május 16-án megjelent cikkemben közöltem először: HOLLER László, *Ki írta a Képes Krónikát?*, Magyar Hírlap, 31(1998)/114, 15. Erre a közleményre az irodalmi lexikon 2000-ben megjelent második, javított és bővített kiadása hivatkozik a *Képes krónika és a Küküllői János* címszavak irodalomjegyzékében: *Új magyar irodalmi lexikon*, szerk. PÉTER László, Bp., 2000, 1102, 1270. A most közölt tanulmány az 1998 decemberében elkészült kézirat rövidített változata. Köszönettel tartozom a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára dolgozóinak a kutatásaimhoz nyújtott segítőkész munkájukért. Külön köszönöm Madas Editnek a kéziratához fűzött rendkívül értékes megjegyzéseit.

tendő utalás vagy például a kézírások azonossága. Ilyen másodlagosnak tekinthető adat alapján fogalmazódott meg a Képes Krónika összeállítójának személyére vonatkozó, mindeddig egyetlen elképzelés, amely elterjedt a szakirodalomban és a köztudatban is. A Marcus név felbukkanását és az ebből fakadó Kálti Márk-hipotézis történetét Karsai Géza 1963-ban részletesen ismertette, aki körültekintő, alapos vizsgálatok segítségével kimutatta, hogy az elképzelés megalapozatlan.² A Kálti Márk-teória kutatástörténetével és az ehhez kapcsolódó kérdésekkel jelen alkalommal nem kívánok foglalkozni.

Elsődleges és másodlagos adatok híján kénytelenek vagyunk harmadlagos információk felhasználásához folyamodni. Ez azt jelenti, hogy történeti, irodalomtörténeti adatok és megfigyelések alapján igyekszünk hipotézist felállítani. Vizsgálunk kell természetesen hipotézisünk ellentmondás-mentességét, illeszkedését az ismert adatokhoz. Bár első hallásra majdnem reménytelennek tűnhet a kérdésre ilyen módon válaszolni, ez mégsem elképzelhetetlen.

A Képes Krónika-család kódexeiben megőrzött szöveg – amint előszavában olvasható – korábról fennmaradt krónikaszüvegek felhasználásával készült. Ezeknek a szövegeknek egy részét a Budai Krónika-család tartotta fenn. Álláspontom szerint az egyetlen nagyobb terjedelmű, a korábbi krónikaszüvegekhez képest új egység a Képes Krónika-család szövegében a krónikakompozíció Szentpétery-féle kritikai kiadása első négy fejezetére kiterjedő előszó.³ Tanulmányomban ezt a szövegegységet fogom összehasonlítani I. Lajos életiratának előszavával. Mivel mindkét előszó felépítése logikus, szövegezésük homogén, ezért bizonyosan korrekció és lényeges szövegromlás nélkül, eredeti megfogalmazásukban maradtak korunkra. Hipotézisem szerint a két előszó szerzőjének személye megegyezik. A Képes Krónika előszavából egyértelmű, hogy az előszó írója állította össze a krónikát. Ezért tehát hipotézisem szerint a Képes Krónikában olvasható, a magyar nép módosított eredettörténetét is magában foglaló előszó írója és a krónika összeállítója Tótsolymosi János.

Első lépésként külön-külön tárgyalom I. Lajos király fent említett életiratának előszavát, illetve a Képes Krónika előszavát. A lényeges korábbi eredményeket ismertető kutatástörténeti összefoglalók után megvizsgálom a szövegeket szerkezeti, forráshasználati és koncepcionális szempontból. Összehasonlításuk során kiemelem lényeges hasonlóságokat, amelyek megalapozzák azt a vélekedést, hogy íróik személye azonos. Rámutatok arra, hogy I. Lajos életiratának előszava a szakirodalom általános vélekedésével szemben elsősorban nem államelméleti fejtegetés, hanem a történeti mű megírásának célját indokolja (2–6. fejezet).

Második lépésként a Képes Krónika előszava alapján következtetéseket fogalmazok meg írójának személyével kapcsolatban. Tótsolymosi János életrajzának ismertetéséből látható majd, hogy rendelkezett mindazokkal az adottságokkal, amelyeket a Képes Krónika

² KARSAI Géza, *Névtelenség, névrajtás és szerzőnév középkori krónikáinkban*, Századok, 97(1963), 666–677. A Kálti Márk-teóriáról: 671–676.

³ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, szerk. SZENTPÉTERY Imre, I. Bp., 1937. Az előszó: 239–249. Erre a műre a továbbiakban *SRH I.* rövidítéssel fogok hivatkozni.

nika előszavának szerzőjéről a szöveg alapján feltételezhetünk, s a krónika összeállítása jól beilleszthető Tótsolymosi életpályájába (7–8. fejezet).

Harmadik lépésként az okleveles forrásanyagra támaszkodva azt vizsgálom meg, hogy mikor készült I. Lajos király életiratának az előszava; ennek tárgyalásához szükségessé vált a Tótsolymosi János vikáriusi működésével kapcsolatos okleveleknek a vizsgálata. (Az egyik ilyen oklevél kutatástörténetét a 2. függelékben részletezem.) Ezáltal nemcsak Tótsolymosi vikáriusi megbízatásairól kapunk az eddig ismertnél jóval pontosabb képet, hanem az életirat datálásához is új szempontokat nyerünk (9–10. fejezet).

Befejezésképpen, mintegy a hipotézis kontrolljaként megállapítom, hogy Tótsolymosi János szerzőségének a feltételezése mind a Képes Krónika előszava, mind egy korabeli oklevél egy-egy meglepő kifejezésének a használatát megindokolja (11. fejezet).

Mivel dolgozatomban I. Lajos életiratának szerzőjét mint Tótsolymosi János kiküllői főesperest említem, ennek a névformának és a „kiküllői” alak használatának a magyarázatát az 1. függelékben adom meg.

Szükségesnek látom annak indoklását, hogy I. Lajos király életiratának esetében miért csak az előszót tettem vizsgálat tárgyává. Álláspontom szerint a magyar történeti irodalom mindmáig tévesen vélekedik úgy, hogy a Thuróczy krónikájában fenntartott életrajz Tótsolymosi János művének eredeti szövege. Szövegkritikai módszer alkalmazásával arra a következtetésre jutottam, hogy a Thuróczy-krónikában fenntartott I. Lajos-életirat jelentős része kivonat egy eredetileg bővebb fogalmazású műből; de az I. Lajos anyjának, Erzsébet királynénak itáliai útját tartalmazó fejezet ettől független eredetű, s a Képes Krónika által fenntartott szöveg folytatásából származik. Ennek az állításnak az indoklásával egy másik tanulmányban foglalkozom.⁴ Ezért szorítkozom csak az előszó vizsgálatára.

I. Lajos életiratának latin szövege kritikai kiadásban rendelkezésre áll.⁵ A fejezetszámokra történő hivatkozások és a magyar nyelvű idézetek Bollók János fordításából valók.⁶ A Képes Krónika latin szövege is rendelkezésünkre áll kritikai kiadásban, amely a Képes Krónika kódexének szövegét adja az olvasatváltozatokkal,⁷ ezen kívül egy szövegrekonstrukció is.⁸ Itt szintén Bollók János fordítását használtam.⁹

⁴ HOLLER László, *I. Lajos életiratainak komponenseiről*, kézirat.

⁵ Johannes de THUROCY, *Chronica Hungarorum*, I, ed. E. GALÁNTAI, J. KRISTÓ, Bp., 1985 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, VII), caput 130. Az előszó a 160. lap 1. sorától a 161. lap 8. soráig terjed.

⁶ BOLLÓK János fordítása az alábbi helyeken olvasható: KÜKÜLLEI János, *Lajos király viselt dolgai = A magyar középkor irodalma*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1984 (Magyar Remekírók), 332–370; *ua.* = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Bp., 1992, 132–150.

⁷ *SRH I.* Az előszó a 239–249. lapokon a jobb oldali hasábot foglalja el.

⁸ *Képes Krónika: Faksimile és szövegkiadás*, II, Bp., 1964. A latin szöveg gondozása MEZEY László munkája.

⁹ BOLLÓK János fordítása: *Képes Krónika = A magyar középkor irodalma*, i. m., 164–318. Az előszó Bollók-féle fordítása megtalálható még: *Szöveggyűjtemény*, i. m., 125–127.

2. Tótsolymosi János I. Lajos királyról szóló műve előszavának kutatástörténete

Az alábbiakban az I. Lajos életirataira vonatkozó irodalomból csak azokat a munkákat említem, amelyek magára az előszóra vonatkozóan tartalmazzak megállapításokat, nem említem a különben fontos és értékes tanulmányokat, amelyek általában az életrajz tartalmi és filológiai kérdéseivel foglalkoznak.

1906-ban Dékányi Kálmán az életirat magyar fordítását bevezető tanulmányában¹⁰ – mely erőteljesen támaszkodik Domanovszky Sándornak a Dubnici-krónikáról szóló 1899. évi publikációjára¹¹ – tartalmilag ismerteti az előszót, minden különösebb kommentár nélkül.

1935-ben Horváth János könyvében¹² felsorolja az előszóban megemlített uralkodói célokot és jellemvonásokat. Részben a mű egésze, részben pedig az előszóban tetten érhető értékrend alapján lényegében úgy vélekedik, hogy az életirat inkább a lovagkor, semmint a reneszánsz szellemét sugározza. De így fogalmaz: „Művének e vázlatosan érintett jellemvonásai, ha nem egyenest humanista személyesség, becsvágy és hazaszeretet bizonyosságai, mindenesetre határjelenségek lovagság és humanizmus között.”

1936-ban megjelent tanulmányában¹³ Kardos Tibor az előszót egyrészt a *Secreta secretorum*mal kapcsolatban említi,¹⁴ majd megállapítja, hogy „élénken emlékeztet Andrea Dandolo doge egyik történeti művének, az úgynevezett Kis Krónikának az előszavára. Menetük úgy szólván párhuzamos és bizonyos kitételeik is hasonlóak.” A hasonlóságok ismertetése után azonban úgy vélekedik, hogy „a Dandolo-féle bevezetés tulajdonképpen séma, a doge úgyszólván szóról-szóra írta ki egy prehumanista történetíró bevezetéséből; [...] nem valószínű, hogy Dandolo forrása került volna Küküllei kezébe.” Vegetius említéséből messzemenő következtetésekre jut: „Egész műve szellemére meghatározó befolyással van Vegetius.” A római kor felé fordulást a humanizmus megnyilatkozásának egyértelmű jeleként értelmezi, s mondanivalójának központi gondolata, hogy a magyar humanizmus velencei gyökereit kimutassa.¹⁵

1936-ban Waldapfel Imre Horváth János 1935-ben megjelent könyvéhez szól hozzá, 21 oldalas tanulmányából 18 oldalt az I. Lajos-életiratnak szentel, ezen belül 11 oldalt az előszó alapos elemzésére fordít.¹⁶ Finoman hullámozó stílussal írt cikkében szellemtörténeti szempontból ellentmond azoknak a vélekedéseknek, amelyek a humanizmus fualtatát vélték felfedezni az előszóban és általában az életiratban; ugyancsak cáfolja a Kardos Tibor által exponált velencei kapcsolatot és kimutatja, hogy a Dandolo doge művével való párhuzam egyetlen kifejezésre szűkíthető. Az előszó mintáit, annak egyes gondolati

¹⁰ KÜKÜLLEI János, *Nagy Lajos király viselt dolgairól*, ford. DÉKÁNYI Kálmán, Brassó, 1906 (Középkori Krónikások, 5), 56–57.

¹¹ DOMANOVSKY Sándor, *A Dubniczi krónika*, Bp., 1899.

¹² HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása: Magyar humanizmus*, Bp., 1935, 28.

¹³ KARDOS Tibor, *A magyar humanizmus kezdetei*, Pécs, 1936 (Pannonia-könyvtár, 20).

¹⁴ KARDOS, 13. jegyzetben *i. m.*, 20.

¹⁵ KARDOS, 13. jegyzetben *i. m.*, 42–45.

¹⁶ WALDAPFEL Imre, *Horváth János új könyvéhez. „Az irodalmi műveltség megoszlása: Magyar humanizmus”*, *Magyarságtudomány*, 2(1936), 196–216.

elemeit és szófordulatait a középkori életrajzokban igyekszik megtalálni. A felsorolt középkori életrajzrészletek között kimutatja, hogy a történetírói cél, a dicsőséges tettek megóvása a feledés sötéttségébe való merüléstől megtalálható Einhartnál, Nagy Károly életiratainak előszavában; a „rex regum et dominus dominantium” formula pedig például hasonlóan exponált helyre – nem az előszó legelejére, hanem az életrajz záró sorába – kerül a Suger által írt, VI. Lajos francia királyról szóló életrajzban.

A legszorosabb kapcsolatot Guillelmus de Nangiaco (a későbbiekben Guillelmus de Nangis néven említve) munkájával találja meg, aki IX. (Szent) Lajosról írt életrajzot, s kinek „bevezető elmékedése már szavakig menő egyezést is mutat a Küküllei által idézett ismeretlennel és az önmegnevezést is, épúgy, mint Küküllei, közvetlenül és vele azonos formulával ehhez a gondolathoz kapcsolja.” Közli is a latin részletet, majd nyitva hagyja az átvétel kérdését: „[...] az sem egészen lehetetlen, hogy Küküllei »quidam prudens«-e egyenesen De Nangiaco, [...] de kínálkozik a föltevés, hogy Szent Lajosnak egyik előttünk ismeretlen [...] életrajza volt De Nangiaco forrása és Küküllei mintája egyszerre.”¹⁷ Igazolja, hogy az előszó végén János kikülli főesperes önmegnevezése kancelláriai gyakorlatából eredeztethető, s mintául az egyik általa készített oklevél bevezető részét idézi.¹⁸

1936-ban Bartoniek Emma¹⁹ a középkori királyeszmény és az államelméletek tárgyalása során – lábjegyzetekben – az I. Lajos-életirat és Aegidius Romanus *De regimine principum*, azaz *Az uralkodás alapelvei* című művével fennálló kapcsolatra utal: „Nem hagyhatjuk figyelmen kívül Apród ez idézett sorainak [...] Aegidius Romanus egyes gondolataival való meglepő egyezését.” „Mindazon egykorú államelméletek közül, melyeket alkalmam volt áttekinteni, Aegidius Romanuséhoz áll Apród legközelebb.” Állítását a mű I. könyve 1.7. és 1.12. fejezeteiből vett idézetekkel támasztja alá.²⁰ Nem említi azonban a szó szerinti egyezést az 1.10. fejezettel, amire csak három évtized múlva figyelmeztet Mályusz Elemér.

1955-ben Kardos Tibor²¹ két évtizeddel korábbi álláspontja mellett kardoskodva az előszót velencei minta alapján készült műnek tartja,²² úgy véli, hogy „Küküllei János művében tárul fel az új korszak történelemszemlélete”,²³ és a Vegetiusra való hivatkozás bizonyítja, hogy „Küküllei elért az európai humanizmus forrásához, az antik Rómához.”²⁴

1960-ban Trencsényi-Waldapfel Imre a *Küküllei János és a Névtelen Minorita Krónikája* című szövegkiadás tartalmas bevezetésében is jelentős terjedelemben foglalkozik az előszóval.²⁵ Sajnálkozva állapítja meg, hogy 1936-ban publikált tanulmányának végkö-

¹⁷ WALDAPFEL, 16. jegyzetben i. m., 208–209.

¹⁸ WALDAPFEL, 16. jegyzetben i. m., 207.

¹⁹ BARTONIEK Emma, *A magyar királyválasztási jog a középkorban*, Századok, 70(1936).

²⁰ BARTONIEK, 19. jegyzetben i. m., 380–381.

²¹ KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., 1955.

²² KARDOS, 21. jegyzetben i. m., 60.

²³ KARDOS, 21. jegyzetben i. m., 57.

²⁴ KARDOS, 21. jegyzetben i. m., 76.

²⁵ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Küküllei János és a Névtelen Minorita = Küküllei János és a Névtelen Minorita Krónikája*, Bp., 1960, 7–31.

vetkeztetései nem váltak elfogadottá, s ezért az akkor írottakat kibővítve, átdolgozva itt újból megismétli. Gyakorlatilag azonos módon tárgyalja a Guillelmus de Nangis által írt Szent Lajos-életrajzzal fennálló párhuzamot, egymás alatt közölve e két mű hasonló részletét latinul, s adja a francia szerző szövegének magyar fordítását is.²⁶ Didaktikai szempontokkal indokolja egyébként és a francia minta követésének tudja be azt is, hogy a magyar életrajzban az első fejezetek nem a kronologikus sorrendet követik.²⁷ A Vegetiusra utaló hivatkozásnak Vegetius eredeti művével való egybevetése alapján kimutatja, hogy az előszó nem követi szó szerint az idézett ókori szerzőt.²⁸ Mivel a „civilis potentia” kifejezés nem található meg Vegetiusnál, annak megmagyarázására bonyolult gondolatmenethez folyamodik.

Kurcz Ágnes 1964-es dolgozatának²⁹ rövid következtetése: „Küküllői műve eszmeiség és művészi megformálás tekintetében egyaránt a XIV. századi Magyarország jellegzetes terméke.” Míg következtetéséhez eljut, az előszóra vonatkozó érdekes adatokat is találunk cikkében: az előszó naphasonlata felbukkan II. Frigyes egy 1245-ös oklevelében, Vegetiusra történő hivatkozás egy másik középkori krónikásnál, és a mű megírásának indoklásához hasonló részlet olvasható egy 1357. évi oklevélben.³⁰

1966-ban Kristó Gyula annyiban érinti az előszó kérdéskörét, hogy a nagyrészt abból fakadó humanizmus kontra lovagkor (Kardos–Trencsényi-Waldapfel) vitához szól hozzá érdemben.³¹ Kimutatja, hogy a magyar történeti irodalom már I. Lajos király kora előtt is felhasználta okleveleket, ez nem köthető János kiküllői főespereshez, s legfőképp nem velencei hatásra jött létre.³²

1966-ban Mályusz Elemér döntő fontosságú eredményeket ismertet az előszó forrásaival kapcsolatban.³³ Elsőként a Pseudo-Arisztotelész-féle *Secretum secretorum*-ból való átvételt veszi szemügyre. Egymás mellé nyomtatva az eredeti szövegeket megállapítja, hogy „Küküllői az előtte fekvő könyv három helyéről másolta ki mondatait. Két, nem is közvetlenül egymás után következő fejezetből, hosszabb részeket átugorva állította össze szövegét, még pedig oly módon, hogy az átvett mondatokon semmit nem változtatott. [...] stiláris módosításokat nem tett. Eljárását írói magatartásnak tekinthetjük.” „Sajátságos módon éppen az ellenkezőjét hirdette, mint amit forrásában olvasott. A *Secretum secretorum* ugyanis nem a hadi dicsőség mindenek fölöttiségét vallotta, [...] hanem a békés nyugalmat magasztalta.”³⁴

Sikerült megtalálnia a Vegetius-hivatkozás forrását is: ez Aegidius Romanus *De regimine principum* I. könyve 1.10. fejezetének az eleje. A két szöveget egymás mellett

²⁶ TRENCSENYI-WALDAPFEL, 25. jegyzetben i. m., 18–21.

²⁷ TRENCSENYI-WALDAPFEL, 25. jegyzetben i. m., 22.

²⁸ TRENCSENYI-WALDAPFEL, 25. jegyzetben i. m., 14.

²⁹ KURCZ Ágnes, *Anjou-kori történetíróink kérdéséhez*, ITK, 68(1964), 358–368.

³⁰ KURCZ, 29. jegyzetben i. m., 359.

³¹ KRISTÓ Gyula, *Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Historica, 21, 3–25.

³² KRISTÓ, 31. jegyzetben i. m., 21.

³³ MÁLYUSZ Elemér, *Krónika-problémák*, Századok, 100(1966), 713–762.

³⁴ MÁLYUSZ, 33. jegyzetben i. m., 749–750.

közli, az egyezés szinte szó szerinti. Aegidius Romanus hivatkozik Vegetiusra, forrását meglehetősen szabadon kezelve. Szerepel benne a „civilis potentia” kifejezés is, sőt éppen a civilis potentia, a hatalomvágy kérdésével foglalkozik maga a fejezet. A szöveg elemzése után Mályusz Elemér megállapítja: „...a magyar író szembefordult mintaképével. [...] Valósággal a mondat közepén megszakította a szöveg átvételét, s ezzel annak gyökeresen ellenkező értelmet adott, mint amilyent Aegidius Romanus szánt neki [...], [aki] azért helyezte fejezete élére, hogy rögtön utána kategorikusan kijelentse: »Quod est falsum«”, majd utána részletesen kifejti cáfolatát.³⁵

Ezt követően a tanulmány szerzője az előszó célkitűzése és az írójának forráshasználatára alapján levonható társadalomelméleti és szellemtörténeti konzekvenciák elemzésével foglalkozik jelentős terjedelemben.³⁶

Mályusz Elemér 1973-ban megjelent könyvében³⁷ fontos momentumot említ az előszó utóéletére vonatkozóan. Ugyanis a Zsigmond magyar király által a Kanizsaiak részére kiadott két adományozó oklevélnek az előszavában szó szerinti egyezést találunk az I. Lajos-életirat előszavának Isten mindenhatóságát magasztaló első részével. Az oklevelek kelte 1397. december 8-a és 1401. február 17-e.³⁸ Tekintettel arra, hogy Mályusz Elemér okleveles adatot említ 1438-ból is, amikor az I. Lajos-életirat a kancellárián hozzáférhető volt, ezért ezek az adatok arra mutatnak, hogy a 15. század folyamán a királyi kancelláriában olvasták a művet.

Végül megemlítem az 1988-ban Kristó Gyula gondozásában megjelent kétkötetes kommentárt, amely a Thuróczy-krónika kritikai kiadásának része. Mivel az I. Lajos-életirat előszava a Thuróczy-krónikában maradt fenn, ezért a Mályusz Elemér és Kristó Gyula által írt jegyzetek az előszó egyes részleteinek kommentárját is adják, bibliográfiai hivatkozásokkal együtt.³⁹

A kutatástörténeti áttekintés befejezéseként szeretném megjegyezni, hogy amikor 1936-ban, majd 1960-ban Waldapfel Imre felvetette a Guillelmus de Nangis művével való rokonságot, még nem volt ismert Mályusz Elemér 1966-ban publikált eredménye, amelyben kimutatta az előszó két másik idézetének szó szerinti forrásait. Így tehát joggal feltételezhető, hogy a harmadik idézet is szó szerinti átvétel, de mindmáig nem vált ismertté olyan krónika- vagy oklevélszöveg, amely ezen részlet forrásaként azonosítható lett volna.

Ezért talán nem érdektelen, ha felhívom a figyelmet egy olyan középkori történeti műre, amelyben az előforduló néhány kifejezésnek a középkori magyar szövegekkel kimutatható hasonlóságát egyes kutatók már korábban észrevették, de az I. Lajos-életirat előszavának azonosítatlan forrású részével fennálló, néhány szavas egyezését még nem

³⁵ MÁLYUSZ, 33. jegyzetben i. m., 751–754.

³⁶ MÁLYUSZ, 33. jegyzetben i. m., 754–760.

³⁷ MÁLYUSZ Elemér, *Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon*, Bp., 1973.

³⁸ MÁLYUSZ, 37. jegyzetben i. m., 91–92.

³⁹ Johannes de THURÓCZ, *Chronica Hungarorum*, II, *Commentarii*, 2. *Ab anno 1301 usque ad annum 1487*, composuit E. MÁLYUSZ, adiuvante J. KRISTÓ, Bp., 1988 (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, Series Nova, IX).

említették meg. A 12. századra datált *Gesta Roderici*ről van szó.⁴⁰ Győry János 1948-ban Anonymus gestája és a spanyolországi mű között jó néhány kifejezésbeli hasonlóságot vett észre,⁴¹ 1991-ben pedig Veszprémy László a krónikakompozíció 102. és 103. fejezetével mutatott ki gondolati és kifejezésbeli hasonlóságokat.⁴² Közvetlen átvételt azonban egyik szerző sem tételezett fel, s Veszprémy László később maga is úgy fogalmazott, hogy „Egyetlen egyszer, a *Gesta Roderici*[i] és a magyar krónikaszerkesztés egy helye között mertünk közvetlenebb kapcsolatot feltételezni, de még azt is csak komoly fenntartásokkal tettük.”⁴³

Hasonlóképpen az alább általam említendő példa is csak épp a szóhasználatbeli hasonlóságra kívánja felhívni a figyelmet.

Az I. Lajos-életírat bevezetőjének kérdéses részlete az alábbi szavakkal indul: „Dum fortia laudanda ac digne memoranda principum ac militum gesta et bellicosa exercitia, triumphos, casus fortuitos et eventus ad memoriam posteriorum scribimus...” Hasonlítunk össze a *Gesta Roderici* 40. fejezetének alábbi helyével: „Facta est itaque uictoria semper laudanda et memoranda [in manu] Roderici super comitem Berengarium et super exercitum eius.”

A szóhasználati hasonlóság felveti azt a gondolatot, hogy a 14. század végén született I. Lajos-életrajz szerzője egy 12–14. századból származó történeti vagy hadtörténeti forrás bevezetőjéből idézett ezen a helyen.

3. Tótsolymosi János I. Lajos királyról szóló műve előszavának szerkezeti felépítése, jellegzetességei és célja

Elemelve az előszó tartalmát, megállapítható, hogy az három részre bontható:

- 1. bibliai kifejezésekre épített expozíció;
- 2. tekintélyes forrásokból vett idézetek;
- 3. személyes kommentár a történeti műhöz.

A Thuróczy-krónika latin szövegének kritikai kiadása a margón jelzett bekezdésszámossággal, Bollók János magyar fordítása pedig bekezdésekre bontással tagolja az előszót. Az előszó első részéhez a kritikai kiadás 546. bekezdése tartozik, amely a fordításban az első bekezdés. A második részt az 547., az 548. és az 549. bekezdések alkotják, amelyek a fordításban a 2., a 3. és a 4. bekezdéseknek felelnek meg, végül a harmadik részhez az 550. bekezdés, vagyis a fordítás 5. bekezdése tartozik.

Az előszó tartalmi egységei az alábbi struktúrába rendezhetők:

⁴⁰ Menéndez PIDAL, *La España del Cid*, II, Madrid, 1967, 914–971.

⁴¹ GYÖRY János, *Gesta regum – gesta nobilium*, Bp., 1948, 90–96.

⁴² VESZPRÉMY László, *A kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémája*, Hadtörténeti Közlemények, 104(1991), 69–77. Az összehasonlítás: 70–72.

⁴³ VESZPRÉMY László, *Közös motívumok a 12–13. századi magyarországi és hispániai historiográfiában*, Aetas, 1994/1, 36–48. Az idézett mondat: 36.

1. Az expozíció az előszó első fejezete. Az emelkedett hangvételi bevezetésben a szerző mondanivalója kifejtéséhez a Bibliát hívja segítségül. A forrásfelhasználás jellegzetessége, hogy a bibliai kifejezéseket – mint a textus alappilléreit – folytonos narrációvá kapcsolja össze.

Az első rész gondolati egységei:

1.1. A kiindulási pont: Isten – „a királyok királya” – hatalma korlátlan, övé a bölcsesség, ő hoz létre királyságokat. A kifejezni kívánt gondolat: Isten a legfőbb hatalmasság.

1.2. Kitérő: Isten a seregek ura, ítéleteket hoz, és akiket akar, azokat veti alá a földi uralkodók hatalmának. A kitérő célja: átvezetés a hadi vonatkozásokra.

1.3. Konklúzió: Isten és az uralkodók kölcsönös viszonyának és ennek alapján a földi uralkodó legmagasztosabb céljainak megfogalmazása. A dicsőségesen országló és győzedelmesen diadalmaskodó uralkodó mögött Isten áll, ő ruházta fel hatalommal, díszítette a jó hír illatával, ékítette a lovagok csapatával, aminek három célja van: hogy az uralkodó az egész földkerekségen ismert legyen, hogy tettei által kiérdemelje Isten dicséretét és a különböző népek részéről is az elismerést. (Lényegében önmagát igazoló következtetési láncolat.)

2. Következnek a tekintélyes forrásokból származó idézetek, amelyeket az előszó második, harmadik és negyedik bekezdése tartalmaz.

Ismert forrásai: Pszeudo-Arisztotelész: *Secretum secretorum*, I. rész, 7.9. fejezet; Aegidius Romanus: *De regimine principum*, I. rész, 1.10. fejezet.

A forrásfelhasználás módja: a céljának megfelelő idézeteket – akár a fejezet egymástól távolabb eső részeiről is – pontosan kimásolja, és azokat, akár az eredeti kontextussal ellentétben álló módon, saját mondanivalójának megfelelően szerkeszti egybe.

Forráshivatkozás: van. Név szerint hivatkozik a nagy tekintélyű ókori szerzőre, Vegetiusra, művét is megnevezve: *De re militari* (*A hadtudományról*), azt a benyomást keltve, mintha munkáját közvetlenül használta volna, noha csak forrásában van megemlítve. Pszeudo-Arisztotelész esetében a feltételezett szerző (Arisztotelész) eleve nagy tekintélyű, ezért rá közvetlenül hivatkozik. A harmadik forrás esetén nem név szerint, hanem utalásszerűen hivatkozik a szerzőre: „quidam prudens”, azaz „egy bölcs”.

Részei:

2.1. (Második bekezdés) A jó hírnév fontossága. Aki tudatában van a jó hírnév fontosságának, az valóban híres és dicsőséges lesz. Az uralkodás célja a jó hírnév elérése. A jó hírnév nagy érték.

2.2. (Harmadik bekezdés) A hadakozás fontossága. Ez tette naggyá a rómaiakat. Cél a többi nép leigázása.

2.3. (Negyedik bekezdés) Célja a háborúk történetének megírása, hogy az utódok emlékezzenek rá, de elsősorban a hadakozás iránti lelkesedést kívánja fokozni.

3. A személyes kommentár a történeti műhöz az előszó ötödik bekezdése. Informáló, magyarázó jellegű, stílusa közvetlen. A személyes kommentár következő tartalmi elemeit különböztetem meg:

3.1. A mű szerzőjének megnevezése.

3.2. A mű tárgyának megnevezése.

3.3. A mű szerkezeti felépítésének ismertetése.

3.4. Utalás arra, hogy a mű az események sorrendjét követi.

3.5. Felhívás az olvasóhoz a hibák kijavítására.

Az előszó közvetlen célja valójában nem államelméleti fejtegetés, amint azt a kutatástörténeti összefoglalóban idézettek közül többen feltételezték. Elsődleges mondani-
valója az, hogy megvilágítsa a mű megírásának célját. Hangsúlyozza, hogy az életirat
milyen jelentőséggel bír az uralkodó jó hírneve és az utókor elismerése szempontjából,
tehát a szerző művével az uralkodó alapvető céljait kívánja támogatni.

Az első rész konklúziója, hogy az uralkodás célja a dicsőség és a győzelem. Ebből fakad a hírnév, Isten és más népek elismerése. A dicsőség és a jó hír fontosságát támasztotta alá a második bekezdés; a haditettek és a győzelmek fontosságát a harmadik bekezdés. A történetíró egyrészt közvetlenül szolgálja az uralkodó egyik fontos célját, nevezetesen azt, hogy jó híre elterjedjen, másrészt – mivel elsősorban a haditetteket jegyzi le – a haditettek megörökítésével erősíti a hadakozás iránti lelkesedést is (negyedik bekezdés), és ezáltal elősegíti az uralkodó másik fontos céljának megvalósítását, a hadisikerek elérését (harmadik bekezdés).

4. A Képes Krónika előszava forrásainak kutatástörténete

A Képes Krónika szövegével foglalkozó könyvtárnyi irodalomból viszonylag kevés foglalkozik az előszóval. Mivel az alább ismertetendő két fontos tanulmány rámutatott arra, hogy az előszó jelentős része szó szerinti átvétel bizonyos forrásokból, ezért az előszóban olvasható bibliai származáselmélet tartalmi kérdéseivel foglalkozó munkákra nem térek ki.

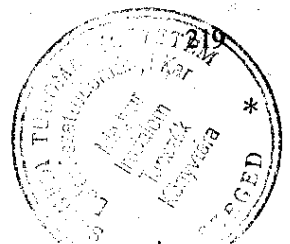
1966-ban Mályusz Elemér azonosította az előszó egyik fő forrását.⁴⁴ Megállapítása szerint a Képes Krónika 3. fejezetének első mondatában említett „magister ystoriarum”, azaz „a történetírás tanítómestere” „Petrus Comestor XII. századi francia teológussal, a párizsi egyház kancellárjával azonos, aki a biblia szövegét folyamatos elbeszélésben olvasztva fel, *Historia scholastica* címmel egy rendkívül népszerűvé lett munkát írt. Általában csak így volt szokás rá hivatkozni: dicit magister in historiis.”

Ezután egymás mellé nyomtatva közli Petrus Comestor megfelelő sorainak és a Képes Krónika 3. fejezete elejének a szövegét,⁴⁵ melyből megállapítható, hogy a Képes Krónika összeállítója szinte betűről betűre követte forrását. Ebből következik, hogy sem a szövegben megnevezett Iosephust, sem az ehhez a mondathoz a kritikai kiadás által megjelölt többi párhuzamos helyet a Képes Krónika összeállítója valójában nem használta. Mályusz elemzi a két szöveg között található minimális eltéréseket is.⁴⁶

⁴⁴ MÁLYUSZ, 33. jegyzetben *i. m.*

⁴⁵ *SRH I.* A 243. lap 13. sorától a 244. lap 5. soráig.

⁴⁶ MÁLYUSZ, 33. jegyzetben *i. m.*, 747–749.

1974-ben Tarnai Andor további fontos felfedezést tett, azonosítani tudta a szerkesztő által a 3. és a 4. fejezet megírásakor használt további forrásokat.⁴⁷ Kiváló dolgozatát rendkívüli szerénységgel így kezdi: „Dolgozatom alig lesz több, mint egyszerű bejelentés a XIV. századi krónikakompozíció egy eddig fel nem ismert forrásáról...” Lényeges megállapítása a következő: „mikor a krónikás a *Historia scholastica*-ból való részletet kiemelte, már előtte feküdt egy másik kódex, egy *Glossa ordinariával* és Nicolaus de Lyra expositiójával ellátott, s a Genesis X. fejezeténél felütrött Biblia: az a forrás, amelyből a 3. fejezet további része és a 4. fejezet zöme, a népek egész genealógiája kikerült, s melyet az író – néhány önállóan fogalmazott betoldástól és az egész fejtegetésből levont következtetésektől eltekintve – éppoly szó szerinti hűséggel követett, mint Comestort.”

Ezután először a *Historia scholastica* és a krónika két eltérésére hívja fel a figyelmet. Ez „könnyen megmagyarázható azonban, ha az 1169 és 1173 között író Comestor e helyét forrásával, a kb. fél évszázaddal korábbi, Anselmus Laudunensistől és körétől származó *Glossa ordinariával* vetjük egybe.” Ezt követően Nicolaus de Lyrának a Teremtés könyve 10. fejezetéhez írt bevezetését hasonlítja össze a Képes Krónikával. Megállapítja, hogy már a 3. fejezet első mondatában, mikor a Képes Krónika még Petrus Comestor szövegét követi, átvesz egy szót Nicolaus de Lyrától,⁴⁸ majd elhagyva Comestort, szóról szóra de Lyra szövegét másolja.⁴⁹ Kihagyás alig akad, betoldás pedig a frankok Trója-mondája. A Képes Krónika szerkesztője a Biblia szövegéhez kapcsolódó kommentárt minimális változtatásokkal alakította folyamatos szöveggé, de nem teljesen hibátlanul: így nyer magyarázatot a forrásból a Képes Krónikába feleslegesen átkerült „per anticipationem” kifejezés. Itt jegyzem meg, hogy a „fuerunt” szó elől az érvelés által megkívánt „non” szó kimaradt.

Tarnai a következőképp összegzi a szerkesztő munkamódszerére vonatkozó megfigyelését: „céljának megfelelően szerkeszti össze forrásait, [...] saját közlendőjét mentorának szövegébe ékelve adja elő.” „Ami a frank Trója-mondát illeti, annak elbeszéléséből az Anjou-kori magyar–francia kapcsolatok szoros voltára lehetett már eddig is következtetni; most a két francia, Comestor és Nicolaus de Lyra erős befolyásának láttán azt állapíthatjuk meg kiegészítésképpen, hogy a XIV. század közepén a francia hatás domináns volt.”

1975-ben Csapodi Csaba, Tarnai Andor cikkének ismertetésekor⁵⁰ megkérdőjelezi Mályusz Elemérnek Comestor közvetlen használatára vonatkozó eredményét. Részben ebből fakadóan szerinte a „magister historiarum” kifejezés nem Petrus Comestorra vonatkoztatandó, hanem „a Képes Krónika szerzője [...] a Genesis szerzőjének, Mózesnek adja ezt a megtisztelő címet”; visszatérve ezzel Jakubovich Emil fél évszázaddal koráb-

⁴⁷ TARNAI Andor, *A Képes Krónika forrásaihoz = Középkori kútfontikus kérdései*, Bp., 1974 (Memoria Saeculorum Hungariae, 1), 203–210.

⁴⁸ *SRH I.* A 244. lapon az 1. sor.

⁴⁹ *SRH I.* A 244. lapon a 6. sortól a 20. sorig, majd a 245. lapon a 17. sortól a 248. lapon a 17. sorig.

⁵⁰ CSAPODI Csaba, *Középkori kútfontikus kérdései* (recenzió), *ItK*, 79(1975), 695–700. Az állítás: 699.

ban megfogalmazott nézetéhez.⁵¹ Csapodi további érve, hogy sem az általa ismert 14. századi kódexek, sem a korai őnyomatványok nem használják a kérdéses kifejezést a *Historia scholastica* szerzőjére vonatkozóan.

Végül megemlítem Eckhardt Sándor rendkívül részletes tanulmányát,⁵² amelyben érintette a Képes Krónika 3. fejezetében olvasható francia eredetmonda lehetséges forrásainak kérdését is. A szövegek összehasonlítása alapján Eckhardt arra a következtetésre jut, hogy „A Bécsi Képes Krónika forrása már most valószínűleg Joannes Parisiensis, kinek műve 1322 táján készült el.”⁵³ A mű címe *Memoriale historiarum*. Egyedül Sicambria nevének a Siccan hegy nevéből történő származtatása nem olvasható Joannes Parisiensisnél. Ez a magyar krónikás saját kreációja. Eckhardt szerint az alap gondolat Sevillai Izidor *Etymologiájából* származik. A XIV. könyvben (XIV, 6, 32) Izidor leírja, hogy Szicília másik neve Sicania, s Eckhardt szerint a krónikaíró „Nagy Lajosnak akart kedveskedni, kinek ősei a két Szicília királyai voltak”.⁵⁴

A kutatástörténeti összefoglaló után a „magister historiarum” kifejezés jelentésére vonatkozó saját álláspontomat szeretném indokolni. Mályusz és Tarnai eredményei abszolút meggyőzőek az előszó közvetlen forrásaival kapcsolatban, de a „magister historiarum” utalásnak Petrus Comestorral való azonosítása tekintetében nem osztom véleményüket.

Ugyanis például a velencei Paulinus minorita történeti művének, a *Satirica ystorianak* a prologusában – amely mintegy két évtizeddel korábbi, mint a mi Képes Krónikánk előszava – név szerint hivatkozik Mózesre, akit „principuus ystoriographus”-ként említ.⁵⁵ Itt is utalhatunk Sevillai Izidor *Etymológiájára*, mert az I. könyvben (I, 42, 1) ezt olvaszuk: „Historiam autem apud nos primus Moyses de initio mundi conscripsit.” További fontos érv, hogy maga Comestor említi Mózeset ott, ahonnan kezdve a Képes Krónika szövegátvétele kétségtelenül kimutatható.⁵⁶ Ezért véleményem szerint a Képes Krónika előszavának összeállítója valójában Mózesre gondolt, amikor a „magister historiarum” kifejezést használta.

5. A Képes Krónika előszavának szerkezeti felépítése, jellegzetességei és célja

Elemelve az előszó tartalmát, megállapítható, hogy az három részre bontható:

- 1. bibliai idézetekre épített exozíció;
- 2. tekintélyes forrásokból vett idézetek;

⁵¹ JAKUBOVICH Emil, *Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink tróinak személyéhez*, Magyar Nyelv, 21(1925), 25–38. Az állítás: 38.

⁵² ECKHARDT Sándor, *Sicambria: Egy középkori monda életrajza*, Minerva, 6(1927), 157–201.

⁵³ ECKHARDT, 52. jegyzetben *i. m.*, 187.

⁵⁴ ECKHARDT, 52. jegyzetben *i. m.*, 188.

⁵⁵ Isabelle HEULLANT-DONAT, *Entrer dans l'Histoire: Paolino da Venezia et les prologues de ses chroniques universelles*, Mélanges de l'École française de Rome, 105(1993), 381–442. Az idézet: 440.

⁵⁶ TARNAI, 47. jegyzetben *i. m.*, 203.

– 3. személyes kommentár a történeti műhöz.

Az előszó a kritikai kiadás által sorszámokkal jelölt, immár hagyományos fejezetbeosztás szerint a krónikaszöveg első négy fejezete. Az egyes fejezetekre sorszámuk szerint fogok hivatkozni.

Az előszó tartalmi egységei az alábbi struktúrába rendezhetők:

1. Az expozíció az előszó második fejezete, az utolsó mondat kivételével. Az emelkedett hangvételű bevezetésben a szerző mondanivalója kifejtéséhez a Bibliát hívja segítségül. A forrásfelhasználás jellegzetessége, hogy a Bibliából hosszabb részeket idéz.

Az első rész gondolati egységei:

1.1. A kiindulási pont: Isten – „általam uralkodnak a királyok” – bölcsessége korlátlan, ítéleteket hoz, és így irányítja az eget és a földet. A kifejezni kívánt gondolat: Isten a legfőbb hatalmasság.

1.2. Kitérő: A híres királyok azért lettek felmagasztalva és szereztek dicsőséges győzelmeket, mert kiválóak voltak, mert bíztak Istenben és ezért Isten méltóaknak találta őket a legfőbb méltóságra. (Lényegében önmagát igazoló következtetési láncolat.) Átvezetés a királyokhoz, az uralkodók legfőbb tulajdonságaihoz, Isten elvárásai a királyokkal szemben.

1.3. Konklúzió: Isten és az uralkodók kölcsönös viszonyának és ennek alapján a földi uralkodó legmagasztosabb céljának megfogalmazása. Az uralkodó tanulja meg félni Urát, Istenét, hogy hosszú ideig uralkodhasson és övé legyen a dicsőség mindörökké.

2. Következnek a tekintélyes forrásokból származó idézetek, amelyeket az előszó harmadik és nyolcadik fejezete tartalmaz.

Ismert forrásai: Petrus Comestor: *Historia scholastica*; Nicolaus de Lyra: *Postillae perpetuae, sive Brevia commentaria in universa Biblica* a Teremtés könyve 10. fejezetéhez; Anselmus Laudunensis: *Glossa ordinaria*. A 4. fejezet utolsó mondatának végén olvasható rész („feleségével, Enéhvel nemzette Hunort és Magort, akikről a hunokat és a magyarokat elnevezték”)⁵⁷ forrása a Budai Krónika-családban megőrzött krónikaszöveg 4. fejezete. A Trója-történet⁵⁸ forrására vonatkozó feltételezés Joannes Parisiensis (Jean de Saint-Victor) *Memoriale historiarum*.

A forrásfelhasználás módja: a céljának megfelelő idézeteket pontosan kimásolja, azokat saját mondanivalójának megfelelő módon szerkeszti egybe.

Forráshivatkozás: van. Hivatkozik a Biblia egészére és egyes könyveire, többször is. Mózesre utalásszerűen hivatkozik mint „magister ystoriarum”, azaz mint „a történetírás tanítómesteré”-re. Név szerint hivatkozik nagy tekintélyű ókori szerzőkre: Iosephusra (Josephus Flavius) egyszer, továbbá beatus Ieronimusra (Szent Jeromosra) négyszer, a rá történő első hivatkozásakor művét is megnevezve: „in libro de Ebraicis questionibus” (*Zsidó kérdésekről*), azt a benyomást keltve, mintha ezek munkáit közvetlenül használta volna, noha csak forrásában vannak megemlítve. Ugyancsak utalásszerűen, kétszer hivatkozik a szentatyák különböző történeti műveire: „diversis sanctorum doctorum ystoriis”.

⁵⁷ SRH I. A 249. lapon a 17. sortól a 20. sorig.

⁵⁸ SRH I. A 244. lapon a 20. sortól a 245. lapon a 17. sorig.

Hivatkozik Sanctus Sigilbertus episcopus Antyochenus, azaz Szent Sigilbertus antiochiai püspök *Cronica orientalium nationum* (A keleti népek krónikája) című művére, amelyet mindeddig nem azonosítottak.

Részei:

2.1. Noé fiainak leszármazottaitól erednek a különféle népek. Az általuk elfoglalt területek. Jáfet fiai az északi vidéket tartották birtokukban, egészen a Tanais folyóig, ami Szkítiában van. Földrajzi érv: Jáfet fiai Szkítiában éltek.

2.2. Noé leszármazottainak története, rövidítéssel és kitérőkkel. Jáfet második fia Magóg, Jeromos szerint tőle származnak a szkíták. Leszármazási érv: a szkíták Jáfettől származnak. Másik ág: Kám fia Kus, Kus fia Ménrót (Nemproth).

2.3. Konklúzió: az eddigi származásemélet ellentmondásos, történeti és földrajzi érvek alapján is a magyarok Jáfet törzseből származnak, a Nemprothtól való származtatás hibás.

3. Személyes kommentár a történeti műhöz az előszó rövid első fejezete, valamint a második fejezet utolsó mondata. Informáló, magyarázó jellegű, stílusa közvetlen. A személyes kommentár következő tartalmi elemeit különböztetem meg:

3.1. A mű szerkesztési időpontjának megjelölése.

3.2. A mű forrásainak megjelölése.

3.3. A mű tárgyának megjelölése.

3.4. Utalás arra, hogy az események elmondása sorrendben történik.

3.5. Utalás arra, hogy a források hibáit a szerkesztő kijavította.

Az előszó első részének a célja a jó uralkodóval szemben elvárt legfontosabb követelményeknek a kifejtése, a második rész célja a magyarok kámíta eredetének cáfolata és a jáfetita eredet bizonyítása, melyet a Szentírástra és nagy tekintélyű szerzőkre támaszkodva, leszármazási és földrajzi érvek együttesével igazol a szerző.

6. A két előszó összehasonlítása

A 3. és 5. fejezetben taglaltak jól érzékeltetik a két előszó strukturális és stiláris hasonlóságát. Mindkét prologus alapvető célja Isten és az uralkodó viszonyának, a király Istennel szemben fennálló kötelezettségeinek, valamint általában az uralkodó legfontosabb feladatainak a kifejtése, s mindkét előszó koncepciózusan halad tézisének igazolása felé.

Középkori irodalmunkban nem ismerek más, historiográfiai célú világi művet a fenti kettőn kívül, amely bibliai idézetekre épülő prologussal kezdődne. (A hagiográfiai irodalomban található bibliikus vonatkozásokat nem tekintem ilyennek.)

A 12–14. századi nyugat-európai és itáliai latin nyelvű történeti munkák prologusai a műfaj és a téma természetes korlátai között meglehetősen változatosságot mutatnak. Jellemzőek a bibliai hivatkozások, mint például a már említett Paulinus minorita több változatban fennmaradt történeti munkája előszavainak esetében. Megvizsgálva több középkori történeti mű prologusát, a két magyarországihoz valamelyest hasonlóval éppen a

Historia scholastica esetében találkozhatunk; talán nemcsak az egyik előszó közvetlen forrása, hanem bizonyos fokig a két előszó mintája is lehetett Comestor munkája.

A két magyarországi prolóógus összehasonlíthatóságának erős korlátot szab, hogy jelentős részük más szerzők munkáiból van átvéve. A bibliai idézetekre épülő részek stílusa kétségtelenül közelálló, de ezen kívül is ráakadhatunk egy-két hasonló momentumra.

Egyik előszó sem mulasztja el felemlíteni a kronologikus rend betartását: az I. Lajos-életírat szerzője az események sorrendjét követi előadásával: „ordine sequentium”, a Képes Krónika előszavának szerzője mondandóját sorrendben adja elő: „ordine declarabo”.

Mindkét esetben fontos szempont, hogy igaz tények jussanak az utókor tudomására: a Képes Krónika írója maga utasítja el a korábbi történetírók hamisításait, az I. Lajos-életírat készítője felkéri olvasóit, hogy helyesbítsék a helyesbitendőket.

Mindkét helyen felbukkan Nagy Sándor neve: az I. Lajos-életírat szerzője felemlíti, hogy Arisztotelész Nagy Sándornak írta a *Titkok titkát*, a Képes Krónika szerzője megemlíti, hogy Pannóniát Nagy Sándor idejében Felső-Görögországnak hívták.

Érdeemes összevetnünk a bibliai idézetek és hivatkozások forrásait. Az I. Lajos-életírat prédikációs részében hat bibliai hivatkozás azonosítható, a Képes Krónika szövegében tizenkettő. A legtöbb idézet és utalás a Példabeszédekből van. Különösen figyelemre méltó, hogy mindkét előszóban a legfontosabb kiindulópont a Példabeszédek 8, 15–16. verse. Az I. Lajos-életírat elején, Istenről szólván, ezt olvassuk: „tőle származik minden hatalom, akár a naptól a napsugarak; az ő fennhatósága alatt országolnak a királyok és uralkodnak a fejedelemségek.” A Képes Krónika előszava ugyaninnen vett pontos idézettel indul: „Általam uralkodnak a királyok”, majd még kétszer tér vissza ehhez a gondolathoz. Mindkét helyen találunk idézetet a Zsoltárok könyvéből – az I. Lajos-életírattal kettőt is – valamint Sámuel könyveiből. Természetesen a témaválasztás körülhatárolta a lehetséges idézetek körét, de a forráshelyek hasonlósága így is figyelemre méltó.

Rátérve a többi forrás használatára, megállapítható, hogy mindkét előszó sok forrást használ hasonló módon, legtöbbször betű szerint vesz át hosszabb részeket, és ezeket a blokkokat az eredeti mondanivalótól függetlenül, saját céljának megfelelően fűzi egybe.

Feltűnő, hogy mindkét előszóban a források zömmel francia eredetűek. Az I. Lajos-életírat előszavának egyik forrása Aegidius Romanus *De regimine principum*, amely az Anjou-család francia ágának egyik tagja, Szép Fülöp részére készült trónörökös korában, 1277–1279 között. Egy másik forrás gyanánt – Trencsényi-Waldapfel Imre vizsgálatai szerint – Guillelmus de Nangis IX. Lajos francia uralkodóról szóló életrajza vagy annak ismeretlen változata, még inkább valamely előképe szolgálhatott; a forrás tehát valószínűleg francia eredetű volt. A Képes Krónika előszavában hosszan másolt mindkét mű szerzője francia teológus és exegeta. Petrus Comestor, aki 1100 táján született Troyesban, a párizsi katedrális iskolájának volt kancellárja 1180-ban bekövetkezett haláláig, 1169 és 1173 között írta itt felhasznált művét. Nicolaus de Lyra pedig, aki 1270 körül született a normandiai Lyre-ben, a párizsi Sorbonne tanára volt 1309-től hosszú időn át, 1349 körül halt meg Párizsban. Semmiképp sem véletlen, hogy a Képes Krónika szerkesztője a népek történetét tárgyaló szakaszban éppen a franciák említésénél bővíti ki forrása szövegét és tartja érdemesnek, hogy egy hosszabb kitérőt tegyen. Ha ennek a

részletnek a forrását nem is tudjuk teljes bizonyossággal, és gyanítható, hogy csak a szerkesztő saját fogalmazása, a forrásként használt művek kétségtelenül a francia történeti irodalomból kerültek ki.

Mindkét előszó összeállítója nem a közvetlenül használt szerzőt említi név szerint, hanem az általa másolt műben említett, jól ismert, nagy tekintélyű íróra hivatkozik. Emellett mindkét előszóban találkozunk a felhasznált forrás torzításával. A Képes Krónikában ez mindössze csúsztatásokban nyilvánul meg. Ilyen csúsztatás, hogy a szerkesztő – saját mondandója igazolására – hozzáteszi forrásához, hogy a Tanais folyó Szkitiában van. Egy másik eset, amikor a forrásszövegben Jeromos a *szkitákról* állítja, hogy Jáfet leszármazottai, ezt a Képes Krónika szerkesztője már úgy értelmezi, hogy a *magyarok* Jáfet leszármazottai. Az I. Lajos-életirat pedig – mint Mályusz Elemér 1966-os tanulmányából láthatjuk – egészen elferdíti forrásai mondanivalóját, és homlokegyenest mást állít.

7. Mit sejtethetünk a Képes Krónika előszavának írójáról?

Vajon milyen körben kereshetjük a Képes Krónika előszavának azt az íróját, aki elhatározta, hogy különböző régi krónikákból egybeszerkeszti a magyarok dicsőséges és igaz történetét? Aki munkáját azzal kezdi, hogy annak előszavában – észlelve a magyarok korábbi származásméleteinek ellentmondásosságát, nevezetesen, hogy Nemproth, Kám unokájaként nem tartozhat Jáfet családjához – földrajzi és történeti érvekkel kimutatja a régi elmélet hibáját, s azt új, ellentmondásmentes elmélettel helyettesíti.

A szerző kétségtelenül a magyar nép, a magyar uralkodó osztály és a magyar király feltétlen híve. Elutasítja az olyan származásméleletet, amelyben a magyarok őse Nemproth, a népek elnyomója, Kám unokája; azé a Kámé, akinek eredetileg Afrika jutott osztályrészül, s akit Noé ráadásul megátkozott. A magyarok Jáfet leszármazottai, akiknek lakóhelye Európa földje volt, s így nemcsak a kikezdzhetetlen tekintélyű egyházatyák állításai maradnak érvényesek, hanem rokonságban tudhatjuk magunkat a franciákkal is, akik egykor szintén itt laktak Pannóniában. A szerzőt a magyar történelem iránti erőteljes érdeklődés jellemzi; kifejezett történetírói hajlama és belső motivációja van arra, hogy a magyar történelem eseményei a lehető legpontosabban maradjanak fenn az utókor számára. A latin nyelvű fogalmazásban bizonyára jelentős gyakorlattal rendelkezett, ez pedig kancelláriai praxisra utal.

Szembeállni a korábbi származásmélelettel, azt hibásnak bélyegezni és helyette a Bibliával teljes összhangban álló újat alkotni: mindezt csak olyan személy tehetette meg, aki egyházi műveltségével, olvasottságával, auktoritásokra való hivatkozásokkal alá tudta támasztani álláspontját, s ezért szükségszerűen az egyházi hierarchia elég magas fokán kellett hogy álljon. Ugyanez okból joggal gondolhatjuk, hogy az illető már betöltötte a harmincadik évét. Másfelől viszont az iskolákban tanított és a szaktekintélyek által képviselt nézetek megváltoztatásához, a helyesebb, igazabb elmélet elfogadtatásához szükséges bátorság és „ifjúi hév” miatt úgy gondolom, hogy az előszó írója hatvan évesnél nemigen lehetett idősebb.

Ahhoz, hogy az illető születési idejét behatároljuk, természetesen tudnunk kell, hogy mikor került sor a Képes Krónika összeállítására. Erre vonatkozóan az előszó első mondata pontos dátumot jelöl meg: a szöveg összeállítása 1358. május 15-én vette kezdetét. Azonban nem magától értetődő, hogy ez az időpont valóban a szöveg összeállításának kezdeti időpontja-e, vagy a Képes Krónika kódexének készítését kezdték-e ekkor, illetve esetleg a kódex alapjául szolgáló közbenső kéziratváltozat írásának kezdeti napját jelenti-e. Ezeket a lehetőségeket részletesen megvizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a Képes Krónika kódexének készítése az 1360 és 1370 közötti időszakban, legvalószínűbben az 1365 körüli években történt, az előszóban megjelölt dátum pedig valóban a Képes Krónika kódex által fenntartott szöveg összeállításának kezdetét adja meg.⁵⁹ A fentiek alapján tehát a szöveg összeállítását végző személy születését nagy valószínűséggel 1300 és 1328 közé tehetjük.

Amint az előszó forrásainak elemzéséből kimutatható, a krónika összeállításakor módja volt több fontos egyházi kódexet egyszerre használni. Ebből arra következtetek, hogy olyan helyen tevékenykedett, ahol jelentős egyházi könyvtár volt. Másfelől az is kiderül az előszóból, hogy hozzáfért különféle régi magyar történeti művekhez is, amelyeket szintén egyszerre használt. Ezért feltehető, hogy az általa használt könyvtárban világi művek is voltak, vagy önmagának sikerült összegyűjtenie a kódexeket. Az egyik inspiráló tényező éppen az lehetett munkája elkészítéséhez, hogy felismerte: az általa olvasott különféle kódexek tartalma különböző, s igyekezett egy műben egyesíteni a fellelhető magyar történeti forrásokat.

Ezért a szerző tevékenységi helyeként valamely fontos egyházi központ, valamint a kancellária jön leginkább szóba.

8. Tótsolymosi János életpályája

Az alábbiakban felvázolom Tótsolymosi János életpályáját. Az összefoglaló eddig még nem publikált adatokat is tartalmaz, többek közt a következő fejezetben ismertetett vizsgálatok eredményeit is. Tótsolymosi életének egyes eseményeit néha csak meglehetősen összetett gondolatmenet segítségével lehet az okleveles anyagból kikövetkeztetni, amire mind ebben, mind a következő fejezetben láthatunk majd példát. Emiatt a részletes magyarázatok és hivatkozások nagyon megnövelték volna e fejezet terjedelmét, így a forráshivatkozásokat és a szakirodalmi utalásokat mellőzöm.

Születési idejének megállapításához egy 1335. június 12-én kelt oklevél szolgáltat alapot, melyben hárman: János apja, János testvére, Jakab, valamint ő maga saját személyükben, míg fiatalabb testvérük csak az ő képviselőjükben tesz bejelentést a szepesi káptalan előtt. Ebből következik, hogy János ekkor már elmúlt 14 éves, fiatalabb öccse viszont még nem. Tehát János 1321. június 12-e előtt született, többi életrajzi adatát is

⁵⁹ HOLLER László, *A Képes Krónika kódexének készítési idejéről*, kézirat.

figyelembe véve valószínűleg csak 1–2 évvel korábban. Egyébként összesen hat gyerek volt a családban, öt fiú, egy lány.

1344 elején a királyi kancelláriában tevékenykedik. 1349-ben nagy sikert ér el: I. Lajos király új adományként visszaad a családnak egy olyan birtokot, amelyet egy hitelesítési aktus elmulasztása miatt veszítettek el. Ebben az időben titulusa „litteratus”, azaz íródeák. Ugyanígy említik még 1350 februárjában. Ebben az évben a titkospecsétes kancelláriai osztály tagjaként elkíséri I. Lajost második itáliai hadjáratára. A király április elején még Budán van, április 18-án indul el Zenggből Itália felé. A nyarat a hadjárat tölti ki, s I. Lajos szeptember 19-én érkezik Rómába. Tótsolymosi Itáliában kapja meg a „notarius”-i, azaz jegyzői címet. A király október 25-én érkezik vissza Budára.

Tótsolymosi János hazatérte után tovább dolgozik a kancellárián, 1351-től már a „magister” címmel illetik. Ezután gyors egymásutánban kapja egyházi javadalmait, ami kétségtelenül I. Lajosnak személye és tevékenysége iránt tanúsított jóindulatával függ össze. 1353-ra már kanonok a zágrábi és az egri székeskáptalanban, valamint két társaskáptalanban, az aradiban és a Boldog Máriáról elnevezett fehérvárban. Egerben és Aradon ő a „lector”, ez a rang a káptalan tagjai közötti hierarchiában előkelő helyet biztosít számára. 1355-ben az erdélyi Kikülvöl főesperese lesz, s ezt a posztját haláláig megtartja. 1359-től tagja az esztergomi káptalannak. 1363-ból van az első adatunk arra, hogy elnyerte Esztergomban a vikáriusi rangot. Ez magas tisztség, ő az érsek helyettese. Ebben az évben házat vesz Visegrád központjában, a következő évben I. Lajos király már mint „capellanus noster specialis” (a mi különleges káplánunk) megiszteltel címmel hivatkozik rá. Ebben az időben az érseket képviseli az esztergomi érsekség elé kerülő vitás ügyekben, de saját birtokszerzéseit sem hanyagolja el. A kancelláriában is fontos munkát végez 1366-ig, Apáti Miklós haláláig, aki egy személyben az esztergomi érsek és a királyi kancellária vezetője is volt.

1371-től az erdélyi egyházban tölt be fontos tisztséget, Demeter püspök vikáriusa öt éven át, ezután káptalani vikárius, majd 1379-től bizonyosan, de valószínűleg már 1378-tól ismét az esztergomi érsek vikáriusa. 1380-ban egy kúriát kap az esztergomi káptalantól, amelyet az adománylevél szerint élete végéig, illetve esztergomi tartózkodásának ideje alatt birtokolhat. 1380-ban tagja a nádori törvényszéknek, és a következő évekből több oklevél ismeretes, amelyben fontos egyházi birtokperekben a bíróság tagjaként említik. Az oklevelek tanúsága szerint főleg Esztergomban, Visegrádon, Erdélyben és néha Budán találjuk. A legkésőbbi oklevél, amely a már hetven év fölötti Tótsolymosi János aktív jogi munkáját dokumentálja, 1392. március 4-én kelt, amikor is az erdélyi káptalan képviselőjében járt el.

A legutolsó olyan okleveles adat, amely még életben lévőként említi, 1393. szeptember 14-én kelt. Egy 1395. május 7-re datált oklevél már halottként említi, s mivel az oklevélben arról esik szó, hogy az elhunyt lédáját valaki feltörette 1394. december 10-én, amelyből értékeket tulajdonított el, arra következtettek, hogy Tótsolymosi János halála 1394. december elején történt, ekkor tehát már bizonyosan elmúlt 73 éves.

1397. május 24-én az esztergomi egyházban tartott meghallgatáson kiderült, hogy azokat a különböző jó könyveket és más dolgokat, amelyeket Tótsolymosi János végren-

deletében az esztergomi egyházra hagyományozott, nem adták át. Tótsolymosi János birtokainak egy része is hosszas pereskedés tárgya lett, míg végül is négy évvel halála után, 1398. december 18-án egyezség jött létre a pereskedő felek között. Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy még e decemberi egyezség előtt, egy novemberben kelt oklevél szerint az egyik peres fél, Tótsolymosi János örököse – nevezetesen Balázs nevű testvérének Miklós fia – hálája jeléül az egyezség létrejötténél őt képviselő ügyvédnek, Rozgonyi László mesternek ajándékozta a nagybátyja után reá maradt visegrádi házat, amiért az ügyvéd őt „az ügyeknek szorongattatásából és az ellenségeinek és ellenfeleinek dárdáitól” megszabadította.

Szerencsére a sors valamivel kegyesebben bánt Tótsolymosi János I. Lajos királyról szóló történeti munkájával, mert legalábbis annak előszava eredeti formájában áthagyományozódott az utókorra, s ezzel fenntartotta írójának emlékét.

1358-ban Tótsolymosi János tehát kb. 38 éves, magiszteri fokozattal és jelentős kancelláriai tapasztalattal rendelkezik, kiküllői főesperes. Az uralkodó itáliai hadjárata során a király környezetéhez tartozó jegyzőként dolgozott. Magas rangú mentora volt Apáti Miklós, aki éppen 1358 nyarán kapta meg kinevezését az esztergomi érseki székre. S a következő évben Tótsolymosi János már tagja az esztergomi káptalannak, hogy egyházi karrierje gyorsan haladjon tovább egészen az esztergomi érsek vikáriusának posztjáig.

9. Tótsolymosi János vikáriusi megbízatásai

Az I. Lajos-életírat előszavában Tótsolymosi János megnevezi magát és címeit a következőképpen: „...én, János, az erdélyi egyházhoz tartozó Küküllő főesperese, lelkipáosztorként általános esztergomi helytartó, aki egykor – jóllehet méltatlanul – Lajos király belső személyi titkára voltam”. Lássuk az eredeti latin szöveget: „[...] ego Iohannes nunc archidiaconus de Kykullew in ecclesia Transsiluana vicarius Strigoniensis in spiritualibus generalis, tunc, licet indignus, suorum secretorum notarius”.

Ez az önmegnevezés első olvasásra egyértelműnek és egyszerűnek tűnik, azonban ha közelebbről szemügyre vesszük, számos kérdés kiindulópontja lesz.

Például a „secretorum notarius” jelentésével és jelentőségével kapcsolatban különböző vélemények fogalmazódtak meg a szakirodalomban. Legtöbbször ugyan „titkos jegyző”-nek fordították, de előfordul „személyi titkár”, az általunk használt fordításban pedig „belső személyi titkár”. Ennél is nagyobb fejtörést okozott, vajon milyen tisztség húzódtott meg e rang mögött. Például Fekete Nagy Antal úgy véli, hogy „a secretus notarius rangban a kancellárok és a kápolnaispán után következett és a királynak egyik pecsétörzője volt”, s azt hiszi, hogy e tisztséget Tótsolymosi János 1364 után töltötte be és I. Lajos haláláig, 1382-ig viselte.⁶⁰

⁶⁰ FEKETE NAGY Antal, *Küküllői János = A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, IV. Bp., 1934, 112–125. Az idézet: 122.

A cím tényleges jelentését több évtizedes kutatómunkája alapján Kumorovitz L. Bernát adta meg 1981-ben megjelent tanulmányában,⁶¹ miután az Anjou-kori kancelláriák működését és időben változó viszonyukat hatalmas okiratanyag alapján tisztázta. Megállapításainak lényege, hogy az úgynevezett titkospecsétet használó, a királyi nagy kancelláriától független „titkos” részleg hosszú ideig „notaria”-ként, azaz jegyzőségként funkcionált, míg nem 1374 körül önálló kancelláriává, az úgynevezett titkos kancelláriává alakult. A „secretarius notarius” a még jegyzőségként funkcionáló osztályban a titkospecsét őrzője volt. Megállapítása szerint I. Lajost mindkét nápolyi hadjáratára csak a titkospecsétes osztály kísérte el. Ezt a megállapítását Kumorovitz összevetette egy 1365. évi királyi oklevélben olvasható információval, mely szerint Tótsolymosi János „a mi szicíliai királyságunkban felségünket követve a jegyzői hivatalban odaadón fáradozott”,⁶² és ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy Tótsolymosi a nápolyi hadjáratok idejében volt „secretarius notarius”. Másfelől, 1349-ben Tótsolymosi János még csak „litteratus”, azaz íródeák, továbbá a család számára tett adománylevelével nem említi külföldi szolgálatait, ezért Kumorovitz konklúziója, hogy Tótsolymosi János „secretarius notarius”-i működése I. Lajos második nápolyi hadjáratának idejére, 1350-re esik. A cím helyes fordítása tehát: titkos jegyző.

Hasonló módon kérdések kiindulópontja Tótsolymosi János vikáriusi címe is. A vikárius szó eredeti jelentése helyettes, a szokásos magyar fordítása helynök. A számunkra érdekes jelentései a következők:

- a katolikus egyházban a megyéspüspök állandó helyettese,
- püspökváltás idején az egyházmegye ideiglenes vezetője,
- a káptalani vikárius: káptalani választás alapján a széküresedés idején az egyházmegye kormányzója.

Tótsolymosi János vikáriusi címének jelentésével és viselésének időtartamával kapcsolatban is sok eltérő és kusza vélemény, számos hibás adat és tévedés szerepelt már a szakirodalomban. Ezért megpróbáltam a kérdést a fellelhető teljes forrásanyag alapján megválaszolni, ehhez összegyűjtöttem azokat az okleveles adatokat, amelyek Tótsolymosit vikáriusként említik.

Első lépésként megvizsgáltam mindazokat az 1360 és 1400 között kibocsátott okleveleket, amelyekben Tótsolymosi János azonosítható módon van megemlítve, beleértve mind a mások, mind az általa kiadott okleveleket. A Tótsolymosira vonatkozó szakirodalomban összesen 43 ilyen oklevélre történő hivatkozást találtam. A következő lépésben a fentiek felül találtam 8 rá vonatkozó oklevelet, amelyeket oklevélgyűjteményekben megemlítettek ugyan, de a Tótsolymosi személyével kapcsolatos irodalom eddig még nem hasznosította őket. Végül az Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárában folytatott kutatásom eredményeként 11 további olyan oklevelet találtam, amely eddig még nem volt említve. A publikációkban említett oklevelek nagy részét ellenőriztem, és számos hivatkozás, oklevél-azonosítás, dátum pontatlannak bizonyult. Az így rendelkezésemre

⁶¹ KUMOROVITZ L. Bernát, *Tótsolymosi Apród János mester küllői főesperes kancelláriai működése*. Levéltári Közlemények, 51–52(1980–1981), 5–28.

⁶² Az oklevélrészlet kutatástörténetét a 2. függelékben közlöm.

álló 62 oklevélből 27-ben valamint egy pecséten szerepelt a vikáriusi cím. (Az 1360 előtti, valamint a családtagokra vonatkozó okleveleket is figyelembe véve a Tótsolymosi Jánossal kapcsolatos, ismert oklevelek száma összesen közel száz.)

Vizsgálataim eredménye, hogy Tótsolymosi János vikáriusi megbízatai négy korszakra osztandók, melyek nemcsak időben, hanem helyileg is és a megbízata jellegét illetően is elkülönülnek egymástól. Külön felhívom a figyelmet arra, hogy a második korszakba tartozó oklevelek közül eddig mindössze egy volt ismert.

Az alábbi táblázatokban mind a négy korszakhoz megadom a legkorábbi és a legkésőbbi okleveles adatot, Tótsolymosi János címének megnevezését, és felsorolom a korszakba eső összes olyan oklevelet, amelyben a vikáriusi cím szerepel. Megadom a kibocsátási dátumot és az azonosításra alkalmas valamilyen adatot. Mindazon okleveleknél, amelyek fellelhetők voltak az Országos Levéltárban, csak az ottani jelzetüket adtam meg; csak abban az esetben adtam meg szakirodalmi hivatkozást, ha az oklevél nincs meg ott (vagy esetleg nem sikerült azonosítanom). Vastag szedéssel jelöltem azokat az okleveleket, amelyeket eddig nem ismert a szakirodalom. Minden egyes oklevél szakirodalmi említéseinek felsorolása indokolatlanul megnövelte volna a tanulmány terjedelmét, ezért csak – példa gyanánt – az OL, Dl. 74827. számú oklevél kutatástörténetét közlöm a 2. függelékben.⁶³

Tótsolymosi János vikáriusi megbízatai a következő négy periódusra oszthatók:

1. periódus: okleveles adatok 1363. 05. 30.–1365. 12. 30-a között. Összesen 6 db oklevél + 1 pecsét.

A mintaoklevél kelte: 1365. 09. 15. Forrása: CD IX/III, 516. (Az esztergomi főkapitán magánlevéltárában, lad. 45. fasc. 1. nr. 6.)

Nos Johannes archidiaconus de Kykelleu venerabilis in Christo patris et domini domini Nicolai dei et apostolicae sedis gratia archiepiscopi Strigoniensis, locique eiusdem comitis perpetui **vicarius in spiritualibus et temporalibus generalis.**

Ezen oklevél pecsétjének a körirata: +S IOHIS VICARII N ARCHIEPI ST.GON*, azaz „Sigillum Johannis Vicarii Nicolai Archiepiscopi Strigoniensis”.

A periódus oklevelei:

1	1363. 05. 30.	OL 5214
2	1364. 01. 25.	OL 5179
3	1364. 02. 01.	OL 5180
4	1364. 02. 15.	OL 6549

⁶³ A táblázatokban használt rövidítések feloldása a következő: OL: Az Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárának OL, Dl. jelzete; CD: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I–XI, ed. Georgius FEJÉR, Buda, 1829–1844; TT: Történelmi Tár; Pór 1897: PÓR Antal, *Küküllei János pecsétje*, Turul, 15(1897), 17–19; Pór 1910: PÓR Antal, *Küküllei János történetíró lakása Esztergomban*, Századok, 1910, 122–124; Zichy Okt.: *A zichi és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára (Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő)*, szerk. NAGY Imre, NAGY Iván, VÉGHÉLY Dezső, Bp., 1878.

5	1365. 09. 15.	CD IX/III, 516.
6	1365. 12. 30.	OL 74827

2. periódus: okleveles adatok 1371. 07. 05.–1374. 05. 06-a között. Összesen 5 db oklevél.

A mintaoklevél kelte: 1371. 07. 05. Jelzete: OL, Dl. 73084.

Nos magister Johannes archidiaconus de Kykullew venerabilis in Christo patris domini Demetrii dei et apostolicae sedis gratia episcopi Transsilvaniae **vicarius in spiritualibus generalis.**

A periódus oklevelei:

1	1371. 07. 05.	OL 73084
2	1371. 07. 06.	TT 1899, 552, Nr. 144.
3	1371. 07. 08.	OL 27433
4	1372. 08. 06.	OL 26377
5	1374. 05. 06.	OL 28583

3. periódus: oklevél 1376. 05. 05-ről. Jelzete: OL, Dl. 73747.

A megnevezés: magister Johannes archidiaconus de Kykullew per capitulum ecclesiae Transsilvaniae **vacante sede vicarius generalis in spiritualibus constitutus.**

A periódus oklevele:

1	1376. 05. 05.	OL 73747
---	---------------	----------

4. periódus: okleveles adatok 1379. 06. 06.–1383. 11. 16-a között. Összesen 15 db oklevél.

A mintaoklevél kelte: 1380. 04. 25. Jelzete: OL, Dl. 83054.

Nos Joannes Archidiaconus de Küküllú et canonicus Eccles. Strigoniensis. Re[ve]re[n]dissimi in Xto Patris et domini domini Demetrii Miseratione divina Tit. Sanctorum Quatuor Coronatorum Presbiteri Cardinalis ac Gubernatoris praedictae Ecclesiae Strigonien. Locique ejusdem comitis perpetui nec non Aulae Regiae Supremi Cancellarii **Vicarius in Spiritualibus generalis.**

(Megjegyzés: Az oklevélben látható, a 14. századtól eltérő paleográfiai jellegzetességek, pl. a „Küküllú” alak oka, hogy az oklevél nem eredetiben maradt fenn.)

A periódus oklevelei:

1	1379. 06. 06.	OL 87520
2	1379. 09. 01.	OL 74840
3	1380. 04. 08.	CD IX/V, 426.
4	1380. 04. 25.	OL 83054
5	1380. 05. 10.	CD IX/V, 412.

6	1381. 05. 01.	OL 201036
7	1382. 04. 18.	OL 50233
8	1382. 05. 07.	OL 56915
9	1383. 01. 19.	OL 96581
10	1383. 02. 09.	Pór 1897, 18; Pór 1910, 123.
11	1383. 05. 23.	OL 77884
12	1383. 07. 07.	OL 77882
13	1383. 08. 01.	Zichy Okt. IV, 262, Nr. 219.
14	1383. 08. 09.	Zichy Okt. IV, 265, Nr. 221.
15	1383. 11. 16.	OL 77891

Összefoglaló táblázat:

Periódus	Adatok száma	Legkorábbi adat	Legkésőbbi adat
1.	6 oklevél + 1 pecsét	1363. 05. 30.	1365. 12. 30.
2.	5 oklevél	1371. 07. 05.	1374. 05. 06.
3.	1 oklevél	1376. 05. 05.	1376. 05. 05.
4.	15 oklevél	1379. 06. 06.	1383. 11. 16.
Összesen:	27 oklevél + 1 pecsét		

Milyen megállapításokat tehetünk ezek alapján?

Az első periódusban Tótsolymosi János az esztergomi érsek, Apáti Miklós általános helyettese. Ekkor tehát **esztergomi érseki vikárius**. Noha már 1359-től az esztergomi káptalan tagja, de semmi okunk nincs feltételezni, hogy a vikáriusi címet az erre utaló első oklevél dátuma, 1363. május 30-a előtt sokkal korábban megkapta volna, hiszen a következő mintegy két és fél éves időszakból hat oklevél is fennmaradt, amelyik vikáriusként említi. Mivel Apáti Miklós 1366. november 20-ig biztosan betöltötte hivatalát,⁶⁴ ezért majdnem teljesen bizonyos, hogy Tótsolymosi János eddig az időpontig vikárius volt. Sőt joggal feltehető, hogy a következő esztergomi érsek, Telegdi Tamás hivatalba lépéséig megmaradt pozíciójában, aminek megtörténtéről 1367. május 22-től van biztos tudomásunk. Valószínűleg az új érsek mozdította el. Első vikáriusságát így 1363 és 1367 közé tehetjük.

Másodszor az erdélyi egyházban kapott vikáriusi kinevezést, Demeter püspöknek volt általános helyettese. Ekkor tehát **erdélyi püspöki vikárius**. Megbízatásának helye Gyulafehérvár. Mivel még 1368-ból van adatunk egy László nevű erdélyi vikáriusról,⁶⁵ ezért Tótsolymosi megbízatását csak ezután kaphatta, és nincs okunk feltételezni, hogy ez az oklevéllel igazolható 1371-nél korábban megtörtént volna.

⁶⁴ Az érseki és püspöki megbízatások időtartamára vonatkozóan ENGEL Pál (*Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, I–II, Bp., 1996) adatait használtam.

⁶⁵ OL, DI. 30700.

Harmadik vikáriussága nyilván kapcsolódott az előzőhöz. Az erre vonatkozó oklevélből világos, hogy ebben az esetben a káptalani testület adta a megbízást éppen a püspöki szék megüresedése miatt az ügyek intézésére. Ekkor tehát **erdélyi káptalani vikárius**. Az erdélyi püspököt, Demetert 1376. január 23-án nevezte ki a pápa a zágrábi püspökség élére, de még egy darabig ellátta hivatalát Erdélyben. Ezt bizonyítja, hogy még 1376. március 30-án oklevelet adott ott ki. Tótsolymosi János ezt követően kapta meg kinevezését, és nyilván azért esett rá a választás, mert ő volt a püspök vikáriusa korábban is. Pontosán 1376. május 5-én, azon a napon, amikor Tótsolymosi mint káptalani vikárius állított ki oklevelet, kelteződött a pápa kinevezési okirata Demeter utódja, Goblin számára. Egy 1377. augusztus 23-án kelt oklevél szerint már ismét egy László nevű személy az erdélyi püspök vikáriusa,⁶⁶ ezért Tótsolymosi János második vikáriussága 1371-től 1376-ig tartott, ezt pedig folyamatosan követte a harmadik 1376-tól 1377-ig.

A negyedik periódusban ismét Demeter vikáriusa, aki már az esztergomi érseki székben ül. Tehát Tótsolymosi János ismét **esztergomi érseki vikárius**. Mivel Demeter 1378. augusztus 16-tól töltötte be hivatalát, feltételezhető, hogy nem sokkal saját kinevezése után maga mellé vette korábbi helynökét. Csak 1383-ig vannak okleveles adatok Tótsolymosi vikáriusságáról. De mivel Demeter 1387. február 20-án bekövetkezett haláláig volt esztergomi érsek, és utódját, Kanizsai Jánost 1387. október 9-én helyezte át a pápa Egerből, nagyon valószínű, hogy ebben az időszakban Tótsolymosi maradt az érseki vikárius. Az új vikáriusról, Jakabról 1388. augusztus 31-től van adatunk.⁶⁷ Tehát Tótsolymosi János negyedik vikáriussága legfeljebb 1388 augusztusáig tartott, de sokkal valószínűbb, hogy megbízatása kevéssel Kanizsai János hivatalának átvétele után megszűnt. Ezért nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy negyedik vikáriusi megbízatása 1378-tól 1387 végéig tartott.

Fontos észrevennünk, hogy míg első esztergomi vikáriussága alatt a „vicarius in spiritualibus et temporalibus generalis”, a második esztergomi vikáriussága alatt, azaz a negyedik periódusban a „vicarius in spiritualibus generalis” címet használta. Bár több oklevélben csak egyszerűen „vicarius”-ként van említve, a titulusok közötti eltérés egyértelműen a tisztség hivatalos megnevezésének különbözőségéből adódott.

10. Mikor készült I. Lajos király életiratának előszava?

Tótsolymosi Jánosnak az előszóban olvasható „vicarius Strigoniensis in spiritualibus generalis” címét a szakirodalomban olvasható nyolc fordítás közel azonosan adja vissza. Kumorovitz fordításában például: „lelkiekben esztergomi általános helytartó”. Az eredeti jelentéshez a legközelebbi változat szerintem Dékánié: „a lelkiügyekben esztergomi általános helytartó”.

⁶⁶ OL, Dl. 65390.

⁶⁷ OL, Dl. 29728.

Tótsolymosi 1363 és 1367 közötti vikáriusi címe, a „vicarius in spiritualibus et temporalibus generalis” Dékáni fordítása szerint: „a lelkiekben és anyagiakban általános helytartó”.⁶⁸ A spirituális és a temporális: a szellemi és a gyakorlati, az egyházi és a világi, az égi és a földi, az örök és a mulandó ügyek egymás mellé állítása azt jelenti, hogy a vikárius mindkét szférában helyettesíthette az érseket.

Az előszóban olvasható vikáriusi címben a „temporalis” hiányát nagyon lényegesnek tartom, ennek fontos korjelző értéke van! Ennek alapján ugyanis kizárható, hogy a fennmaradt előszó egy, még az 1360-as években készült első rész tartozéka lenne, amit pedig a szakirodalom általában feltételez.

A vikáriusi cím alapján tehát az előszó legkorábban 1378-ban készülhetett. De az előszó szövege erősen valószínűsíti, hogy csak I. Lajos király 1382. szeptember 10-én bekövetkezett halála után készült el, hiszen a szövegben explicite megfogalmazott egyik cél az író által személyesen is ismert király emlékének megőrzése az utókor számára. Semmiképp nem készülhetett viszont 1388. augusztus 31-e után, mert ekkor Tótsolymosi már nem használhatta volna jelen időben a vikáriusi címet, sőt, mint azt a fentiekben megindokoltam, a címet valószínűleg csak 1387 végéig viselte.

Másrészt viszont az életirat 52. fejezetében, amely bizonyosan Tótsolymosi eredeti szavait tartotta fenn, azt olvassuk I. Lajos lányáról, Máriáról és férjéről, Zsigmondról, hogy „most a királyi trónra magasztalva ők ketten uralkodnak”. Mint ahogyan Pór Antal már 1893-ban felhívta rá a figyelmet, ez korhatározó adat a fejezet írásának idejére vonatkozóan. Ezt írja: „Zsigmondot 1387. március 31-én koronázták meg, Mária királynő ugyanazon évi júniusban szabadult meg Novigrádból: ez utóbbi időszak előtt nem írhatta meg, nem fejezhette be Küküllői János krónikáját.”⁶⁹ Valóban, Mária kiszabadulásának időpontja 1387. június 4-e, tehát a teljes mű befejezésére ezután került sor. Mivel pedig az előszóban a szerző beszámol a mű négy fő részre történő beosztásáról és a fejezetekről, ezért az előszó végleges formáját csak a mű elkészülte után nyerhette el. Ezért az életirat befejezésének ideje szükségszerűen 1387. június 4-e és 1388. augusztus 31-e közé esik. A munka legvalószínűbben 1387 második felében készült el.

A fenti datálást megerősíti, hogy a 30. fejezetben említett oroszországi bánok közül Bebek Imre 1383–1385-ig, őtána Kaplai János (harmadszor) 1386-ban viselte a tisztséget. Bár 1387-ben II. Ulászló lengyel király elfoglalta a területet, Tótsolymosi még azt írja, hogy a bánok megőrizték a Szent Korona fennhatósága alatt.

Az előszóból érzékelhető, hogy Tótsolymosi nagylélegzetű életiratot készített. De vajon mikor foghatott hozzá a történeti mű megírásához?

Amint a tanulmány bevezetésében említettem, álláspontom szerint a munka nem eredeti alakjában maradt ránk, a fennmaradt szöveg azonban Tótsolymosi eredeti művéből lett kivonatolva, és szövegrészeinek informatív részei az eredetiből származnak. Így például a 7. fejezetnek az 1345. év eseményeit tárgyaló, I. Lajosra vonatkozó mondata is: „Elindult tehát egy nagy létszámú hadsereg élén más részek uraival – köztük jelesül a

⁶⁸ DÉKÁNI, 10. jegyzetben i. m., 27. 2. lábjegezet.

⁶⁹ PÓR Antal, *János, küküllői főesperes, Nagy Lajos király történetírója (1349–1397)*, II, Századok, 27(1893), 97–106. Az idézet: 105.

kiváló és nagyhatalmú főúrral, István bosnyák bánnal együtt, *akinek gyönyörű leányát, Erzsébet úrnőt, a mostani királynét később a házasságban élete társául vette* –, hogy visszaszerezze és visszafoglalja Horvátországot.” Nézzük meg a latin eredetit is: „[...] cum exercitu copioso et principibus aliarum partium specialiter cum magnifico et potente principe Stephano bano Boznenci, cuius preclaram filiam dominam Elizabeth nunc reginam postea duxit matrimonialiter in consortem, pro obtinendo et expugnando eodem regno Croacie processit.”

Az Erzsébetre vonatkozó megállapítás csak Thuróczy krónikájában olvasható, az idézetben a dőlt betűvel szedett szövegrészt nyilvánvalóan annak anakronisztikussága miatt Andreas Hess kihagyta, s ezért a Hess nyomtatványát másoló Dubnici-kódexbe sem került bele.

Erre a szövegrészre vonatkozóan Dékány Kálmán 1906-ban a következő észrevételt tette: „Érdekes a »mostani királyné« kifejezés, melyből következtetni lehet arra, hogy írónk művének ezt a részét még Erzsébet királyné életében írta, míg később az LII. fejezete már annak megöletése után készült, mert Mária és Zsigmond együttes uralkodásáról emlékezik meg.”⁷⁰

Vizsgáljuk meg közelebbről a „mostani királyné” kifejezést!

A „regina” egyaránt jelent ’királyné’-t és ’királynő’-t. Természetesnek tűnne, ha Erzsébettel kapcsolatban csak a királyné értelmezést használnánk, hiszen férje, I. Lajos halála után néhány nappal leányukat, Máriát koronázták Magyarország királynőjévé, és Erzsébet hivatalosan, „közjogi értelemben” sohasem volt Magyarország királynője.

Azonban Mária a koronázáskor 11–12 éves volt, és gyakorlatilag anyja uralkodott helyette; a királyi tanácsban Erzsébet elnökölt. A hivatalos dokumentumokban mindketten a „regina” címet viselték, és még a formálisan Mária nevében kelt oklevelekben is szerepelt, hogy döntését anyja hozzájárulásával hozta meg. Ezen túlmenően Erzsébet saját nevében is adott ki okleveleket, s az intézkedéseire történt válaszokban is „felséges Erzsébet, Isten kegyelméből Magyar-, Horvát- és Lengyelország királynője” címmel illették. Gyakorlatilag tehát Erzsébet volt a királynő egészen addig, míg leányával együtt le nem mondott a trónról 1385 utolsó napjaiban a szerencsétlen sorsú II. Károly javára. Ezért a kérdéses idézet írásának idejéül nemcsak az I. Lajos halála előtti időszak jön szóba, amikor Erzsébet királyné volt, hanem a halála utáni évek is, amikor Erzsébet királynőnek tekintette magát.

Kérdés, vajon a szöveg melyik időszakban készült.

Tegyük fel először, hogy I. Lajos még élt a szövegrész megfogalmazásakor. Ebben az esetben a „mostani királyné” és az „akit később a házasságban élete társául vett” azonos jelentésűek, az utóbbi hosszú kifejezésnek semmilyen kiegészítő jelentése nincs, felesleges, így alkalmazása értelmetlen. Ha azonban a szöveg I. Lajos halála után íródott, akkor a második kifejezés használata indokolt, hiszen egyáltalán nem szükségszerű, hogy a király halála után özvegye uralkodjon. Ebben az esetben a két kifejezésnek világosan elkülöníthető tartalma van: az első közli, hogy jelenleg Erzsébet uralkodik, a második

⁷⁰ DÉKÁNY, 10. jegyzetben *i. m.*, 112. 4. lábjegyzet.

pedig, hogy korábban I. Lajos felesége volt. A fenti gondolatmenet szerint ez a szövegrész tehát I. Lajos halála, 1382 szeptembere és Erzsébet lemondása, azaz 1385 vége közötti időben készült, vagyis Tótsolymosi János ebben az időszakban már elkezdte műve írását.

Másfelől vizsgáljuk meg Tótsolymosi János vikáriusi tevékenységét. Azt találjuk, hogy 1383-ig nagyon aktív: az 1382 áprilisa és 1383 vége közötti időből 13 oklevelet ismerek, amely jogi tevékenységét bizonyítja. Viszont a következő hat évből egyetlen ilyen oklevél sem ismeretes a számomra! Ezeknek az adatoknak az alapján arra következtetek, hogy Tótsolymosi 1384-ben kezdte el az életrajz megírását.

Az előbbieken tárgyalt kronológiai érvek figyelembevételével, konklúzióm szerint a mű tehát 1384 és 1387 között készült, bizonyára a szerző esztergomi kúriájában.

S ezen a ponton kell megemlékezni az életrajz utószaváról, amely – meglepő módon – a fennmaradt szöveg közepe táján olvasható, a szakirodalomban szokásos fejezetbeosztás szerint a 25. fejezet végén. Ezek a szavak, amelyeket a szerző bizonyára műve bejezéséül szánt, világosan utalnak arra, hogy az egész mű egyszerre, I. Lajos halála után nyert megfogalmazást, s egyúttal az életrajz megírásának fentebb meghatározott időintervallumát támasztják alá: „Nem tagadom, hogy az események sorát nem tudtam egészen pontosan és világosan, évekre és napokra lebontva előadni, mivel az időbeli távolság megakadályozott benne; egyes dolgokat ugyanis én magam személyesen tapasztaltam, másokról más, hitelt érdemlő emberektől értesültem, akiknek volt ismeretük róluk. Így bocsáttassék meg nekem, aki tisztességgel mentegetőzöm, hogy megelégedtem az eseménysor puszta elbeszélésével. A többi eset megírását és előadását átengedem azoknak, akik a király szerencsés és szerencsétlen kimenetelű dolgairól többet tudnak írni vagy elmondani, mint ami itt írva van.”

11. Befejezés

A 14. században bizonyára igen kevesen foglalkoztak világi történetírással Magyarországon. Közülük Tótsolymosi János az egyetlen magyar, akit név szerint ismerünk. Ennek ellenére az ismert oklevelek közül egyetlenegy sem tartalmaz utalást arra, hogy Tótsolymosi János megírta volna I. Lajos király életrajzát, amiről pedig a fennmaradt előszó alapján teljesen biztos tudomásunk van. Így alig csodálkozhatunk azon, hogy történetírói tevékenységének esetleges más darabjairól sem találunk közvetlen utalást a fennmaradt oklevelek szövegében.

Pedig egyáltalán nem példa nélküli álló, hogy középkori történetírók, amellet, hogy megírták népük, országuk vagy esetleg a világ történetét, készítettek történeti művet saját korszakuk uralkodóiról vagy pápáiról is. Legkézenfekvőbb példaként éppen az előszóvak forrásainak vizsgálatánál említett Guillelmus de Nangis vagy Joannes Parisiensis nevét említhetem. Az előbbi általános *Chronicon*-ja mellett megírta IX. Lajos (1226–1270) és III. Fülöp (1270–1285) francia uralkodók gestáját, az utóbbi általános *Memo-*

*riale historiarum*ában külön, jelentős terjedelemben megírta az V. Kelemen (1305–1314) és a XXII. János (1316–1334) pápák idejében történtek krónikáját.

Felvethető a kérdés, hogy mi a haszna, ha rendelkezünk a Képes Krónika összeállítójának személyére vonatkozó hipotézissel. Ha az illetőről semmit sem tudnánk, akkor a neve csak „a Képes Krónika összeállítója” meghatározást helyettesítené. De Tótsolymosi Jánosról meglehetősen sokat tudunk, különösen ahhoz képest, hogy kismemesi származású személyről van szó. Mint láttuk, meglehetősen részletességgel felrajzolható életpályája. A család birtokügyeiről számos oklevél jutott korunkra, általa kiállított jó néhány oklevél is fennmaradt; kézírását, pecsétjét is ismerjük. A személyéhez és a családjához kapcsolódó oklevelek vizsgálatával, az azokban említett személy- és helynevek más oklevélbeli előfordulásainak a feltárásával feltehetően még sok részlet kideríthető Tótsolymosi János pályafutásával kapcsolatban.

Ismert történeti munkájának forráshasználatából képzettsége, műveltsége felől is tájékozódhatunk. Ebbe a keretbe helyezve a Képes Krónika összeállítását, ez további vizsgálatokat tesz lehetővé. Az alábbiakban pár példával illusztrálom, hogy a hipotézis milyen adalékokat nyújthat egyfelől a krónikaszcöveg, másfelől bizonyos oklevélszcövegek magyarázatához, amelyek végeredményben az összeállító személyére vonatkozó feltevésünket támasztják alá.

Gyakran éppen kis tévedések tesznek lehetővé fontos következtetéseket. Ezért figyelemre méltó az a hiba, amelyet a Képes Krónika összeállítója Petrus Comestor szövegének másolásakor vétett. Comestor Josephusra hivatkozva azt írja, hogy Jáfet fiai az északi vidéket tartották birtokukban, a kilikiai és szíriai Taurus és Amanus hegységtől egészen a Tanais folyóig: „Filii Japhet tenerunt septentrionalem regionem, a Tauro et Amano montibus Ciliciae et Syriae, usque ad fluvium Tanaim.” A Képes Krónika írója – azon kívül, hogy a tenerunt helyett possederunt-ot írt – még egy változtatást tett: „Ciliciae” helyett „Sycilie” került a szövegbe.

Ezt a hibát nemcsak a véletlennek tudhatjuk be. Mályusz Elemér 1966-os tanulmányában írta le azóta többször idézett megjegyzését, hogy ez a hiba „az Anjou-kori Magyarország nápolyi tájékozódásának jeléül fogható fel”. Vegyük figyelembe, hogy a nápolyi királyságot abban az időben szicíliai királyságnak hívták. Így említi maga I. Lajos király is például akkor, amikor Tótsolymosi János számára Visegrádon 1365. december 30-án egy birtokügyben oklevelet állít ki, s ebben érdemeit elősorolva megemlékezik arról, mikor a királyt elkísérte második nápolyi hadjáratára: „in regno nostro Sicilie sequendo vestigia nostre maiestatis cum omni promptitudine in officio notarie desudans”, azaz „a mi szicíliai királyságunkban felségünket követve a jegyzői hivatalban odaadón fáradozott”.⁷¹ Megjegyzem, hogy az I. Lajos-életirat fennmaradt szövegében hatszor fordul elő Szcília neve – Kilikia persze egyszer sem. Talán nem alap nélkül vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a távoli Kilikia neve ismeretlenül csengett Tótsolymosi János fülének, szemben a nápolyi hadjáratban részt vett jegyző számára nagyon is sokat mondó Szcília helynével.

⁷¹ OL. DI. 74827. Az oklevél idézett részletének kutatástörténetét a 2. függelékben adom közre.

S ezáltal sokkal érthetőbbé válik az is, hogy miért adott a krónikaszerkesztő új etimológiát Sicambria nevére; amiképp erről Eckhardt Sándor vélekedését idéztem, a Siccan hegyéből történő eredeztetés háttérében Sicania, azaz Szicília neve húzódhat meg.

Egy másik példa. Feltételezve, hogy Tótsolymosi János írta a Képes Krónika előszavát és így tőle származik a trójai történetre vonatkozó beszúrás is, sokkal érthetőbbé válik egy 1350. október 30-án kelt, Lackfi István birtokadományozása ügyében készült királyi oklevél egy meglepő fordulata. Az oklevélben, amelyet I. Lajos király második itáliai hadjáratáról Budára történt hazaérkezése után mindössze öt nappal adott ki, s amelyet minden bizonnyal Tótsolymosi János fogalmazott meg – szó szerint idéz is az életírat 14. és 15. fejezeteiben –, meglehetősen szokatlanul hangzó dicséretet olvashatunk Lackfi hősiességéről: „Ez a küzdelem még a bátor trójaiaknál is megérdemelt dicséretet kapott volna!”⁷² Kétségtelenül a történelem, s ezen belül a trójaiak iránt az átlagosnál sokkal mélyebben érdeklődő „notarius” szavai ezek. S aki, hipotézisem szerint, néhány év múlva hozzáfog a magyarok történetének összeállításához, amelynek előszavában a franciák és a trójaiak iránti különleges érdeklődésének jeleként nem mulasztja el megemlíteni, hogy „A franciákat egy bizonyos Francióról, Parisz fiáról hívják így; Parisz pedig Priamusznak, Trója első királyának a fia volt.”

Noha a királyi káptalannal elég sok dolgot foglalkozott az elmúlt száz évben, a magyar diplomatika mindmáig adós Tótsolymosi János I. Lajos királytól kapott, „capellanus noster specialis”, azaz „a mi speciális káplánunk” titulusának pontos jelentéstartalma meghatározásával. 1906-ban Dékány Kálmán a király mellett betöltött lelképásztori funkcióként,⁷³ 1934-ben Fekete Nagy Antal a király állandó kísérőjeként és belső embereként értelmezte.⁷⁴ 1963-ban Kumorovitz L. Bernát megkülönböztette a „capellanus”-okat a király udvarában tartózkodó „clericus”-októl, s megemlítette, hogy a királyi kápolna tagjai között egyesek a király speciális, mások csak egyszerű káplánjai voltak.⁷⁵ 1968-ban Bónis György Tótsolymosi János pályájának rendkívül elnagyolt ismertetése kapcsán ezt írta: „1363. [...] -től kezdve Lajos haláláig notarius secretarius, a király speciális káplánja.”⁷⁶ 1981-ben Kumorovitz világosan kimutatta, hogy Tótsolymosi az itáliai hadjárat idején volt „notarius secretarius”, tehát a két funkció Bónis által implicite feltételezett összekapcsolása alaptalan. Kumorovitz egyébként fontos eredményeket tartalmazó tanulmányában Tótsolymosi speciális káplánosságával kapcsolatban nem találunk konkrétumot.⁷⁷

⁷² A latin eredeti: „...quod quidem prelium etiam apud Troyanos fortissimos potuisset decentissime commendari.” Idézi: MÁLYUSZ, 37. jegyzetben *i. m.*, 70–71.

⁷³ DÉKÁNY, 10. jegyzetben *i. m.*, 27.

⁷⁴ FEKETE NAGY, 60. jegyzetben *i. m.*, 122.

⁷⁵ KUMOROVITZ L. Bernát, *A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez*. Tanulmányok Budapest múltjából, 15(1963), 109–151, 124.

⁷⁶ BÓNIS György, *A capella regia és a pécsi egyetemalapítás = A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367–1967*. Pécs, 1968, 21–26, 25. Azonos szöveg: BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971, 38.

⁷⁷ KUMOROVITZ, 61. jegyzetben *i. m.*

Tekintettel arra, hogy a királyi kápolna egyéb funkciói mellett a királyi levéltár őrsénének a feladatát is ellátta – s ez a funkciója még a 14. század hetvenes éveiben megszűnő hiteleshelyi tevékenységét követően is megmaradt⁷⁸ –, feltételezésem szerint Tótsolymosi speciális káplánsága összefügghet vagy általában a királyi levéltárral kapcsolatos, vagy közvetlenül történetírói működésével.

S szintén kérdéses, hogy pontosan mely múltbeli és jelenbeli szolgálatok alapján érdemelte ki azokat a dicsérő szavakat, amelyek egy 1364-ben kiállított oklevélben olvashatók,⁷⁹ s amelyekben kancelláriai tevékenységén kívül más, közvetlenül a királynak tett szolgálatokra is utalás történik. Nem kizárt, hogy a válaszok összefüggnek Tótsolymosi történetírói tevékenységével, és a jövőbeli kutatások eredményeképpen remélhető, hogy nemcsak a végrendeletében az esztergomi egyházra hagyományozott kiváló könyvek említése marad az egyetlen közvetett utalás történetírói működésére.

De Tótsolymosi János személyétől függetlenül, azzal, hogy rámutattunk 14. századi történeti irodalmunk két, mindeddig teljesen függetlenül kezelt darabjának hasonlóságaira, egy lépést tettünk a nemzeti történelmünk alapvető forrásaival kapcsolatos számos, még megválaszolatlan kérdés megoldása felé.

Függelék

1. Tótsolymosi János névalakjának és a „kiküllői” alak használatának az indoklása

Írónk a rendelkezésünkre álló oklevelek döntő többségében „Johannes” névvel és egyházi címeivel azonosítja magát. Csak a korai adatok között találkozhatunk a Johannes Touth alakkal (1344-ben) és a Johannes Selmus alakkal (1351-ben). Mivel 1355-től haláláig, mintegy négy évtizeden át töltötte be a kiküllői főesperességet, ezt a címét az oklevelekben mindig megjelölte, több tisztség megjelölése esetén pedig mindig elsőként. Ezért érthető, hogy az utókor és a szakirodalom is ezt használta azonosítására, ezért írták „Küküllői János”-nak. De mivel ez egyházi funkciójának helyét és nem családjának nevét vagy származási helyét jelöli, ezért ennek vezetéknevként való használatát kerüendőnek tartom. Azokban az esetekben, amikor egy oklevél Jánossal vagy testvérével kapcsolatban apjukat is említi, akkor ezt „... filius Nicolai dicti Aprod de Solmus” vagy „... de Tot-Solmus” alakban teszi. Ezért vált szokásossá a szakirodalomban a Tótsolymosi Apród János elnevezés. Mivel az „Aprod” melléknév mindig csak az apjára vonatkozik, ezért véleményem szerint helytelen ennek János nevében történő használata. Mivel a családnak a király által adományozott birtoka volt Solmus, ezért a „Tót-solymosi” vagy egyszerűsítetten „Tótsolymosi” vezetéknevet tartom indokoltnak, és így is hivatkozom rá.

⁷⁸ KUMOROVITZ, 75. jegyzetben *i. m.*, 126–127.

⁷⁹ OL, Dl. 5179, kiállítási dátuma 1364. január 25. Ezt az oklevelet a kispécsétes kancellária az esztergomi érsek javaslata alapján állította ki. Egy hasonló szövegű oklevelet, amely nagypécséttel van ellátva, 1364. február 1-jei dátummal a királyi kancellária állított ki, ez utóbbi jelzete: OL, Dl. 5180.

Magyarázatot kell adnom a Kiküllő helynév írásmódjára vonatkozóan is. Maga a név eredete kiterjedt nyelvészeti vizsgálódás tárgya.⁸⁰ A 19. században a helységet és a megyét is „Küküllő”-nek írták, és a Pór Antal nyelvérzéke szerinti „küküllei” forma vált általánossá Tótsolymosi Jánossal kapcsolatban. Ez olyan mélyen gyökeret vert, hogy magát a nevet az elmúlt száz évben mindenki Küküllei Jánosnak írta. A nyilván jó nyelvérzékű és bátor Daróczy Zoltán volt az első 1913-ban, és hosszú ideig az egyetlen, aki – helyesen – Jánost küküllői főesperesnek nevezte, és még helyesebben ezt nem vezetékneveként használta.⁸¹ Az elmúlt évtizedekben már előfordult, hogy Jánost mint küküllői főesperest említették (Mályusz Elemér, Kumorovitz L. Bernát), azonban személynévként mindig a helynév utolsó magánhangzóját indokolatlanul megváltoztató Küküllei János alakot használták.

Noha az 1252 és 1344 közötti időből fennmaradt adatokban főleg u betű jelöli az első szótag magánhangzóját,⁸² de a Tótsolymosi Jánost említő szinte minden oklevélben Kykullew alakot találunk. Ennek alapján véleményem szerint a helységnév kiejtése a 14. század második felében „Kiküllő” volt, és Pór Antal színrelépése előtt helyesen így is említette a történeti irodalom: 1884-ben Mátyás Flórián a Dubnici-kódex leírásában a „Johannis archidiaconi de Kikullew” alakot használja.⁸³ 1887-ben Samuel Steiner is a „Johannes Archidiaconus de Kikullew” formában hivatkozik rá.⁸⁴ Ezért Tótsolymosi Jánost, a saját korabeli kiejtésnek megfelelően mint küküllői főesperest említem.

2. Az OL, Dl. 74827 jelzetű oklevél Tótsolymosi János személyére vonatkozó részletének kutatástörténete

1916

IVÁNYI Béla, *A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803*, Debrecen, 1916.

A Dl. 74827 oklevélre vonatkozóan lásd a 35. lapot a 86. szám alatt.

Idézi: „quibus ipse in nonnullis et longinquis terrarum distantis in partibus ultra marinis et specialiter in regno nostro Sicilie sequendo vestigia nostre maiestatis cum omni promptitudine in officio notarie desudans non parcendo laboribus nec persone studuit nobis complacere et se reddere erga nostram maiestatem gratiosum”.

Iványi az első, aki nyomtatásban közli az oklevélrészletet.

⁸⁰ MOÓR Elemér, *Küküllő*, Magyar Nyelv, 43(1947), 127–132; LIGETI Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Bp., 1986, 114, 536.

⁸¹ DARÓCZY Zoltán, *János küküllői főesperes és családja*, Turul, 31(1913), 138–139.

⁸² GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, III, Bp., 1987, 556–557.

⁸³ *Historiae Hungaricae fontes domestici*, III, ed. M. FLORIANUS, Bp., 1884, II.

⁸⁴ SAMUEL STEINER, *Excurs zur Biographie des Johannes Archidiaconus de Kikullew: Die Beziehungen Ludwigs I. von Ungarn zu Karl IV.*, Mittheilungen des Inst. für österreichische Geschichtsforschung, Innsbruck, 8(1887), 253–257.

1927

FEKETE NAGY Antal, *Apród János küküllei főesperes és családja történetéhez*, Turul, 41(1927), 19–22.

A Dl. 74827 oklevélre vonatkozóan lásd a 20. lapot a 8. szám alatt.

Idézi: „quibus ipse in nonnullis et lonquinqvis terrarum distanciis in partibus ultra marinis et specialiter in regno nostro Sicilie sequendo vestigia nostre maiestatis cum omni promptitudine in officio notarii desudans non parcendo laboribus nec persona studuit nobis complacere et se reddere erga nostram maiestatem gratiosum”.

Fekete Nagy lábjegyzete: „Iványi több helyen téves regesztáját összevettem a Máriássy család márkusfalvi levéltárának a Nemzeti Múzeumban lévő elenchusával.”

Fekete Nagy elsőként állapítja meg az oklevél alapján a 21. lapon: „Lajos király tanúbizonyossága révén biztos adatot kapunk János főesperes olaszországi útjáról”.

1934

FEKETE NAGY Antal, *Küküllei János 1320–1394 = A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, IV, Bp., 1934, 112–125.

A Dl. 74827 oklevélre vonatkozóan lásd a 115. lapot, a 115. lapon a 15. sz. lábjegyzetet, a 120–121. lapokat és a 121. lapon a 41. sz. lábjegyzetet.

A 115. lap 15. számú lábjegyzetében idézi: „in nonnullis et lonquinqvis terrarum distanciis in partibus ultra marinis et specialiter in regno nostro Sicilie sequendo vestigia nostre maiestatis cum omni promptitudine in officio notarii desudans”.

1960

TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Küküllei János és a Névtelen Minorita = Küküllei János és a Névtelen Minorita Krónikája*, Bp., 1960.

A Dl. 74827 oklevélre vonatkozóan lásd a 8. lapot.

Az oklevelet említi és a kérdéses részlet magyar nyelvű fordítását közli: „...egynémely távoli, tengerentúli területen és kiváltképpen a mi szicíliai királyságunkban felséges személyünket követve odaadóan fáradozott jegyzői tisztében”.

Elsőként közli nyomtatásban az oklevélrészlet magyar fordítását.

1971

BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971.

A Dl. 74827 oklevélre vonatkozóan lásd a 38. lapon az 53. sz. lábjegyzetet.

Az oklevelet említi és rövid tartalmi ismertetést ad.

Elsőként említi a szakirodalomban az Országos Levéltár jelzetét.

1981

KUMOROVITZ L. Bernát, *Tótsolymosi Apród János mester küküllői főesperes kancelláriai működése*, Levéltári Közlemények, 51–52(1980–1981), 5–29.

A Dl. 74827 oklevélre vonatkozóan lásd a 15. lapot, a 15. lapon a 38. és a 39. sz. lábjegyzeteket.

A 39. sz. lábjegyzetben idézi: „...in memoriam nostre celsitudinis revocantes fidelitates et multumoda servita magistri Johannis archidiaconi de Kykullew, vicarii Strigoniensis, capellani nostri dilecti et fidelis, quibus ipse in nonnullis et longinquis terrarum distantiis in partibus ultra marinis et specialiter in regno nostro Sicilie sequendo vestigia nostre maiestatis cum omni promptitudine in officio notarie desudans non parcendo laboribus, nec persone studuit nobis complacere et se reddere erga nostram maiestatem gratiosum...”

A 15. lapon magyar nyelvű fordítást közöl: „Mi... emlékezetünkbe visszaidézve János mester kükküllői főesperesnek, esztergomi vikáriusnak, a mi kedvelt és hűséges káplánunknak sokféle szolgálatait, melyekkel egynémely tengerentúli földrészen, különösen pedig a mi Szicília-i királyságunkban felségünket követve a notaria-ban odaadóan fáradozott és személyét nem kímélve igyekezett tetszésünket elnyerni és magát felségünk előtt kedvelté tenni...”

Kumorovitz elsőként mutatja ki, hogy Tótsolymosi János I. Lajos király második nápolyi hadjáratában vett részt mint secretarius notarius.

„EZ SZOMORÚ GYÁSZHÍR MEGVITELÉRE”

Mindszenti Gábor emlékiratáról

1.1. Bevezetés

Mindszenti Gábor művét első megjelenése, 1837 óta kiemelt figyelem övezi a 16. századi történeti tárgyú munkák sorában; az egyik első magyar nyelvű, Szapolyai János halálát elbeszélő emlékirat magas művészi megformáltságával és forrásértékével egyaránt felkeltette a kutatók figyelmét. Mályusz Elemér egyik posztumusz megjelent tanulmánya¹ óta a mű eredetisége megkérdőjeleződött. A hamisítás vádja kizárólag azon alapszik, hogy mindössze egyetlen kéziratot másolata lelhető fel,² melyet Kemény József, az irat első nyilvánosságra hozója készített. Kemény több középkori oklevelet és egy kuruc kori verset³ is hamisított, a gyanú tehát, tekintettel a hiányzó eredetire, korántsem alaptalan.⁴ E dolgozat célja Mindszenti iratának irodalmi műként való megközelítése, kiegészítve a mű történeti aspektusát részletesen vizsgáló kutatók által alkotott képet.

A filológiai és a történeti információk rövid számbavétele és kiegészítése után az emlékiratot szöveggként szemlélve elemzem, különös tekintettel annak szerkesztésmódjára.

1.2. A Kemény-féle kézirat és a nyomtatott kiadások összevetése

A Kemény-féle kézirat és az öt nyomtatott kiadás⁵ összehasonlítása mindaddig nem történt meg, részben azért, mert a másolatot időről időre lappangónak gondolták. Kemény József első kiadása, amely az összes későbbi forrása, saját kéziratot másolatán alapszik; a modernebb újraközlések változtatásai kizárólag ortográfiai jellegűek, így az összes hibát átörökítik. A kézirat egyetlen, rövid leírását Eckhardt Sándor⁶ adta; Mályusz Elemér pedig megállt a hamisítás tényének megállapításánál.

¹ MÁLYUSZ Elemér, *Kemény József „könyvhamisításai”*, MKsz. 1993, 192–197.

² A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában, Mss. KJ. 141. jelzettel.

³ Leleplezését lásd TOLNAI Vilmos, *Szőke András*, EPhK, 1911, 300–302.

⁴ A kézirat filológiai kérdéseinek (még a hamisítás gyanújának felmerülése előtti) összefoglalását lásd BESSENYEI József, *Mindszenti Gábor naplójának forrásértéke*. Történelmi Szemle. 1978, 570–588.

⁵ *Erdélyország történeti tára*, I. kiad., bev. KEMÉNY József, NAGYAJTAI KOVÁCS István, Kolozsvár, 1837; *MINDSZENTHI Gábor Naplója* (APOR Péter *Metamorphosis Transsylvaniae* című művéből készült válogatással együtt), kiad., bev. BALLÓ István, Bp., 1900; *Régi magyar próza*, szerk. KERECSENYI Dezső, Bp., 1942; *Erdély öröksége*, I, szerk. MAKKAI László, Bp., é. n.; *MINDSZENTHI Gábor Diáriuma öreg János király haláláról*, kiad., utószó MAKKAI László, Bp., 1977 (a műből való idézéshez ez utóbbi kiadást használok fel).

⁶ ECKHARDT Sándor, *Hol van Mindszenti Gábor naplója?*, EPhK, 1943, 74–75.

A kézirat és a nyomtatott kiadások közötti legfontosabb különbség, hogy Kemény kézírata másfél sornyival hosszabb. A nyomtatott kiadásokban a harmadik bekezdés egy szakasza a következőképpen szerepel: „[...] az király urunk ő felsége, mü kegyelmes urunk egyezéséből elhatározák: hogy Török Bálint uram és Petrovics Péter uram tüstént jó válogatott hadakkal, népekkal induljanak meg az vajda uramék ellen Erdélybe. Azonközben meghozák mind török császár mind pedig franczia király leveleit [...]”

A kéziratban ezzel szemben ez áll: „[...] az Királi Urunk eö Felsége mü Kegielmes Urunk edgiezeséből elhatározák, hogy Teöreök Bálint Uram, és Petrovith Peter Uram tüstén jo válogatott hadakkal népekkal induljanak megh az Wayda Uramék ellen Erdélyben. Azis végeztetett, hofi magha Király Urunk eo Felséghe mü kegielmes Urunk nem sokára indulna el Erdélybe. Azon küzben meg hozák mint Teöreök Cházár, mint penig Franczus Királi leveleit [...]”⁷

Láthatóan az „Erdélyben” szónál ugrott egy sort a szedő szeme. Fontos, hogy a Kemény-féle kéziratban a két szó („Erdélyben”, illetve „Erdélybe”) a hiányzó sorral elválasztva, egymás alatt, sor elején található, így bizonyosnak vehető, hogy a nyomtatvány ez alapján a kézirat alapján készült.

Fontos eltérés még, hogy a nyomtatott változatokban így kezdődik a napló: „1540-ben megértette volt még Budán való létiben...”, míg a kéziratban így: „1540. Megh értette volt még Budán való létiben...” Az irat tehát közelebb áll az évkönyvekhez; így egy hosszabb munka (esetleg kéziratgyűjtemény) részeként is felfogható, mint például a Verancsics-évkönyv, mely négy magyar nyelvű emlékiratot tartalmaz.⁸

Ezen kívül több, egyes szavakat érintő – akár az értelmezést is megzavaró – eltérés is észrevehető. Ilyen például a 11. bekezdésben: a nyomtatvány „megtekintvén némely híveinek kérését” része helyett a kéziratban „megtekintvén némely híveink kérését” áll; a 12. bekezdésben: a nyomtatvány „Miféle szél fúvalá tikegyelmeteket ide?” mondata helyett „Miféle szél fuv vala Thi kegyelmeteket ide?” szerepel a kéziratban; ugyanebben a bekezdésben: „Bocsássá bé tekegyelmed őket szegényeket” helyett „Bochássá csak bé The kegyelmed eöket szegénieket” és így tovább. Mindezek elég indokot szolgáltatnak a kézirat pontos újraközlésére.

A szöveg tagolása, mely bekezdésekkel történik, viszonylag pontosan követi a szöveg tartalmi váltásait; a felosztás csak a nagyobb tartalmi egységek határán lévő bekezdések, azaz a nagyobb helyszínváltások környékén bizonytalanodik el.⁹

Gyakoriak a kéziratban a helyesírási következetlenségek, melyeknek csak egy-egy nyoma található a nyomtatott kiadásokban. Az utólagos javítások, illetve a sűrűn előforduló betűkihagyások arra utalnak, hogy Kemény másolata sietve készülhetett.

⁷ Kiemelés tőlem – F. S.

⁸ 1504–1566. *Memoria rerum: A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta lett dolgok emlékezete*, s. a. r., jegyz., utószó BESSENYEI József, Bp., 1981.

⁹ A 7. és a 16. bekezdés rövidsége és tartalmi viszonyai miatt tekinthető problematikusnak.

1.3. Történelmi háttér¹⁰

Szapolyai fia, János Zsigmond hatalmának legitimálása a nagyváradi egyezmény után rendkívül fontos volt, hiszen a Szapolyai és II. Ferdinánd között létrejött egyezés gyakorlatilag János király fiának megfosztását jelentette volna választott magyar királyi címétől, atyjának főúri birtokaiért cserébe. A török és Fráter György szövetsége azonban meggátolta ezt, biztosítva a rendeknek a szabad királyválasztás jogát; ez természetesen a nagyváradi szerződés megszegését jelentette. (Mint az iratból kiderül, ezzel János király is vádolta Ferdinándot, éppen a határváratokat őrző nemesek magához édesgetése miatt.) Szapolyainak és családjának helyzete több szempontból is ingatag volt: a pápa a Habsburgok nyomására kiátkozta a törökkel kötött szövetsége miatt, Erdélyben várháborúk és párttűtések váltották egymást, ráadásul Ferdinánd kezében fontos ütőkártya volt az egyezés leleplezése a török szultán előtt. Ez hamarosan meg is történt; Szapolyainak nem kis erőfeszítés (és a Portára küldött adó) árán sikerült megbékítenie Szolimán szultánt.

Majláth István, a Ferdinándhoz pártoló főurak egyike pedig odáig ment, hogy János király halála után azzal vádolta Izabellát a török császárnál, hogy János Zsigmond nem is Szapolyai gyermeke. A török császár, miután Izabella a tanácsurak és a követ szeme láttára megszojtatta gyermekét, eloszlatta ezt a vádat. Ez még a gyalui egyezés előtt, nem sokkal a király halála után történt.¹¹ Az irat akár ekkor is készülhetett volna, ám a szerző említést sem tesz erről az eseményről, noha a történet szereplői jelen vannak művében; aligha hagyná megjegyzés nélkül a király Majláth felé tett megbocsátó gesztusát,¹² ha tudna újabb árulásáról a királynéval és gyermekével szemben. Abban az esetben, ha az irat eredeti, az eseményektől való időbeli távolság lehet az oka, hogy az 1541-es zürzavarnak nyoma sincsen az iratban.

1.4. Az irat keletkezési ideje¹³

Fráter Györggyel kapcsolatban Mindszenti a következőt írja: „Ezen embert is porból emelé ki királyunk öfelsége; adja isten, hogy meg ne csalatkozzék benne öfelsége, mert bizony eddiglen sokan csalták vala meg jámbor istenfélő urunkat öfelségét.”¹⁴

Ez a kijelentés arra utal, hogy az irat születésekor még nem vált ismertté a barát árulása, azaz nem került nyilvánosságra az 1549 szeptemberében Nyírbátorban megkötött új egyezés Fráter György és I. Ferdinánd között, melytől a barát (akinek kezében akkori-

¹⁰ A történelmi adatok terén a következő munkákra támaszkodtam: *Erdély története három kötetben*, I. főszerk. KÖPECZI Béla, szerk. MAKKAJ László, MÓCSY András, Bp., 1988; VERESS Endre, *Izabella királyné*, Bp., 1901; *Erdélyi országgyűlési emlékek*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1875–1898; illetve MAKKAJ László utószava (lásd MINDSZENTI 1977).

¹¹ VERESS, *i. m.*, 99.

¹² MINDSZENTI 1977, 18–19.

¹³ A mű datálásának kérdését Kruppa Tamás szíves szóbeli közlése alapján tárgyalom.

¹⁴ MINDSZENTI, *i. m.*, 14.

ban a tényleges hatalom összpontosult) Erdély Habsburg-kézre jutását remélte a törökkel, Izabella királynéval és a gyermek János Zsigmonddal szemben. Az alku ismertté válásának idejét Bethlen Farkas históriája¹⁵ az 1550 februárjában lezajlott kolozsvári országgyűlés utánra teszi. Ezen a gyűlésen a barát hívei az egyezségről tárgyaltak; egy Izabellához hű főúr, Petrovics Péter azonban kevéssel a gyűlés után tájékoztatta a királynét a cselszövéstről. Ebben a helyzetben érthető a legitimációs szándék, hiszen János Zsigmond és anyja sorsa soha nem volt kétségesebb, mint ebben az időszakban. Az 1541-es gyalui egyezség ugyanis egészen a nyírbátoriig tisztázta a királyné és a gyermek helyzetét: a török elismeri (Ferdinánddal és a váradi egyezményvel szemben) a gyermek János Zsigmondot magyar királynak, akinek nagykorúságáig a szultán „védelme alatt” marad Buda, viszont Erdélyben Izabella és gyermeke az úr. Noha egyezkedések, pártharcok és várháború közepette éltek, a magyar királyi család helyzetének viszonylagos nyugalma egészen 1550 tavaszáig tartott; ekkor lett tehát időszerű az özvegy és a gyermek pozíciójának kérdése, így az iratnak 1550 tavasza előtt kellett keletkeznie. Nem sokkal később, 1551-ben Fráter György Izabellát és gyermekét Lengyelországba (Zsigmond lengyel királyhoz, Izabella atyjához) kényszeríti, az árulás tehát, amitől Mindszenti még csak tart, beteljesedik. (A datálás támpontjának kiválasztását az indokolja, hogy az idézett az egyetlen jelen időre vonatkozó mondat az iratban.)

1.5. Az eredetiség kérdése

Az emlékirat felemás jellemzőket mutat: a filológiai kérdések körül sok a bizonytalanság, az irat tartalmát és szókészletét illető vizsgálódások azonban eredeti műre utalnak. A kétségekre a Mindszenti-mű és Kemény egyetlen ismert szépirodalmi tárgy hamisításának összevetése ad választ. Ha Mindszenti műve hamisítvány lenne, kétségtelenül nem pusztán nagy korismeretről tanúskodna, hanem olyan kiemelkedő irodalmi képességekről és leginkább a Budán játszódó eseményeket illetően bonyolult, ám az általunk ismert adatokkal összhangban álló szerkesztésről is, mely első kiadójáról aligha tétélezhető fel. A bonyolult szimbólumrendszer használata, a jósjelek alkalmazása és az erőteljes tömörség még ennél is kevésbé, mivel Kemény másik hamisítása a 17. századétól elütő szóhasználat mellett szerkesztésmódja miatt is könnyen leleplezhető (Tolnai Vilmos meggyőző érvelése szintén e két évrre épít). Ugyanakkor viszont Mindszenti iratának szókészletbeli korhűségét Bessenyei vizsgálatai már igazolták, s a következő elemzés szerint szerkesztésmódja is a munka eredetiségét támasztja alá. A mű tehát a 16. századi történetírás egyik irodalmilag igen értékes, átgondolt koncepciójú darabja. Szerzőjéről annyi állítható, hogy kétségkívül írói tapasztalattal rendelkező, művelt ember lehetett; a Pesti Gáborral való azonosság,¹⁶ noha sok kérdésre magyarázatot adna, adatok híján további megerősítésre szorul.

¹⁵ BETHLEN Farkas, *Erdély története, II, A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571)*, ford. BODOR András, jegyz. KRUPPA Tamás, szerk. JANKOVICS József, Bp., Enciklopédia Kiadó, 2002.

¹⁶ ACSÁDY Ignác, *Verancsics Antal és Szerémi György*, ITK, 1894, 1–59.

Az irat szerzője a király életének felhasználásával önálló, fikciós szerkezetű művet alkotott, az események sorrendjének átrendezése, a jelképhasználat és egyéb szerkesztési technikák segítségével, melyek között a kihagyás tekinthető a legelemibb eljárásnak. Az alapján, hogy az események – noha a történet első harmadában, mint látni fogjuk, átszerkesztett sorrendűek – nincsenek feloldhatatlan ellentmondásban a történeti forrásokkal, az irat eredetiségét bizonyítottan tartom.

2.1. A szöveg szerkesztésmódjának elemzése¹⁷

A 16–17. századi önéletírás a műfaji problémák egész sorát veti fel. Mindszenti műve sem kivétel, noha kétségtelenül az emlékirathoz áll legközelebb, mivel nem az elbeszélő énje, hanem egy megtörtént esemény elbeszélése áll a középpontban. Mint látható lesz, az elbeszélő a mű drámai íve érdekében megváltoztatja az események sorrendjét; olyan szimbólumrendszert és szerkesztésmódot alkalmazva, mely túlmutat az emlékirat műfaji keretein. A műfaji sajátosságok részletes leírásához, azaz Mindszenti iratának irodalmi műként való vizsgálatához a történetmondás szerkezetének elemzésére és a cselekmény történelmi adatokkal való összevetésére van szükség.

Mindszenti műve három fő szerkezeti egységből áll, melyek jól elkülöníthetők egymástól: a történet a királyi Budán, Tordán és Szászsebesen történt eseményeket írja le. E nagyobb egységeket nevezem szakaszoknak, melyek bekezdésekből tevődnek össze.

Az alábbiakban alkalmazott narratológiai elmélet szerint négyféle elbeszéléstípus¹⁸ különböztethető meg az elbeszélésben, melyek segítenek a bekezdések, illetve a szakaszok leírásában: az *ellipszis*, a *leíró szünet*, a *kivonatos elbeszélés* és a *jelenet*. Az ellipszisek a történet menetében bekövetkező kisebb, változó hosszúságú ugrásokat, kihagyásokat jelentik; ezek jelöltek és jelöletlenek egyaránt lehetnek. Fontos jellemzőjük még, hogy kisebb-nagyobb szerkezeti egységek közé ékelődve jelennek meg. A leíró szünet a cselekmény menetét megszakító leírás: nincs cselekményideje, mivel azon kívül helyezkedik el, feladata a helyszínek vagy a szereplők jellemzése. Ez a típus a regényszerű elbeszélésmódra jellemző, a Mindszenti-műben mindössze egy-két helyen figyelhető meg s sohasem önállóan (mint például nyolcadik bekezdésben, ahol a francia követ megjelenése kapcsán elemzi a külpolitikai helyzetet), így ez a kategória a mű elemzésében nem használható fel. A kivonatos elbeszélés, mely a hosszabb eseményeket röviden összegezve meséli el, gyorsítja a cselekményidőt. A jelenet az egyes, rövidebb epizódok részletező, gyakran bevezetéssel is ellátott elmondását jelenti; fontos jellemzője, hogy a szereplők gyakran megszólalnak. A négyféle narrációtípus tulajdonságai jellemzőek az adott elbeszélésre, mivel gyakran figyelhető meg köztük keveredés. A bekezdések leírása

¹⁷ Az alábbi gondolatmenetben jelentős mértékben támaszkodtam Gérard GENETTE *Az elbeszélő diskurzus* című munkájára (ford. LOVAS Edit, SEPHEGI Boldizsár = *Az irodalom elméletei*, I, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1996, 61–98).

¹⁸ Az „elbeszélés” kifejezést elemzésemben általános, narratológiai értelemben véve használom, mely szerint történetmondást jelent.

alaptulajdonságok (a cselekmény helye, ideje, szereplői) szerint történik, melyek egy-szerre történő változásai a szerkezeti egységek határát jelzik. Fontos paraméter a terjedelem, hiszen ez áruklodik a cselekményidő és a szöveg időráfordításának arányairól.

A módszer alkalmazását a fentieken túl az időviszonyok kuszasága is indokolja. Beszenyei az utolsó, harmadik szakasz eseményeit, a János Zsigmond születése és a János király halála közti időszakot igyekezett részletesen rekonstruálni, emellett pedig több, a történet időviszonyainak részleteit érintő állítást is tett, de nem törekedett azok minden részletre kiterjedő elemzésére. Több helyen felhasználom megállapításait, melyeknek adatai nagy segítségemre voltak, noha szempontjaim és következtetésem némileg eltérnek az övéitől.

2.2. A narrációs típusok jellemzői

Az *ellipsziseket* illetően az első szakasz menetének a történeti adatokkal való összevetése során láthatóvá vált, hogy megjelenésük a jelenet típusú bekezdések előtt és után a leggyakoribb. Ez nem váratlan, hiszen a diplomáciai eseményeket, illetve a király tetteit elbeszélő, kivonatos elbeszélés típusú bekezdések alaptulajdonsága a kivonatosság, így ezek után nincsen szükség vágásra; annál inkább a rövid időszak eseményeit részletesen tárgyaló jelenetek környezetében. Az első szakasz időbeli ugrásai a bekezdések felcserélt sorrendje, illetve a jelenetek nagy száma miatt, míg a további két szakaszban az egyre gyorsuló elbeszélés okán igen gyakoriak. Mivel az időrend, akár csak az elbeszélő, nem kiemelt fontosságú az elbeszélésben, az ellipszisek túlnyomó többsége jelöletlen; a többnyire megbízhatatlan időhatározókban csak egy-két példát találunk a pontosságra törekvésre. Az ellipszisek hossza a néhány órától¹⁹ a több hetes nagyságrendig változik. Megállapítható még: a történet típusok aránya az első két szakaszban nagyjából azonos (noha a kivonatos elbeszélés tartalma diplomáciai jellegűről János király tetteit összegzőre változik, ami gyorsítja a cselekményt), míg a harmadikban felborul az egyensúly a kivonatos elbeszélés javára. Természetesen ez a megállapítás csak általánosságban érvényes, hiszen a jelenetek cselekményideje mindig lelassítja a történet menetét.

A *jelenet típusú bekezdések* szerkezete hasonlít egymáshoz, ám motívumgazdagságuk, részletezésük különböző. A jelenetek magvát János király szavai képezik. A kivonatos elbeszélésekkel megszakított jelenetek mellérendelt viszonyban állnak egymással, míg a drámaiság a kifejtet felé haladva fokozódik. Minél bővebb a jelenet típusú bekezdések felvezetése, minél nagyobb mértékű a szimbólumok és a jósjelek jelenléte magában a jelenetben, s minél inkább felmagasztosul a király alakja, a történet annál inkább kiemelődik a valós hely- és időkeretek közül: a szimbólumok és a jósjelek világában másfajta vonatkoztatási pontok és szabályok érvényesek, mint a helyszínbeli sorrend, illetve az időrendiség; az evangéliumi történettel való, később kifejtendő párhuzam tehát az időkezelés terén is érvényesül.

¹⁹ Például a 17. és a 18. bekezdés között: „aznap este” időhatározóval.

Az emlékirat jelenetei sokféle szimbólumot alkalmaznak, amelyek, ilyen korai, anyanyelvű iratban szokatlan módon, általában többször is felbukkannak. A jelképes tárgyak funkciója kétféle: lehetnek a király halálát előrejelző jósjelek, illetve a szereplők tulajdonságainak tárgyiasulásai is. Ez utóbbiak közös jellemzője, hogy ugyanazon a változáson mennek át, mint tulajdonosuk; minden, a király tulajdonságát jelző tárgy jósjelként is viselkedik egyben. A király alakja körül ilyen a Dózsát legyőző kard, mely a János kezében összpontosuló katonai hatalmat szimbolizálja, s amely a tordai országgyűlésen már nincs a király oldalán. Mindszenti iratában a parasztháború vezére feletti győzelem azzal, hogy csak a legyőzött nevét említi meg és elhallgatja az esemény körülményeit, egyértelműen hőstettnek számít: a kard erejét az jelzi, hogy segítségével Szapolyai diadalmaskodott Dózsa felett. Ez a beállítás árulkodik legjobban az elbeszélő politikai nézőpontjáról: az irat a János-párt nemeseinek értékrendjét követi. A katonai hatalom mellett a király jogi értelemben vett hatalma is megjelenik az ujjáról lecsúszó aranygyűrű képében, mely a király pecsétgyűrűjét jelenti. Többletjelentéssel bír a „veres” bor is, melyből még nem ivott a király, most azonban megkívánta, s Erdélyben Majláth miatt kifogy belőle. A bor a biblikus konnotáció szerint utalhat Krisztus vérére, melyet árulás ontott ki, s az életerőt is jelképezheti, mely elhagyja János királyt. A gyertya lángja a bibliai toposz szerint az élet múltékonyságát szimbolizálja; a művön belül ez a kép úgy módosul, hogy a király jelenlétében a gyertya elalszik, illetve nem akar meggyulladni. Párhuzamos jelképhasználat figyelhető meg két mellékszereplő, Geszthi és Balassa esetében: a ló mindkét esetben a belső indulatok kivételését mutatja, a heves, illetve sárga ló esetében. A sárga középkor színszimbolikája szerint a paráznságra utal; ezúttal az árulásra, mely metaforikusan kapcsolható ehhez. A fejlett motívumrendszer ilyen korai, anyanyelvű megjelenését az evangéliumi történet hatásának kell tulajdonítani; a királyi hatalmat jelképező tárgyak mellett a bibliai eredetű szimbólumok uralják a történet légkörét.

János király szavait nem csupán megkomponált jelenetben idézi Mindszenti (mint a tordai országgyűlés jelenete),²⁰ hanem a kivonatos elbeszélésekben is. Az eszményítés a király szavainak felidézésével válik hitelessé; kivételes jelenség (a második bekezdés budai mise-jelenetében), ha a király szavai nem szerepelnek. Ez a fogás jól átgondolt koncepcióra vall: az alattvalók király iránti szeretete legitimálja Mindszenti jelzőit, még azelőtt, hogy a király megszólalna. A felsorolt kifejezőeszközökből is látható: fikciós jellegű alkotásról beszélhetünk, ahogyan azt (általánosságban) Varjas Béla is megjegyezte.²¹

A kivonatos elbeszélés alapvető szerepet játszik a történetmondásban. Látható ez a bekezdéstípus sokféle hangoltságából is: egyaránt tartalmazhat ellipszisre, leíró szünetre vagy jelenetre jellemző elemeket is. Két fő tartalmi csoportra osztható: a diplomáciai eseményeket, illetve a főhős és az elbeszélő tetteit összegző narrációtípusra. Az első esetben a leíró szünettel, míg a másodikban a jelenettel tart rokonságot; a narrátornak a kivonatos elbeszélésben található a legtöbb személyes megjegyzése. Ezekben is megfi-

²⁰ A 13. bekezdésben.

²¹ VARIAS Béla, *A humanista emlékirat = A magyar irodalom története*, I, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964.

gyelhető a művet átható kettős igyekezet: a szemtanúság, azaz a valóságosság megerősítésének szándéka és a királyra vonatkozó eszményítés. Ez a fajta elbeszélésmód köti össze és helyezi kontextusba a cselekmény vázát alkotó jelenetsor elemeit: Mindszenti akkor is alkalmazza, mikor az olvasó drámai jelenetre vagy leíró szünet típusú dicsőítésre számít, mint a király halála körüli bekezdésekben. A két, bizonyos mértékig ellentétes cél, a szemtanúság és az eszményítés szándéka visszatartja az elbeszélőt a szélsőséges típusoktól, és egy köztes narrációfajtát hoz létre; ez okozza talán, hogy kevés a kidolgozott jelenet ahhoz képest, amennyire a király alakja és szavai állnak a középpontban.

2.3. Az elbeszélésbeli és a történeti esemény sor összevetése

Az alaptípusok jellemzése után az egyes szakaszokon végighaladva vizsgálom azok időrendjének és a történelmi eseményeknek a kapcsolatát, valamint az emlékirat szerkesztésmódját; e tanulmányt az eszményítési technika további elemeinek analízise zárja.

A narratológiai eljárás első fázisa egybeveti az elbeszélés időrendjét és a cselekményidő ritmusát az alapegységek közti idő- és térbeli viszonyok tisztázása mellett, összehasonlítva belső dinamikáját az elbeszélés sebességének változásaival. Ez a módszer a történeti tényeket felhasználó elbeszélések esetén kiterjeszhető: külső forrásokat alapul véve egyezések és eltérések kereshetők a történelmi adatok és az elbeszélés között. Kérdéses, hogy valóban olyan erős-e az elbeszélés kötődése a lejátszódott történelmi eseményekhez, mint amilyenek azt a narráció (a későbbiekben jellemzett eszközökkel) mutatja. Vonatkoztatási pontként az eseményekre vonatkozó történelmi feldolgozásokban²² szereplő, forrásokkal igazolt, illetve Bethlen Farkas históriájából merített adatokat használok, minden esetben megjelölve annak eredetét. (Bethlen munkájának kiválasztását részletessége és gazdag forrásanyaga mellett jelentős forrásértéke is indokolja.)

2.3.1. Az első szakasz (1–9. bekezdés): János király Budán²³

A történészek által ismert adatokhoz képest – mint azt Bessenyei is megállapította²⁴ – Mindszenti leegyszerűsíti a király életének végső szakaszát. A kutató azonban nem törekszik arra, hogy az elbeszélői eljárás belső törvényeit vizsgálja, csupán annyi magyarázatot fűz ehhez, hogy a szerző történetének egyetlen drámai ívet akar adni, ezért minden mellékes adatot kihagy az elbeszélésből. Hogy cselekményesítési módszereit tekintve mennyivel összetettebb, árnyaltabb ez az első szakasz, azt egy motívum- és egy elbeszélésbeli érv segítségével kísérlem meg igazolni. Az első a király és a királyné betegségének megjelenése; a második az anekdotikus jelenet és összegző elbeszélés típusainak sorrendje az elbeszélésben. A kétféle érv mentén egyformán osztható fel János király

²² Erdély története három kötetben, I; illetve Erdélyi országgyűlési emlékek, I.

²³ MINDSZENTI, i. m., 5–14.

²⁴ BESSENYEI 1978, 581.

budai tartózkodásának leírása. A kivonatos elbeszélés típusú bekezdésekben²⁵ a politikai és a diplomáciai eseményekről értesülünk (az árulás, a váradi egyezség körülményei, a német, a francia, a török levelek, illetve követek érkezése). A király itt nem kitüntetett szereplő, noha személye összeköti a különböző tárgyalásokat; az uralkodó neve előtt álló jelzők pedig legtöbbször hiányoznak, illetve visszafogottabbak. Különösen szembeszökő, hogy az elbeszélő és a főhős viszonya gyakorlatilag személytelen. Az időrend kezelése az egymásutániség jelzésére korlátozódik, a helyszín is elmosódott (természetesen Mátyás király palotájaként értelmezhető, de túlságosan sok esemény van a kivonatba sűrítve, így ez a részlet bizonytalan). Ezzel szemben a szakasz többi bekezdése²⁶ már alaptípusában is eltérő: különböző jeleneteket látunk, melyek összetettségével összhangban a felvezetésükre szolgáló elbeszélő keret is más-más sajátosságokat mutat. Általános jellemzőjük, hogy a király említésekor pozitív értelmű jelzők szerepelnek bennük, s az elbeszélő cselekvő vagy szemlélődő módon részese az eseményeknek. Igen markáns jellegzetesség még a részletgazdagság, illetve a szimbólumok felbukkanása, melyek a király közeledő végétét vetítik előre. Az ilyen típusú bekezdésekben János király betegsége hosszabb-rövidebb időre megjelenik; a második és a negyedik bekezdésben Izabella királyné betegségéről is szó esik, ám ez az elem a továbbiakban nem kerül be az elbeszélésbe. A második, igen összetett jelenetben, mely a budai misén történeteket mutatja be, Mindszenti így ír Izabelláról: „nagyon lévén már akkor viselő”. Ez a jellemzés már a gyermek születéséhez közelebb eső, második budai tartózkodás idején érvényes a királynéra. Besenyei a mise időpontját a nagybójt elé helyezte,²⁷ mivel retrospektív, időrendben haladó, kihagyásokkal teli elbeszélést feltételezett. Feltételezhető, hogy az anekdota márciusból való, a Szapolyai második erdélyi útja előtti időszakból. Eszerint a királyné betegségét említő negyedik bekezdés is ebből az időből származik, vagyis a két jelenet az első szakasznak megfelelő történeti eseménysor végére illesztendő; a király állapotának rosszabbodása mutatja, hogy egymáshoz viszonyított sorrendjük megfelelő.²⁸

A jól csoportosítható bekezdések elemzése után áttérek arra a két egységre, melyek nem illeszkednek minden szempontból e kétpólusú felosztásba. Az egyik (7.) az időkezelése miatt rendhagyó: olyan összegző megállapítást tartalmaz, melyet az előző, jelenet típusú bekezdés ideje alá utal vissza (az „ezközben” kifejezéssel). Nem egyetlen mozzanat, hanem egy eseménysor zajlik párhuzamosan a király anekdotájával: Mindszenti megemlíti és hitelteleníti a jövőt előrejelző pletykát. Két helyen is (5. és 7.) gondot fordít arra, hogy megcáfolja a különböző híreszteléseket; mégpedig nem a János király alakját befeketítő, már említett, Ferdinánd-párti vádak, hanem az események részleteire vonatkozókat, kifinomult megoldással kerülve meg az érzékeny híresztelések felemlegetését. Mivel az említett részlet az első szakaszban lévő többi alapegységhez képest szokatlanul

²⁵ 1., 3., 7., 8., 9. bekezdés.

²⁶ 2., 4., 5., 6. bekezdés.

²⁷ BESSENYEI 1978, 580.

²⁸ A másik, leíró, összegző típusú bekezdések belső érvet sem szolgáltathatnak: alá vannak rendelve a jeleneteknek, azaz részben háttérrel megvilágító, részben átvezető funkciójuk van, tehát a kihagyás, a sematizálás, az összevonás és a rövidítés módszereit alkalmazzák, homályban hagyva az időrendet.

kis terjedelmű (a második legrövidebbnek nem egészen a fele), és mivel a téves hírek rövid cáfolata nem képezett önálló egységet az ötödik bekezdésben sem, az előző fejezethez kell kapcsolni, mintha egy zárójeles megjegyzés lenne. Ez az epizód jól mutatja az irat nézőpontjának kettősségét, hiszen ha a király jelenlétében elalszik a gyertya, „nagy csoda dolgot” gyanít s előreutalást tesz a király végzetére; a király betegségéről szóló pletykákat azonban fáradságával magyarázza, ami az irat többi eleméhez képest nem kis ellentmondás. Egyetlen olyan magyarázatot találtam erre, ami megtartja Mindszenti művének koherenciáját: ezt a pletykát a király első erdélyi útjakor terjesztették. Ez esetben valóban téveszmének bizonyult, hiszen a király még visszatért Budára február közepe után. Mivel a 8. és a 9. bekezdés a „más nap” kifejezéssel, lazán bár, de a problémás 7.-hez illeszkedik, a 2. és 4. fejezetek közé pedig szintén illesztve van a 3., az eddig tárgyalt bekezdések történeti eseményeinek időrendje így módosul az elbeszélés eredeti menetéhez képest: 7., 8., 9., 2., 3., 4.

Ami az ötödik bekezdésbeli jelenetet illeti, annak első tagmondata („itt lévén már az nagy böjt”²⁹) szilárd támpontot látszik adni a történeti események és az elbeszélés idejének egymással való megfeleltetéséhez, ha azonban figyelembe vesszük Veress könyvének megállapításait,³⁰ még a nagyböjt látszólag kétségtelen értelme is megváltozhat. Arról van ugyanis szó, hogy Veress verziója szerint nem 1540-ben, hanem még 1539. december elején, „még Budán való létiben”, azaz első útja előtt érte a hír János királyt arról, hogy vajdái (Majláth István és Balassa Imre) elárulták. Ezután az urakat tanácskozássra hívta össze, majd december 17-én János király elutazott Várad felé. A meglévő történelmi adatok alapján nagyböjt előtt, február elején már a visszautazáson gondolkodhatott a király, ahelyett, hogy első Erdélybe vonulását készítette volna elő. December havának azonban van egy böjtje, ez pedig karácsony böjtje. Noha a nagyböjt elnevezés betűi szerint valóban a hamvazószerdával kezdődő időszakot jelenti, az elbeszélés történetének és a valós események adatainak minden eleme arra mutat, hogy ez az értelmezés indokolt és feloldja az önellentmondást. Ami a kezdő évszámot jelenti, e szempontból nem tulajdonítok nagy jelentőséget neki. Először is azért, mert a kéziratos változatban az irat szövegét indító évszám nem része az első mondatnak, másodsor, mint ezt fentebb láttuk, a történeti hűség nem a hely- és időparaméterekben, hanem az eseményekben tükröződik, a decemberi és a januári időszak pedig könnyen egybeemosódhat az emlékezetben, főleg, ha nincs olyan forrás, amire támaszkodhat. Az első és az ötödik fejezet tehát összetartozik, és a történet kezdőpontján található, s mivel ez utóbbi fejezethez látszik illesztve lenni a hatos, a sorrend tehát így alakul: 1., 5., 6., 7., 8., 9., 2., 3., 4.

Veress Endre Izabella-könyvének vonatkozó fejezeteiben³¹ szintén két részre bontja az irat tartalmát, oly módon, hogy a decemberi események és a márciustól a király haláláig tartó időszak közé beilleszti a király és a királyné visegrádi tartózkodásával és a lengyel és a török követek fogadásával kapcsolatos információkat. Veressnél csupán az első bekezdés eseményei esnek bizonyosan a decemberi időszakra; egy értékes informá-

²⁹ MINDSZENTI, *i. m.*, 10.

³⁰ VERESS, *i. m.*, 61.

³¹ A Mindszenti iratában foglalt eseménysor leírását lásd VERESS, *i. m.*, II, 61–78.

cio viszont a harmadik bekezdésre vonatkozóan segít a kronológia további helyreállításában. A bekezdés végén Csicsó várát említi az elbeszélő, és Mindszenti szerint a török szultán azt kéri, hogy küldje vissza hozzá Péter vajdát. Ez még az előtt történhetett, hogy elűzték a várból, Veress viszont azt mondja, hogy a lengyel követ már az elűzött Péter vajda érdekében jár közbe február közepén Szapolyainál, így a szultán kérését még az első út elé kell tennünk. A francia követ megjelenését és a vele kapcsolatos magyar reakciókat a nyolcadik és a kilencedik bekezdés mondja el, melyek a március eleji időszakra, a második erdélyi út elé illenek (Veress adataival összhangban). A bekezdések végső sorrendje tehát a következő: 1., 3., 5., 6., 7., 8., 9., 2., 4.³²

A király első és második budai tartózkodásának arányait szemügyre véve kiderül: csak az előzményeket összegző első bekezdés játszódik decemberben. A valós időben ezután a harmadik bekezdés következik, mely februárban játszódik, s mint Bessenyei megállapítja, tárgyi tévedést tartalmaz: András Márton helyett András Menyhárdot említ Majláth elárulójaként. Bessenyei szerint Mindszenti „rosszul emlékszik”. Logikusabbnak tűnik az a feltételezés, hogy egy ilyen jól szerkesztett irat esetében az ellipszisek és a történet arányai nem a véletlennek köszönhetőek; akkor pedig Mindszenti nem volt János király mellett az első és a harmadik bekezdés idején, azaz János király első budai tartózkodása és erdélyi útja alatt, s ennek a periódusnak az eseményeit csak főbb vonalaiban ismerte. Ha az általam helyreállított sorrend helyes, ezt a feltevést erősíti az a tény, hogy egyetlen anekdotaszerű epizód sem származik ebből az időszakból. Bár ezt a hiányt a szerkesztésnek is tulajdoníthatnánk, feltűnő Mindszenti szándéka: a híresztelések megcáfolására és a király minél árnyaltabb bemutatására törekszik, s ez ellentmond az általa ismert anekdoták elhagyásának és az említett (az iratban egyedüli) tárgyi tévedésnek.³³

Az elbeszélés voltaképpen cselekménye a mise jelenetével indul, amit a szerző kiemelt a márciusi események közül, és aprólékos kidolgozottsággal jelenített meg, megadva a mű hangulati alaphangját és egyben előrevetítve az eseményeket a királyné terhesége, János király betegsége és a kialakuló gyertyák segítségével. Ez a megoldás nem csekély művészi tudatosságra és szerkesztésbeli gyakorlatra utal. Az eseménysor átalakítását a kompozíció szempontjából az is indokolja, hogy Mindszenti drámai ívet alkot, oly módon, hogy a második és az utolsó előtti bekezdés kidolgozott jelenete keretbe foglalja a művet, a mise, a gyertyák elalvása, illetve meg nem gyulladása és a király halálának jóslata, illetve annak bekövetkezése által. Fontos a negyedik fejezet is: itt a király vidám oldalát mutatja a Majláthtal való élcelődés segítségével. Az anekdota hangulati ellentétben áll a király végrendelkezés-szerű, jámbor szavaival, melyekkel szolgálját, György barátot és az urakat inti; ez a kettősség csorbítja a mű egységét. Fontos még az ötödik

³² Genette elméletén kívül Hayden White történetírással kapcsolatos nézeteire is jelentős mértékben támaszkodtam, mely az eseménysor elemeinek történeté szerkesztését, azaz a cselekményesítést vizsgálja (Hayden WHITE, *A történelem terhe*, szerk. BRAUN Róbert, Bp., 1997).

³³ Ilyen tévedés lenne Eckhardt említett tanulmánya szerint a francia követ nevének alakja. A „Lekró”, azaz Lecroix névalakkal azonban, melyet Eckhardt La Croix-ra javít, találkozhatunk a francia családi nevek között. A kérdéses francia követ szereplése pedig összecseng az élénk francia–magyar diplomáciai kapcsolattal, mely jellemző erre az időszakra.

bekezdés, amelyben a már említett veres bor- és kardmotívumok jelennek meg. (Az említett bekezdések összesen 116 sornyi terjedelműek, azaz a szakasz felét teszik ki.)

2.3.2. Második szakasz (10–16. bekezdés)³⁴

Két adatunk van, amely alapján rekonstruálhatjuk az események időrendjét: Bethlen históriája szerint János király április 18-án érkezik a gyalui táborba, és május 7-én kezdődik meg a tordai országgyűlés. Az eseménysor átszerkesztetlennek tűnik, noha a király útja megint vágásokkal teli. Az útnak csak főbb állomásairól maradtak adatok, így az összevetés nem lehet eredményes; egy fontos részletre azonban ki kell térnem.

A szakasz központi jelenete a tordai országgyűlésen játszódik, ahol Szapolyai látványos gesztussal megbocsát az öt eláruló nemeseknek. Ez a bekezdés Bessenyei megállapítása szerint ellentétes a történelmi tényekkel: Szapolyai büntetést kért a Ferdinándhoz pártolókra, amit a rendek halálbüntetés formájában meg is erősítettek. Hozzá kell azonban tenni, hogy az irat által elbeszélte jelenet ezután csakugyan megtörtént: az ítélet után János király valóban megbocsát a kegyelemért könyörgő Balassának (tehát felmenti az ítélet alól, mely így Majláth Istvánra és Kendi Ferencre vonatkozott; ez utóbbi azonban maga is kegyelmet eszközölt ki magának). Még Majláth István ellen sem erőteljes a fellépés, aki immár egy éven belül másodszer árulta el Szapolyait, és Fogaras várába zárkózott annak hadai elől. (Mint ahogyan Bessenyei Török Bálintról szóló forráskiadványának bevezetésében írja, a főúr hadai csak laza ostromgyűrűt vontak a vár köré,³⁵ Török személyes okok miatt tett így, mert nem akart régi szövetségese ellen támadni.) Ezek a momentumok nem zárják ki a király tetteivel kapcsolatban egy Mindszenti-típusú pozitív olvasat lehetőségét; az az idealizálás tehát, amit János király körül majd minden elemző említ,³⁶ nem rugaszkodik el olyan nagymértékben a valóságtól, mint ahogyan azt az eddigi elemzők állították.

2.3.3. Harmadik szakasz (16–22. bekezdés)³⁷

Bessenyei, a szakirodalomban egyetlenként, megkísérli rekonstruálni az utolsó szakasz időrendjét.³⁸ Visszafelé következtet a július 21-i dátumtól, János király halálának Mindszenti szerinti időpontjától mint fix ponttól; a másik támpontot János Zsigmond születése jelenti. Bessenyei azt állítja, hogy Mindszenti önellentmondásba kerül, mivel

³⁴ MINDSZENTI, *i. m.*, 14–19.

³⁵ BESSENYEI József, *Enyingi Török Bálint*, Bp., 1994, XXIII; idézi KRUPPA Tamás: BETHLEN, *i. m.*, 83. sz. jegyzet.

³⁶ Például BARTONIEK Emma (*Fejezetek a XVI–XVII. századi magyar történetírás történetéből*, Bp., 1975. 586), aki Mindszenti „jószívűségével” magyarázza.

³⁷ MINDSZENTI, *i. m.*, 19–22.

³⁸ BESSENYEI 1978, 580–581.

lehetetlenség, hogy a gyermek születésének híre mindössze két nap alatt Szászsebesre érjen; ez a megállapítás szerinte csorbítja a mű hitelességét (és, tehetném hozzá, a hamisítás ténye mellett szól). Erre Bessenyei azt a magyarázatot adja, hogy az elbeszélő nem törekedett a történeti hűségre. Az időrend belső ellentmondása nem csupán Mindszenti időrendet mellőző elbeszélői koncepciójából adódhat, hanem abból is, hogy az időhatárokat túl szűk, mai értelemben értjük, vagyis rosszul értelmezzük a 16. századi magyar nyelv időhatározós tagmondatainak logikáját. Az irat dátumainak Bessenyei által rekonstruált sorrendje:³⁹

„VII. 9. – megérkezik a hír Szászsebesre, hogy VII. 7-én fia született;

VII. 10. – ágynak esik, „bennünket rendre magához parancsol”;

VII. 11. – György barátal, majd Mindszentivel beszél;

VII. 12. – hivatja az urakat, egyezségre inti őket;

VII. 14. – misét kíván, felállítják szobájában az oltárt;

VII. 21. – meghal.”

Elsőként vegyük szemügyre a következő részletet: „Jár vala pedig az is akkor [ti. az örömhír megérkezésekor] urunknak eszében, hogy Budára menne fiát meglátni, de másnap oly nyavalyás lőtt urunk, hogy fel nem kelhete. Aznap pedig bennünket rendre magához parancsol vala, és beszél vala bőven mindenekről. Másnap pedig rosszabbul lévén urunk, magához parancsolá György barát uramat, kivel is igen hosszason tractál vala az országról, fiáról és az jövődő dolgokról. Ezeknek utána béparancsolá személyünket magához [...]”⁴⁰

A mondat utalásrendszerében okkal szerepelnek éppen így a határozószók: kétszer említi a másnap kifejezést és a rosszulletet, mert indokolni akarja, hogy a király miért is hívatta György barátot. Nem azért, mintha aznap a Mindszentivel való beszélgetésen kívül más nem is történt volna; a furcsa visszautalási módszer téveszti meg az olvasót. Mindszenti iratában feltűnően sokszor ismétlődnek a jelzők és a megszólítások; valószínűleg ezáltal sem egy másik behivatásról, hanem a parancs szó szerinti megismétléséről van szó. Hihetővé teszi ezt az értelmezést az a körülmény is, hogy a következő, a huszadik bekezdés eleje a „harmadnap” kifejezést használja, s mint látható, a hír megérkezéséből kiindulva számítja a napokat (aznap, másnap, harmadnap). Ha két „másnap” kifejezést használna, két különböző napra utaló jelentésben, agrammatikussá válik a „harmadnap” megjelölés. Bessenyei kronológiájához képest tehát a lovas futár egy napnyi időt nyer: elég július tizedikére megérkeznie Szászsebesre az örömhírral. (Veress egyébként a fenti gondolatmenethez hasonlóan értelmezi a királynak ezt a napját.) Mivel János király miséje július 14-én, egy vasárnapi napon történhetett, nem világos számunkra, miért marad ki a 13-i nap Bessenyei kronológiájából; ha a hiányt megszüntetjük, az azt megelőző események egy nappal előbbre kerülnek, tehát a születés híre 11-én érkezik Szászsebesre, ami már nincsen ellentmondásban a gyermek július 7-én történt világra jöttével. „Gyors futárok vitték szét a hírt, melyet ötödnapra már Brassóban (az ország leg távolab-

³⁹ *Uo.*, 580.

⁴⁰ MINDSZENTI, *i. m.*, 21.

bi pontján) is tudtak” – írja Veress, egy korabeli brassói kiadványra hivatkozva,⁴¹ tehát elképzelhető, hogy a hír négy nap alatt Szászsebesre érkezett. Hozzá kell tennünk, hogy idősorunk (a halál időpontját kivéve, amiben Mindszenti erősen indokolható okból a hivatalos változatot követi) nincs ellentétben semmilyen általam ismert forrással, így János király itineráriumával sem, mely szerint az uralkodó 1540. július 11-én Szászsebesen tartózkodott.⁴²

A szászsebesi események általam feltételezett kronológiája tehát a következő (szögletes zárójelben az emlékiratban nem szereplő adatok vannak):

VII. 11. – János király Szászsebesen tartózkodik [itinerárium]; megérkezik hozzá a gyermek születésének [VII. 7.] híre;

VII. 12. – a király ágynak esik, hívhatja Mindszenti, Fráter Györgyöt; majd ismét Mindszenti;

VII. 13. – tárgyal az urakkal;

VII. 14. – János király miséje;

VII. 21. – Szapolyai meghal.⁴³

2.4. Az irat szerkesztésmódja

Az irat szerkezete nagyjából szimmetrikus (két nagyobb egység közé van beillesztve egy kisebb).⁴⁴ Az irat három, jól elkülöníthető részből áll: a történetet a király életének Budán, Tordán és Szászsebesen történt jelenetei, illetve a király ehhez kapcsolódó tetteinek és a diplomáciai eseményeknek kivonatos elbeszélései alkotják. Általánosságban elmondható: a szakaszok által elbeszéltek események időtartama a befejezés felé közeledve egyre rövidebb, ugyanakkor az elbeszélés egyre gyorsabban halad a kifejtés felé. Az első szakasz fele-fele arányban tartalmaz kivonatos elbeszélést és jelenetet; ez az arány nem változik jelentősen a továbbiakban sem, csak annyiban, hogy a politikai összefüggéseket a király tetteinek kivonatos elbeszélése váltja fel, kisebb arányt kapva az elbeszélésben, nagyobb érzelmi intenzitást és lendületet adva a műnek.

⁴¹ VERESS, *i. m.*, 75.

⁴² BESSENYEI 1978, 580.

⁴³ Veress a halál időpontját Mindszentivel ellentétben, Fráter György Zsigmond lengyel királynak írott levele alapján, július 22-ére teszi (*i. m.*, 48). Noha egyébként igen erősen támaszkodik Mindszenti iratára, a haldoklás hosszát kilenc napra írja át, Mazza a pápának írott jelentése alapján. A modern szakirodalom ezzel szemben a király halálának eltitkolt voltát állítja, s a források megjelölése nélkül a július 18-át megelőző egy-két napra datálja (BESSENYEI József, *A héttorony foglya, Török Bálint*, Bp., 1986, 86). A barát és Petrovics levele Zsigmondhoz nem 22-ét, hanem 21-ét ír, akárcsak Mindszenti. Bethlen Farkas históriája a halál időpontját tekintve szintén a 21-i dátum mellett voksol. Az iratban nem fejeződhet ki más álláspont, mint az Izabella udvara által érvényesként elfogadott 21-i dátum.

⁴⁴ (9)+1+(3)+1,5+(6,5). Mint látható, a szerkezeti egységek között átvezető bekezdések találhatók.

3.1. A főhős megjelenítése

Az elbeszélés egyetlen főhősre koncentrál, színpadi műre emlékeztető jelenetezéssel: a király szinte mindegyik jelenetben megszólal. Maga az alapkonfliktus drámai természetű: az árulás és a bosszú problémája, ám a történet a tragédia sémája helyett az evangéliumi történet végkifejlete szerint alakul. Bosszúállás helyett megbocsátással zárul, így a pusztulás nem az árulókat, hanem a főhőst sújtja. A krisztusi erényekkel felruházott király alakjában nincs nyoma olyan bűnnek, amely a tragédiák főhőseinek bukását okozza. A kialvó gyertyák, melyek feltűnnek a történet elején és végén egyaránt, a Krisztus halálakor megjelenő csodajelekkel állíthatók párhuzamba; a „veres” bor, melyből János király Majláth árulása miatt kifogy, Jézus – a mise folyamatában szimbolikusan, bor formájában felbukkanó – vérére utalhat. A mise szertartásának kétszeri felbukkanása és a történetben betöltött fontos szerepe szintén nem lehet véletlen: további analógia Krisztus és János király története között. A mise folyamata nem más, mint Krisztus véráldozatának vértelen formában való megisméltése, illetve a Megváltó által elnyert isteni kegyelem kiterjesztése a gyülekezetre. A történet végén a párhuzam világossá válik: János király halála engesztelő áldozatként is felfogható. Erre az áldozatra az árulás bűne miatt van szükség, mely romlásba taszította az országot. Az urak pártütése júdási tett: a magyar vérből való király helyett idegen ajkú urat szolgálnak. E bűn az evangéliumi történetben az esendő ember árulása az emberfeletti jósággal szemben. A büntetés (a magasztalt király elvesztése) összhangban áll a főurak vétkének nagyságával, annak következményeiről (az ország három részre szakadása) azonban nem esik szó a műben.⁴⁵ A pusztulás állandó, végzetserű fenyegetése jósjelek formájában uralja a történet atmoszféráját, noha János király anekdotaszerű, humoros megnyilvánulásai és gyermekének születése ellenpontozzák az evangélium végkifejletére emlékeztető hangulatot. Krisztus több ízben maga jósolja meg halálát, az iratban János király is így tesz. János királyt is, akárcsak Krisztust, elárulják, pusztulása azonban ezzel a tettel csak áttételes módon függ össze, mivel természetes halállal hal meg. A király és a közösség sorsa éppúgy összefonódik, mint az újszövetségi történet esetében: itt a „megváltást” a gyermek biztosítja, hiszen személyében magyar származású király maradt az országnak.

Az evangéliumi történet kezdő- és végpontja egyesül a mű zárlatában, Szapolyai és János Zsigmond sorsának párhuzamosságán keresztül.

3.2. Szapolyai János és János Zsigmond

Bessenyei József tanulmánya⁴⁶ említést tesz a munka addig nem említett vonásáról: apa és fia, Szapolyai János és János Zsigmond kapcsolatáról. Az összefüggés látszatra igen erős: mintha János Zsigmond tettei rejtetten benne lennének atyja életének gondosan

⁴⁵ A kézirat elejét és a lakonikus befejezést figyelembe véve elképzelhető, hogy a munka egy nagyobb mű része volt.

⁴⁶ BESSENYEI 1978, 583.

megválogatott epizódjaiban, s Szapolyai felmagasztalásával létrejönne János Zsigmond hatalmának legitímációja is. A párhuzam nevek, helyszínek, népcsoportok és tettek azonosságán alapul. János Zsigmond a „Magyarország választott királya” cím birtokosa volt (egészen a speyeri szerződésig, mely Erdélyt leválasztotta Magyarországról és János Zsigmondot erdélyi vajdává tette). A szakirodalom álláspontja az, hogy Szapolyai János ezt a megnevezést nem használhatta, Mindszenti azonban így tesz. Ha a mű hitelességével kapcsolatos kételyeket félretesszük és elfogadjuk a szakirodalom állítását is, valószínűsíthető, hogy az irat szerzője szándékosan használta ezt a kifejezést, hogy legitímálja Szapolyai (és annak örököse) hatalmát. Természetesen névazonosság áll fenn apa és fia között; ezen túl azonban a két király ellenfelei is azonos nevéek. Előbb Balassa Imre és Majláth István, majd Balassa Menyhárt, Majláth Ferenc (az előbbi rokona illetve fia) voltak a Szapolyaiak árulói. Kendi Ferenc sem János királyt hagyta cserben utoljára: végül Izabella királyné ölette meg uralomra jutása után, ami nagy felzúdulást keltett.⁴⁷ A helyszínek országgyűlésekhez kapcsolódnak: nem pusztán Tordára korlátozódik a párhuzam, hiszen mindkét király idejében Kolozsvárott és Gyulafehérváron is zajlottak diéták. Az egybeesések, noha látványosak, nem igazolhatják egyértelműen Bessenyei sejtését, mely kizárólag a királytűkör műfajához köti az iratot.⁴⁸ Ellenmond ennek a mű kivételes tömörsége és a moralizáló fejtegetések hiánya; ahogyan Varjas írja,⁴⁹ „szinte történelmi novellává kerekített” alkotás. Mivel 1550 tavasza táján keletkezhetett, János Zsigmond ekkor mindössze tízéves volt; aligha hihető, hogy Mindszenti pusztán az eszményített példa erejével szeretett volna királytűkör-szerű hatást elérni; ha így tett volna, nem a célravezető eszközt választotta. Retorikai célja nem a tanítani (*docere*), hanem a megindítani (*movere*) terminussal írható le: az irat tanúságtétel (*testimonium*) a király emléke s közvetve annak örökösei mellett.

A mű nem tekinthető hagyományos értelemben vett emlékiratnak vagy visszaemlékezésnek: olyan fikciós szerkezete és motívumrendszere van, amely túlmutat ezeken a kategóriákon. A szereplők minősítései egy-egy jelzőre korlátozódnak; még Szapolyai halálakor sem méltatja urának tetteit (Bethlen Farkassal ellentétben, aki latin nyelvű történetfrásában Brutus János Mihály műve alapján tesz így). Az emlékirat mindössze ennyit fűz a király halálához: „Ez lőn vége jámbor magyar királyunknak, kit minden népek siratnak.”⁵⁰

Mindszenti irata, már-már novellisztikus tömörséggel, a határozott, de kegyes, két elenség közé szorított uralkodót mutatja be annak emberi és hívő (megbocsátó és istenfélő) oldalára koncentrálva. A munka a tömörség mellett a személyességet tartja szem előtt, azzal a módszerrel, hogy a király szavai és tettei állnak a rövid történetek középpontjában. Kétféleképp szólal meg az uralkodó: mint kegyes király és mint tréfás, viccelődő ember; alakja, noha elsősorban szakralizált jellegű, a tréfák segítségével emberi is egyben. János király magasztalásának eszköze az ismétlődő jelzők alkalmazása is: Szapolyai

⁴⁷ 1558. szeptember elsején, lásd VERESS, *i. m.*, 463–464.

⁴⁸ BESSENYEI 1978, 583.

⁴⁹ VARJAS Béla, *A humanista emlékirat = A magyar irodalom története*, I, 286.

⁵⁰ MINDSZENTI, *i. m.*, 22.

„jámbor”,⁵¹ „kegyes”, „istenfélő” király. E tekintetben is megfigyelhető tehát az eszményítés, illetve a hiteles ábrázolásra való törekvés kettős szándéka.

3.3. A Szapolyai-adomakör

Mint ismeretes, Erdély uralkodóinál, akárcsak a magyar királyok többsége esetében, megfigyelhető a hatalom megalapozottságának megerősítése olyan történeti elbeszélések segítségével, melyek összefonják a múlt és a jelen politikai szándékainak szárait. E törekvésre Báthory Zsigmond udvara adja a leghíresebb példát, ám szinte minden, hosszabb ideig hatalmon lévő fejedelem törekedett erre. Erdélyben a sort János király nyitja; erre Bessenyei Nemeskürty nyomán utalt,⁵² „adomakörnek” nevezve a király személye körüli anekdotákat. A két kutató véleménye az, hogy az említett, 1538-ban zajlott segevári disputa (mely János Zsigmond támogatásával, uralkodása alatt jelent meg Heltai Gáspár *Háló* című munkájában) és a Mindszenti-mű utal ennek létrejöttére. A két mű azonban több okból is élesen elválasztandó egymástól: Mindszenti Izabella udvarában készíthette emlékiratát, jórészt személyes élményei alapján, míg a király antitrinitárius-párti szerepét Heltai elbeszélésében költöttnek kell minősíteni. Izabella szándéka a király eszményítése, illetve saját (és János Zsigmond) uralma törvényességének igazolása. Heltai az antitrinitárius hit gyökereit igyekszik visszavezetni Szapolyai János uralmára, egy olyan munka előszavában, mely igen radikális inkvizícióellenes nézeteket képvisel.⁵³ Mindszentié hosszabb időszakból válogató, anekdotafűzér-szerű, kihagyásokkal teli, míg Heltaié egy hitvita és a benne foglalt érvek leírása (az „anekdotikus” jelző legfeljebb a mű hangvétele illik). Közös pont János király alakja és a (kétféle értelemben vett) eszményítő szándék lehet.

Ugyanakkor van egy további munka is, mely témáját tekintve kapcsolható az anekdotakörhöz. Arról a töredékről van szó, amelyet első kiadója, Szalay László *János király végintézete* címmel látott el, és amelyet Verancsics Antal rögzített.⁵⁴ E mű János király objektív hangoltságú ábrázolásai közé tartozik: a király a magyar érdekek védelmében kényszerül a törökkel való szövetség fenntartására. Óvja az urakat a belviszálytól, s gyermeke mellé Perényi Pétert és Fráter Györgyöt választja gyámul (a harmadikat, Török Bálintot a munka nem említi). Jellemző momentum, hogy János ugyanazzal vádolja a keresztény fejedelmeket, mint amivel az ellentábor Szapolyait: önzéssel, nagyravágyással és a magyarság érdekeinek megvetésével. Le kell szögezni azonban, hogy hangvétele

⁵¹ Feltűnően sokszor használja a „jámbor” jelzőt, amely nem csupán békeszeretetet, hanem általános jószágot jelent, hiszen maga a király így fogalmaz: „jámbor szolgálóinkat megjutalmazhassuk és gonosz szolgálóinkat megbüntethessük” (MINDSZENTI, *i. m.*, 11).

⁵² NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése*, Bp., 1963, 287; idézi BESSENYEI 1978, 582.

⁵³ A műről bővebben lásd BALÁZS Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, ITK, 1993, 167–197.

⁵⁴ *János király végintézete* = VERANCICS Antal *Összes munkái*, I, közli SZALAY László, Pest, 1860, 151–153.

jóval távolságtartóbb, mint ezen elemzés tárgyaé. A Mindszenti-mű Verancsics-gyűjteményhez tartozását már többen is felvetették; ha figyelembe vesszük, hogy Verancsics említést tesz a János király tetteit elbeszélő munkájáról, elképzelhető, hogy a végintézet és Mindszenti irata annak anyaggyűjtéséhez vagy a már említett Verancsics-évkönyv anyagához tartozott; a kéziratos változat szöveg előtt álló évszáma is ezt a gyanút erősíti meg.

Az iratban megtalálható az etikatörténetben⁵⁵ jellemző alapállás: az elbeszélés a tökéletes értékek képviselőit mindig a múlt eszményítésével hozza létre. A király hatalmának örökösei közül egyedül a gyermekre sugárik át Szapolyai felmagasztalása. Mindszenti a halál tényét lakonikus tömörséggel közli; olyan fontos részletek is kimaradnak, mint a gyermek neve (mely atyjának és anyai nagyatyjának, Zsigmond lengyel királynak a nevéből származik). S az elbeszélő küldetése, a szomorú gyászír és a főurak leveleinek Budára vitele szimbolikus tett: János király példáját kell megmutatnia a keresztény uralkodói erényeket eláruló főuraknak, illetve a mindenkori olvasónak – magyarként és jó keresztényként egyaránt. A kegyes király halálával erkölcsi értékei is sírba szálltak; Mindszenti egy olyan elbeszélői pozíciót foglal el, mely a történetben az idealizált múlt és az értékvesztett jelen tragikus különbségét ábrázolja. Ezen a végkicsengésen az atya nyomdokaiba lépő királyi gyermek születése keveset változtat; e tekintetben az evangéliumi történet hatása erősebbnek bizonyul a János Zsigmond-párhuzamnál.⁵⁶

⁵⁵ Alasdair MACINTYRE, *Az erény nyomában*, ford. BÍRÓNÉ KASZÁS Éva, Bp., 1999.

⁵⁶ Köszönet Szilasi Lászlónak, hogy a figyelmemet ráirányította a problémára, különösen annak elméleti aspektusaira, és Kruppa Tamásnak, a Kemény József-féle kézirat megszerzéséért, illetve azért, hogy Bethlen Farkas művének második kötetét még a magyar nyelvű kiadás előtt a rendelkezésemre bocsátotta.

MACZÁK IBOLYA

A KANONIKUS PLÁGIUM

(Szövegalkotás barokk prédikációinkban)

Az intertextualitás szó szerint szövegköziséget, szövegközöttiséget jelent.¹ Jóllehet e fogalom az irodalomtudományban az 1960-as évek második felében terjedt el, kétségtelenül megállapítható, hogy „mindig is az irodalom speciális jellemzője volt, amely koronként, kultúránként (...) történetileg változó funkciót vehet fel.”² Ezért az intertextualitás vonatkozhat a posztmodern előtti szövegekre, s értelmezhető a szövegek létmódjaként is. Ebből adódóan „utal azok kapcsolódásának mikéntjével a hagyományhoz való viszonyukra is.”³ Dolgozatomban az intertextualitás szempontjából értelmezem a tizenharmadik századi magyar nyelvű katolikus prédikációk egy jellegzetes szövegalkotási módját, a szakirodalom által már elemzett⁴ imitációval rokon⁵ kompilációt. Ezen belül Kelemen Didák minorita hitszónok *Búzafejek* című prédikációskötetét – mint a kompiláció jellegzetes példáját – vizsgálom részletesen, s ezáltal az intertextualitást is a 18. századi nyomtatott, katolikus prédikációgyűjtemények szöveghagyományhoz való viszonyában értelmezem.

Gérard Genette az intertextualitást – Julia Kristeva írása nyomán – két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolatként, azaz egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként határozta meg.⁶ Fajtaiként az idézetet, a plágiumot és a célzást különböztette meg. Az elsőként említett fogalom, az idézet, az átvételre utalva – ha pontos szöveghellyel nem is – legalább idézőjellel rendelkezik. A plágium Genette megfogalmazásában egy nem bevallott, de még szó szerinti kölcsönzés, amelynek fontos jellemzője, hogy kevésbé kanonikus, mint az idézet. A célzás pedig olyan közlést jelent, „amelynek megértése feltételezi azon kapcsolat ismeretét, amely közte és egy másik közlés között áll fenn, melyre szükségképpen egy-egy – másként nem elfogadható – hangsúly utal (...)”⁷

¹ BÁRDOS László, SZABÓ B. István, VASY Géza, *Irodalmi fogalmak kyszótára*, Bp., Korona, 1999, 218.

² Uo.

³ Uo.

⁴ BÁN Imre, *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája* = B. I., *Költők. eszmék, korszakok*, vál., szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1997 (Csokonai Könyvtár, 11), 23–44; UÖ., *Néhány gondolat az imitatio elméletéről* = uo., 45–64; TUSKÉS Gábor, *Imitáció és adaptáció a későhumanista emblematiszta költészetben: Zsámboky és Whitney* = *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998, 97–124.

⁵ Laurent JENNY, *A forma stratégiája*, Helikon, 1996, 23–24.

⁶ Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon, 1996, 82–83.

⁷ Uo., 83.

A *kompiláció* jelentését Pápai Páriz Ferenc szótára *lopogatás, fosztás, latorkodás*, Szenci Molnár Albert *Dictionariuma lopogatás* szavakkal adta meg.⁸ Ugyanakkor mindkét műben olvasható a szó igei alakjánál (*kompilál*) a kevésbé pejoratív értelmű *egybe gyűjtöm, egybe gyűjtöm* kifejezés.⁹ A *kompiláció*t mai értelemben – a régi irodalom kutatásának terminológiájában – *összeszerkesztésként*, a szövegszerkesztési technika, az egy vagy több szövegből létrehozott újabb szöveget alakító folyamat, illetve az ily módon létrejött új szöveg megnevezésére használjuk.¹⁰ Az ilyen technikával írt művek esetében Hargittay Emil szavai szerint „a szerzői novum nem a saját fogalmazású »új gondolatok« közlésében keresendő, hanem a szöveg kialakításának, megfogalmazásának módjában, a szöveg átstrukturálásának, a *kompiláció* technikájának érvényesülésében.”¹¹

A *kompiláció* fenti jellemzőiből következik, hogy e fogalom mindenképpen az intertextualitás egyik fajtájának tekinthető. Genette intertextualitás-kategóriái közül elsősorban az idézet és a plágium állnak közel hozzá, mivel mindkettő a szó szerinti átvételt feltételezi. A plágium és a *kompiláció* közötti kapcsolat a kifejezések etimológiájában is érzékelhető: a plágium eredetileg rablást jelentett,¹² ami a *kompiláció* 'lopás' jelentésével igen szoros rokonságban áll. Azonban tény, hogy az előbbinek – Genette terminológiáján túl – pejoratív jelentése is máig megmaradt.¹³ A forrás megjelölésének hiánya ugyancsak a plágiumot rokonítja a *kompiláció*val. Kérdés azonban, hogy minden tekintetben jelöltenek-e a *kompilált* művek forrásai.

A 16–18. századi katolikus, nyomtatott *prédikációgyűjteményekben*¹⁴ igen sok esetben találunk konkrét utalást más szöveg felhasználására. Így például Illyés András erdélyi püspök 1690-ben így fogalmazott: „Mind ezekről (ti. a szentekről) külön-külön hármast és igen hasznos, és mindenkinek tudni szükséges *Prédikációkat* irtam: Deákul, és Magyarul, a Szent Írásból és Szent Atyák, és Doctorok bölcs mondásiból: sok tudos, és nevezetes Olasz Doctorok írásiból: és ama nagy Pázmány Péter Kárdinál: és ő hozzá hasonló Káldi Geörgy Pap Jesuita, Magyar Anyaszentegyháznak Fő Doctori írásiból, sok szép üdvösséges tanuságokat kiszedegetvén.”¹⁵ Alexovits Vazul forrásainak számát jegyezte meg: „nyoltz mostan legjelesb concionatorokkal éltem.”¹⁶ Ugyancsak ő idézte – a forrás pontos megjelölésével – Pázmány Péter szavait: „magam gondolatit és újomból szopott dolgokat nem irok; Isten könyvéből, az Anyaszentegyház doktorinak írásiból vettem

⁸ HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely, 2), 251.

⁹ Uo. A két jelentéskör történetéről lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 194–195.

¹⁰ HARGITTAY, i. h.

¹¹ Uo.

¹² BÁRDOS-SZABÓ B.–VASY, i. m., 340.

¹³ Uo.

¹⁴ MIHALOVITS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon*, I–II, Bp., 1900, 1901; KUDORA János, *A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezer éves története*, Bp., 1902.

¹⁵ ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige, az-az predikatio könyv*, Nagyszombat–Bécs, 1691–1692 (*Elöljáró beszéd*).

¹⁶ ALEXOVITS Vazul, *Ünnepnapi prédikációk*, Pest, 1789 (*A keresztény olvasóhoz címzett előszó*ból).

tanításimat (...). Valaki írásában valami jót találok, enyím.”¹⁷ A fenti hitszónokok semmi esetre sem tekinthetők – még Genette szóhasználatában sem – plagizátornak: hiszen – jóllehet kevésbé egyértelműen – több-kevesebb pontossággal ugyan, de mindenképpen jelezték az átvételeket.

Nehezebb igazolni a kompilációt azokban a művekben, amelyek nem említenek legalább megközelítően pontos adatokat. Több prédikációskötet előszavában átvételre utaló mondatokat találunk. Telegdi Miklós így írt erről: „Nem is követtem semmibe az én tulajdon fejmemnek gondolatit, sem azoknak vélekedéseket, kik többet tulajdonétnak magoknak, hogy nem mint az megrögzött igaz értelemnek, hanem erőlködtem az Istent esmerni és egyebekkel esmertetni.”¹⁸ Padányi Bíró Márton is hasonlóképpen fogalmazott: „(...) az igaz Hit-vallás-tételének asztala alatt, mind Urunktól az életnek, és értelemnek kenyerét, 's mind pedig az ő Tanítványitól az élet, és értelem kenyerének mor'zalékit, de még az Apostoli búza-kalászkodnak búza-szemeit-is (és valamennyi egésségs jó izü falatot itt találsz) kéregettem, szedegettem; mert valamint a' Kristus barátságos társaságában lévő hiv Pajtások a' Sz. Tanítványok, más tarlóján, szántó földén, és más vete-ménnyébül szedték a' kalászkodat: A' Kristus-is mástól vett kenyereknek mor'zalékit szaporította-meg: Ugy én-is ezen Apostoli hagyományoknak, és Evangyéliomi tudományoknak kalászszeit, fúrtyeit, és minden mor'zalékit, avagy *conceptusit*, mind másoknak értelmébül, és tanításibül vettem, nincsen-is más egyéb tulajdonom benne, hanem az egy farság.”¹⁹

Az ezekhez hasonló mondatokat tartalmazó előszavakkal rendelkező prédikációskötetek filológiai vizsgálata e szempontból többnyire még további kutatási feladatot jelent, hiszen csak abban az esetben vizsgálhatók az intertextualitás szempontjából, ha bizonyíthatóan tartalmazzak átvételeket. Ám a dolgozat második részében elemzett prédikáció példája azt bizonyítja, hogy a „vendégszöveg” jelenléte könnyen elképzelhető ezekben az esetekben is.

Lukácsy Sándor toposzként tartotta számon az efféle előszóbeli formulákat. „Látszólag a kötelező szerénykedés elve működött, valójában az ugyancsak kötelező óvatosság és hagyományörzés: a papi szónok nem térhetett el a jóváhagyott tanoktól, ragaszkodnia kellett a bevált hitmagyarázathoz”²⁰ – írta.

Tarnai Andor az alázatossági formulát Cicero *De oratore* című munkájával hozta kapcsolatba.²¹ A jelzett műben ugyanis a beszéd bevezetésének (exordium, proemium) három locusa van, ezek egyike a hallgatóság jóindulatának megnyerése (benevolum), ennek pedig négy további locusa (modusa) közül az egyik a szónok személyén át történik. A to-

¹⁷ Uo.

¹⁸ TELEGDI Miklós, *Az Evangéliomoknak ... magyarázattyanac Első Resze*, Bécs, 1577 (Az keresztyén olvasóknak címzett előszóból).

¹⁹ PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Micae et spicae evangelico apostolicae: Avagy evangyéliomi kenyér morzsálok és apostoli buzakalászkod*, Győr, 1756 (A kegyes olvasónak címzett előszóból).

²⁰ LUKÁCSY Sándor, „*Trombita, kürt, tanító vagyok*”; *Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, ItK, 1995, 281.

²¹ TARNAI Andor, *A toposz-kutatás kérdéseihez*, Literatura, 1975, 69.

vábbi elosztás szerint egyebek között oly módon, hogy a szónoknak szerénynek és készületlennek kell mutatkoznia. Tarnai azt is megjegyezte, hogy az alázatossági formula többé-kevésbé az irodalom alatti rétegben is megjelenik, például a *csekélységem* és a *szerény tehetségem* kifejezésekben. A szónoki alázat megfogalmazásának lehetősége már az ókorban felmerült, illetve – némi változtatással – a mai napig használjuk. Ebből adódóan az alázatossági formula nem utalhat feltétlenül a hitelvekhez való ragaszkodás bizonyítására – hiánya pedig nem feltétlenül a tartalmi, a tanításbéli bizonytalanságot feltételezi. Ugyanakkor nem tekinthetjük kizárólag „véletlennek” vagy az „irodalom alatti rétegek”, netán a tudat megnyilvánulásának sem a formula efféle használatát. Minden bizonnyal az a Tarnai-elgondolás helyes, miszerint „(...) a locusok rendszere pusztán segítség, ellenőrző mérce vagy éppen iskolai tananyag volt, és az orátorok a gyakorlatban nem feltétlenül a locusok rendszere szerint gondolkodtak; tudták viszont, hogy a beszéd megfelelő szerkezeti helyén milyen gondolatokat kell alkalmazniuk. (...) Inkább csak magukat ellenőrizhették azzal, amit a rétor-iskolában megtanultak, s a számba vett lehetőségek kánonba foglalása a szónoki gyakorlatok elbírálására adhatott még támpontot. A tapasztalt orátor gondolkodása absztrakt, formális locus és a konkrét eset közti területen, a használatban lévő argumentum területén mozgott. Innen érthető, hogy a locus azonosult a felhasználható, sablonná vált argumentummal, amit újabb és újabb átfogalmazásokkal lehetett és kellett életre kelteni. A locus tehát emlékeztetőül tételbe foglalható gondolatforma, ami kifejtésre szorul, és amit meghatározott céllal kell kidolgozni és alkalmazni. (...) A gondolatforma alaptulajdonsága az ismételhetőség. Irodalmi szempontból vagy – retorikai nyelven szólva – az elocutio köréből megítélve egyformán lehet hasonlat, metafora, motívum vagy allegória, de üres sablon mindaddig, amíg meghatározott céllal nem használják fel valamely összefüggésben.” „A példát megtalálni: ez volt a tudomány; leleményesen alkalmazni: ez volt az irodalom” – fogalmazott Lukácsy Sándor. A fenti megállapítások összhangban állnak a Kecskeméti Gábor által leírtakkal, aki a korabeli kézikönyvekről állapította meg, hogy azok „(...) megállapításai és ajánlásai sok esetben nem a tényleges gyakorlatot írják le, hanem toposzokat ismételnék, amelyek filozófiai, teológiai vagy morális pozíciók demonstrálása végett mondatnak ki, vagy azért, hogy az ezek valamelyike által előírt kommunikációs hagyományrendszerhez való csatlakozást kifejezzék.”²² A fenti megállapításokból adódóan elképzelhető, hogy egyes hitszónokok az egyházuk tanítása iránti hűségüket, mások pedig írói technikájukat hangsúlyozták az alázatossági formulában. Ugyanakkor – természetesen – lehetséges az is, hogy e két szándék egyaránt érvényesült. A toposzok, a formulák „újraírhatósága”, ismételhetősége mindenképpen könnyítette a compilálást, s ezáltal az intertextualitás kialakulását is.

A 16–18. századi katolikus prédikációskötetek előszavai közül talán Stankovácsi Leopoldé foglalja össze legteljesebben az alázatossági formula korabeli jellegzetességeit. A „Szent Ferentz szorosabb rendén lévő” hitszónok mondataiban egyaránt feltűnik a „szerénykedés”, a megírás módjára való utalás, az eredetiség kérdése, a tanítás egyház-hűségének igénye és a közreadás célja is: „A’ mi a’ dolognak mivoltát illeti, semmi új-

²² KECSKEMÉTI GÁBOR, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ITK, 1995, 561.

sággal nem szolgálók, melyet már ez előtt sok buzgó lelki tanítók ki nem prédikáltak volna: sőt magam is azoknak könyvekből szedtem össze munkámat; csak a' beszédek egybeállítására az én dolgom; melyben azt sem szégyenlem megvallani, hogy a' hol feltett céloimhoz illett, szóról szóra is sokat kiirtam, főképpen amaz örök emlékezőre méltó Pázmány Péter Kárdinalisnak, jeles prédikációiból, mert nem akartam megváltoztatni vagy az ő szép magyarságát, vagy bölcs argumentumit. Nem is félek, hogy ezért lopással vádoltassam: mert nem lopjuk azt, a' mit örökségül vettünk a' mi régi atyáinktól. Azért sem akartam járatlan utat vesztvén, másokat is tévelygésbe vinnék; hanem mindenütt a' szent atyáknak, közönséges conciliomoknak, és írásmagyarázó katolikus doctoroknak csapásán jární igyekeztem."²³

Az intertextualitás jelenlétére, azon belül is a szövegátvétel további lehetőségére utaló mondatok is bőséggel találhatók a prédikációskötetek előszavaiban. Egyed Joákim azt javasolta előszavában az ő beszédei nyomán prédikálni szándékozó hitszónokoknak, hogy „(...) a' Hallgatóságához alkalmaztatván magokat hosszas beszédből azokat választák a' mellyek őket inkább mozdítják. Vagy ha tetszik vegyék fel a Beszédnek egyszer az egy részét, a' másikat pedig, vagy harmadikát máskorra hagyhatják.”²⁴ Pázmány Péter pedig így fogalmazott: „A prédikátorok eleibe pedig minden keresztyéni jóságokról, minden gonosz vétkekről, minden rendek és állapotok kötelességéről, annyi tanításokat és intéseket adtam, hogy ha amit egy helyen mondtam, azt okosan más vasárnap előhozzák, sok új prédikációt csinálhatnak.”²⁵

Ezek a mondatok is arra a gyakorlatra utalnak, amelyet Kecskeméti Gábor a protestáns prédikátorok képzése kapcsán említett: a leendő hitszónokok tanáraik útmutatására és segítségével inkább a gyakorlatban, már meglévő beszédek olvasásával-hallgatásával sajátították el a prédikálás tudományát, mintsem teoretikus művekből.²⁶ Ebből adódóan „a különböző műveltségű, felkészültségű lelkészek (...) között lényegében csupán a forrásul szolgáló prédikációk megválasztása volt a különbség, magának a fenti módszernek alkalmazása minden rétegnél elterjedt volt. Az egyetemet járt papi réteg gyakran külföldi prédikációkat használt fel ugyanolyan módon, mint szerényebben készült kollégáik hazai pályatársak szónoklatait.”²⁷ A kompiláció közismert, közhasználatú volta a fenti példák nyomán aligha szorul magyarázatra. A kiragadott idézetek azt is bizonyítják, hogy a kompilációt nemcsak azért tekinthetjük kanonikus eljárásnak, mert részben az egyházi tanítás sérthetlensége s a korabeli ízlés, az „irodalmi kánon” is hozzájárult

²³ STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*, Győr, 1789 (A keresztyén olvasóhoz címzett előszóbból).

²⁴ EGYED Joákim, *Ünnep-napi prédikációk*, Vác, 1798 (A keresztyén olvasóhoz címzett előszóbból).

²⁵ PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk*, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1903 (P. P. Összes Munkái), VI.

²⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9-14.)*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Bp.-Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum Rt., 1998, II, 743-753.

²⁷ *Uo.*, 745.

kialakulásához, hanem azért is, mert gyakori alkalmazása valóban zsinórmértékké vált a gyakorlatban.

A kompilált prédikációk megszerkesztésében nagy szerepük lehetett a betűrendes és/vagy tematikus, önálló – például Temesvári Pelbárt Petrus Lombardus nyomán írt alfabétikus teológiai enciklopédiája, a *Rosarium* – vagy kötethez kapcsolódó tárgymutatóknak is. Ezek mindenképpen megkönnyítették a compilátor munkáját, hiszen nemcsak a műben való tájékozódást segítették (ennek kapcsán például azt, hogy milyen alkalommal, hányféle módon alkalmazható egy-egy metafora), hanem gyorsították is a szövegek összeállításának fáradtságos munkáját.²⁸ Az effajta művek elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy prédikálási útmutatókban is azokat a könyveket ajánlják a prédikátorok számára, amelyeknek indexe alapján megállapítható használhatóságuk.²⁹

A prédikációírást, a compilálás alapját a tárgymutatókhoz hasonlóan határozhatta meg a perikóparend, a tüpikon is: hiszen a prédikációírást gyakorlata szempontjából bizonyos rendszerbe foglalt bibliai, tehát mindenképpen hiteles szövegrészeket kínált az elmondandó beszédek alapjául. Meghatározhatta a prédikáció témáját – hiszen annak valamilyen kapcsolódnia kellett a kijelölt evangéliumi részhez –, bár kétségtelenül tág teret engedett a témaválasztásnak. A nyomtatott prédikációskötetek – többnyire – az egyházi évhez és annak perikóparendjéhez alkalmazkodtak, ebből adódóan alapvető tájékoztatást adtak a minden egyéb mutatót nélkülöző prédikációskötethez. Összefoglalóan leginkább úgy fogalmazhatunk, hogy a tárgymutató, a perikóparend tartalmi segítséget nyújtott a prédikációk compilálásához. Vízkeresztkor például a prédikátornak egyaránt lehetősége volt átolvasni elődeinek erre az alkalomra írt beszédeit a perikóparend nyomán felépített gyűjteményekből, vagy a tárgymutatók segítségével kikeresni például a borról írt megállapításokat. (Mai példákkal élve a tárgymutatókat az automatikus osztályozással és a szöveg alapú kereséseket célzó információs rendszerekkel, míg a perikóparendet tárgyszavas osztályozással és a linkgyűjteményekkel rokoníthatnánk.) A kétféle megközelítési mód alkalmazása nem zárta ki egymást, egy prédikáción belül is keveredhetett.

A perikóparendnek s az azt felhasználó tartalmi alapú compilációnak abban az esetben lehetett kiemelt és meghatározó szerepe a prédikáció egészében, ha a beszéd alapvetően nem az adott bibliai rész szövegét, hanem a tartalmát „használta”, elemezte, értelmezte. Azaz nem a vonatkozó perikópa egy-egy mondatából kiindulva beszélt a prédikátor, hanem a történetet egészében, tartalmi szempontok alapján magyarázta. Arra azonban az esetek többségében nem volt előírás, hogy a hitszónok mikor melyik módszert alkalmazza. Bizonyos megkötésekkel kivételt jelent ez alól a nagypénteki szertartás, amikor mindenképpen el kellett – s el kell ma is – hangoznia a passiónak. Ebből következhetne az is,

²⁸ BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A kérdés megoldatlansága = Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, TAMÁS Attila, Debrecen, 1994, 102.

²⁹ SZELESTEI N. László, *Laskai Osvát prédikációja magyarul a 17. század végétől*, elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportja és a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke által szervezett konferencián Debrecenben, 2002 májusában.

hogy a hitszónok ilyenkor mindenképpen a szenvedéstörténetet fogalmazza meg beszédében. Ám ez esetben a liturgia lehetőséget biztosít arra, hogy a passiót egyszerűen szó szerint felolvassák János evangéliumából, esetleg ugyanezen bibliai rész nyomán elénekeljék, eljátsszák. Ebből adódóan a nagypénteki prédikációk ki is maradhattak az egyes beszédgyűjteményekből: ilyen esetekben a kötet szerzője a prédikáció hagyományos keretein kívüli elmondást – az evangélium felolvasását, éneklést, színjátékot – szorgalmazhatta. Természetesen akadnak olyan nagypénteki beszédek is, amelyek egy-egy szövegrészt emelnek ki, azaz – a fenti értelemben – szövegközpontúak, formai szempontok alapján kialakítottak. Ezek a prédikációk a kötelezően elhangzó passiót egészítették ki. A nagypénteki prédikációk második csoportjába pedig azon beszédek tartoznak, amelyek mellett nem hangozhatott el a passió más formában: ezek teljes egészében feldolgozzák a szenvedéstörténetet.

E prédikációk tartalma meglehetősen kötött volt, mivel az események adottak, nem felcserélhetőek, formai szempontból pedig mindenképpen rendkívüli terjedelmet igényeltek. Részint azért, mert a passió történéseinek elbeszélése eleve jelentős terjedelmet kíván, részint pedig azért, mert e hosszú és eseménydús elbeszélések természetesen kiegészültek a hitszónokok szóhasználatából – például metaforáiból, allegóriáiból – és egyéni kommentárjaiból adódó szövegrészekkel. A passió-prédikációkkal – különösen a kompilált módon szerkesztettekkel – igen szoros rokonságot mutatnak az evangéliumharmóniák, amelyek a négy evangéliumban foglalt események, valamint Jézus szavai, mondásai, a logionok folyamatos időrendi elrendezését, illetve előadását jelentik.³⁰ Ezek műfaja elsősorban abban különbözik a szinopszistól, hogy míg utóbbi az evangéliumokat egymással párhuzamosan – leírt változatban hasábos szerkesztésben – állítja egymás mellé, addig az előbbi az evangéliumokat összefüggő egységes elbeszéléssé alakítja – kompilációs technikával. Ezért az evangéliumharmónia kizárólag az evangéliumok szavaiból áll, de ettől eltekintve gyakorlatilag megegyezik a Jézus életét bemutató elbeszélő kegyességi olvasmányokkal.³¹

Az intertextualitás megkívánja és feltételezi a befogadó nagymértékű aktivitását. Ezzel az igénnyel lép fel a prédikáció is. Kosztolányi Sándor így írt: „Abban sem vettem igyekezetemet, hogy ki-kerestetett cifraságú Magyarországgal írnék, a' melly inkább tsiklándoztattya a füleket, mint a' jóra fel-gerjeszti az elméket.”³² Alexovits Vazul pedig így fogalmazott: „Hosszszabbak Prédikázióim; mert hivatalom szerint azon igyekeztem, hogy nem tsak az Okosságot meg-győzzem; hanem az akaratot is fel-indítsam.”³³

³⁰ *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 1997, III, 434.

³¹ Uo.

³² KOSZTOLÁNYI Sándor, *A keresztény olvasókhöz* = K. S., *Egész esztendő-béli vasárnapokra intéztett szent beszédek*, Pozsony–Pest, Landerer, 1794.

³³ ALEXOVITS, *i. m.*

Ebből adódóan nem meglepő, ha a hallgatóság megindítására különféle eszközöket használ a prédikátor. Ezek közül intertextuális jellegű például a prédikációba „ékelt” imádság, elmélkedés, énekszöveg, esetleg más kegyességi mű vagy drámarészlet.³⁴

Az eddigi elméleti jellegű megközelítést a gyakorlatban igazolja Kelemen Didák minorita hitszónok *Búzafejek* című, 1729-ben megjelent prédikációskötetének vizsgálata. A szerzőről joggal jegyezte meg Tasi Réka, hogy vele „az irodalomtörténet talán kevésbé bánt mostohán,³⁵ mint kortársaival.”³⁶ Különösen boldoggá avatásának törekvése indokolta ezt, s bár a minorita hitszónok szentségének kanonizációja nem történt meg, Kelemen Didák neve a köztudatba került.³⁷ *Búzafejek* című kötetének előszavában így fogalmazott: „A’ Felsőges Mindenható Ur Isten, véghetetlen Irgalmasságából annyira gondot viselt mindenkor a’ szegényekre és szükölködőkre, hogy több kegyes Atyai áldási között, az Aratok után el hullott, ’s meg maradtott Buza fejeket is azoknak táplálására rendelte (...). Gondot viselt több szükölködő szolgája között reám-is igyefogyott szegényre azon véghetetlen Irgalmasságú Felsőg, midőn szent szolgáltyában hiven el járó és szorgalmatosan Arató munkási után: az az: az Anyaszentegyházban hiven tanító Sz. Atyák, és az ő Parancsolatit és törvényt szorgalmatosan hirdető Praedikátorok után számomra-is annyi Buza fejeket hagyott, hogy azokkal nem csak magam fogyatkozásának eleget tethetnék, hanem más nálam inkább szükölködőknek is nyujthatnék segedelmet.”³⁸

A keresztény olvasóhoz írt előljáró beszédben előfordulnak az alázatossági formula-ként és a kompilációra, ezáltal az intertextualitásra utaló mondatokként – vagy mindkettőként – egyaránt értelmezhető részek. A szerző utal forrásaira is – igaz, a lehető legkevésbé konkrét formában. Ezekből adódóan a további vizsgálódás elsődleges feltétele – konkrét, név szerinti utalás hiányában – annak igazolása, hogy valóban kompilált-e a szöveg.

Erre irányuló filológiai kutatásokat először Ocskay György végzett 1982-ben.³⁹ Megállapítása szerint Kelemen Didák a prédikációskötet írásakor igen sok Pázmány-szöveget használt fel, ezek átvételekor pedig a kihagyás, a tömörítés, a bővítés eszköze mellett átfogalmazásokkal, átdolgozásokkal is élt. Kutatása azért volt különösen jelentős, mert a szakirodalom addig minden értelemben egységes egészként elemezte, értelmezte a kötetet,⁴⁰ illetve közvetett forrásokat említett.⁴¹ A szövegtörzset kompilált részeinek és forrásainak listáját a későbbiekben Hargitai Andrea bővítette,⁴² figyelembe véve és kiegészítve

³⁴ TASI Réka, *A popularitás egyik változata a barokk prózában: Kelemen Didák prédikációinak dramatisztikus jegyei*, It, 2002, 188–205.

³⁵ STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Bp., Akadémiai, 1972, 535.

³⁶ TASI, i. m., 188.

³⁷ RÁKOS Balázs Raymund, *Ugye, atyafiak? Isten szolgája P. Kelemen Didák O. F. M. Conv. élete (1683–1744)*, Róma, 1975.

³⁸ KELEMEN Didák, *Elöl járó beszéd a keresztény olvasóhoz* = K. D., *Buza-fejek*, Kassa, 1729.

³⁹ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK, 1982, 442–448.

⁴⁰ TIMÁR Kálmán, *Kelemen Didák mint nyelvújító*, MNy, 1930, 126–127.

⁴¹ LUKÁCSY Sándor, *Kelemen Didák nagypénteki prédikációja*, Vigilia, 1996, 285.

⁴² HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, ItK, 2001, 638–656.

szítve a nem szó szerint, de szerinte Pázmánytól átvett részek Ocskay György vázolta tipológiáját, rendszerét. Írásában főként ez utóbbiakra hívta fel a figyelmet, feltételezve, hogy a forrásszövegek módosítása a hallgatóságához való alkalmazkodás jeleként (is) értelmezhető.

Dolgozatomban filológiai – a prédikációk vizsgálata szempontjából „gyakorlati” – vonatkozásban azt vizsgálom, elképzelhető-e, hogy Kelemen Didák nem átfogalmazta, sűrítette, tömörítette, magyarázta, toldotta, érvek cseréjét, szócserét, behelyettesítést, ötletkompilációt, egyszerűsítést, variációt és kihagyást alkalmazva változatta az egyes szövegrészeket, hanem Pázmányon kívül más forrásokat is használt. Ezt a feltevést első sorban az indokolta, hogy ha kifejezetten nagypénteki prédikációkban – a mondott okokból – nem bővelkedünk is, annál nagyobb a kegyességi irodalom hasonló vonatkozású anyaga. Ha tehát Pázmány fogalmazását nehézkesnek vagy a hallgatóságához nem alkalmazhatónak ítélte a kompilátor, számos egyéb lehetősége nyílt a szó szerinti forrás-használatra. A szövegmódosítás és az egyéb források használatának gyakorlatát pedig kevéssé valószínűsítik a liturgiai követelmények és a perikóparend, hiszen ezek ismerete – különösen a passió-beszédek esetében – megfelelő támpontot adhat a prédikátornak saját fogalmazású részek alkalmazására.

Feltevésemet a prédikációskötet újabb forrásainak megtalálása igazolta. Ezek közül legjelentősebb egy 1712-ben magyarra fordított kegyességi mű,⁴³ az úgynevezett *Makula nélkül való tükör*,⁴⁴ a *Búzafejek Nagypéntekre való második prédikációjának*⁴⁵ legfőbb forrása: a két szövegben szó szerinti egyezések találhatók. A legtöbb esetben olyan helyen fordulnak elő ezek az átvételek, amelyeken a korábbi elemzések nem jeleztek forrást, ám huszonegy olyan szövegrészt találtam, amelyet Hargitai Andrea Pázmánynak tulajdonított, de az ő műveit tekintve csupán tartalmi vonatkozású, míg a *Makula nélkül való tükör* esetében szó szerinti egyezés mutatható ki, amint ezt az alábbi példa is igazolja.

Pázmány	Kelemen	Makula nélkül való tükör
„(...) mikor megértette volna Pilátos, hogy Christus Galiléa-béli: mivel Heródes, Galiléa-nak fejedelme, akkor Jerusalem-ben vala, ő-hozzá küldé Jesust. Kit nagy örömmel láta Heródes, remélvén, hogy csudát tészzen-előtte: és kezdé sok dolgokrúl kérdezkedni. Noha Pilátos-nak és Caifás-nak,	„Midön Pilátus meg-értette volna, hogy Galilaea Héródes birodalma alatt volna, meg örüle rajta, és monda a' Zsidóknak: Mivel ezen vádoltatott ember Héródes birodalma alól való mennyetek hozzá, 's panaszotokat mondgyátok meg néki: Héródes nem volt az, a' ki az ártatlan Gyermekeket	„Midön Pilátus meg-értette volna, hogy Galilea Heródes birodalma alatt volna, meg-örüle rajta, és mondá a' Sidóknak: Mivel ezen vádoltatott ember Heródes birodalma alól való, mennyetek hozzá, és panaszotokat mondgyátok meg-néki. (...) Heródes nem volt az, a' ki az ártatlan gyerme-

⁴³ VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör*, MKsz, 1967, 250–253.

⁴⁴ *Makula nélkül való tükör: Melly az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüleinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé...*, ford. UJFALUSI Judith, Nagyszombat, 1712.

⁴⁵ A prédikáció betűhív átirata a források helyének pontos jelölésével megjelenés alatt: MACZAK Ibolya, *Kelemen Didák második nagypénteki prédikációja = Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely: Opuscula Litteraria, 1).

megfelele Christus némely kérdésekre; de, mivel Heródes a pusztában kiáltott szótát megölette vala, csak egy szózatját sem érdemle-tölte.”⁴⁶

meg ölette; hanem annak Fia, és magárúl sokat állított, 's házasság törésben élt, keresztelő Sz. Jánost meg ölette, és titkon Urunk Jéhus halálára igyekezett.”⁴⁷

keket meg-ölette; hanem annak fia vólt, és magárúl sokat állított, és házasság-törésben élt, Keresztelő Sz. Jánost meg-ölette, és titkon Urunk Jéhus halálára igyekezett.”⁴⁸

A fenti részlet tehát bizonyosan átvétel a *Makula nélkül való tükörből*, annál is inkább, mivel az idézetet megelőző és az azt követő mondat is ugyanebből a műből származik. A többi húsz hasonló esettel együtt ez elégséges indoknak látszik ahhoz, hogy módosíthassuk azt az elképzelést, miszerint Kelemen Didák prédikációskötetében kétséget kizáróan elkülönülnek sűrített, tömörített, magyarázatot, betoldást, érvek cseréjét, szócserét, behelyettesítést, ötletkompilációt, egyszerűsítést, variációt és kihagyást tartalmazó részek. Az említett szövegalkotási módok nemlétét azonban csak akkor lehetne bizonyítani, ha a prédikációskötet teljes szövegkorpuszának szó szerinti forrásait megtalálnánk. Elviekben tehát alkalmazható ez a felosztás, ám a gyakorlatban nem vonható le belőle reális következtetés, hiszen az előbbieket nyomán bármikor újabb, hasonló források bukkanhatnak fel. Ebből adódóan a vizsgált szövegkorpusznak azon részeit, amelyeknek szó szerinti forrásai még nem találhatók, a megadott szempontok szerint nem feltétlenül szükséges tipizálni, célszerűbbnek tűnik csak azon szövegrészeket biztos forrásként értelmezni, ahol döntő többségben szó szerinti egyezés tapasztalható.

Hargitai Andrea írása mindenképpen ráirányítja a figyelmet Kelemen Didák szövegalkotási módszerének igen jelentős vonására, amelyet leginkább szövegválogatásnak nevezhetnénk, s amely a gyakorlatban a szövegkihagyásban nyilvánul meg. Az átvételnek nem hagynak kétséget afelől, hogy Kelemen Didák szűkítette a forrásokat, s elképzelhetővé tesz az esetleges bővítést is. A fent idézett szövegrészek között is akad olyan, amelyik eredetijéből részeket hagyott el a kompilátor: „Mivel ezen vádoltatott ember Heródes birodalma alól való, mennyetek hozzá, és panasztokat mondgyátok meg-néki. (...) Heródes nem vólt az, a' ki az ártatlan gyermekeket meg-ölette”. A kipontozott rész helyén a *Makula nélkül való tükörben* két mondat olvasható. Ebben az értelemben tehát mindenképpen beszélhetünk kihagyásról, de semmiképpen sem oszthatjuk Hargitai Andrea azon véleményét, miszerint kihagyásnál a terjedelem határa nem éri el az egy mondatnál nagyobb szöveget.

A *Búzafejek* című prédikációskötet szó szerint felhasznált forrása Lépes Bálint híres *Tükrei* közül az ítéletről szóló részben⁴⁹ található szövegkorpusz is, amely az utolsó ítélet jeleiről szól. A Kelemen Didák által ádvent első vasárnapjára írt beszédben felhasznált szövegrész megerősíti Bitskey István állítását, aki Bán Imre nézetével szemben⁵⁰ Páz-

⁴⁶ PÁZMÁNY, i. m., 643.

⁴⁷ KELEMEN, i. m., 304.

⁴⁸ *Makula nélkül való tükör*, 350.

⁴⁹ LÉPES Bálint, *Az ítéletről* = L. B., *Az halandó és ítéletre menendő tellyes emberi nemzetnek Fényes Tüköre*, Prága, 1616.

⁵⁰ BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai*, It, 1971, 190.

mányról és Lépesről szólva megállapította, hogy „(...) ha közvetlenül nem mutatkozik is meg barokk prózánk e két kezdeményező egyéniségének hatása, azért a kései barokk idején több jele van annak, hogy újból feléjük fordult a fgyelem, s műveik hatottak.”⁵¹ Ezt igazolja az alábbi idézetpár is:

Lépes

„I Az tenger, negyven ölnyire emelkedik az hegicknek magassaga föliben, es mint egy vastagon allo kö fal leszen, minden folyo vizek az szerent cselekszenek. II Nap annyira el apad, es az ö öliben száll, hogy aleg fog meg láczani. (...) III Napon minden tengeri oktalan állatok, egyben gyűlnek, es az éghre föl ordétanak, nagy banattiokban, szanakodvan az bünösökön. IV Nap a' tenger es minden vizek eghni főgnak, az bünösök gyalazattokra, kik egetnek, az ö testi kivansagokban. V Napon, az füvek es fak verrel verettékeznek, az mint meg iövendölt volt a' Sibilla *Judii signum, tellus sudore madescet*. Isaiasis. *Inebriabitur terra sanguine*. VI Napon, oly nagy es közönseges föld indulas leszen, hogy minden kezi épöletek el romlanak miatta, nem kivanvan tovab szenvedni az bünösöket.”⁵²

Kelemen

„(...) első nap a' tenger negyven ölnyire emelkedik a' hegyeknek magossága felibe, és mind egy vastagon álló kö fal leszen, minden folyó vizek a' szerént cselekszenek, ket nap annyira el apad és beszáll az ö ölibe, hogy csak alig látzik meg. Harmad nap, minden tengeri oktalan állatok egybe gyűlnek, és az égre fel ordítanak szánakodván a' bünösökön. Negyed nap a' tenger, és minden vizek égnek a' bünösöknek gyalazattyokra, kik égtének a' testi kívánságokban. Ötöd nap, a' füvek, és fák vérrel verétkéznak, a' mint meg jövendölté vólt a' *Sybilla*. *Judicii signum tellus sudore madescet*. Isaias-is: *Inebriabitur terra sanguine*. *Isa. 30.7*. (...) Hatod nap, oly nagy és közönséges föld indulás leszen, hogy minden kézi épöletek romlanak miatta, nem kívánván tovább szenvedni a' bünösöket.”⁵³

A második nagypénteki prédikáció – s ezáltal a *Búzafejek*-gyűjtemény – harmadik forrása az ír származású jezsuita, Guilielmus Stanyhurstus *Dei immortalis (...) historia* című műve.⁵⁴ Az alább közölt részletek hivatkozás és elrendezés tekintetében megegyeznek. Nem mellékes az a tény, hogy abban az időben, mikor Ozolyi Flórián ferences szerzetes, teológiai tanár a Stanyhurstus-mű első magyar fordítását⁵⁵ készítette Nagyszombatban,

⁵¹ BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz „seicento” stílus = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 342.

⁵² LÉPES, *i. m.*, 60.

⁵³ KELEMEN, *i. m.*, 4.

⁵⁴ Guilielmus STANYHURSTUS, *Dei immortalis in Corpore mortali patientis historia*, Antverpiae, 1660.

⁵⁵ Guilielmus STANYHURSTUS, *A' halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiája...*, Nagyszombat, 1731, 288–289.

Kelemen Didák – rendi megbízatásból – ugyancsak a városban tartózkodott.⁵⁶ Ebben az esetben talán latin forrást használt Kelemen Didák.

Stanyhurstus

„Ha a' templomban, midön az Isteni szolgálator jelen vagyok, meghajtom két térdeimet, ha öszve-foglalom kezeimet (...) *Mit mondanak az emberek?* Hogy ha a' friss lakodalomban, midön némellyek mások hírét s-nevét rágalmazzák, keserves gyalázatokkal bé-kormollyák, azok rágalmazásinak nem engedek, hanem halgattással, vagy komor hunyoritással azoknak csácsogó vásottságát kárhoztatom. (...) *Miért te, a' ki annyiszor mondod: Ezt ha cselekszem, vagy elhagyom, mit mondanak az emberek? Miért nem mondod? ha ezt cselekszem, a' mit nem szabad cselekedni, mit mondanak a' mennyeiek?* (...) *Mit az Angyalok Királynéja? Mit a' Kristus? Mit az Isten? Mit a' földön minden Igazak, és mennyben minden boldogok? Mit mondanak akkor, a' mikor haláloznak utolsó óráján veritékezel, midön a' végső szorongatásokban fekszesz, midön minden emberektől el-hagyattatván, senki sem lehet a' te segéttöd, hanem csak egyedül az ISTEN? A' kit meg-útáltál?*”⁵⁷

Kelemen

„(...) ha Templomban Isteni szolgálator jelen lévén térdeimre állok, kezemet egybe fogom, másokkal haszontalan trécsélést, nevetést nem inditok. (...) ha *Mit mondanak az emberek?* mikor vendégségekben, (...) másokat gyaláznak, hírekben, nevekben mocskolnak, ha én ezen nem örvendek, én-is a' szót nem szaporitom, (...) hanem inkább meg-feddem a' rágalmazót? (...) vallyon miért te, a' ki ezt annyiszor hányod veted elmédben, hogy ha ezt cselekeszem, vagy nem cselekeszem? (...) *Miért nem mondod? hogy ha ezt cselekszem, a' kit nem kellene cselekednem végbe nem viszem? Mit mondanak a' Mennyeiek?* (...) mit mond az Angyalok Királynéja? mit mond a' Kristus? mit mond az Isten? mit a' Földön az igazak? az Egekben a' boldogult lelkék? (...) mikor utolsó szükségedben lésszesz? mikor mindenektől el-hagyattatol? senki nem segíthet; hanem csak az egyedül, a' kit az emberek tekintetiért megvetettél, az egy élő Isten!”⁵⁸

A *Búzafejek* című prédikációskötet forrásairól összességében elmondható, hogy a prédikációskötet igen jelentős hányadát teszik ki a belőlük átvett részek. Ebből következően alkalmazhatók rá az intertextualitás ismérvei is. Megállapítható az is, hogy a gyűjtemény címe és előszavának kalászszedésre vonatkozó képe szó szerinti forráshasználatra utal, ám pontos adatot nem nevez meg, és más módon – például idézőjelek alkalmazásával – sem utal közvetlen átvételre. Ugyanakkor figyelembe veendő szempontként felmerül, hogy a katolikus prédikációk kompilációja „kanonikus”, ajánlott eljárás volt a gyűjtemény megírása idején. Az alkotói módszer tehát nem nevezhető egyértelműen sem idé-

⁵⁶ BARSÍ János, *A minoriták megtelepedése Miskolcon*, Levéltári Szemle, 1995/3, 17–36.

⁵⁷ STANYHURSTUS, *i. m.*, 311–312.

⁵⁸ KELEMEN, *i. m.*, 331–332.

zetnek, sem plágiumnak, noha mindkettővel mutat rokon vonást. Leginkább ezek átmenetének tekinthető.

A négy forrásmű felhasználása néhány további következtetést enged meg a kompiláció technikájának alkalmazásáról. Alapvetően kétféle eljárás figyelhető meg benne: ez esetben is leginkább a tartalmi és a formai jelzőkkel láthatjuk el a kétféle szerkesztési módot. Az előbbire jellemző, hogy nagyobb terjedelmű, a forrásszövegben is összefüggő korpuszt alkot, ebből adódóan feltehetően tartalmi szempontokat érvényesít. Ilyen például az idézett, Lépes Bálinttól átvett szövegrész Kelemen Didák ádventi első beszédében. Leginkább formai orientáltságúnak tekinthető az a szerkesztési mód, amelyet alkalmazva a kompilátor többé-kevésbé hasonló tartalmú szövegeket „olvaszt egyggyé”, a két korpuszból folyamatosan „váltogatva” a felhasznált forrásokat. Az alábbi példán a Pázmány-prédikáció és a *Makula nélkül való tükör* mondatai váltakoznak (az áttekinthetőség kedvéért dőlttel jelöltem a *Makula nélkül való tükör*ből származó részeket):

„(...) mert valaki mit tehetett szóval, cselekedettel, kiáltással, nevetéssel, mind el követték, mint valami farsangos Királykát, nagy sok neveltséges tréfákkal vissza küldé Pilátushoz. Midőn azért a' fejér ruhába kötözve vinnék, az ünnepre fel gyülekezett sokaság csudájára futott, az ajtok, ablakok, utcák emberekkel teli voltak, 's látván hogy a' Pilátus szolgálai minden gyalázattal illetnék Urunkot, ezek is minnyájon csúfolták, gyalázták, 's bolondnak kiáltották: Némellyek sárral, 's kövel hagyigálták: némellyek csúf ruháját húzták; midőn pedig valamely útca szegletéhez jutott, a' hol sok nép átván, minnyájon fen szóval kezdetek ötet nevetni, 's némellyek csúfságból süveget vetettek előtte, 's térdet hajtottak: ha valami tócsán, vagy sáron kellett menni, mingyárt közepére vitték, melly miatt köntösi, Sz. lábai, és a' csúf ruha igen meg sárosodott; ki tudná elő számlálni mennyi süvöltést, taszigálást szenvedett ebben a' bolond öltözetben az Isten Bölcsessége? minden irgalmasság nélkül nagy kegyetlenséggel fejét verték, halálos sebekkel sebesítettek; mert azt akarták, hogy ha Pilátus nem akarná halálra adni, úgy-is még azon a' napon meg-hallyon a' verés miatt, számtalan tréfákat, és mardosó játékokat szórtanak reá, egy szóval, úgy bántak véle, mint lattyuk, hogy bánnak a' bolondokkal: ki orrát pattogtatta, ki taszigálta, ki illetlen tréfákkal csúfolta. Oh Sz. Isten mennyire meg aláztad magadot! így kellett a' mi kevélységünket meg-rontani, a' mi balgatagságunkat észre hozni!”⁵⁹

Ebből adódóan nem nehéz megállapítani, miért tűnhetnek variánsnak bizonyos szövegrészek: a mondatok hosszúsága megengedi, hogy egyik-másik tagmondatuk különböző forrásból származzék. Hasonló jelenséggel találkozhatunk tehát a prédikáció szövegének tagmondatai szintjén is, mint a beszéd tárgyának kiválasztása tekintetében. Érdekes szempontnak tűnik a kompilációs szerkesztés tartalmi elkülönítésének további vizsgálata: ha érvényesülhet a szöveg egészére vonatkozóan – a makroszerkezetben – és a tagmondatok szintjén – a mikroszerkezetben –, vajon érvényesülhet-e – s ha igen, milyen „egységben” – valamely „köztes méretben” is? A szakirodalom erre a kérdésre már megadta a választ: igen, lehetséges az effajta elkülönítés. Mégpedig a formulák szintjén. Lukácsy

⁵⁹ *Uo.*, 305.

Sándor két olyan formuláról is írt hosszabb értekezést, amely jól példázza e tartalmi-formai kettősséget, s emellett meg is található Kelemen Didák *Nagypéntekre való második prédikációjában*. Az első, a Craesus néma fiáról szóló rész a tartalmi kompiláció tipikus példája: „Craesus Lydiáj gazdag Király egy harczon meg győzettek, mikor az ellenség a' Király nyakához húzta volna mezitelen kargyát, a' Craesus Fia, a' ki születésitül fogva néma vala, soha nem szóllott látván Attya veszedelmit a' nagy bánat, és félelem el-szagatá nyelve kötelét, és fel-kiálta, hogy ne báncsák, mert ez a' Király. Ha az Atyák veszedelme a' néma fiaikat meg-szóllaltattya: nem lehet hogy mi-is a' Kristus szenvedésit latván meg némüllyunk.”⁶⁰ Az antik eredetű történetet valószínűleg 1623-ban Vásárhelyi Gergely vetette papírra elsőként magyarul, majd őt követte – többek között – Káldi és Pázmány, majd az utóbbi szerzőtől Kelemen Didák szó szerint vette át.⁶¹ A példa végig azonos volt, de alkalmazása, értelmezése változott: Vásárhelyi a szülők iránti tiszteletet, Káldi a kísértések elhárítását, míg Pázmány – s az ő nyomán Kelemen Didák is – a tanúságtételt példázta vele.

A másik ismert és a korábbi szakirodalom által említett formula a formai, „szövegszerű” átvételre ad mintát: „Hol vadtok ti öt ezer férfiak aszszony állatokon, és késsdedek kívül, kiket öt kenyérrrel és két hallal meg-elégített? Hol vadtok ti-is négy ezer férfiak, kisdedeken, és Aszszony állatokon kívül, kiket hét kenyérrrel, és egynehány halacskával, úgy meg-elégített, hogy hét kosár eledel maradna meg? Ezek e' az hálaadások, mellyeket jó tévötöknek fizettek? hol vadtok ti sánták, siketek, némák, vakok, inaszakattak, poklosok, halottak, kiket meg-gyógyított, meg-tartott, gyámolított, fel-támasztott?” Az úgynevezett ubi sunt-formula valószínűleg bibliai, de mindenképpen antik eredetű.⁶² Formai átvételről lévén szó, tartalmi magyarázat helyett célszerűbbnek tűnik példákkal érzékeltetni különféle variánsait. A Székelyudvarhelyi-kódexben olvasható első magyar nyelvű ubi sunt személyek katalógusát tartalmazza: „Mond meg énnéköm, holott vannak Ádám és Éva, holott Matusael, holott vannak mend az óriások, hol a hatalmas Alexander, hol vagy az erős Hector vitéz, hol vannak mend a császárok és a királyok, hol vannak mend az nagy pogán bölcsek és versszerző mestörök, holott vannak mend az orvosok?”⁶³ A Kelemen Didákéhoz igen hasonló – Szent Bernát írásai nyomán kialakult – formulát tartalmaz a Winkler-kódex: „Hol vannak, Jó Jézus, az embörök és az asszonyállatok, kiket az öt árpakenyérrrel megelégejtöttél vala? (...) hol vannak az apostalak, jó Jézus, kiknek tisztességöt adtál? Íme bizonynal immár tégödet mind elhattanak.”⁶⁴

Joggal merülhet fel a kérdés, nem tekinthető-e forrásnak ez a kódex is Kelemen Didák *Nagypénteki második prédikációjának* esetében. Ezt a lehetőséget – eddig ismert szó szerinti egyezések híján – természetesen nem vethetjük el, de igen kevésbé valószínű. Annál is inkább, mivel ez a rész a Stanyhurstus-műben is megtalálható, s az ott található szöveg szerkezete nagyobb mértékben hasonlít a minorita hitszónok prédikációjára, mint

⁶⁰ Uo., 281–282.

⁶¹ LUKÁCSY Sándor, *Egynehány toposzról* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 246–256.

⁶² LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza*, ITK, 1989, 217–218.

⁶³ Uo., 222.

⁶⁴ Uo.

a Winkler-kódexé. A – részben fent említett – további Sanyhurstus-átvételek, valamint a prédikáció megírásának és a kegyességi mű fordításának körülményei inkább ez utóbbi forrást igazolják.

Összefoglalóan a kompilációról mint az intertextualitás sajátos technikájáról megállapíthatjuk, hogy esetében a tartalmi és a formai szempontú elkülönítés a témaválasztásban, a tartalomban és a szövegszervezésben egyaránt érvényesíthető. Az utóbbi vonatkozásban a szövegtörzs jelentős részében, egy-egy formulában vagy akár egy mondaton belül is érvényesülhet. A tartalmi–formai elkülönítés többnyire nem jelent kizárólagosságot (kivétel lehet például egy forrásként szolgáló prédikáció rövidített változatának közreadása), általában – amint Kelemen Didák nagypénteki prédikációjában is – a kompilátorok e két eljárást váltogatják. Kelemen Didák kompilációs gyakorlatáról konkrét adatunk nincs. Pázmány műveihez eddigi ismereteink szerint nem készült mutató, ez esetben legfeljebb a perikóparend által meghatározott tartalomjegyzékre hagyatkozhatott a minorita hitszónok. A további források esetében valószínűleg ugyancsak a tartalomjegyzék segítette munkáját. A kétfajta segédlet hasonlóságát jelzi a *Makula nélkül való tükör*, hiszen saját tartalomjegyzékét mutatótáblaként tünteti fel.

Dolgozatom a kompiláció során létrejött műfaji „keveredésre” is példát ad, amely az intertextualitás jellemző tulajdonsága. Keveredésről csak idézőjelben beszélhetünk, hiszen Kelemen Didák nagypénteki beszédét a kompilátor szándékainak s a kötet szerkezetének és szövegtörzsének megfelelően prédikációnak kell tekintenünk annak ellenére, hogy az intertextualitás korabeli gyakorlata több esetben műfaji határokat mosott egybe. A nagypénteki második prédikáció egyik forrása, a Sanyhurstus-mű előszavai is erre a jelenségre utalnak: „Meg jelent ez a' mennyei szarándok a' többi között illy képpen, midön az ő keserves kinszenvedésének historiája, a' keresztény hivek ismeretire elsöben ama nevezetes Lovaniumi Academia-béli halgatók előtt ki praedikáltatott, és azután ki-nyomtatott Deák nyelven. (...) Mivel hogy ez a' Kristus Urunk keserves kinszenvedésének historiája, az által, a' ki azt nyomtatásba bocsájtotta, elsöben böjti praedikációk gyanánt a' praedicállo székbul az Akademiaj templomban, a' ki-tétegett oltári Szentség előtt praedikáltatott, azért midön valaki ezt olvassa, igen hasznossan és gyümölcsössen cselekszik, ha maga elméjében olyan képzést formál, mint ha ő is a' templomban, a ki tétegett oltári Szentség előtt mind ezeket a praedicállo székbul hallaná.”⁶⁵ Tehát ugyanaz a szövegtörzs elhangzott prédikációként és kinyomtatott „regényszerű”, összefüggő, fejezetekből álló kegyességi műként. Ezzel szemben Kelemen Didák *Búzafejek* című művének részei kivétel nélkül a prédikáció körébe tartoznak. A minorita szerzetes ezt meg is fogalmazza előszavában, ezen kívül az egyes beszédek sem tartalmi, sem szerkezeti szempontból nem függnék össze, ám mindegyik mellett megtalálható a vonatkozó evangéliumi szakasz és az az alkalom, amelyre a beszéd íródott. A *Nagypéntekre való második prédikáció szövege* több ponton mutat rokonságot az iskoladrámákkal is. Annál inkább érthető ez, mivel e beszéd legfőbb forrásának, a *Ma-*

⁶⁵ STANYHURSTUS, *A kegyes olvasóhoz* = G. S., i. m.

kula nélkül való tükörnek az iskoladramákra⁶⁶ és általában a népi vallásosságra⁶⁷ gyakorolt hatását a szakirodalom már korábban kimutatta, így nem szorul bővebb filológiai magyarázatra, miért tartalmazhat dramatikus jegyeket Kelemen Didák ezen beszéde. Kiemelendő viszont, hogy a műfajok fentebb vázolt keveredése, valamint az iskoladráma és a prédikáció által egyaránt feltételezett befogadói aktivitás igénye egyaránt intertextuális jellemző.

Összefoglalva a leírtakat, írásomban a kompilációról és az intertextualitásról leírt korábbi szakirodalmi megállapításokat egészítettem ki néhány adalékkal. Dolgozatom alapja az a megállapítás, hogy Kelemen Didák *Búzafejek* című prédikációskötete jelentős mértékben kompiláció. Ez az állítás nem újszerű, hiszen a szakirodalom már kijelentette és igazolta ezt. A korábbi állításokat – a beszédgyűjtemény jelentős mértékű kompilált-ságára vonatkozóan – eddig nem említett források bemutatásával kiegészítettem és megerősítettem. Az új szövegek bevonásával azonban módosítottam is néhány korábbi megállapítást – főként a szövegalkotói eljárások rendszerezése tekintetében. A filológiai megfigyelések nyomán a kompilációs technikák csoportosításának másfajta lehetőségeit igyekeztem feltárni.

A beszédgyűjtemény kompilált volta lehetővé teszi, hogy az intertextualitás sajátos megnyilvánulásaként tartsuk számon, s ezáltal meghatározzuk helyét a Gérard Genette által felállított, az intertextualitás formáit elkülönítő rendszerben. Kelemen Didák prédikációit – elsősorban második nagypénteki beszédét – vizsgálva igazolhatóvá vált, hogy a kompilált szövegek mint az intertextualitás sajátos esetei átmenetet jelentenek az irodalomelméleti értelemben vett idézet és a plágium között, így a jelöletlen vagy alig jelölt idézetek is egy plagizációs kánon részei.

⁶⁶ KILIAN István, *A minorita színháték a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1992 (Irodalomtörténeti Füzetek, 129); SCHMIKLI Norbert, *Csíksomlyói Mária-síralmak elő- és utóélete = A Czuczor Gergely Bencés Gimnázium Évkönyve 1996–1997*, szerk. NÉMETH Lőrinc, Győr, 1998, 88–122.

⁶⁷ BALINT Sándor, *Ünnepi kalendárium: Karácsony, húsvét, pünkösd*, Bp., Mandala, 1998, 536.

A KÁNON EGYSZÓLAMÚSÍTÁSA

A Jókai-precedens és a magyar romantika kánonja az ezredfordulón

A kilencvenes évek ún. *áltörténeti regényeinek*¹ átütő sikere nem csupán a história (értsd: *történet/történelem*) természetéből adódó, alkati kontingenciájának, konfúz kitölthetőségének – jellegzetesen ezredvégi illetve jellegzetesen posztmodern – tapasztalatára irányította rá az olvasó figyelmét. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a betű materialitását előtérbe állító szövegirodalom történetellenességével szemben a *történet utáni vágy* vagy az olvasói meseéhség kielégítésére tett kísérletek nem kizárólagosan a lektúr fennhatósága alá tartozó konzumirodalmat hozhatnak létre: a történet (*történelem*), a história kauzális konstrukcióinak felmondásával, a históriák egyes struktúramozzanatainak permanens *behelyettesíthetőségét* hangsúlyozva az évezred utolsó évtizedére mind tisztábban artikulálódott az esztétikailag legitim, „e(lit)”-irodalom talán legmarkánsabb, leginkább innovatív vonulata. A kilencvenes évek második felének e sikerregényei² azonban azokra a műfaji, epikai előzményekre is ráirányították az olvasó és a kritika figyelmét, amelyek – intertextuálisan is játékba hozva – ezt a felülírást vagy differenciaképzést egyáltalán lehetővé tették; arra a 19. századi prózahagyományra nevezetesen, amely a mai magyar regény számára nem egyszerűen párbeszédképesnek bizonyult. Ennél ugyanis lényegesen többet volt képes teljesíteni – a magyar regénytradíció olyan evidens *első* nyelveként volt megszólaltatható, amelytől el *lehetett*, el lehet különbözni.

Hogy a 19. század regényirodalmából nem annyira Eötvös vagy Kemény, hanem sokkal inkább a Jókai-korpusz mutatkozott produktívnak és szóra bírhatónak, különösen tanulságos lehet. Kiváltképp, ha az irodalomtörténet-írás és a kanonizációs folyamatok

¹ Jóllehet a megnevezés („áltörténeti regény”) meglehetősen félrevezető és pontatlan, mindazonáltal a kritikai köznyelvben ezzel a címkével etablirozódott azoknak az újabb epikai fejleményeknek a megjelölése, amelyek a kilencvenes évek második felében a leginkább meghatározónak bizonyultak a magyar próza alakulásának szempontjából. Ez a vonulat nem egyszerűen az *elbeszélést* magát kísérte meg radikálisan újraértelmezni, de sajátosan formálta újra a regény *funkciójáról* alkotott ezredvégi elképzeléseket is, átértékelve és átrendezve az epikai hagyományhoz fűződő viszonyulás korábbi mintáit. Konkrétan: demonstratív hangsúlyozta ahhoz a 19. századi magyar regénytradícióhoz való visszafordulását, amely epikai hagyománnyal az esztéta modernségtől kezdve a másodmodernségig bezárólag nem bánt túl kesztyűs kézzel az utókor. Ilyen „áltörténeti regények” – paradigmátikus értelemben is – Háy János regényei; de hasonlóképpen illeszkedik ebbe a sorba a *Hollóidő* vagy a múlt évezred utolsó, az új évezred első európai könyvszenzációja, a *Harmonia caelestis*.

² A legfontosabbak, a teljesség igénye nélkül: HÁY János, *Dzsigerdilen: A szív gyönyörűsége*, Bp., Pesti Szalon, 1996; HÁY János, *Xanadu: Föld, víz, levegő*, Bp., Palatinus, 1999; LÁNG Zsolt, *Bestiárium Transylvanicae: Az ég madarai*, Pécs, Jelenkor, 1997; DARVASI László, *A könnyűmutatványosok legendája*, Pécs, Jelenkor, 1999; MÁRTON László, *Jacob Wunschwitz igaz története*, Pécs, Jelenkor, 1997; ESTERHÁZY Péter, *Harmonia caelestis*, Bp., Magvető, 2000; SZILÁGYI István, *Hollóidő*, Bp., Magvető, 2001.

kölcsönhatásait vagy esetleges interferenciáit vizsgáljuk, feltéve, hogy ilyenek egyáltalán elképzelhetők. Amennyiben az intertextuális jelenlét, a jellegét tekintve döntően transzmediális utalások révén létrejövő ún. *aktív kánonról*³ van értelme beszélnünk, megkülönböztetve azt a kánonra irányuló reflexió egyéb formációitól, akkor ez éppen abban rejlik, hogy tudatosítja vagy még pontosabban jelzi annak tudomásul vételét: a professzionális irodalomkritika – és így az irodalomtörténet-írás – kapuőri szerepe a mediatisált társadalmakban a(z irodalmi) kánonok alakulása és a kánonápolás szempontjából is erősen korlátozott,⁴ de legalábbis jól körülhatárolható. „Jókaira”, illetve a Jókai-regények egy bizonyos korpuszára minden kétséget kizáróan igaz, hogy részei egy ilyen *aktív kánonnak*: a rá vonatkozó és a vele kapcsolatos *utalások* igen nagy számúak, diszperz publikumot képesek elérni, a tömegmédiában való szereplése, különféle mediális csatornákon ráadásul (az audio-vizuális hordozók több fajtájától egészen a képregényig, a társasjátékig bezárólag) rendszeres, folyamatosan biztosított. Bár az is kétségtelen: az ebbe az elitklubba való bekerülés a széles körben ismert és sikeres genotextusok révén történhet csak meg, és ez nem mindig és nem feltétlenül az esztétikai-irodalmi kvalitások kérdése.⁵ A millennium évére tekintettel az egyik kereskedelmi csatorna arról szavaztatta meg nézőit, milyen magyar filmeket látnának a legszívesebben: a „nézői tizenkettő” egyharmadát a Jókai-adaptációk tették ki. A legkedveltebb mozik között tehát ott volt *Az arany ember*, *A kőszívű ember fiai*, *az Egy magyar nábob*, valamint *a Kárpáthy Zoltán*. Az intermedialis határátlépés ebben az esetben nyilvánvaló: a televízió néző a filmekre nem mint *filmművészeti alkotásokra* szavazott, a választás a *regényekre* esett, mediális transzformációjukban. Jókai tehát bizonyosan az *aktív kánon* része, ami azonban – ahogyan ezt a fenti példa szintén mutatja – semmi esetre sem jelenti egyúttal azt is, hogy a regényeket könyvformában olvassák. 2001 januárjában 54 frissen felvett, elsőéves bölcsészhallgatót kértem meg egy rövidke teszt kitöltésére.* Az eredményekből persze nem lehet általáno-

³ Vö. Rüdiger ZYMNER, *Anspielung und Kanon = Kanon – Macht – Kultur: Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Hrsg. Renate von HEYDEBRAND, Stuttgart-Weimar, Metzler, 1998, 38–39.

⁴ Vö. Renate von HEYDEBRAND, *Probleme des 'Kanons' – Probleme der Kultur- und Bildungspolitik = Kultureller Wandel und die Germanistik in der Bundesrepublik: Vorträge des Augsburger Germanistentags 1991*, Hrsg. Johannes JANOTA, Tübingen, Niemeyer, 1993, IV, 21.

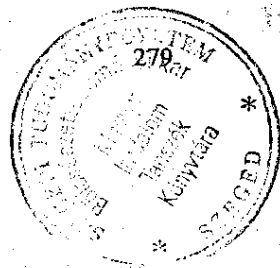
⁵ Erről bővebben vö. ZYMNER, *i. m.*

* A felmérést teljes terjedelmében lásd a *Mellékletben*. Az első kérdés annak feltérképezését vette célba, hány művet, egészen pontosan regényt tudnak a hallgatók megnevezni cím szerint. A beérkezett válaszok összesen 32 különböző címet tartalmaztak; ezek között azonban szerepeltek novellák (pl. *A vadon virágai*), valamint olyan más szerzőktől származó regények, amelyeket a megkérdezettek Jókainak tulajdonítottak. Különösen tanulságos lehet, ha számba vesszük, kiknek mely műveit „ajándékozták” az akkori gólyák Jókainak. A magyar szerzők regényei közül a Jókainak tulajdonítottak a következők: *A fekete város*, *A fáklya*, *Az éhes város*, tehát Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond és – ami talán meglepő lehet – Molnár Ferenc voltak azok a szerzők, akiket „felcseréltek” Jókaiival. Az európai regényirodalomból a klasszikus kalandregények, Jules Verne *A dunai hajós* és Alexandre Dumas *A fekete tulipán* című regénye keveredett a Jókai-korpuszba: az előbbi nyilván annál a tematikai áthallásnál fogva is, hogy címe jó eséllyel idézi fel Timár Mihály alakját *Az arany ember*ből. Az ilyen és hasonló tévedések azért is lehetnek elgondolkodtatóak, mert kijelölik azt a rokonsági területet, amelyhez az adott szerzőt a kérdezett olvasók amúgy hozzákapcsolják. Fontos összekötő kapocs

sító, messzemenő következtetéseket levonni, már csak a megkérdezettek kis száma miatt sem, mégis, a válaszok valamit azért jeleznek. Mindössze két olyan regény akadt, amelynek a címét valamennyi megkérdezett fel tudta idézni arra a kérdésre, milyen műveket ismer cím szerint (*A kőszívű ember fiai*, valamint *Az arany ember*), e kettőt sem olvasta azonban mindenki. (Az előbbit a megkérdezettek 76 %-a, az utóbbit 85 %-a olvasta is.) A kép természetesen igen tarka: a hallgatók összesen mintegy harminc különböző címet tudtak felidézni, ebből az olvasottak listáján már mindössze 15 szerepel; az *Egy magyar nábob*, a *Kárpáthy Zoltán*, a *Fekete gyémántok* címét a megkérdezettek több mint fele ismerte, ez utóbbit a kérdezettek 20 %-a, a legelső viszont alig több mint egytizede olvasta. A tanulság természetesen nem csupán annyi, hogy ma Magyarországon le lehet érettségizni Jókai nélkül. Ebben a kis korpuszban is világosan megmutatkozik az a szignifikáns különbség, ami a másodlagos ismertség és a tényleges szövegtapasztalat között fennáll, ami amúgy jósolható is a klasszikus művek esetében, hiszen minden bizonnyal ez a *klasszikusság* egyik leglátványosabb indikátora.

Amennyire *nincs* közvetlen befolyással az *aktív kánon* alakulására a tágan értett irodalomkritika vagy a recepció, annyival erőteljesebb ez a közvetítés a curriculum, illetve az oktatás által mindenkor használt képzési kánonok tekintetében. Annál is inkább, mivel a képzési kánonnak *tradicionálisan* mindig a funkciójában *identifikáló jelentés-* vagy *kritériumkánonokkal* volt dolga. És bár a *materiális* kánon metaforikus könyvtárában az egyik legstabilabb polc a Jókaié, azok a *jelentéskánonok*, amelyek e stabil hely indoklására az elmúlt – most már több mint – száz esztendőben kísérletet tettek, meglehetősen ellentmondásos képet mutatnak. Ha ez az ellentmondásosság az egymással vitázó értelmezési lehetőségek sokféleségét, a különféle igényekkel fellépő olvasatok széles kínálatát, az egymással polemizáló kánonok legitimációs küzdelmét jelentené csupán, attól még nem éreznénk úgy, hogy zavarban van a Jókai-recepció. A helyzet azonban távolról sem ez, bizonyosan egészen másról van szó. A feszültség – akármennyire agyonhallgatott is – pontosan, teljes egyértelműséggel érzékelhető a különféle, az oktatásban amúgy *legitim kánonaspektusok* „Jókaijai” között, és ez valamennyi képzésszintre érvényes, az alapfokú oktatástól a posztgraduális kurzusokig. Míg bizonyos kánonaspektusokban centrális, addig másokban marginális a korpusz státusa, s ezt igen fontos hangsúlyozni, a képzési kánonon belüli stabilitása mellett. Sajátos módon a centrális, középponti szerep a legaktualitás-érzékenyebb *aktív kánonban*, valamint abban a *tradíció-kánonban* vitathatatlan és megrendíthetetlen, amely jobbra a századforduló, valamint a század első felének nemzeti kánonjából származik le. Az a kánonaspektus, amelyben egyértelműen marginálisnak látszik – legalábbis pillanatnyilag –, éppen az „e(lit)”-irodalomnak az innováció értéktengelyén szerveződő, tudományos vagy – amennyiben nem pejoratíve használjuk a jelzőt – akadémikus kánonja. Ebben a kánonaspektusban mindmáig inkább Kemény, Krúdy vagy éppen Mikszáth azok a topográfiai pontok, amelyekhez a modern magyar regény kapcsolódásai hozzáképezhetők, ahogyan több bölcsészgeneráció számára is

a félrement találatok e rövidke listáján, hogy valamennyi itt szereplő regény népszerű filmes adaptáció alapjául szolgált, egyes esetekben akár világsztárokkal a főszerepben.

inkább közülük került ki az aktuális múlt századi „Geheimtip”, és akiknek inspiratív és fascinááló olvasata nagyon is kéznél lévő a modernség hálójában, Esterházytól Máraiig és megfordítva.

Az egyetemi irodalomtörténet-oktatásban ma is alapvető segédletként funkcionáló akadémiai irodalomtörténet *A romantika irányzata* című fejezetében egyetlen jelentős szerző szerepel, Jókai Mór. Eszerint tehát Jókai volna a magyar romantika egyetlen számottevő, paradigmatisz képviseelője. A három alfejezet közül, amelyet a fenti, inkriminált rész magába foglal, az első (sorszám szerint a 26.) rövidke bevezetesként romantika és realizmus viszonyát tárgyalja, a harmadik (28.) pedig *A romantikus regény* címszó alatt Beöthy László, Degré Alajos, Pálffy Albert, P. Szathmáry Károly, valamint Bérczy Károly prózájával foglalkozik. A köztes fejezet Jókaié, aki viszont ezek szerint – követve a kötetbeosztás logikáját – nem romantikus regényeket írt, hiszen a romantikus regénnyel foglalkozó fejezetből a szerkesztői szándék egyértelműségével összhangban, látványosan kitagolódott. (Mindez persze annak az olvasónak, aki tisztában van vele, miként is működik a kánonápolás egy totalitárius rendszerben, egy diktatúrában, vagyis tudja, hogy a hivatalos jelentéskánonnak a hivatalos ideológia mentén *kell identifikálnia*, nem jelent semmit. A megfelelő résznél „ugrik” és transzformál. Az ilyesfajta felhasználói tudással vértezett olvasó azonban már nagyon régen nem készül vizsgákra.)

A karikírozás szándéka nélkül: a fejezet Jókai-értelmezésében alapvetően mégis erre a kognitív műveletre, a visszavonásra épített akkor, amikor a romantikus művek, a romantikus szerző irodalomtörténeti fontossága és esztétikai értéke mellett éppen a realizmus, a realista „elemek” jelenlétének bizonyításával próbált meg érvelni. Az irányzati kötődés kettősségének állításával („Jókai művészete a romantika és a realizmus sajátos ötvöze-⁶te”), amennyiben ez megmaradna az egyes „stílusjegyek” szintjén, még nem állna elő az a logikai zavar, amely végül mégis, a fejezettek tematikai raszterét és észjárását megismételve, itt is bekövetkezik. „Romantika” és „realizmus” ugyanis, az egyes szövegek és az életmű egészének esztétikai-irodalmi értékessége szempontjából kizáró ellentétes viszonyba kerülnek egymással. Az a bizonytalan státuszú, hol történetileg jól körülhatárolható, kvázi-irányzatként, hol pedig alkotói módszerként, írásmódként értett realizmus-kategória, amely a kizáró ellentét egyik végére került, a mai egyetemista számára végképp értelmezhetetlen (véltetőleg az sem változtatna sokat ezen, ha a mai húszéves netán tisztában volna legalább nagy vonalakban az ún. realizmusvitával).

Ez az oppozíció, romantika és realizmus egymást kizáró ellentéte ugyanis nem a stílus, tehát nem a regénynyelv problémájaként tematizálódik, sokkal inkább mint olyasvalami, ami elsősorban a regény *funkcióját* érintené. A kortársi, irányzati realizmushoz való „közelkerülés” momentumainak hangsúlyozott előtérbe tolása⁷ ugyanis visszatérő motí-

⁶ *A magyar irodalom története*, IV, *A magyar irodalom története 1849–1905*, szerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 314 (a fejezetet NAGY Miklós jegyzi).

⁷ Két tipikusnak mondható példa: „Timár Mihály jellemrajzában közelítette meg legjobban Jókai a kortárs realisták emberábrázolását”, *i. m.*, 304; „E két remekében találja meg Jókai először (*Nábob*: 1853–54, *Kárpáthy Zoltán*: 1854–55) legigazibb témáját és legmélyebb ihletőjét: az új és régi küzdelmét a közelmúltban. Bennük jut közelebb a környezet- és jellemrajz realizmusához – egyéni regénystílusához”, *i. m.*, 291.

vumként az esztétikai értékesség deklarálását szolgálja, a legitimitás megteremtésének útja tehát nyilvánvalóan az innováció (érték)kényszerének való megfeleltetés. Ha az innováció mérlegén negatívba billenő romantikust mégis menti valami, az éppen a szerzői intencióból és a regény társadalmi funkciójából levezetett, tehát kétszeresen is meg erősített *irányzatosság*. Nagy Miklós érvelésében ez az a pont, ahol a „romantikus” Jókai fel- vagy megmenthető. A szerzői intenció⁸ ugyanis szerencsésen esik egybe azokkal az elképzelésekkel, amelyeket a marxista irodalomtudományon keresztül az akkori irodalompolitika a regény és tágabban az irodalom *társadalmi* funkciójával kapcsolatosan igenel; az esztétikai funkció másodlagos, szatellitafunkcióként, egyéb társadalmi alrendszerek értékhorozójaként működik. A romantika továbbélése Világos után így jelenhet meg ebben az argumentációban olyan történelmi szükségszerűségként, amelynek társadalmi funkciója az elnyomott nemzet identitásának a mese, a mítosz eszközeivel való megtartása, Jókai Arannyal, Gyulaival vagy Madáchcsal szemben *könnyelműnek* bélyegzett optimizmusa pedig így válik a morális értékek érvényesítésének legitim eszközeként értelmezhetővé.⁹

Bár sokkal szisztematikusabb és szakszerűbb, de lényegileg nem különbözik az akadémiai kézikönyv Jókai-fejezetének logikájától az a kismonográfia, amelyet hasonlóképpen egyetemi segédkönyvi funkcióban 1999-ben adott közre a Korona kiadó *Klasszikusaink* sorozatában.¹⁰ A három évtizedes korkülönbség természetesen nem nyom nélküli, és ez nem csupán az újabb recepció fejleményeinek kommentálásában vagy a regényekkel kapcsolatos narratológiai észrevételeken mérhető. (Ez utóbbiakat ugyan pipettával adagolja a szerző, de ebben a műfajban ennek is örülnünk kell.) Miközben ugyanis Nagy Miklós élesen bírálja Péterfy Jenő nagy hatású Jókai-tanulmányát, s azt az ennek konzekvenciájaként (is) kibontakozó paradox gyakorlatot, amely meghatározóan rányomta bélyegét a Jókai-recepcióra, nevezetesen: hogy a romantikus szerzőn máig az esztéta modernség értékpreferenciát és normáit kérjük számon, elsősorban is a lélektaniség hiányára utalva,¹¹ azonközben *Az arany embert* éppen azzal emeli az életmű csúcscsára,¹² hogy ott „[a] túlradó mesélőkedv egyre inkább alárendelődik a lelki fejlődés folytonosságának.”¹³ Ha az értékelés pozitív modalitásában meg is ismétlődik az érvelésben az az állítás, mely szerint Jókai Timár Mihály figurájának megalkotásában közelítené meg leginkább a 19. századi realisták „emberábrázolását”, most már csak a megszorítással, amely a pozitívizmus szemléleti biologizmusától, Zola antropológiai determinizmusától egyértelműen elhatárolja a lélektaniségnek ezt a megnyilvánulását.¹⁴

⁸ Vö. i. m., 286.

⁹ I. m., 289.

¹⁰ NAGY Miklós, *Jókai Mór*, Bp., Korona, 1999.

¹¹ Vö. i. m., 67–68.

¹² „A lélekrajz bensősége oly sajátosan fonódik össze a színhelyek költőiségével, a kalandokkal, hogy végül is egyedi remeklés marad az életműben.” I. m., 85.

¹³ I. m., 88.

¹⁴ I. m., 89.

A másik olyan sarkalatos pont, amely minden igyekezet ellenére a három évtizeddel korábbi séma látens újramondásához vezet, annak az alaptételnek a megerősítése, amely szerint a regény mint irodalmi műfaj elsődlegesen a közéleti, a politikai nyilvánosság diszkurzív terében megszólaló és megszólaltatható konstrukció. A Dilógia kitüntetett szerepét az életműben hasonlóképpen részben ebből kiindulva magyarázza (mármint hogy Jókai „közéleti eszméi” igazán itt bontakoznának ki¹⁵). A szerzői intenció ismét csak a regény pragmatikus funkciójának megerősítését szolgálja: amennyiben morálisan tanít (mert tanítani akar), politikailag pedig állást foglal (megvalósítható célokat állít az olvasó elé).¹⁶ Vagyis csupa olyan erény, pontosabban *funkció* jelenik meg, amiért a potenciális olvasó, az egyetemista ma nem olvas, illetve *nem regényt* olvas. A *könnyelműség* vádjá ugyancsak megismétlődik¹⁷ a kismonográfiában, ahogyan a Kemény Zsigmondnál és Eötvös Józseffel való szembeállítás is megerősíti azt a rejtett üzenetet, hogy a romantikus szerző „kevésbé értékes”, mint kortársai: amennyiben a hasonlítás a „realistább” jelzőt itt az „intellektuálisabb” megszorítással egészíti ki, sőt, a „realista” az „intellektuális” szinonimájaként kerül forgalomba. Egy olyan irodalmi tradícióban pedig, amelyben a humor és az ironia nem feltétlenül számítanak az elitkultúrába is szóló ajánlólevélnek, ez nem túl szerencsés konstelláció. Az igazán „zavart” keltő mozzanat természetesen sokkal inkább hozható azzal összefüggésbe, hogy akiről szó van, a magyar irodalmi élet egyik első, modern értelemben vett sztárja, aki nem csupán igen széles körben népszerű, de népszerűségét komoly gazdasági tőkévé is képes konvertálni. A recepciónak persze Gyulai Páltól kezdve szinte hagyományosan komoly fejtörést okozott az elitkultúra és a tömegkultúra, a nemzeti klasszikus és a bestsellerszerző illetén találkozása. Nagy Miklós zárszavában egyenesen a recepció egyik első számú nehézségeként nevezi meg azt a tényt, hogy a kritikának Jókai esetében olyan értékek afirmációját kell végrehajtania, amelyek nem csupán az elitkultúra számára vehetők használatba.¹⁸

A „realizmus kontra romantika” dilemmában, amely tulajdonképpen Gyulai Pál 1864-es tanulmánya óta folyamatosan jelen van a kritikában, valójában mindig is benne foglaltatott az irodalom, a regény *funkciójára* irányuló kérdés. Péterfy Jenőnél nyilvánvalóan másképp explicitálódott, mint ahogyan Zsigmond Ferenc nagymonográfiájában, a század első felében, vagy mint mondjuk az ötvenes években, Sőtérmél vagy éppen Barta Jánosnak a Jókai-vitára reflektáló, 1954-es nevezetes tanulmányában. Hogy a kritikai megjegyzések, a problematikusnak ítélt pontok, ha némileg más célzattal is, de rendre és szinte szó szerint megismétlődnek a Jókai-recepcióban, arra már Bori Imre felhívta a figyelmet Zsigmond Ferenc monográfiájának hatását elemezve. A Jókai-recepció, éppen

¹⁵ Vö. i. m., 22–36.

¹⁶ A *kőszívű ember fia*i kapcsán az ilyen típusú, tehát a regény közéleti funkciójára alapozott értékelésre találhatunk egy igen szép példát. Az itt szereplő Veres Péter-citátum annak nyomatékosítását volna hivatva szolgálni: „a Baradlayak története nem akármilyen hazafiságot ébreszt”, amennyiben úgy képes a nemzeti érzés erősítésére, hogy ezenközben nem játssza ki a sajáttal szemben az idegent, semmilyen formában nem táplálja az idegengyűlöletet. Vö. i. m., 76.

¹⁷ Vö. i. m., 22.

¹⁸ „Ott kezdődik a nehézség, amikor számot kell adni kiválóságairól, amelyek esztéták s alig műveltek előtt egyaránt vonzóvá teszik.” I. m., 113.

Zsigmond Ferenc nagymonográfiájának köszönhetően ugyanis úgy lépett át a huszadik századba, hogy valójában a 19. század érvényesnek elfogadott értelmezéseit és értékítéleteit (tehát Gyulai és Péterfy Jókai-képét) konzerválta, s a kánonápolásnak ez a jelentéskánont megmerevítő, a statikusságot és változatlanyságot fenntartó módozata a huszadik század második felére is érvényes.¹⁹ Bori Imre azonban csupán konstatálja a tényt, az okok feltárására és a jelenség lehetséges kontextusainak és összefüggéseinek analizésére már nem vállalkozik, mint ahogyan nem merészkedik ebbe a kalandba sem Szilasi László monográfiája, amely pedig egész fejezetet szentel a Jókai-recepció vándormotívumainak, *közhelyeinek* számbavételére,²⁰ sem pedig Fábri Anna, aki könyvében szintén beszél azokról az „irodalomtörténeti téveszmékről”, amelyek a recepció egy évszázada görget maga előtt, és amelyeknek eredményeképpen Fábri szerint „az író eszmei mumifikálása egyre folytatódik.”²¹

Az, hogy a materiális kánon – tehát azoknak a szerzőknek, műveknek a szigorúan lajstromként, cím szerinti listaként értett korpusza, amelyeket egy adott kulturális közösség megőrzésre méltónak minősít – egy-másfél évszázad távlatában akár definitív egybevágóságot is mutathat, nem meglepő jelenség. Sőt: a materiális kánonok működését sokkal kevésbé jellemzik a cserék, a szerzői vagy címlisták változása. Egy adott szerző esetében, s így esetünkben is, azok a szövegek, amelyekre a kánonápolás (szöveggondozás, különféle újrakiadások, újraértelmezések, kommentárok, intra- és intermedialis utalások stb.) tudatos és koordinált tevékenysége irányul, hasonlóképpen viszonylagos állandósággal körülhatárolható korpuszt képeznek. Persze hangsúlyeltolódások lehetnek, de a kör nagyjából változatlan. Jókai esetében is igaz, hogy döntő cserék nem történtek pl. az életmű csúcsteljesítményeinek halmazában, amennyire nehéz a top 10-be bekerülni, az onnan való kikerülés legalább ennyire elképzelhetetlen. Az intézményes és az irányított kánonápolás a modern társadalmakban természetesen inkább a materiális kánon „karbantartására” irányul, tehát elsődleges törekvésük, hogy az újbóli utalások révén azokat a műveket, amelyek már részét képezik a magkánonnak, emlékezetben, köztudatban tartásák. A diktatúrákban vagy a totalitárius rendszerekben a kánonápolás egyfelől a cenzúra révén irányulhat a (korábbi) materiális kánon ritkítására, másfelől viszont, és Jókai esetében ennek a stratégiának volt döntő szerepe a kommunizmus évtizedeiben, irányulhat a jelentéskánon (át)alakítására. A materiális kánonokkal ellentétben, a funkciójukat tekintve *identifikáló* jelentéskánonok, az irányított, az oktatás- és kultúrpolitika által hasonlóképpen preformált, tudatos kánonápolástól függetlenül is, folyamatosan változásban, mozgásban vannak, hiszen a jelentéskánon egyfelől identitásképző funkciójánál fogva a hordozócsoporthoz számára mindig értéktulajdonító tapasztalatot is közvetít, másfelől az irodalmi folyamatok mindenkor alakulása szintén hozzájárul ahhoz, ami végül is a kánonok permanens felülíródását kalkulálhatatlanná, spontánná teszi.

¹⁹ Vö. BORI Imre, *A magyar „fin de siècle” írója: Jókai = Uő., Varázslók és mákvirágok: Tanulmányok*, Újvidék, Fórum, 1979, 5–6.

²⁰ Vö. SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris–Pompeji, 2000, 91–105.

²¹ Vö. FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország: A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*, Bp., Skiz, 1991, 15–17.

A materiális Jókai-kánon változatlansága mellett így – teoretikus szinten legalábbis – nehezen volna elképzelhető, hogy a jelentéskánon hasonlóképpen statikusnak mutassa magát. Ha a dilemmák, vagy ahogyan Szilasi László könyvében számba vette őket, a szakirodalom közhelyei²² a Jókai-recepció a kanonizáció és a kánonápolás strukturális lehetőségei szerint legalább három jól elkülöníthető periódusának idestova százhusz esztendejében folyamatosan ismétlődtek volna, az semmiképpen nem jelentheti a jelentéskánonok változatlanságát.²³ Hogy a szemantikai vagy a strukturális ismétlődések jelentős részben az irodalom, a regény *funkcionális* megítélésével is összefüggésbe hozhatóak, azt a „romantika kontra realizmus” dilemmájának ismételt tematizálódása, illetve ennek a történetnek néhány mozzanata nyilvánvalóvá teszi. (Mindazonáltal: az egyes tematikus elemek ismétlődése a recepcióban önmagában véve sohasem jelentésszerű, az, hogy *mi* tematizálódik, csak azáltal nyerheti el jelentőségét és/vagy jelentését, hogy *mi-ként* tematizálódik, és pedig nem a beszédcselekvés *módja* értelmében. Annak a kontextuális, koncepcionális és temporális meghatározottságnak az értelmében viszont igen, amely nemcsak a recepció konkrét szövegértelmezéseinek kognitív kereteit jelöli ki, hanem a mindenkori recepciónak a konkrétciókban manifesztálódó, éppen aktuális önértelmezését is.)

Barta János 1954-es, kétségtelenül retorikai bravúrteljesítménynek nevezhető írása, amely azt volt hivatott bizonyítani, hogy „Jókai ott is nagy művész, ahol nem realista”,²⁴ voltaképpen azoknak a kanonizációs műveleteknek a tökéletes visszafordítása, amelyek a hivatalos, marxista (jelentés)kánonban Jókait „realista társadalomábrázolóként” kísérelték meg legitimálni. Az a marxista ideológia, amelyre ez a kánon funkcionálisan is támaszkodott, nemigen kínált persze választási lehetőséget, ahogyan Barta igen plasztiku-

²² Vö. a *Közhelyek* című alfejezetet, SZILASI, *i. m.*, 91–105.

²³ Szilasi Lászlónak az a soromás megállapítása, miszerint „[a] szakirodalom nem épül, nem épít – kifejezetten sejtések variációs ismétlése csupán, a saját Jókai-kép igényével”, több szempontból is félreérthető. Különösen, ha az állításból következő konklúzióval is összeolvassuk: „a Jókai-szakirodalomnak” – Szilasi következtetése szerint – „nincsen története, csak kistörténetei vannak [kiemelés tőlem – H. Á.], a részproblémákon belül. Ezért is tartom szerencsésnek most is a szinkrón közelítést.” (SZILASI, *i. m.*, 77.) Amennyiben a szakirodalomnak – egy rossz metaforával szólva – „van” közös része, metszete akár, a jelentéskánonnal, a fenti állítássorozat egyszerűen nem védhető, már csak logikai értelemben sem. Abban semmi esetre sem vitakoznék Szilasival, hogy a Jókai-recepció, így az ezredforduló táján, nagy narratívaként olvashatatlán. De hogy Szilasi László itt mit ért *történeten*, annak értelmezését a *kistörténettel* összekapcsolva létrehozott opozíció éppen nem segíti, a szinkrón közelítésmód emlegetése pedig egyszerűen összezavarja. A nagy narratívák lebomlása ugyanis semmi esetre sem jelentheti egyúttal a temporalitás-tapasztalat kiiktatódását vagy a történetiség mindenfajta koncepciójának az elutasítását. Ha a nagy narratíva ellehetetlenülése táplálkozik is abból a posztmodern tapasztalatból, amely a történelem kauzalitását és teleológiáját fenntarthatatlannak és megalapozhatatlannak mutatta, ez éppen nem a történetiség tapasztalatának teljes elutasításához, sokkal inkább a történetiség tapasztalatának teljességéhez, a totális történetiség antropológiailag is meghatározott tudásához nyitott utat. Az, hogy a kurrens történetiség-felfogások közül melyikkel szimpatizálunk inkább, nyilvánvalóan ízlés dolga, meggyőződés kérdése. Annyi azonban bizonyos, hogy a *recepció*, különösen, ha a jelentéskánonok aspektusából nézzük, *szimptomatikusan történeti* jelenség. A szinkrón közelítést már csak ezért is roppant aggályos emlegetni a recepcióval kapcsolatban, nem is beszélve azokról a megfontolásokról, amelyek a jelentésképződés kontextuális meghatározottságait érintik.

²⁴ BARTA János, *Jókai és a művészi igazság*, It, 1954, 401–417.

san fogalmaz: „Így mintegy útlevelet óhajtottunk szerezni Jókainak – s vele együtt más íróinknak is –, hogy a szocialista kultúra országába átlépjének.”²⁵ A többes szám első személyből s a kicsit laza megfogalmazásból nyilván csak az ötvenes éveket közelről nem tapasztalt utókor hallja ki a mindenáron való értékmentés kaján cinizmusát. Barta szerint Sötér és Nagy Miklós, amikor Jókai írásművészetében a „realista” és a „romantikus” vonásokat és tendenciákat egyenrangúakként ítélték meg, túlértékelték Jókai realizmusát a romantika rovására.²⁶ A *romantikus Jókai* rehabilitációját – a fából vaskarika módszerével – a *realizmus* terminus bizonytalan, képlékeny státuszának felszámolásával, pontosabban ennek segítségével hajtja végre: ha ugyanis, érvel Barta, a realizmus elsődlegesen történeti kategória, amely fejlődéstörténetileg a romantikát követő nagy európai irányzatot jelöli, akkor Jókai feltétlenül *realizmus előtti* jelensége irodalmunknak. Másfelől viszont, a bizonytalan fogalmi halmaz másik fele, amely a *művészi igazság*, tehát a kései lukácsi esztétika alapján az *éltszerűség* követelményében vagy kívánalmában volna megragadható, tökéletesen megvalósul Jókai szövegeiben, mégpedig nem kis részben éppen a romantika kelléktárának köszönhetően.

Az argumentációs bravúr tehát végrehajtott, Barta még a Zsigmond Ferenc által erőteljesnek ítélt Dumas-, Sue- és Hugo-hatást is Jókai korszerűségének és haladó szellemiségének bizonyítékaként állítja csatarendbe. Barta tanulmányában néhány kötelező kifogás mellett azonban szóba kerül – nem túl kiemelt és feltűnő helyen, de talán éppen ezért különös élel – a regény, az irodalom funkcionalitásának kérdése is. Barta szükségesnek látja, hogy kétszer is visszatérjen ehhez a problémához; először a tanulmány mértani középpontjában tér ki arra a Jókaival kapcsolatos „régí vádra”, amely eredetét tekintve ismét csak Gyulait terheli, vagyis hogy a Jókai-regény gyakran inkább mákony, mint hasznos olvasmány. Barta rámutat, hogy nem a regényíró Jókai, nem a szerzői intenció, hanem olvasói döntés kérdése, miként olvassuk a regényeket: hogy pusztán az időtöltést szolgálják vagy netán mást, ennél többet.²⁷ Hogy ezt a mást vagy többet a hivatalos marxista kánon esetében nem kereshetjük akárhol, azt nemcsak a bartai elhallgatás, de a tanulmány végén megismételt elhárító gesztus is a kései olvasó értésére adja, tehát annak az állító mondatnak a megismétlése: Jókai nemcsak *gyönyörködtet*. A regény *funkciója* ugyanis a marxista kánonban éppen az a „realizmus”, amelyet Barta kiutasított a (realizmus-)fogalomból. Vagyis olyan *társadalmi funkció*, amely a morális és az ideológiai mozzanatok didaktikus célzatú összekapcsolásával igen távol esik azoktól az esztétikai funkcióról alkotott elképzelésektől, amilyen pl. Luhmann teóriája vagy amelyeket manapság a leginkább autentikusnak gondolunk. Sötér mindkét, szintén ez idő tájt született szövegéből mindez még világosabb egyértelműséggel rajzolódik elő.²⁸

²⁵ *I. m.*, 401.

²⁶ *Vö. i. m.*, 402–403.

²⁷ *Vö. i. m.*, 407.

²⁸ SÖTÉR István, *Jókai útja* (1954) = *Uő., Romantika és realizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1956, 365–455; ill. *Uő., A magyar romantika* (1954) = *Uő., Werthertől Szilveszterig: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 173–180. Az 1963-as, Jókai első alkotói periódusával foglalkozó tanulmányában (*Uő., Romantika és realizmus II. Jókai első korszaka* = *Uő., Nemzet és haladás: Irodalmunk Világos után*, Bp., Aka-

A realizmus és romantika sajátos egységének létrejöttét Sötér a Dilógiához köti, tehát ahhoz a két regényhez, amelyben egyfelől tematikusan a „közel múlt valósága” válik a cselekmény- és szövegalkotás alapszövevé, másfelől pedig „megférnek egymás mellett a romantikusabb és realistább-életképszerűbb részek.”²⁹ Hogy nem annyira irányzati vagy stílári kérdésről van szó, azt nem csak a fokozó grammatikai forma relativizáló, bizonytalanságot is közlő modalitása vagy a *realista* és az *életképszerű* megszorító értelmű összekapcsolása engedi sejteni. A regény valódi értékét itt is a szerzői intencióval egybecsengő, a „cselekvő, alkotó, nemzeti hős romantizálása” (Kárpáthy Zoltán, Szentirmay Rudolf) és a „nemzetietlen, kozmopolita réteg bírálata” (Kárpáthy Abellino, Kőcserepy Dániel) közötti feszültség, a szembeállításból kiolvasható ideologikum, a regény markáns politikuma adja. Az érvelés logikája szerint tehát a romantika a politikai mondanivaló *eszközeként* igenelhető, amennyiben *realista hatásokat* érhet el, vagyis: amennyiben az értelmezőt hozzásegítheti a regény társadalmi-politikai funkcionálisához, pragmatikus olvasatához. Ahogyan Sötér ezt összegzi: „A negyvenes évek romantikájának gyakran öncélú festőisége helyett, Jókai a romantikának ezt a kedvelt eljárását a nemzeti eszmeiség szolgálatába állítja, s néha csaknem realista hatásokat ér el általa.”³⁰ A schilleri diktumnak megfelelően tehát a művészet egyetlen legitím, vagyis a hivatalos (jelentés)kánonban megtartó funkciója a társadalom olyan rendszereiben keresendő, mint a pedagógia vagy a morál, azok az irodalomfunkciók pedig, amelyeket a könyv mediális hegemoniája idején természetes módon betöltött, mint a szórakozás vagy az időtöltés, vállalhatatlan és elítélendő bűnökként zuhannak a feledésbe. Jókai nevezetes humora például Sötér argumentációjában az író romantikájának olyan eleme, amely „igen gyakran a realizmus jelentkezésének módja.”³¹ Hogy Nagy Miklós 1968-as nagymonográfiája pontról pontra megismétli a sötéri sémát, azt csupán egyetlen kiragadott részlettel szeretném érzékeltetni: „Így őt csupán a szó Balzac–Stendhal *előtti* értelmében mondhatjuk realistának; érzékletességre, tárgyi hűségre való kiolthatatlan törekvése révén, ám a romantikát még e ciklusában is egyenlő fontosságú hatóerőnek kell tekintenünk.”³² A rea-

démiai, 1963) lényegében nem változtat korábbi álláspontján. Sötér mind a kötet, mind pedig a tanulmány bevezetőjében hangsúlyozza azt a szoros egymásra épülést és kapcsolatot, ami a korábbi, Jókaival foglalkozó írások, valamint az ebben a kötetben szereplő szöveg között fennáll: az 1941-es monográfiát éppúgy, mint az ötvenes években íródott munkáit is az itt szereplő tanulmány előkészítésként fogja fel, sőt, egyenesen e korábbi írások eredményeinek, megállapításainak foglalataként értelmezi e későbbi szöveget. Az 574. lapon az olvasót a behatóbb tájékozódás érdekében egyenesen ezekhez a korábbi szövegekhez utasítja: „Jókai életművének és pályaképezének részletesebb elemzését 1941. évi Jókai-könyvemben, valamint 1954-es és 1955-ös Jókai-tanulmányaimban találhatja meg az olvasó, ennek a fejezetnek a megállapításaival összehangzó módon.” Sötér tehát nem látja szükségét, hogy három évtizedet átfogó Jókai-értelmezései között akárcsak hierarchizáljon vagy hogy korrigáljon, igazítson korábbi állításain. Azt is tekintetbe véve, hogy a magyar irodalomtörténet-írásnak melyik három évtizedéről van szó esetünkben, ez a fajta eltökéltség vagy érdektelenség különösen elgondolkodtató lehet.

²⁹ *A magyar romantika, i. m., 177.*

³⁰ *I. m., 180.*

³¹ A mondatot azért érdemes teljes terjedelmében idézni, mert abszurdításában szinte már bájos: „A humoros elem a Jókai-féle romantikában igen gyakran a realizmus jelentkezésének módja.” *I. m., 180.*

³² NAGY Miklós, *Jókai: A regényíró útja 1868-ig*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 129.

lizmus körüli fogalmi zavar, csaknem másfél évtizeddel Barta szövege után a tetőfokára hág: Jókait szemléletes leírásai, az elbeszélés élményszerűsége tenné ezek szerint realistává, az elbeszélésnek tehát éppen az a *precizitása*, amellyel pl. Hoffmann a *Scuderi kisasszony* elején megörvendeztetni az olvasót. Az *élményszerűsége*t azonban, amelyet a romantikus elbeszélőnek köszönhetünk, a monográfus azzal a kiegészítéssel véli csupán szalonképessé tehetőnek, hogy emellett azért vagy még inkább elsősorban „közügynek számító alkotásokkal is megajándékozta nemzetét.”³³

Sötér a hatvanas évek közepén, *Az irodalomelmélet új törekvései* című írásában³⁴ megdöbbentő nyíltsággal és a magától értetődő dolgok magyarázatának egyszerűségével elemzi azokat az általa az ötvenes évtized elejére datált kutatási törekvéseket, amelyek a magyar romantika alkotóinak és műveinek vizsgálatában szerinte meghatározónak bizonyultak. Ha ma kézbe vesszük ezt az írást, annak a zavarnak, amelyet olvastán esetleg érzünk, az egyik oka minden bizonnyal az, hogy Sötér tulajdonképpen nem is burkoltan a saját kutatói stratégiáját analizálja, pontosabban az ebből következő értelmezői gyakorlatnak egy, a korban rutinszerű „kis” csúsztatását, ha cinikusabban fogalmazunk, kis csalását leplezi le. Nota bene: mindvégig többes szám harmadik személyben, mások által üzdött irodalomtörténeti praxisról beszél. A használt *kis* jelző annyiban persze merőben eufemisztikus jellegű, hogy az általa leírt értelmezői stratégiának a cserét, a megfordítást preferáló retorikai képleteknek a segítségével mindösszesen a romantikát sikerült eltüntetni a magyar irodalom történetéből (amely bűvészmutatványnak a hatásait amúgy mindmáig érezzük). A másik zavarba ejtő mozzanat, hogy Sötér egy olyan gyakorlatot minősít múltbelinek, amelyet ő maga a tanulmány megírásának közelmúltjában még kizárólagosan alkalmaz.³⁵ „A magyar irodalomtörténészek másfél évtized előtti kísérletei, hogy a realizmus elvont elméletét a maguk konkrét anyagára alkalmazzák, többnyire oda vezettek, hogy le kellett becsülniök a magyar romantika nagy alkotásainak jelentőségét, illetve a romantikát valami módon realizmussá kellett átminősíteniök. A realizmussal szembeállított romantika jellemző jegyeit a teoretikusok főként a német irodalomból olvasták ki, tehát történelmietlenül alkották meg a világirodalmi romantika kategóriáját, és emiatt a francia, a lengyel, a magyar romantikát már lehetetlen volt megérteni.”³⁶ Hogy az idézet második fele mennyiben jogos, illetve hogy mennyiben függ össze az első felében felvázolt problémával, talán nem igényel különösebb magyarázatot, vagy ha mégis, ennek elemzése túlságosan is messzire vezetne.

Nagyon is leegyszerűsítő volna persze az a megoldás, ha a Jókai-regényekkel kapcsolatos, már oly sokszor emlegetett funkcióproblémát egyedül a marxista kánon ideologikumából eredőként próbálnánk meg értelmezni. Beszédesebb lehet például az a folyamat, amely Bori Imre már említett tanulmányától is kiindulóan a Jókai-életmű kulcsregényeként *Az arany embert* helyezte az értékrend csúcsára, éppen annak lélektani összetettsé-

³³ *I. m.*, 199.

³⁴ SÖTÉR István, *Az irodalomelmélet új törekvései* = Uő., *Gyűrkük: Tanulmányok a XX. századról*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 653–662.

³⁵ Ezzel kapcsolatban vö. pl. a *Nemzet és haladás* nem sokkal korábbi előszavát, illetve tanulmányait.

³⁶ SÖTÉR, *Az irodalomelmélet új törekvései*, *i. m.*, 657.

ge, a Timár Mihály figurájában megragadható személyiségproblematika okán. Körülbelül úgy mondván újra Zsigmond Ferenc regényelemzésének a modern regénytradícióval való párhuzamot alátámasztó érveit,³⁷ hogy azok észrevétlenül Jókai esztétikai érvényességének egyedüli legitímációs eszközeként tűnnek fel. A szépirodalommal, a regénnyel kapcsolatos elvárásoknak egy olyan rétegeről is szó lehet tehát, amely elsődlegesen a modernség újfajta esztétikai elvárásaival hozható összefüggésbe, és amelynek megértéséhez csak kisebb mértékben egy korábbi nemzeti kánon Jókai-képe, annál inkább Péterfy nevezetes Jókai-tanulmánya segíthet hozzá. Bár Zsigmond Ferenc monográfiája sokat profitál Péterfy nem mindig kíméletes észrevételeiből, és rendre egyetért Gyulai kifogásaival is, a monográfia modalitása mégis inkább elfogadó vagy igenlő. Miközben elismeri, „a gondtalan túltermelés vádja a legigazibb mindazok közül, amit csak valaha fejére olvastak Jókainak a kritikusok”,³⁸ Gyulai elutasító gesztusait bizonyos pontokon megkérdőjelezi. Az egyik ilyen és talán legizgalmasabb kérdés, amelyben Zsigmond Ferenc Gyulaival szemben foglal állást, a regény műfaji és funkcionális kérdéseivel kapcsolatos. A monográfus ugyanis a mesemondó, a romantikus regényíró Jókaival kapcsolatos fenntartások egyik eredőjét Gyulai modern regényről alkotott elképzeléseire vezeti vissza, arra, hogy Gyulai a modern regény műfaji kereteit olyan fogalmak, tematikai és technikai, szemléleti mozzanatok mentén jelöli ki, amelyek Jókai romanticizmusával semmiképpen nem bizonyultak összeegyeztethetőnek. Ugyanúgy elismeri a „tökéletes” romantikus regények (pl. *A szegény gazdagok* vagy a *Fekete gyémántok*) nagyszerű és magával ragadó elbeszéltségét, meseszövést és invenciózusságát, mint a nemzeti kánon szempontjából döntő fontosságú, a nemzeti identitás megerősítésében kulcsszerepet játszó regények (a *Dilógia*, *A kőszívű ember fiai*) irodalomtörténeti jelentőségét, valamint a modern regény lélektani érdeklődésének is teret adó *Az arany ember* esztétikai értékeit. Péterfyhez viszonyítva tehát sokkal megengedőbb, és az is nyilvánvaló, hogy a regénnyel kapcsolatos elvárásoknak talán több regiszterét hajlamos elismerni és affirmálni, mint elődei vagy utódai, legyenek azok akár esztétikaiak, akár nem.

A Jókai-precedens eredőjét talán ezért is lehet inkább Péterfy bírálatában³⁹ keresnünk: Péterfy számára a mérce és az eszmény az az európai, modern regény, amelynek prototípusát a tanulmányban Flaubert *Érzelmek iskolája* képviseli. Az a regény, amelyet egyébiránt Hans Robert Jauss is paradigmaticusként kezel Proust-könyvében, amennyiben itt lépett volna először a cselekmény helyére az idő.⁴⁰ Péterfy számára Flaubert azért különösen érdekes az összevetésben, mivel a mese és a pszichológia viszonyában éppen ellentétes törekvések megvalósítója, mint Jókai. Ha Flaubert regényében gyakorlatilag nincs mese, ellenben csupa pszichológiai részletrajz, akkor Jókai pszichológiájának hibáit Péterfy éppen a mese, a kaland, az ötlet elsődlegességéből eredezteti: „Csakugyan Jókainál nem a mese van a jellemekek föltüntetésére, hanem a jellemekek legföljebb azért

³⁷ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*, Bp., MTA, 1924, 243.

³⁸ *Uo.*, 281.

³⁹ PÉTERFY Jenő, *Jókai Mór = PÉTERFY Jenő Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 603–632.

⁴⁰ Vö. Hans Robert JAUSS, *Zeit und Erinnerung im Marcel Prousts »À la recherche du temps perdu«: Ein Beitrag zur Theorie des Romans*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986, 11.

valók, hogy érdekes, minél érdekesebb mesét lehessen hozzájuk fűzni. Jókaiiban az adomázó, a humoros, a patetikus fabulátor hasonlíthatatlanul nagyobb, mint a pszichológ.⁴¹ Az a nem is kevésbé önironikus gesztus, amellyel a némi eufemizmussal keménynek nevezhető bíráló végén Péterfy a rögtönzött és sokkoló statisztikával az olvasó tudomására igyekszik hozni: hetven–nyolcvan kötet regény szövegtapasztalatának birtokában maga is az imént még vehemensen kritizált művek lelkes olvasója, bizonyos kitételek visszavonására semmiképpen sem alkalmas.

Ráadásul a jó lektúrnek szóló elismerés, amennyiben a *nemzeti kánon*, a *magkánon* egyik klasszikusát illeti, átfordulhat akár elmarasztalásba is, az elit irodalom a századforduló esztétizmusa felé feltartóztathatatlanul haladó paradigmában aligha minősíthető pozitívan a tömegolvasmánynak kijáró elismeréssel. A gesztus kétértelműségét csak alátámasztja az a Gyulai nem egyszerűen megismétlő, de az industrializmus vádját a művészet, pontosabban a regény *kommercializálásának* bélyegével megfejelő kirohanás, amelyet Péterfy a bestsellerszerző, a sztár Jókai ellen intéz. „Szabad-e itt a gyakorlati emberre is utalnom? A vátesz mellett egy kissé az augurra, a divatos íróra, aki tudja, hogy hat kötete úgy elkel, mint három? Meg sem közelíteném a dolgot, de maga Jókai jogosít föl rá, midőn például elmeséli nyilvános ülésen a bámuló ellenzéknek: mennyi regényt kell neki évenként megírnia, hogy csak befizethesse az adóját?”⁴² Industrializáció és kommercializálás; a pénz és a siker kétségtelenül irritáló ténye mellett azonban, vagy még inkább mögötte, megbújik annak a ki nem mondott kérdésnek a nehézsége: mire való a regény, melyek azok a határok, amelyeken belül még művészetről, irodalomról lehet beszélni. Gyulai ritka, elismerő értelmű megnyilvánulásai Jókaival kapcsolatban még inkább megerősítik azt a feltételezést, amely a Jókai-precedens gyökerét éppen e funkcionális kérdések körében igyekszik megtalálni. Gyulai szerint Jókai népszerűségének elsősorú, fő oka „rendkívüli elbeszélő tehetségében rejlik. Elevenebb és magyarosabb elbeszélő minden eddigi regényíróknál. Ez oly tulajdonság, mely esztétikai szempontból valódi érdem, s mellyel éppen azért sok más hiányt is eltakarhatni. Innen Jókai ritkán unalmas, s aki csak unalomból olvas regényt, jó mulattatót talál benne.”⁴³

A Jókairól szóló írásokat lapozgatva nem véletlenül szúr szemet az olvasónak a film-metáforák, a filmmel kapcsolatos analógiák és párhuzamok alkalmazása. Nagy Miklós 1999-es kismonográfiája bőven él ilyen, a vizualitásra, a vizuális képzelet plasztikusságára való utalásokkal,⁴⁴ a mozi-metáfora számára éppúgy kézenfekvőnek mutatkozik, mint 1924-ben Jókai első monográfiájának, Zsigmond Ferencnek. Nem csak az új média technikai lehetőségeire való rácsodálkozás, de a moziról való beszéd akkori – mai szemmel nézve – nyelvtelensége a médiumok (könyv és mozi) közötti találkozás olyan izgalmas dokumentumává teszik a szerző néhány soros megjegyzését, amelyet feltétlenül érdemes idéznünk: „A mozgófényképipar rohamos kifejlődése sok új lehetőséget terem-

⁴¹ PÉTERFY, *i. m.*, 623.

⁴² *I. m.*, 625.

⁴³ GYULAI Pál, *Újabb magyar regények* = Gy. P. *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 173.

⁴⁴ Vö. NAGY Miklós, *Jókai Mór*, 1999, 8, 9, 21.

tett az elbeszélő műfajok dramatizálása terén is, készülnek is egyre másra a filmdrámák Jókai műveiből (*Az arany ember, Szegény gazdagok, Mire megvénülünk, Fekete gyémántok, A lélekidomár*) s pl. a tájképi részletek, exotikumok, a szemfényvesztően gyors változások szinte kifogyhatatlan kincsesbányaként kínálkoznak a mozgókép vásznára. De a főszemélyek – kivált a férfi-eszmények megtestesítői – bizony legtöbbször kiábrándító figurákká változnak az ő kézzel-lábbal-grimasszal beszélni akaró, kényszerű némaságukban, a legnagyobb magyar mesemondó – némaságra kárkoztatva.⁴⁵ Ha tehát a némafilm kínálta technikai lehetőségekkel a monográfus nem is volt maximálisan elégedett, annyi mindenesetre megállapítható, hogy komolyan veendő lehetőséget látott az új médiában. Az idő őt igazolta: a hangosfilm technikai lehetőségei olyan mediális körülményeket teremtettek, amelyekben a klasszikus Jókai-figurákból lettek a magyar film klasszikus, bár egymástól igencsak különböző férfikaraktert megjelenítő mozihősei Baradlay Richárdtól Timár Mihályig, Szentirmay Rudolftól Berend Ivánig.

Nemes Nagy Ágnes Jókai-esszéje⁴⁶ ebben a kontextusban nem csupán arról szól, hogy a kánonápolás, az aktív kánonban való megtartás hatékony eszközét ismeri fel a költőnő a filmben, a moziban akkor, amikor a magyar irodalmi közgondolkodás a hasonló felismerésektől még több évtizednyi távolságra van. Ez az írás, a ma nem egyszerűen kurrensnek számító, de a mediális multiplikálódás, a könyv médiamonopóliumának megszűnése után kialakult, radikálisan új helyzetre reflektáló médiatudomány robbanásszerű terjeszkedésének horizontjában különösen aktuális és izgalmas lehet. Nemes Nagy ugyanis a megfilmesítést, vagyis a mediális transzformációt *fordításként* értelmezi, az adaptációkat a fordításokhoz is hasonlítja.⁴⁷ Sőt: nem egyszerűen elismeri a megfilmesítések létjogosultságát, de azt is állítja, Jókai *mozinak* való. Utal itt persze azokra a Jókai-kortársakra is, akikre ugyan a recepció nem túl büszke, Dumas-ra vagy Victor Hugóra, de akiknek regényeiből a francia filmipar időről időre világszenzációt képes csinálni a mozivásznon. (Ha húsz évvel később íródott volna a cikk, talán besorolható volt a regény és a mozi ilyesfajta, roppant termékeny találkozásainak esetei közé még Jane Austen; és minden bizonnyal említésre érdemesnek találtatott volna az a roppant meggondolkodtató jelenség is, hogy a Magyar Könyvklub az Austen-mozik átütő hazai sikere óta folyamatosan nyomja a regények újradadásait, amelyeket rendre el is kapkodnak. A kötetek a *Szerelmes világirodalom* sorozatban jelennek meg, nem túl hízelgő, ponyvának járó rózsaszín, világoskék borítóval.)

Nemes Nagy szerint Jókai „mintha állandóan előre dolgozott volna, és éppen nekünk; az eljövendő filmművészet, a televízió számára végeláthatatlan szöveggönyveket készítve, hogy soha ki ne fogyjunk a tündöklő kalandregényből, az örökké folytatásos romantikából.”⁴⁸ Az érvelés világossá teszi: nem a fordításból adódó (nyelvi) veszteségbe kellene beletörődnünk; a „kalandregényből kalandfilmet” sokkal inkább olyan mediális

⁴⁵ ZSIGMOND, *i. m.*, 266–267.

⁴⁶ NEMES NAGY Ágnes, *Jókai Móric bánata (Jókai tévén)* = Uő., *Metszetek: Esszék, tanulmányok*, Bp., Magvető, 1982, 323–329.

⁴⁷ Uő. *i. m.*, 324. Nemes Nagy ezt a szófordulatot is használja: „ha filmre fordítják Jókait”.

⁴⁸ *I. m.*, 323.

transzformáció, amely a regénynek mint nyelvi műalkotásnak a létét nem veszélyezteti, hiszen azt a könyv médiumára hagyja. A *Jókaiból Jókait*-filmrefordítás a regénynek egy másik, nem kevésbé fontos funkciójából, ennek a funkciónak az elfogadásából indul ki: amely arra (volt) hivatott, hogy szolgálja és kiszolgálja „az ember ősi, naiv, égetően fontos mesevágját.”⁴⁹ Nemes Nagy Ágnes esszéje nem egyszerűen azért kitüntetett jelentőségű, mert ma is elfogadható választ ad egy olyan kérdésre, nevezetesen a mozi és a könyv viszonyának a problémájára, amely mostanság minden korábnál neuralgikusabb pontja az irodalomoktatásnak. Nem csupán azért értékelődik fel, mert ma, amikor a mediatizált társadalom a kulturális identifikáció folyamatában elsődlegesen a vizualitás területén kínál aktív mintákat a felnövekvő generációknak, még mindig bizonyításra szorul, hogy a különféle mediális hordozóknak egyszerre, egymás mellett kellene hogy helyük legyen az oktatásban. Nemes Nagy esszéje azért is revelatív erejű, mert arról a kanonizációs jelenségről vagy defektusról, amelyet itt Jókai-precedensnek nevezünk, egy igen fontos, elhatározó jellegű információ birtokába juttat bennünket.

Friedrich A. Kittler *Aufschreibesysteme 1800–1900* című kötetében,⁵⁰ amikor a könyv mint médium monopolhelyzetének megszűnéséről beszél, azt a radikális változást, amelyet 1900 körül feltételez a magas- vagy elitirodalom önértelmezésében, hasonlóképpen e mediális átrendeződés következményének tekinti. Azok a technikai médiák, amelyek az akusztikus és optikai adatok sorozatszerű és temporálisan pontosan szakaszolt hordozására váltak képessé, így a film és a gramofon, végérvényesen felszámolták azt a monopolhelyzetet, amelyet az adattárolásban korábban a könyv foglalt el. A film, egyfajta mechanizált pszichotechnikaként, az illúzió és a fantázia területeit foglalta le, vagyis Kittler szerint azt a territóriumot, amely korábban kizárólag az írott szó fenségterületének minősült, vagyis a regénynek azt a funkcióját bitorolta el, hogy a szó által valódi, látható világot teremtsen.⁵¹ Kittler feltételezése szerint éppen ez indította el azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a magasirodalom (szépirodalom) már nem az imaginárius és reális diszkurzív összjátékaként, hanem ezzel ellenkezőleg, az imaginárius effektekről való lemondás, a szó jelentésfelettsége, a jelölők tiszta differenciája, a nyelv játékanak öntörvényűsége mentén igyekezett megtalálni saját új identitását. Így válik, szemben a lektúrral vagy a ponyvával, amely továbbra is a meseéhség kielégítésében érdekelt, a magas- vagy elitirodalom elsőszámú és összetéveszthetetlen kritériumává a *megfilmesíthetlenség*, az, hogy ellenáll a mozinak.⁵²

Innen nézve nem túl merész vagy abszurd feltételezés, ha a Jókai-precedens háttérében az irodalom, a regény e mediális szerepváltását ismerjük fel. A huszadik század, különösen pedig a század második felének evidenciája, hogy a regény, ha a magasirodalom része, nem egyszerűen elsődlegesen, de kizárólag nyelvi műalkotásként definiálható. Azok a jelentéskanonok, amelyek – regnálásuk idejéből is következően – döntően meghatározták az irodalomtörténet illetve az oktatás Jókai-képet, a művészet társadalmi

⁴⁹ *I. m.*, 326.

⁵⁰ Friedrich A. KITTLER, *Aufschreibesysteme 1800–1900*, München, Fink, 1995³.

⁵¹ *Vö. i. m.*, 311–313.

⁵² *I. m.*, 314.

funkcióját mindenekelőtt a tematikus vagy eszmei-politikai jelentésrétegek elemzésének révén tudták stabilizálni. Hogy a cselekmény imaginárius szintjén hatékonyan működő, elsősorban szórakoztatónak ítélt, a naiv azonosulást vagy szerepcserét kínáló mesét, illetve a kívánatos társadalmi funkciót hogyan tudták összeegyeztetni, persze roppant változó. Arra a kérdésre azonban, hogy a nyelvi műalkotásként értett regény milyen esztétikai hatáspotenciállal rendelkezik, és az imagináriust, az alternatív történetet felkínáló meséhez miképpen viszonyul a Jókai-szövegekben, ebből a pozícióból nem adhattak és nem is adtak választ. Az elmúlt évszázad magyar művészetértésének alakulástörténetében pedig rendre azok a regény funkciójáról alkotott elképzelések kerekedtek felül, amelyek az elit-irodalomhoz való tartozás minimális kritériumát a tematikai korpusz, a játékba hozott ideológémák morális potenciálja alapján határozták meg, szemben azzal a huszadik századra meghatározóvá váló gyakorlattal, amely ezt a minimális feltételt a nyelvi megalkotottság szintjére helyezi. Ha ez a helyzet mostanra radikálisan meg is változott, a Jókai-korpusz kánoni helyzetének nemhogy újraértelmezésére, de valójában pontos felmérésére sem igen volt elegendő.

Jókai regényei egy olyan mediális feltételrendszerben születtek, amely a huszadik századra gyakorlatilag megszűnt. Azok a funkciók, amelyeket ezek a regények voltak hivatva kiszolgálni, mára két, egymástól különbözni akaró, önmagukat egymással szemben definiáló médium között oszlottak szét. A „korábbi” regény, tehát az a regény, amely a könyv mediális hegemoniája idején jól funkcionál, úgy képes betölteni azt az esztétikai funkciót, amely ma tipikusan az e(lit)-irodalomban valósul meg és amely kizárólagosan a könyv mediális lehetőségeire számít, hogy emellett az imaginárius funkció, az illúziókeltés, a szó révén a pszichotechnikával képesíthető „belső mozi” végigpörgetésére, végigjátszhatóságára is alkalmas. Azok a regények, amelyek csak ezt a „belső mozi”-t tudják, a mai olvasói elvárások szerint így szükségszerűen csúsznak vissza a lektúr birodalmába. Azok a szövegek ellenben, amelyek nyelvi megalkotottságuknál fogva képesek a saját nyelv láthatóvá tételére, tehát ahol a szó nem tűnik el a pszichotechnika képalkotási folyamatában, az ilyen szövegek az imaginárius funkció hangsúlyossága ellenére is képesek önmagukat az e(lit)-irodalomhoz tartozóként definiálni. A már emlegetett Jane Austen-regények mellett ennek lehet beszédes példája akár az *Üvöltő szelek* vagy a számtalan szuperprodukción és aktuális filmszillagot túlélő *Karenina Anna*. A Jókai-regények nem egyszerűen azért indulnak összehasonlíthatatlanul rosszabb esélyekkel ebben az összevetésben, mert a Jókai-recepció máig nem rendelkezik alternatív és autentikus poétikai, retorikai olvasatokkal. A Jókai-precedens gyökerei mindenképpen ahhoz az innovációt már igen korán, tulajdonképpen Gyulaival megalapozó kánoni érték-ként legitimált szemlélethez vezethetők, amely szinte egyidős a nemzeti kánon konstituálódásával, és amely a megközelítésmód negativitásában nem bizonyos szemléletformák *megléti*, hanem egyetlen, kívánatosnak tartott regényformáció jellemző jegyeinek *hiányát* kifogásolja. Hogy az utókor miként lesz képes vagy miként nem ezen örökség felülírására egy megváltozott, mediatizált társadalom kulturális közegeiben, az nem kis részben azon is múlik, mennyire tudjuk majd az innováció vitathatalan érték-komponensének negatív definiálását végre pozitívba fordítani.

Melléklet

A felmérésben 54 elsőéves magyar szakos bölcsészhallgató vett részt, természetesen előzetesen nem tudták, milyen tárgykörben és milyen típusú kérdésekre kell majd válaszolniuk. A kérdéseket egyenként tettem fel, az egyes kérdések megválaszolására nagyjából két perc állt a válaszadók rendelkezésére. A kérdések elhangzása után tehát kapásból, mindenfajta segítség nélkül kellett válaszolniuk. A részvétel, valamint a válaszadás értelemszerűen önkéntes és anonim, a kérdőíveket nyomtatott betűvel töltötték ki. A válaszadóknak az egyes kérdésekre minden kommentár nélkül csupán regénycímeket illetve adott esetben szerzőneveket kellett felsorolniuk. A feltett kérdések a következők voltak:

Milyen Jókai-regényeket ismer? (Az ismer jelen esetben címekre vonatkozik, tehát a válaszok elsősorban a másodlagos ismertség vonatkozásában figyelemre méltók.)

Melyek azok, amelyeket ezek közül olvasott is?

Milyen Jókai-filmadaptációkat ismer? (A kérdés szintén a címek ismeretére vonatkozik.)

Melyeket látta ezek közül?

A felsorolt művek közül melyeknek nem Jókai a szerzője? *Szent Péter esernyője, A falu jegyzője, Özvegy és leánya, A fekete város, Nem élhetek muzsikaszó nélkül, A két Trenk, Névtelen vár, Mire megvénülünk, Rajongók, Ida regénye, A Tenkes kapitánya.*

Mely Jókai-regényeknek tudná elmondani a tartalmát? (A kérdés nem vonatkozik sem arra, olvasta-e a művet, sem arra, látott-e bármely, belőle készült adaptációt!)

Kik írtak Jókairól?

Írtak-e róla frók, s ha igen, kicsoda?

A következő táblázatban a kérdésekre beérkezett valamennyi válasz, vagyis minden egyes megnevezett mű, illetve az egyes műveket megnevezők száma, valamint az összes válaszadóhoz képesti százalékos aránya lesz látható.

1. Milyen Jókai-regényeket ismer?

A köszívű ember fiai	54	100%
Az arany ember	54	100%
Fekete gyémántok	30	55,5%
Egy magyar nábob	29	53,7%
Kárpáthy Zoltán	26	48,1%
Sárga rózsa	17	31,4%
Szegény gazdagok	11	20,37%
És mégis mozog a föld	8	14,8%
A fekete város (sic!)	7	12,9%
Gazdag szegények	6	11,1%

A lőcsei fehér asszony	5	9,25%
Árvízi hajós (sic!)	2	3,7%
Erdély aranykora	2	3,7%
Fehér rózsza	2	3,7%
A dunai hajós (sic!)	1	1,8%
A fáklya (sic!)	1	1,8%
A fehér liliom (sic!)	1	1,8%
A fekete tulipán (sic!)	1	1,8%
A jövő század regénye	1	1,8%
A szegény ember jó órája (sic!)	1	1,8%
A szerelem bolondjai	1	1,8%
A tengerszemű hölgy	1	1,8%
Ahol a pénz nem Isten	1	1,8%
Asszonyt kísér, Istent kísért	1	1,8%
Az új földesúr	1	1,8%
Bálványos vár	1	1,8%
Egy az Isten	1	1,8%
Éhes város (sic!)	1	1,8%
Rab Ráby	1	1,8%
Szép Mikhál	1	1,8%
Szeretni mind a vérpadig	1	1,8%
Vadon virágai (novellák!)	1	1,8%

2. Melyek azok, amelyeket ezek közül olvasott is?

Az arany ember	46	85,1%
A köszívű ember fiai	41	75,9%
Fekete gyémántok	10	18,5%
Egy magyar nábob	6	11,1%
Sárga rózsza	6	11,1%
Kárpáthy Zoltán	3	5,5%
Gazdag szegények	2	3,7%
Szegény gazdagok	2	3,7%
A lőcsei fehér asszony	1	1,8%
A szegény ember jó órája	1	1,8%
Ahol a pénz nem Isten	1	1,8%
Egy az isten	1	1,8%
Erdély aranykora	1	1,8%
És mégis mozog a föld	1	1,8%
Fekete város	1	1,8%

3. Milyen Jókai-filmadaptációkat ismer?

A kőszívű ember fiai	49	90,7%
Az arany ember	46	85,1%
Fekete gyémántok	17	31,4%
Kárpáthy Zoltán	16	29,6%
Egy magyar nábob	14	25,9%
A fekete város	3	5,55%
A sárga rózsza	2	3,7%
Erdély aranykora	2	3,7%
Gazdag szegények	2	3,7%
Szegény gazdagok	2	3,7%
Rab Ráby	1	1,8%

4. Melyeket látta ezek közül?

A kőszívű ember fiai	38	70,3%
Az arany ember	38	70,3%
Egy magyar nábob	14	25,9%
Kárpáthy Zoltán	13	24%
Fekete gyémántok	11	20,3%
A fekete város	2	3,7%
Erdély aranykora	2	3,7%
Gazdag szegények	2	3,7%
Rab Ráby	1	1,8%
Szegény gazdagok	1	1,8%

5. A felsorolt művek közül melyeknek *nem* Jókai a szerzője?

	Jókainak tulajdonítja		Nem Jókainak tulajdonítja	
Szent Péter esernyője	3	5,5%	51	94,4%
A falu jegyzője	9	16,6%	45	83,3%
Özvegy és leánya	13	24%	41	75,9%
A fekete város	24	44,4%	30	55,5%
Nem élhetek muzsikaszó nélkül	15	27,7%	39	72,2%
A két Trenk	28	51,85%	26	48,1%
Névtelen vár	44	81,4%	10	18,5%
Mire megvénülünk	31	57,4%	23	42,5%
Rajongók	27	50%	27	50%
Ida regénye	28	51,85%	26	48,1%
A Tenkes kapitánya	5	9,25%	49	90,7%

6. Mely Jókai-regényeknek tudná elmondani a tartalmát?

A kőszívű ember fiai	46	85,1%
Az arany ember	46	85,1%
Kárpáthy Zoltán	14	25,9%
Egy magyar nábob	12	22,2%
Fekete gyémántok	12	22,2%
Sárga rózsa	8	14,8%
A fekete város	3	5,5%
Szegény gazdagok	3	5,5%
És mégis mozog a föld	2	3,7%
A dunai hajós	1	1,8%
A lőcsei fehér asszony	1	1,8%
Ahol a pénz	1	1,8%
Árvízi hajós	1	1,8%
Asszonyt kísér, istent kísért	1	1,8%
Egy az isten	1	1,8%
Erdély aranykora	1	1,8%
Gazdag szegények	1	1,8%
Rab Ráby	1	1,8%

7. Kik írtak Jókairól?

Nem tud megnevezni szerzőt: 52 (96,2%)

Megnevezett szerzőt: 2 (3,7%) – a megnevezett szerzők: Babits, Mikszáth

8. Írtak-e róla írók, s ha igen, kicsoda?

Nem tud megnevezni szerzőt: 51 (94,4%)

Mikszáthot megnevezte: 3 (5,55%)

MEZEI MÁRTA

AZ ELŐBESZÉD ÉS A VANITATUM VANITAS

A két mű egy időben készült. Összetartozásukat a filológiai tényeken túl is mindenkor regisztrálta a szakirodalom, de a prózai írás sajátosságait elsősorban a vers nézőpontjából mérlegelték, s néhány kivételtől eltekintve inkább utalásokban, összegezésekben, mint részletes elemzésben. A két alkotás kontextusában ezúttal főként az *Előbeszéd* tanulságait vizsgálom, kitekintve Kölcsey alkotói problémáinak világára. – Rögzítsük először a dátumokat. A *Vanitatum vanitas* elejét Szemere 1823 februárjában látta;¹ április közepén Kölcsey azt írja barátjának, hogy a vers készüléfében van; májusban több írást küld neki, s bár cím szerint nem említi, köztük lehet a költemény;² októberben Bay György már felolvasásáról, hatásáról számol be.³ Kölcsey versei 1832-es kiadásában a *Vanitatum vanitashoz* a *Februar. April. 1823.* kelteztét írta. – Az *Előbeszédre* először 1823. április 6-án írott levele utal, nagy valószínűséggel ez volt az a „gúnyoló darab”, melyet küldendő „apróságai” között említ;⁴ április közepén már a kész, átírt művet küldi Szemerének: „Ezt úgy dolgoztam újra, hogy ne humoristicus, de iróniás darab, s valóságos szatíra legyen.”⁵ Az írás kezdésének dátumát azonban sem itt, sem másutt nem jelzi. Egyértelmű viszont, hogy az *Előbeszéd* előbb volt készen, mint a vers: az idézett, április közepén küldött levélben ez áll: „Készülő félben van a *Vanitatum vanitas*”, s ugyanitt: „Veszed az *Előbeszédet*”, ez utóbbit kiadásra kész állapotban: „Ha a darabot méltónak találod a felvételre...”

Az alkotói problémák szempontjából megvilágító érvényű, ha a hónapok egyeztetése után a közös évszám, 1823 tanulságait vesszük számba. „Én erősen férfiúi makacssággal feltettem magamban, hogy mindennemű környülmények közt, polgári és literátori bajokban nyúgott lélekkel fogom a pályát futni, melyre fellépendő leszek.”⁶ A szakirodalom

¹ KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József. Bp., 1960 (a továbbiakban: KFÖM), III, 513. A kritikai kiadás szerint Kölcsey február elején kezdte írni a verset: KÖLCSEY Ferenc. *Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái, a továbbiakban: KFMM), 802.

² KFÖM, III, 291, 293; KFMM, 802.

³ CSORBA Sándor, *Bay György levelei Kölcsey Ferenchez = Remény és emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferencről*, szerk. TAXNER TÓTH Ernő, G. MERVA Mária, Bp.–Fehérgyarmat, 1990, 109.

⁴ KFÖM, III, 276.

⁵ KFÖM, III, 291.

⁶ KFÖM, III, 280.

1823-at az újrakezdés évének, egy különösen tevékeny kor, pályaszakasz kezdetének, a munkakedv felerősödése idejének tartja.⁷ Sokirányú tevékenység, fokozott aktivitás észlelhető ekkor pályáján: folyóirat tervezése Szemerével, az Iliász-per kezdete, alapos filozófiai, elméleti tanulmányok, több vers, többféle műfajban, új hangnemek keresésével (románok, népdal-próbálkozások, filozófiai költemény, vallomásos líra, ironia és pátosz felváltva vagy együttesen). Aktivitása azonban azzal együtt jellemző, hogy ekkorra mélyülnek el nála filozófiai útkeresésének tanulságai, válságai, amelyek észlelhetőek mind az *Előbeszéd*, mind a *Vanitatum vanitas* alkotói világában. Szauder József alapvető tanulmányában írta le Kölcsey világnézeti útkeresését. A görög filozófia, majd a francia materializmus, s főként d'Holbach tanulmányozása során mély kétely ébredt benne az érzékelésből származó ismeretek érvényessége iránt. Bizonytalannak tűnt számára az anyagi meghatározottság kauzalitása, határai a világ létében és működésében, s még inkább kérdéses volt ezen az alapon a gondolkodás, a lelki tevékenység megismerhetősége. Főként ez utóbbi problémakör indíttatására fordult az idealizmus, Kant tanai felé. Ám e tanulmányok sem adtak megnyugvást, s végül mindkét irány a kételyt erősítette benne. Mert míg a materialista tanok nem nyújtottak magyarázatot a teljes emberi (testi, lelki) lét és funkciók működésére, a kanti nézetekben a szubjektív meghatározottság, annak szélsőségei, változékonysága, kiszámíthatatlansága töltötte el bizonytalansággal az erkölcs, a vallás, a gondolkodás, az érzelmek magyarázatában.⁸ A kételkedés erős intellektusa (s egyéb adottságok) indíttatására alkati tulajdonság nála, végigkíséri egész pályáját. Újra meg újra meg kell küzdenie kételyeivel a maga számára elfogadható igazságokért, filozófiai, esztétikai nézetekért, írói és politikai tevékenységeiben a morálisan vállalható magatartásért. 1823-ban több tényező, forrás is erősíti szkepszisét. A literátori problémákról épp az *Előbeszéd*ben látunk majd beszámolót; elméleti kételyei háttéréhez Borbély Szilárd kutatásai tártak fel új adalékokat, jelesen Kölcsey Herder-olvasmányában. A historizmus – olvassuk itt – eleve a relativitás erősítője: Herder nem ismer el általános törvényeket, a történelem tényeit egyediségükben vizsgálja, s csupán „megjelenésének aktualitása által dönthető el, hogy jó vagy rossz”; s Kölcsey megtalálta Herdernél a *Vanitatum vanitas* szereplőinek példatárát is, ambivalens megítélésükkel együtt (így Nagy Sándort, Catót, Szókratészt, Démoszthenészt, Xenophónt, Pheidiaszt, Pindaroszt).⁹ Az elméleti forrásokból is megerősödött szkepszis és legyőzésének küzdelme mindvégig megmaradt gondolkozásában, vizsgálódásaiban. E beállítottság azonban éppen nem kisebbítette elszántságát, hanem inkább ezzel együtt élt benne erősen a hasznos élet, a

⁷ LUKÁCSY Sándor, *Kölcsey: Vanitatum vanitas = Remény és emlékezet*, i. m., 39; ROHONYI Zoltán, *Kölcsey Ferenc életműve*, Kolozsvár-Napoca, 1975, 92; TAXNER TÓTH Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*, Bp., 1992, 163; BORBÉLY Szilárd, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, Fehérgyarmat, 1995 (A Kölcsey Társaság Füzetei, 7), 14; HORVÁTH Károly, *A Hymnus és a Vanitatum vanitas = Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéseiből*, Fehérgyarmat, 1997 (A Kölcsey Társaság Füzetei, 9), 89; SZAUDER József, *Kölcsey Ferenc*, Bp., 1955, 95.

⁸ SZAUDER József, *Kölcsey, Kant és a görög filozófia = Sz. J., A romantika útján*, Bp., 1961, 163–207; Üd., *Kölcsey világnézeti válsága az ifjúkori jegyzőkönyvek tükrében = Sz. J., Az este és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., 1970, 308–346.

⁹ BORBÉLY, i. m., 123–128.

társadalmi tett, a kultúra-formálás igénye; arra gondolhatunk, hogy a kettősségből (ez idő tájt különösen) szinte szükségszerűen következett a szembenézés, a tisztázás posztulátuma.

Az ismeretelméleti kételyekből, az anyagi, szellemi lét bizonytalanságából, változékonyságából fakadt a személyiség, az alkotói lét válsága.¹⁰ Nyilvánvaló, hogy létezése megfoghatatlan kritériumai és az ugyanakkor vállalt tevékeny életpálya ambivalenciái alapján nem alakíthat ki egyértelmű írói magatartást. A bizonytalanság vállalása Kölcseynél többféle, összetett megoldásokban észlelhető – nevezük előzetesen a távolítás technikáinak, különféle módozatainak. Onder Csaba a modern irodalomelmélet, s főként Derrida alapján meggyőzően elemzi az *Előbeszéd*ben a nem-identifikus szerző és megnyilatkozása variációit. A magánszemély leválasztásáról, a folytonos reflektáltságról, a szerző fikcionáltságáról, a paratextusokban megsokszorozott alany megfoghatatlanságáról, öniróniájáról beszél.¹¹ A távolítás egyik változata, hogy Kölcsey szerepek mögé rejtezik, átláthatóságát, szerep és szerző(k) azonosíthatóságát, mondanivalója vállaltságát olvasóira bízva. A szerepjátszás, a szerepek játéka több költői és prózai alkotására jellemző; vizsgált műveinken kívül csupán példaként említjük az 1820-as évekből a *Hymnust*, az *Endymiont*, a *Balassát*, a *Mohácsot*.

A *Vanitatum vanitas*ban a bibliai, prófétai személybe helyezkedést többféleképpen magyarították – többféle értelmezését maga az alkotás hívja ki. Szauder József a tárgyasítás nélkülözhetetlen technikájának tartja, szerinte „csak így meri a költő átadni magát a kedélyhullámvásznak is, az érzelmi extrémumok összecsapásának.”¹² Csetri Lajos szerint tévedés „salamoni álarcról beszélni, a bibliai idézés itt csupán citátum, mely a maga bölcsességét, mondanivalója helyességét, súlyát hivatott erősíteni.”¹³ Dávidházi Péter azt írja, hogy a költő ironikus fenntartásokkal vállalja át a „vágyott és félt” salamoni tanítasokat.¹⁴ Magam is hasonló állásponttól indulok ki. Mind a versben, mind az *Előbeszéd*ben a szerepvállalás elbizonytalanító fogásait látom; a szerep-szerepek, a beszélő-beszélők azonosíthatósága korántsem egyértelmű minden mozzanatban. Talán a két mű diskurzusának hasonlóságaiból és különféleségeiből levonhatunk néhány, a többértelműséget, a problémákat közelebről megvilágító tanulságot.

Mindenekelőtt szembetűnő a hasonlóság: mindkét mű diskurzusára jellemző az ironikus távoltartás, a többféle szerepben is állandó, kíméletlen ítéltkezés, a bíráló magatartás. A *Vanitatum vanitas*ban ez szigorú, retorikai szerkesztettségben épül fel:¹⁵ a megszólító, tárgymegjelölő kezdést az argumentáció sorozata követi, hogy aztán eljusson az általános érvényű, kettős tanulsághoz. Ez ugyanis egyrészt morális, a mindenki számára vállalható,

¹⁰ NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról = 7 kísérlet: A kései József Attiláról*, Bp., 1982. 107. 109.

¹¹ ONDER Csaba, *Retorika és ironia: Az Előbeszéd Kölcsey kritikai beszédmódjában*, Alföld, 1991/1. 54–59.

¹² SZAUDER József, *Kölcsey Vanitatum vanitas-a = Sz. J., Az este és Az álom*, i. m., 441.

¹³ CSETRI Lajos, *A Vanitatum vanitas értelmezéséhez = „A mag kikél”*: *Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján*, szerk. TAXNER TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, 1990. 54–55.

¹⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *A kitagadástól az irodalmi kánonig: A Vanitatum vanitas és a magyar kritika = D. P., Per passivam resistentiam: Változatok a hatalom és írás témájára*, Bp., 1998. 146.

¹⁵ BORBÉLY, i. m., 26–30.

sőt, vállalandó magatartásra int („Bölcs az, mindent ki megvet”, „Légy mint szikla rendületlen, Tompa, nyugodt, érezetlen”); másrészt filozófiai, az ismeretelméleti relativitásból levont törvény (mozgás és nyugalom, fény és árny, „vándor szerencse” „Sem nem rossz az, sem nem jó, Mind csak híjába való!”). A diskurzus a retorikai keretnek megfelelően emelkedett, a versbeszédhez illően metaforikus és szentenciózus,¹⁶ a befejezés az erős parancsolás modalitásával hangzik. Ám ez csak egyik rétege. A bizonyítás, a példák az értékek világának teljességét érzékeltetik, valamennyit ironikusan túlzott minősítéssel, ismétlésük az erősítés funkciójával hat. E szélső határokig vitt lefokozás azonban már gyanút kelt a beszélő-beszélők igaza iránt, s kételyt ébreszt a befogadóban mind a bizonyító példák, mind a belőlük levont igazság és tanítás egyértelműségében: egészében tekintve valóban lehet imperatív oktatás vagy burkolt elrettentés.¹⁷ S ugyanakkor az olvasó nem vonhatja ki magát az egyszerre emelkedett és ironikus diskurzus feszültsége alól: a retorikai szabályozottság fegyelmeiben felépített közlés világossága, kategorikus volta, s a tartalmát, eszméjét megkérdőjelező ironia ellentétes, elbizonytalanító hatása egyformán intenzív. Azt lehet mondanunk, hogy a vers e kettősségben tükrözi Kölcsey ekkori alkotói magatartásának; a kétségek tudatában, a kételyek átadásával akar gondolkozásra, ítélezésre nevelni.

Az *Előbeszéd* diskurzusa változatosabb, sokrétűbb. Az itt is jellemző ironikus távlatosság, ítélező magatartás hatását fokozza, hogy a mű három részének három elbizonytalanított aláírója van. A fő részt *Dörgényfalvi Dörgény Andor* jegyzi; ezt követi egy sor kihagyással cím nélkül egy recenzió-féle *Cselkövítő*; majd az első művet csillag alatt magyarázó jegyzet *A' Redactio* szignóval. Az utolsó kettő paratextusként tartozik a műhöz, a műfajt, a szerzőt körbejáró, ironikus üzeneteket tartalmaz. A paratextusok felvilágosító, magyarázó, az olvasók ismereteit, véleményét irányító funkciói azonban az ironikus diskurzusban inkább elbizonytalanítanak, mint tájékoztatnak.¹⁸ A bizonytalanságot filológiai kétely is növeli: voltaképpen nem tudni, hogy *A' Redactio* aláírású részt Kölcsey írta-e. Amikor április közepén elküldte Szemerének a kész frászt, csak egy mellékletet említ: „Egy Recenzió című bohóskodást is vettem utána, de csak azért, hogy rajta ne vess. Ha a darabot méltónak találod a felvételre, a Recenziót eltépheted.”¹⁹ A *redactio* által jelzett írás az *Élet és Literatúra* 1826-os kötetében jelent meg először (303), Kölcsey kétségtelenül vállalta, hogy szerkesztőként-e vagy szerzőként, az – kézirat hiányában – határozottan nem dönthető el.²⁰ A kiadó itt kiélezett gunyorossággal *Dörgényfalvit* csúfolja, aki immár „oly magas polcra emeltetett”, hogy mind a magyar literatúrának, mind a magyar nyelvnek hátat fordított, s immáron csak a „gyengéded, lágy német nyelv-

¹⁶ LUKÁCSY, *i. m.*, 60–62.

¹⁷ DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 147.

¹⁸ ONDER, *i. m.*, 43, 56–57.

¹⁹ KFÖM, III, 291.

²⁰ Gyapay László készíti a mű kritikai kiadását. Ennek jegyzeteiben, bár nem zárja ki Szemere közreműködését, Kölcsey írásának tartja, mivel nagyon is illik ekkori és itteni, szerepjátékos alkotói magatartásához, s a későbbiekben szóba kerülő ön-recenziós vállalásaihoz. – Ezúton köszönöm, hogy a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

ven” szól; a közönséget pedig kéri, hogy az ígért és elmaradó mű miatt „kétségbe esni ne terheltessek” (452).²¹ Megkockáztatom a feltevést, hogy a név hangzása, kigúnyolt státusza és a redactio ekkori ellenérzése Döbrentei Gáborra utalhat, akivel épp ez idő tájt, Kölcsey Csokonai-recenziója közlési viszontagságai miatt romlott meg kapcsolatuk. Döbrentei ebben több változtatást kért, a kiadást az Erdélyi Múzeumban halasztotta, s végül Kölcsey a Tudományos Gyűjteményben közölte a Kis Jánosról írott recenzióval együtt – így foglalja össze az ügyet Kölcsey 1832-ben önéletrajzi levelében; de ez idő tájt keserűen szól leveleiben is Döbrenteiről.²² „Magas polcra” emeltetéséről, gögjiéről Szemere ír: „ha valahol összejövnünk, nem száll hozzám, nem néz felém; én sem tolokodom. Ő provinc. commissarius lett” – számol be 1824. február 24-én barátjának.²³ Waldapfel József írja, hogy Döbrentei 1823 nagy részét Bécsben töltötte (talán erre utal a német nyelv preferálása), s hogy sok előkelő pártfogója volt; ő is említi továbbá, hogy 1824-ben tartományi biztos lett, s „elkülönült a fővárosi íróktól, mielőtt végleg közéjük tartozott volna”.²⁴ A Dörgényfalvi név így beszélő névként a hatalma magasából „dörgő”, fölényes, kioktató személyiséget csúfolja – különösen ha még hozzágondoljuk a *Vanitatum vanitas* megfelelő szavait: „Demosthen dörgő nyelvvel Szitkozódó halkufár”. A fiktív szerző mögött a Döbrenteire utalások nem többek feltevésnél, annál is inkább, mert mint látni fogjuk, a felvett név mögött nagyon is sokféle fiktív és nem-fiktív szerzői momentum fejthető fel.

A „Recenzió című bohóskodás” az Élet és Literatúrában cím nélkül jelent meg (303–304), egynemű ironiája koncentráltan az előszó-műfajt, s a róla szóló kritika megírásának képtelenségét célozza meg. Az előszónak – olvassuk itt – nincs teóriája, maga képtelen ilyet alkotni, sem gyakorlata, sem tehetsége, sem szándéka nincs efféle írásához; így tehát mind a redactionak, mind a közönségnek le kell mondania a „nagyítva-kicsinyítő, és kicsinyítve-nagyító” recenzióirányításról (453). Távolító ironiája itt nem csupán a műfajt, a maga képességeit degradáló túlzásokban, s a *Vanitatum vanitas* szóhasználatát idéző negatív minősítésekben („literátori kakasviadalmak”) érzékelhető, hanem főként és elsősorban az egész mű paradoxonában: azt írja meg recenzióknak, hogy nem ír recenziót; művel egy műfajt, amely szerinte általában és személyesen művelhetetlen, mégis vélemény, recenzió-félét ír róla. Tömény ellentmondás, ironikus kifordítás, amelynek hatását két tényező is növeli. Az egyik szorosan kapcsolja a műhöz: Dörgényfalvi ugyanis írása

²¹ Gyapay László szívességéből megkaptam a mű hiteles szövegét is, de a visszakeresés megkönnyítése érdekében a KFÖM szövegét idézem, ennek lapszámait jelzem az idézeteknél.

²² KFÖM, III, 511, 312–313, 329. Érdemes megjegyezni, hogy Döbrentei az egész írást át akarta alakíttatni, szinte utasításként közölte elvárásait: azt akarta volna például, hogy legyen itt műfaji elemzés, „az óda teóriája”, a „Furcsa vitézi versezet” hibái kimutatása, illetve a „teória” és a művek egybevetése. Döbrentei Gábor levele Kölcsey Ferencnek, 1814. febr. 25. KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 1990, 34. A levél különben megjelent az Élet és Literatúrában, 1827, 109–110. A Csokonai-recenzió és az ügy részletes elemzése: GYAPAY László, „A’ tisztább ízlésnek regulájival”: Kölcsey kritikusai pályakezdése, Bp., 2001, 58–73.

²³ Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., 1890 (a továbbiakban: SZEMERE), III, 221.

²⁴ WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780–1830*, Bp., 1935, 272.

végén éppen az előszavak felette szükséges voltáról, dicséretéről ír; a másik az aláírás: *Cselkövi*. Anagrammájáról itt bizvást elmondhatjuk, hogy beszélő név: megvilágítja és nyomatékossítja szövegét, egy valóban cseles, nem-írva író jelöl. Erősen kísértő gondolat, hogy épp ezen írása sugallatára találta ki; ezt némi filológiai érv is támogatja, ha nem is teljes egyértelműséggel. Kölcsey először az *Élet és Literatura* ezen első számában használja e nevet; így jegyzi itt a *Nemzeti hagyományokat* és a *Körner-tanulmányt*. Az *Előbeszéd*ről tudjuk, hogy 1823 április közepén készen volt; a másik két tanulmány írásának, formálódásának dátumáról nem maradtak fenn meggyőző dokumentumok, de (most nem részletezhető, kiérlelt gondolatrendszerük, problémaviláguk, életrajzi és egyéb mozzanatok alapján) feltehető, hogy az *Előbeszéd* után keletkeztek. A *Cselkövi* beszélő névként részben játék, részben értelmezést irányító funkciójú, amely itt és a további helyeken leplezi, de el is árulja szerzője kilétét. Az érdeklődő olvasói körök, az akkori irodalmi közvélemény (ha volt ilyen) számára nem lehetett nehéz megfelejteni az anagrammát; Kölcsey tekintélye, személyisége ismert és tisztelt vonásai itt kombinálódnak, színesednek az álnév jelentésének effektusaival, s nyilván maga is számít a lelepleződésre. „Komoly” tanulmányai alatt alkalmazva – az említetteken kívül így jegyzi a folyóirat következő számában a komikumról (*A leányörzö*) és Szemere szonettjeiről készült írásait – talán a névben rejlő kételkedő, cáfolásra, vitára indító szándékra, az elmélkedéseiben meglévő szkepszisre, a továbbgondolásra utal. Találónak érezzük itt Genette véleményét, azt, hogy „az álnév már költői tevékenység, olyasmi, mint egy mű. Ha tudsz nevet változtatni, tudsz írni.”²⁵ Hozzátennem, hogy Kölcsey, a fentiek értelmében, az álnévvel tudott hatni, árnyalni, a név-effektussal különböző funkciókat szolgálni.

Az *Előbeszéd* (a főszöveg) ugyancsak karakteresen „iróniás darab”, de diskurzusa összetettebb, mint paratextusaié. Kölcsey itt is él az alkotó ironikusan távolító fogásaival. Vannak a mondanivalóját hiteltelenítő túlzások („a halálnak készülgető bűnsnek érzéseivel” szánja el magát az írásra, 440; a gondolatot a műben „kipótolhatják” a húzások, a felkiáltó- és kérdőjelek, 448); minősít degradálással (a monológok „puszta sétalássá és tobákszipantássá” válhatnak, 450); túlfokozott, színpadias pátosszal adja elő olvasottságáról kételyeit („Elöttem lebeg, ó tudománynak fiai! mint fogjátok ezen könyvemet lenező mosollyal és tudós vállvonítással fogadni”, „Senki sem fog engem olvasni? Ó jaj!”, 439); ál-alázatossággal vállalja át a könyvadások értetlenséggé váló felületességét („Engedelmet, édes antiquárius úr! enyém a menthetetlen hiba”, 439). Legélesebb iróniával alkotói tevékenységéről ír. Arról, hogy bár „állhatatlan kívánsággal (nem mondom dühösséggel) ragadtatom a könyvszerzésre” (447), tárgyat, gondolatot választani képtelen; bizonytalansága eldöntését tehát író tollára bízta, amely „minekutána a lúd szárnyából kitépett, többé feje nincsen” (444). A tanácstalanságot bevalló túlzó irónia gyanúsan utal Kölcseyre – természetesen nem a gondolatok hiányára, hanem az ez időben jellemző határozatlanságára vagy inkább keresésére, kapkodására, amely éppen sokféle irányultságából, műfaji próbálkozásaiból fakadt. 1823 júliusában Szemerét faggatja, mit is írjon: poétai művek, „archeológiai jegyzetek”, grammatika, filozófia variációit sorolja. A le-

²⁵ Gérard GENETTE, *A szerzői név*, Helikon, 1992, 534.

vélben ugyan készülő folyóiratuk tartalmát latolgatja, de elsősorban az oda készülő saját írásairól, megformálásuk problémáiról, tanácsalanságáról szól.²⁶

Az *Előbeszében* a bizonytalanság, a határozatlanság ironikus állapotrajza elmélyülő, személyes diskurzusba fordul. Az önelemzésben a határozatlanság alapjait egyénisége, beállítottsága meghatározó vonásával magyarázza: „De fájdalom! engem a humor gyakorta megszáll, s így lőn, hogy írásaimban állandó principiumokat nem követheték.” (443.) A humor, mint másik művében olvassuk, az ellentétek, az ellenkező principiumok összeolvadása, benne „a tiszta vidámság többé vagy kevésbé setét érzellemmel vegyítetik”, az emberi gyarlóságot a legmagasabb ideálhoz méri, s az ellentétből „bizonyos általrazó érzélem támad”, innen van a tragikaitól különböző pátosza. E vegyület, a „heterogenumok” ellentétei következzészerűen egy „önmagával küzdésben álló, extremumról extremumra csapongó lélekállapotot teszen fel”, amely az alkotásban „szeszély (Laune) és humor nevet visel”. A *leányörzö* című, a komikumról írott tanulmányában fejtekte ki idézett nézeteit, ezt az Élet és Literatúra második számában adta ki, 1827-ben,²⁷ de tétéleit, szó- és fogalom-használatát látjuk már az *Előbeszében* is. Kölcsesnél a „szeszély”, a bizonytalanságig vivő csapongás a tárgyválasztástól kezdve a kidolgozásig összetevője határozatlanságának,²⁸ amelyre itt még más, vallomásosan személyes magyarázatot is ad. Sokat idézett sorok következnek, részletei és lényege a *Vanitatium vanitashoz* kapcsolódnak. „Most egy gondolatba szerelmesb voltam, mint Belurgius a maga Homérjába: majd éppen az ellenkezőjét választottam zsinórmértékül. Volt idő, midőn a régieket imádvá tiszteltem: s ismét más, midőn Sokratesben csak egy kávéházi csevegőt, s Camillban csak egy guerillas kapitányt találtam. Itt egy vidám órában mindent hittem: ott egy setét pillanatban mindenről kételkedtem.” (443.) A művet meghatározó változékony személyiség, mint fejtegeti, voltaképpen törvénszerű. Az ember egyforma tárgyakról nem tudhat mindig egyformán érezni és gondolkodni – amely tétel mögött nyilvánvalóan azt az ismeretelméleti relativizmust kell látnunk, amely gondolkodását ekkor jellemezte. Itt az emberre, az emberi természetre vonatkozó következtetést, s a belőle levonható általános igazságot summázza diskurzusa újabb regiszterében, a *Vanitatium vanitasra* emlékeztető szentenciában: „Így leszen, hogy szép és rút, nagy és kicsiny, egyező és ellenkező többnyire csak a pillanat színéből, alakjából, s temperamentumából folynak ki.” (444.)

Ismét másféle diskurzusban szól az írói lét adott körülményeiről, problémáiról. A szerepjátszásban Dörgényfalviként beszél műveletlenségéről, tájékozatlanságáról; mentegőzéseiben a falusi író életformájára, a könyvtárak elérhetetlenségére hivatkozik. Az értő közeg hiányáról ír, s arról, hogy elzártságában nem tud, nem tudhat az olvasóközön-

²⁶ KFÖM, III, 301–302.

²⁷ A *leányörzö*: A komikumról = KFÖM, I, 610–612. Írása kezdetéről nincs adatunk, de levelezéséből tudjuk, hogy 1826 decemberében fejezte be. KFÖM, III, 319–321.

²⁸ Horváth János Kölcsy „szélsőségek között hanyódoó szeszélyes” kedélyállapotát a humorról írott elméleti fejtegetéséhez is kapcsolja: HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1980², 296–297. A humor és az ironia fogalmát, az *Előbeszében* észlelhető sajátosságait vizsgálja Z. KOVÁCS Zoltán, *A Vanitatium vanitas és a romantikus ironia*, kézirat, 7–9.

ség igényeiről, az új és kedvelt műfajokról. A megjátszott műveletlenség (s benne Kölcsey és Dörgevényfalvi, az író és a fiktív író ellentéte), a közönség tetszésének divathoz hasonlított, felszínes változékonysága ironikus színezetű. Ám az életforma, a művelődés és tájékozódás leírt, negatív jelenségei történeti, művelődéstörténeti tények, a korabeli, vidéki gazdálkodói életformában alkotni vágyó írók nagyon is jellemző gondjairól szól.²⁹ A regisztrált jelenségek objektív, mondhatnánk, szociológiai érvényűek, amelyek árnyalják, gazdagítják az *Előbeszéd* összképét, kifejezőmódját.

A *Vanitatum vanitas* ironikus, emelkedett diskurzusa a retorikai szabályok szerint összefoglaló (noha egyértelműen nem interpretálható) tanítással lezárul; az *Előbeszéd* többféle diskurzusa a sokféle elbizonytalanítótságban formailag és jelentésében is nyitva marad, nincs sem komoly(kodó), sem ironikus, sem személyes összegezés-féle; a verstől eltérően itt nemcsak az értelmezést, hanem a mű summázatát, fő mondanivalóját megfogalmazását is olvasóira bízta. Miről szól hát a nem identifikus szerző változatos diskurzusaiban? A főszövegben, paratextusaiban és hangváltásaiban voltaképpen egy problémát jár körül, az alkotását: az írói létről, az írói magatartás meghatározottságairól, a keresés bizonytalanságairól szól, s ezt leginkább kérdésekben összegezzük. Mit írunk? Milyen műfajt válasszunk? Hogyan írunk? Számíthatunk-e tetszésre, s mivel érhetjük el azt? Egyáltalán, lehet-e írni? Mélyen személyes kérdések Kölcsey számára, különösen 1823-ban.³⁰ A *Vanitatum vanitas* – Borbély Szilárd megfogalmazása szerint – szintén „az írásról szóló írás, amely az írásként megjeleníthető világgal szemben foglal állást”; saját létalapját is megkérdőjelezi, rákérdez saját beszédmódja jogosultságára. A versben a hagyományok felhasználhatósága és meghaladása összetettségében alakít ki egy írói magatartást, az ironia jegyében megkérdőjelezett világnézet, értékszemlélet, ítélkezés kialakításával eljut az egyértelmű jelentést felfüggesztő, a nyitott, az értelmezést az olvasóra bízó írásmódhoz, tanításhoz.³¹ Az ez időben erős szkepszisének megfelelő relativitás a szerepjátszó, a távolító ironiában nyer megfelelő kifejezőmódot, ezt tarthatja vállalhatónak, ezt valósítja meg diskurzusa magatartásra, stílári megoldásra jellemző sajátosságaiban. Mindez azonban a versben már letisztult alkotóelv; részlet-problémáit, keresése végleteit, az életmód, a környezet, az irodalmi élet tapasztalatait, az alkotást gátló, a munkásságát óhatatlanul befolyásoló, olykor lealacsonyító tényezőit az *Előbeszéd*ben írta meg. A sokféle jelenségnek – éppen konkrétságuk, kisszerűségük folytán – a sűrített, emelkedett versbeszédben nem lehetett helye; ott az írásról csupán „Pindar’ égi szárnyalása”, s ironikus lefokozása szól: nem más az ugyanis, mint „Forró hideg’ dadogása.”

²⁹ Kölcsey az irodalmi életet, a vidéki írói létet „gúnyos-szellemes kritika tárgyává” teszi, amely mögött „sötét sorok” vallanak élő gondokról – írja SZAUDER József, *Kölcsey Ferenc, i. m.*, 96–97. FENYŐ István szintén az író körülvevő világ konkrét visszasságait látja az *Előbeszéd*ben: *Az irodalom reszpublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., 1976, 253–254.

³⁰ KERECSENYI Dezső együttesen tárgyalja a Berzsenyi-kritika és az *Előbeszéd* tanulságait, s szintén kérdéseket sorol összegezőként: *Kölcsey Ferenc*, Bp., 1940, 94–95. Kölcsey alkotói kérdéseiről: TAXNER TÓTH, *i. m.*, 163–165, 178.

³¹ BORBÉLY, *i. m.*, 40, 141.

Hangsúlyozzuk, az *Előbeszéd* előbb készült el; problémái, kételyei leírására eleve olyan szabályozatlan, sőt, szabados műfajt választott, amelyben mintegy korlátok nélkül sorolhatta el alkotói problémáit. S noha az előszó regulátlanságát itt felhasználta, sőt, kihasználta, a műfajt megvetette, elutasította a benne szokásos magyarázkodást, az öndicséretet; nyilvánvaló vélekedése szerint a műnek önmagában kell helytállnia, minden előzetes irányítottság nélkül. Kölcsey valóban tartózkodott az előszavaktól; erről nemcsak Cselkővi recenziója tanúskodik. 1832-ben Hartleben kért tőle előszót versei kiadása elé. „A prefáció? Ehhez nem értek. Én prefációt soha nem írnék magam munkájához”; s ha már a kiadó óhajára meg kell lennie, írja meg azt Szemere. Azt kéri tőle, hogy dicséret semmiképp ne legyen, inkább „lehető szárazsággal” írjon, illetve teljesen közömbös számára az egész: „Vagy írj, ahogy jön, bizonyonnyal jó lesz.” 1817-ben is nagy visszatéttséssel írt Helmeucz előszaváról a Berzsenyi-kiadásban, az oda nem tartozó, szélsőséges neologizálást kárhóztatta.³² E lenézett műfajt 1823-ban csak a teljes elbizonytalanítással, kételyei kiírására vállalja, s avval a paradoxonnal, hogy a szó valódi értelmében nem előszó, mű ugyanis nincs hozzá, nem is lesz.

„Azt kérdem, hogy mit kelljen írunk?” – faggatta Szemerét 1823 júliusában, folyóiratuk tervezésekor személyes problémaként. Kételyeit nem csupán saját sokféle érdeklődése, egyéni változékonysága mélyíti el, hanem az elvárások, a fogadtatás, a megítéltetés azon módjai, amelyeket a korabeli irodalmi életben tapasztalt. Érdeklődést meglátása szerint nem a mű s a benne megformált gondolat, írói világ kelt, hanem inkább a körülötte támadt lárma, a művekhez esetlegesen kapcsolódó, hangoskodó tollharcok. Mint például a nyelvújítási, a grammatikai, a helyesírási viták még mindig élő, ekkorra azonban már súlytalanná, szimplifikálttá vált, negatív hatása. Az olvasók csak azt keresik, „ha magyarul íratott-e?”, avagy éppen az a baj, hogy „Semmi hellenizmus, semmi francia virág!”, s a „Jótán és Ypszilonon kívül” semmi más nem kelt érdeklődést. (439–440.) Számolnia kell az írónak az egyre erősödő, a külsőségekben megnyilatkozó magyarkodás igényével, s hiánya vádjaiival is: „Ah, mert elfelejtettem a népnek hízkelkedni; a nemzet nevének elébe nem tevém e szót: *dicső*” (440). Dörgényfalvi felületesen, szükségtelen pátosszal felsorolt panaszai mögött Kölcsey közvetlen tapasztalatai állanak. Ismeretes, hogy a Tudományos Gyűjtemény szerkesztősége a bevezető rész nélkül közölte Berzsenyitől írott recenzióját; lebecsülőnek, sértőnek tartották ugyanis, hogy Kölcsey itt a magyar irodalom folyamatában hiányolta az eredetiséget, a nagy tehetségeket. Csokonairól szóló kritikájában kifogásolták, hogy lenézi a magyar közönséget, s így a nemzeti költészet igényét is.³³ Mélyebben érinthette ez évben barátjával folytatott vitája. Szemere azt kérdezte tőle, hogy folyóiratukban „nem kellene-e általjában für Ungarn választani” tárgyat. Kölcsey alig leplezett ingerültséggel válaszol. A kérdést, mint írja, „csak félig értem”; nem lehet követelmény ugyanis szerinte, hogy tárgyat csupán „a nemzet határain belül” válasszunk. Ha például ő a mesmerizmusról, a görög filozófiáról ír, akkor ennek specifikus problémakörét, adott hátterét kell feltárnia, hazai reflexió pedig e körben na-

³² KFÖM, III, 452, 257–258.

³³ HORVÁTH János, *Berzsenyi és író barátai*, Bp., 1960, 152–153. A Csokonai-kritikáról FENYŐ, *i. m.*, 14–18. Uő. ír a nyelvújítási viták negatív hatásáról is.

gyon kevés. „Más lenne az, ha a nemzet történeteit, szokásait, törvényeit, constitutióját vennők vizsgálat alá.”³⁴ Világos beszéd: nemzeti tárgy nem lehet kizárólagos programjuk; nemzeti szempontnak csak a hazai témánál, vizsgálódásnál van helye, bármely műfajú írásban; a „für Ungarn” igény erőltetése külsődleges, az írók kényszerítő, a vizsgálódást szűkítő tényező. Kölcseynek szomorúan kellett regisztrálnia 1826-ban is, hogy a komikumról írott elméleti értekezésében Kisfaludy Károly sértődötten kereste darabja „honi mivoltának értékelését”.³⁵ Számolnia kellett avval is, hogy vallástalansággal vádolják, lett legyen szó bármely ártatlan tárgyról; például „mert talán valahol kótaverő pálcákról beszéltél” (440). Gyapay László magyarázata szerint itt a világi muzsikálás „bűnéről”, elítéléséről beszél. Kölcseyben talán még élnek a debreceni kollégium drákói rendszabályai a világi muzsikálás tilalmáról.³⁶ A vádaskodás azonban Kölcsey filozófiai útkeresését, munkásságát mélyebben is érintette. A felvilágosodás eszméi még erősen hatnak; itt és az új filozófiai tanokban, főként Kantnál egyre súlyosabb kérdések merülnek fel a filozófia és a vallás, a vallás és az erkölcs, a hit és a tételes vallások, a liturgiák történeti és elméleti alapjairól, kapcsolatáról. Kölcsey az 1810-es évek óta, s ez időben éppen intenzíven dolgozik a vallásról szóló *Töredékein*. Filozófiai nézeteket, erkölcsi magatartásokat, szertartásokat mérlegelve vizsgálja a vallások történeti útját, történeti szerepét. Nagyon is tudatában van, hogy „síkos tárgy” ez,³⁷ s hogy hiába dolgozza át újra meg újra, hiába próbálja világossá, egyértelművé tenni álláspontját, a félreértést, a vádakat aligha kerülheti el. Sejtésnél több vélekedése beigazolódott. A cenzor (Orgler) félreérti a Kölcsey által tisztelt szerzővel, Villers-rel folytatott vitáját, szarkazmussal vádolja, s avval, hogy elbizonytalanít a hierarchia kérdésében; illetve hogy hol dicséri, hol gyalázza azt.³⁸ Fájdalmasabb lehetett számára, hogy Szemere sem értette meg. 1823. augusztus 6-án keltezett levelében néhány homályos fogalmazás, kifejtetlenség mellett ő azt veti szemére, hogy „sanyarún bánsz a katolicizmussal”; szerinte túl élesen állította szembe a katolikus vakhitet és a protestantizmusban a szabad választást rossz és jó között; s kérdéses marad szerinte, hogy vajon a „századok a katolicizmus miatt voltak sötétek?”³⁹ „Félreértetni láttatol” – regisztrálja Kölcsey némi szomorú felhanggal, hiszen a fentiek „Villers szavaival adattak elő, melyeket én megcáfolni igyekeztem”. Mindazonáltal új átdolgozást, világosabb megfogalmazást ígér.⁴⁰ Mint látható, az *Előbeszéd*ben

³⁴ KFÖM, III, 296.

³⁵ KFÖM, III, 318–320.

³⁶ Csokonai kollégiumi perében az éneklés súlyosbító vádpont volt. *Csokonai emlékek*, összeállította és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs, Bp., 1960 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai), 54–55.

³⁷ KFÖM, III, 305.

³⁸ KFÖM, III, 300–301. Kölcsey a *Töredékek*ben azt fejtegeti, hogy az egyház a hierarchia és gazdagsága alapján támasza, védője volt az államnak, a szabadságnak, s éppen e révén lehetett ellensúlya a fejedelmi és a nemességi despotizmusnak; a despotizmust, az önkényt képviselő eljárókat, prelátusokat pedig „sohasem lehetnek a hierarchiának megbízottai, munkálkodásai annak határain kívül estenek.” *Töredékek a vallásról* = KFÖM, I, 1056–1057.

³⁹ SZEMERE, III, 215.

⁴⁰ KFÖM, III, 304–305. Kölcsey valóban Villers-t cáfolva taglalja az engedelmesség és a vizsgálódás bizonyult ellentétét, s fejti ki, hogy a reformáció a katolicizmus „világosodásából” fejlődött ki, majd viszályko-

írott vallástalanság vádja már néhány hónap múlva súlyosabb nyomatékot kapott; az ottani ártatlan vétség így kiegészülve már az elfogulatlan, a tárgyilagos elemzés felfoghatóságát és elfogadhatóságát kérdőjelezi meg.

A „mit írjunk” dilemmájára legfeljebb fejtelten lúdtollától kapott ironikus választ; több, konkrétabb irányítást esetleg az újabb bizonytalanságokat teremtő átvételektől remélhet. Írás-vágyában „iminnen és amonnan más különböző fejektől azaz különböző s nem ritkán ellenkező írásokból kölcsönzi a gazdát halhatatlanító sorokat” (444–445). E lehetőség mögött még ott munkál a felvilágosodás korának célszerűség-központú alkotás-szemlélete: az igazság, a tudás, a jó eszményeinek terjesztése a legfontosabb; ezért megengedett, sőt dicséretes, hogy a klasszikusoknál, a nagy íróknál magas szinten megformált gondolatokat, tanításokat átvegyék, újraírják.⁴¹ Am ebből is kettős probléma fakadt: a tárgyválasztás és az írásmódé. A tudomány és az irodalom szétválása még nem egészen határozott; a hasznos tárgy, a minta kiválasztásában még kételyek munkálnak. Idéztük Kölcsey levelét, amelyben a filozófia, a grammatika és egyéb művelésének lehetőségeit taglalja, s ugyanitt már felveti a tárgyválasztásból szükségképpen következő megformálás kérdéseit, kételyeit. Keresi például, hogy miként írjon a görög filozófiáról: „szorosan történelmi körben” maradjon-e, ugyanis a „dogmákat szárazon előadni unalmas”; ha viszont „a lélek s a lélek tehetségeinek s ismereteinek határai felől” vizsgálódik, „éppen úgy félre fog értetni: mint a Töredékek”.⁴² Az írásmód lehetőségeit az *Előbeszéd*-ben játékos változatokban sorolja. Arról van szó itt, hogy a kölcsönzésekkel egységet a szerző teremtette „átváltoztatás” tud alkotni, ennek szélsőségesen eltérő megoldásait taglalja metaforáiban: vajon az „átváltoztatás” csodatéví pácáját Minervától, Merkurtól, Aymar Jakabtól vagy Circétől vegye-e? Úgy értjük a kérdést, hogy a tudományok, a mesterségek, az elméletek rendezettebb, szárazabb vagy éppen a csodákat is megengedő színesebb átformálását kövesse-e? A fiktív szerző az utóbbit választja, kifejtetlen magyarázata voltaképpen az eredetiség problémáját veti fel, vagy legalábbis érinti. Mert nem azt akarjuk-e, hogy kölcsönzéseinket (akár varázslattal) átváltoztatva „eredeti művek gyanánt bocsáthatjuk közre; s leggyakrabban oly mesteri móddal, hogy azok, akiktől kölcsönöztettek, kincsekért sem vallanák többé magokéinak?” (445.) Az átvett művek nyomán létrejött írás immáron szuverén, egyedi mű, amolyan közbülső helyen áll a tárgyat, eszmét, formát önállóan teremtő eredeti alkotások mellett. Élő probléma ez Kölcsey számára, hiszen épp az *Élet és Irodalom* ezen számában közölte a *Nemzeti hagyományokat*. Itt tér át a kölcsönzés-átváltoztatásokkal, az eredetiséggel hasztalan bibelődő recen-

dást, meghasonlást támasztva megakasztotta, vallási útra vitte a megindult világi folyamatot. KFÖM, I, 1061–1070. Itt és a fentebb idézett részletben természetesen gondolhatjuk, hogy egy átdolgozással világossá tett szöveget látunk; az azonban nehezen hihető, hogy a Szemerének és a cenzornak eljuttatott szövegben lényegesen mást gondolt volna az alaptételekről és Villers nézeteiről.

⁴¹ Érdemes emlékeztetni az éppen ez időben zajló, más problémakört érintő Iliász-perre, amelyben Kazinczy a régi elvek alapján tartja jogosnak a fordításokban a névtelen eltulajdonítást; nézete szerint „ami jó, minek azt helyéből kimozdítani, mert már más mondotta”, és nem szégyen „mástól is venni, csak hogy dolgozása nyerjen”. *KazLev*, XVIII, 370.

⁴² KFÖM, III, 301.

zensek zavaraira.⁴³ Iróniáját – az alkotói problémák mellett – ezúttal is konkrét és személyes érintettség színezi. 1824-ben, még a mű megjelenése előtt Bay György írja meg neki, hogy a Tudományos Gyűjtemény X. jelű szerzője azzal vádolta, hogy *Dobozi* című versében Kisfaludy Sándortól „kölcsonzott” tárgyat, s ezen kívül hibás ragozás és fordulatok vétkei rója fel.⁴⁴ Kölcseyt, bár tagadja, de érzékenyen érinti a bíráló, s még 1831-ben is emlegeti.⁴⁵

Milyen írói magatartás alakítható ki a „mit írjunk?”, „hogyan írjunk?” kételyeiben? Dörgényfalvi–Kölcsey mintegy szemlét tart az irodalmi életben egyáltalán lehetséges és ismert típusok felett. Véleménye lesújtó. Legélesebben az „ügynevezett zsenikről” szól, akiknek „meg van engedve, hogy semmit nem tanulván, mindent tudhassanak”, akik egy gondolatra dalt, értekezést vagy bármely műfajt gátlás nélkül alkotnak (449), akik csak írnak, „nem tudván mit és miért” (442). A kiélezett ítélet mögött nem nehéz felismerni Kölcsey Berzsényi-kritikájának tételeit⁴⁶ a tanulatlanságról, a gondolatban szegény, a látszat-jelentést hordozó művekről. Ezúttal levelezéséből is idézhetünk Berzsényiről hasonló passzusokat: „a genie praetendált sérthetlensége hibás ideájában” keresendő sértődöttsége; „azt hitte, hogy neki tanulni nem kell”; „esztétikai tudománya csekély és téves”. S talán eszébe juthatott itt a sikeres Kisfaludy Sándor magabiztos önjellemzése is, aki a Himfy előszavában büszkén írta le, kétszer is: „én tudós, én literátor nem vagyok”, hanem a „szív, az érzelem költője”.⁴⁷ Vannak aztán öntudatos „kozmpolitikák”, akik azt hiszik, hogy műveik hiányában „az egész emberi nemzet fog kipótolhatatlan kárt szenvedni” (442) – konkrét utalás ugyan nincs, de óhatatlanul felrélik a magabiztos, a külhoni minták általános érvényű ideáit propagáló Kazinczy szép számmal megjelenő írásaival. Eleve gyanúsak azok, akik szűk, egyszínű világukból „gombai mind könnyűséggel, mind szaporasággal természetnek” (449). Lehetséges, hogy a gunyoros metafora mögött nemcsak a gyorsan termő gomba képe rejlik, hanem a Gombán lakó Fáy András egymás után sorjázó, népszerű művei is.⁴⁸ Vannak aztán „patrióták”, akik úgy hiszik, hogy munkáik nélkül a nemzet „csillogása” veszt – a túlhajtott nemzetieskedésről láttuk már Kölcsey véleményét. A „céhbeliek” pénzért írnak – sorolja tovább –, a „kontárok” egy jó ebédért vagy hipochondriából. Ez utóbbi vád, minősítés különben többszörösen elhangzik Berzsényiről írott idézett levelében is.

⁴³ Itt szeretném említeni, hogy az *Előbeszéd* kritikára vonatkozó részeit nem elemzem részletesen, mivel Gyapay László gondozásában készült a Kölcsey ez irányú írásait feldolgozó említett kritikai kiadás; s ugyanő idézett s folytatásra váró könyvében a témához szükséges elméleti, irodalmi és életrajzi háttérrel elemzi a szerző kritikai nézeteit.

⁴⁴ CSORBA Sándor. *Bay György levelei Kölcsey Ferenchez*, id. kiad., 111–112.

⁴⁵ „Rólam is mondtak kemény szavakat, Berzsényi, a jegyváltó, s valaki más. Dobozi felett vesszőt tört. Egyik sem tulajdonított nekem költői lelket; sújtani akart mindegyik: és esküszöm, hogy vérem egy pillanatilag sem jött habzásba.” KFÖM, III, 406. Minthogy az *Előbeszéd* kézírata nem ismeretes, nem tudható, hogy Kölcsey mikor írta (szúrta be?) a kölcsönzésekkal bíbelődő „sok istentelen recenzensek”-ről szóló passzust.

⁴⁶ Az írotípusok csúfolódó „lajstromozásáról”: KERECSENYI, *i. m.*, 94–95; FENYŐ, *i. m.*, 253–254.

⁴⁷ KFÖM, III, 277, 318. *Himfy szerelméi* 1801-ben jelentek meg. Az itt használt kiadás: KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Bp., 1848. Az előszó: 5–12. hasáb.

⁴⁸ Gyapay László magyarázata; jegyzetében Kerényi Ferenc értelmezésére is hivatkozik.

Nyilvánvaló, hogy számára a komolyabban vehető típusok sem adhatnak mintát, eligazítást. A zseni, a kozmopolita, a patrióta magabiztossága helyett ő az elbizonytalanodás, a keresés, a kételyek hullámzásait éli, s távol áll tőle az egypólusú, egyszempontú elfogultság, a túlfűtött lelkesedés éppúgy, mint az alkotói könnyedség. S ha témában, alkotásmódban, vállalható identitásban, ösztönző példákban nincs eligazítás, miből, milyen alapról, milyen készítésre teremthet az író? Mi lehet az alkotásra hajtó erő? Az *Előbeszéd* egyetlen, többszörösen emlegetett forrásra, serkentőre utal: az íróban élő, csillapíthatatlan, elnyomhatóan közlésvágyra. A „kibeszélhetetlen buzgóság” buzdítja műve kiadására (441); „le nem írnom lehetetlen”, ami „tollam alá jön” (444); „ellenállhatatlan kívánság”, sőt, „dühösség” ragadja a könyvszerzésre (447). A felfokozott írásvágy mellett, mint láttuk, ironikus kifordítással a tudatlanság, a gondolatlanság álarcában bizonytalanságáról számolt be – amely avval együtt igaz, hogy közben jelentős munkái készültek el (így a *Hymnus* és a *Töredékek*). Kétségek és munkálkodás mellett azonban az irodalmi életben az egzisztálni képes író-típusok, magatartások kiábrándító körképét látta. Evvel együtt, sőt, mintegy evvel felerősödve merül fel Kölcsey mélyen személyes, életbevágó problémája: adva van egyfelől a nagy elszánás hajtóereje, másfelől a kételyek, s a létező irodalmi életben látott leverő tapasztalatok, amelyek vállalhatatlan vállalássá teszik a literátori pályát. Innen nézve fokozott erővel merül fel a kérdés: voltaképpen miért írunk? Szükségszerűen és új nyomatékkal kerül elő ismét a publikum problémája.⁴⁹

A tárgyak, a műfajok témájánál már számba vette az érdeklődés, az elvárások alacsony minőségét, a felületességet, a gyanakvásokat. Közelebbről vizsgálva a lehetséges fogadtatás változatait, meg kellett állapítania, hogy a felszínes és elfogult érdeklődés ráadásul még kiszámíthatatlanul változékony (a „módihoz” hasonlította), s így az írónak, ha munkájának „fényt és keletet akar szerezni”, ismernie kell „évszakonként kedvességben” változó gyorsaságát. Az *Előbeszéd* írója – ahogy ma mondanánk – végigpásztázza az irodalmi piacot, konkrétumokat sorol, körképet ad a kelendő írásokról. Mint „falusi író” úgy tudja, hogy „néhánykor csak a szépnem számára szabad tudni és írni” (446). A szerző itt nem csupán a szentimentális regények még virulens divatjára gondol,⁵⁰ hanem a célzottan női olvasóközönségnek készülő, egymás után megjelenő almanachokra is.⁵¹ Tetszetős kötéstük, a gyönyörködtetést szolgáló rézkarcok, a rövid, érzelmes történetek, a dalok mellett a kották elsősorban az ő megnyerésükre készültek, divatkiadványként még szobadíszként is funkcionáltak.⁵² Ide kapcsolható Dörgényfalvi azon ígérete, hogy majdani könyvében a szórakoztató játékok, a találós mesék mellett még „rézbe

⁴⁹ BORBÉLY, *i. m.*, 71. ONDER Csaba a kétes identifikáció problémái felől erősíti meg az olvasói szerep megnövekedett jelentőségét, *i. m.*, 55.

⁵⁰ Érdemes felfigyelni rá, hogy Goethe *Werther*ének két fordítása jelenik meg ekkoriban: BÖLÖNI FARKAS Sándoré (*Az ifjú Werther gyötrelmei*, Kolozsvár, 1818) és KIS-SOLYMOSSY SIMÓ Károlyé (*Az ifjú Verter gyötrelmei*, Pest, 1823).

⁵¹ Aurora, 1822 (Kisfaludy Károly); Hébe, 1823 (Igaz Sámuel); Aspasia, 1824 (Kovasóczy Mihály).

⁵² GÁRDONYI Klára, *Biedermeier a magyar költészetben*, Bp., 1936, 24; WALDAPFEL, *i. m.*, 257; FENYŐ István, *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, Bp., 1955 (Irodalomtörténeti Füzetek, 4), 25.

metszett arab medallion” is szolgálja majd a tetszést. A háttérben ismét felrémlik Kazinczy, aki akkurátus gonddal, arcképekkel és egyéb metszetekkel szerette díszíteni kiadványait. A zsebkönyveket tekintve nagyobb veszély, hogy formájuk, terjedelmük szabta meg – olykor károsan, erőltetve – műfajukat: „mindent amit tudsz és írsz, egy parányi fedélben kell öszveszorítanod” (446). A jelenséget az alkotót külsődleges szempontból korlátozó elvárásként, kényszerként ítéli meg: a „parányi fedél alatt a metafizikát is szentimentális regében kell előadnod” (446), ez pedig a műfajok szétzilálásához, relativitáshoz, s a művek laposságához, kifejtetlenségéhez, az elértéktelenedéshez vezet.⁵³ S a kór terjed: elfogadott például, ha a jóval nagyobbra méretezett formátumban „a józsefnapi vendégséget is tudós értekezésben” formálhatják meg (446). S leírja újra, hogy egyedül a hazafiságról nem szabad elfelejtkeznie az írónak, ha ezt az igényt kiszolgálta, szórhatja bármely műfajú versezeit „mindenféle gondolat és érzés nélkül” (446–447).

Nyilvánvaló, hogy az ilyenféle közönségigény, az ehhez való alkalmazkodás az alkotói munkát hivatásként élő író számára elfogadhatatlan. S talán még keserűbb az a panasz, amelyben ironikus vegyületben szólal meg a versírást megvető közvélekedés és a verset író literátor többrétegű öndegradálása. „Mi írók, valahányszor a tudományos tárgyakból kifogyunk, mindannyiszor versírásra fordítjuk napjainkat”, amelyhez még egy álkérdést is csatol: miként történhetik vajon, hogy „a tudomány országának végetlen határai” a költők számára „oly gyakran szűkké válnak”? (447.) A költészetet lekicsinylő ítélet háttérében még a 18. század szemlélete kísért: a literatúra hierarchiája csúcán a tudomány áll, a költők ehhez fel nem érve művelik a hasznos tudomány helyett a kétes értékű versírást – olvassuk némi ironikus felhangú látéletét. A *miért teszi* kérdésére nyilvánvalóan az a felelet, hogy belső készletésre, s így voltaképpen kifejtetlen öngazolás, a kérdést megkérdőjelező (néma) válasz. S ugyanakkor benne van az elméleti munkálkodás és a versírás között újra meg újra választani kényszerülő Kölcsey többször átélt nyugtalansága, a be nem fejezett, csiszolatlan munkák fölötti elégedetlensége, a mélyen személyes alkotói gond: „Dolgozásaimból még most számot nem adhatok, mert kezdetben, s töredékben vagynak. Fertályonként a poétaság is háborgat, s ezért folyvást nem írhatok, sem prózát, sem verset, hol egyiket, hol másikat kell félbeszakasztanom.”⁵⁴

A műveket, mint írta, belső értékei helyett külsődleges szempontok, üres formalitások szempontjából ítélik meg; az olvasott, az elfogadott író kiszolgálója egy felszínes és változékony érdeklődésnek – logikusan következik innen is, hogy becsülete, rangja nincsen. Az ítélet mélyebb magyarázatát Kölcsey itt ismeretelméleti szkepszise alapján adja meg. A jelenségek bizonytalan megismerhetőségéből vezethető le az értékek viszonylagossága, ebben látja ekkor a szélsőségesen szubjektív megítéltetés alapját. A „hír és gyalázat az embereknél mind egy kútforrásból forr” (441) – írja, minőségét csupán a pillanat és az esetlegesség „rugója” határozza meg. Így az embereknél a rajtuk kívül álló világ, a személy és a produktumok természetében rejlő változékonyaság és relativitás mellett az

⁵³ Hasonló vélekedést olvashatunk a német almanachokról is: a „tizenkettédret forma” „tizenkettédret foglalatban tartott szellemre és érzésre” kényszerítette az írókat – idézi Elfriede NEUBUHR többek véleményét: *Töprengések a biedermeier-fogalomról*, Helikon, 1991, 40–61.

⁵⁴ KFÖM, III, 327.

ítélkezésben voltaképpen egyetlen biztos pont van: saját énjük. Azaz maguknál többre senkit nem tarthatnak, természetesen az alkotókat sem: „az író vagy akárki is, ki egy vagy más alakban a közönség előtt jelen meg”, dicséretben vagy elmarasztalásban „ugyanazon érzésekkel vagynak éránta, azaz hogy ötet sziveikben kevésre becsülik” (441). Csakhogy a lebírhatatlan alkotásvágyból avagy (komoly vallomása szerint) a literátori pályán munkálkodásra kész életprogramból mégiscsak lesznek művek; s ha az író-alany kétes identifikációja, a tárgy határozatlansága, a közlés ironikus távoltagei, többértelműsége bizonytalanítja is el az alkotást, a művek vannak; realizációjuk pedig végül is az olvasóra vár, az írás (itt és minden korokban) az akármilyen szintű, felkészültségű befogadó által létezik.⁵⁵ Kölcsey épp a sokféle elbizonytalanodás miatt, fokozott felelősséggel mérlegeli a publikum-problémát.

Az *Előbeszéd*ben a szomorú körkép után csupán óhajok hangzanak el egy vágyott közönségről: ne csak „gyönyörködjék és ítélgessen”, hanem „gondolkodjék ő maga”, „mi írók gondolkodó, tudós olvasókat óhajtunk magunknak” (450). Dörgényfalvi az elhallgatást, a hiányokat kitöltő, továbbképző, továbbképzelő olvasó vágyképét rajzolja; Cselkői recenziója végén a kritikától, az irányítástól független, a művet önállóan értelmező olvasásra szólít fel, a „tudós redactiótól” pedig a teljes írói, szerzői szabadság lehetőségét kéri. S minthogy maga is a „tudós redactio” tagja, a felszólítás voltaképpen nem más, mint a távollátás játékában megfogalmazott program. Ám a korántsem biztató környezet felmérése alapján az óhaj és a felszólítás aligha elég; Dörgényfalvi és Cselkői e sajátos műben még megelégedhetett ennyivel, de a problémákkal kíméletlenül szembenéző Kölcsey önmaga kételyei legyőzését keresve, írói programként nem érheti be evvel. További gondolatait, terveit az *Előbeszéd* befejezése után néhány hónappal (júliusban) egy Szemerének írott levélben fejtegeti, ezúttal tervezett folyóiratuk irányelveként. A szerző kötelessége, írja itt, hogy a publikumot megnyerje, de ez nem kiszolgálást jelent. Inkább úgy emelje magához, hogy elfogadtassa, elfogadhatóvá tegye saját mércéit, magasabb szintjét; alkalmazkodás helyett formálja vonzóvá, önként és örömmel vállalkozhatóvá értékeit: „Mert végezetre is minden szerencse a publikumtól függ. Az írók vezérlik a publikumot; de csak úgy, ha a publikum önkényt enged a féknek. Akaratja ellen hiában sarkantyúzod azt.”⁵⁶ Nem vezet célra tehát a kioktatás sem, csakis a megnyerő, az önálló töprengésre, értelmezésre indító alkotás – ezt emelik ki a szerkesztők az *Élet és Irodalom* Montesquieu-től vett mottójában: „nem mondani el mindent; 's a' mit mondunk is, csak azért mondani el, hogy az Olvasó gondolkodásra ébresszessék.” (I. kötet, 3.) A befogadó által létező mű, a nyitott értelmezés, az írói szabadság modern gondolata mellett a 19. századi literátor konkrét, korszerű felelőssége, útkeresése olvasható soraiiban, aki 1823-ban próbálja művé, művekké, szerkesztői gyakorlattá formálni programját.

⁵⁵ Paul RICOEUR, *A szöveg és az olvasó világa* = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, vál., szerk. és az utószót írta SZEGEDY-MASZÁK Mihály, ford. ANGYALOSI Gergely, BOGÁRDI SZABÓ István, JENEY Éva, LŐRINSZKY Ildikó, MISS Zoltán, VAJDA András, Bp., 1999, 312.

⁵⁶ KFÖM, III, 299.

A közönségre hatást tartja legfőbb szempontnak később is;⁵⁷ de vajon az *Előbeszéd*ben és a *Vanitatum vanitas*ban hogyan, mivel ér el hatást, mi lesz az a „szerencse” (értsük úgy, hogy megértés, elfogadás), amelyet a közönségtől várhat?

A *Vanitatum vanitas*ban a publikummal szemben voltaképpen kettős magatartást látnunk. A vers felépítésében a retorika szabályait ismerő és respektáló közönség elvárásaihoz igazodik: a rendezett bizonyító példák sorát summázattal (kategorikusan fogalmazott morális felszólítással és egy filozófiai igazsággal) zárja; ám az egész verset átszínéző irónia hatásával a végső értelmezést a gondolkodó, „a saját szemeinél fogva látni és ítél-ni” képes (453) olvasóra bízta. Ismét kiemeljük, hogy a vers később készült el, mint az *Előbeszéd*; a közönség megszólításában a költői mű legalább a formai megközelítést könnyíti meg; prózájában viszont még tökéletesen magára hagyja olvasóját. Mint láttuk, nyitott maradt minden; összegezésként is legfeljebb kérdéseket sorakoztathattunk (az alkotói munkáról, magatartásról) – amelyekre válasz nincsen, döntsön az olvasó, ha akar, fogódzók, irányítás nélkül. Kölcsey itt iskolapéldája Ricoeur „bizalomra nem méltó elbeszélőjének”,⁵⁸ különösen, ha még számba vesszük a mindent relativizáló irónia kételyeket erősítő hatását. Csakhogy, mint láttuk, az irónia filozófiai meggyőződéssel erősített személyes adottság és következmény: a mindent relativizáló szkepszis alapján írni is csak e többértelműséget sugalló távolítással lehet. Ennek letisztult, a költői nyelvbe transzponált, retorizáltságában az olvasóhoz némiképp közelítő formáját a *Vanitatum vanitas*ban dolgozta ki; az *Előbeszéd* inkább a személyes, az elméleti kételyek és a tapasztalati buktatók számbavétele, éles probléma-felvetés az írás-dilemmák rétegeitől kezdve a publikum állapota, jelentősége vizsgálatáig. Ily módon az *Előbeszéd*ről valóban elmondhatjuk, hogy a vers paratextusa (avagy praetextusa).⁵⁹ Problémaköre nagyon is aktuális és személyes volt ekkor Kölcseynek, érthető, hogy fontos mű volt számára. Fogadtatása (majd a vers fogadtatása) szembesítik megértésének korabeli ambivalenciájával.

Az *Előbeszéd* bizonytalan megítéléséhez az alaphangot voltaképpen maga adta meg. A mű elküldésekor, áprilisban, azt írja Szemerének, hogy értékelését illetően teljesen bizonytalan: „Írásaim közt egy sincs, ami felől ennyire nem tudnék ítéletet hozni. Meglehet, hogy jó, meglehet, hogy rossz, de mindenik tudtom nélkül. Erről tehát kemény ítéletet írok.”⁶⁰ Feltűnő kitétel a „tudtom nélkül”. Azt jelentené, hogy szokásától eltérően a spontaneitásra bízta alkotását, háttérbe szorítva állandó önkontrollját? Vagy azt, hogy nem tudta felmérni munkája lényegének felfoghatóságát, hatását? Az ilyenféle bizonytalanság a legkevésbé sem jellemző Kölcseyre. Elvállalta, bár végül Szemerére testálta,

⁵⁷ 1831-ben Kazinczy műveinek tervezett kiadásáról írja Bártfaynak az egész kiadás és a szerkesztés követendő alapelvként: „Egynek kellene lenni a kiadónak, s a kiadásnak célul tenni: a közönségre hatást.” KFÖM, III, 402.

⁵⁸ RICOEUR, *i. m.*, 320.

⁵⁹ Onder Csaba a mű három részét többszörös paratextusnak tartja: „A kiadói magyarázat minősíti főszöveggé az előbeszédet azáltal, hogy tényleges főszöveg (könyv) hiányában a paratextust recenziáltatja; a kritika pedig tulajdonképpen egyszerre paratextusa az *Előbeszéd*nek és a kiadói paratextusnak is: paratextus paratextusának a paratextusa.” ONDER, *i. m.*, 56–57.

⁶⁰ KFÖM, III, 291.

hogy az *Élet és Literatúrában* maga recenzeálja románcait és balladáit.⁶¹ Önéletrajzi levelében azt olvassuk, hogy ha egy vers vagy értekezés utóbb nem felelt meg igényeinek, a legkíméletlenebbül megsemmisítette őket. „1808 és 1809 sentimental lyrisch voltam. Kazinczyval tett ismertségem után előbbi verseimet egytől-egyig semmivé tettem”; s ugyanígy járt el a „magyar literaria historia” fogalmazványával: „minekelőtte Debrecent elhagytam, eltéptem.”⁶² Milyen kételyei lehettek az *Előbeszéd* megítélésében? Lehetséges, hogy bár minden részletét fontosnak tartotta, de a „szeszély” szerint cikázó egészét túlságosan vegyesnek érezte. Megfér-e az „iróniás darab, a valóságos szatíra” egységében ennyi változat (konkrét utalások, objektív leírások, vallomások, filozófiai, önelemző fejtegetések, írás- és publikum-problémák)? Csapongónak, szerkesztetlennek tarthatta látszólag gondolatársítást követő kompozícióját vissza-visszatérő elemeivel (például az írás-kényszerről), különösen a *Vanitatum vanitas* szigorú, retorikai felépítése mellett? Akárhogy is volt, nagyon várja barátja véleményét. Szemere ugyan június 12-én megírta neki, hogy a küldött iratokat olvasásuk előtt a cenzorhoz (Drescherhez) vitte, így azokról, s köztük az *Előbeszéd*ről is csak akkor írhat, „ha cenzuráztatások kimenetele felől bizonyos tudósítást” küldhet.⁶³ Kölcsey azonban türelmetlen. Július 12-én félreérthetetlen érintettséggel sürgeti barátját: „prózáimról nem mondád el véleményedet, pedig azt, kivált az *Előbeszéd* miatt, nagyon vártam, s várom.” „Kivált” és olyannyira fontos számára a kritika, hogy mint ugyanazon levélben megvallja, vételéig dolgozni is nehezen tud: „egy két kicsinyke műtől az is visszatartóztatott, mert az *Előbeszéd*ről vártam ítéletedet. Add azt, édes Palim, mégpedig kímélés nélkül.”⁶⁴

Augusztusban érkezik meg a nagyon várt vélemény, amelyből kiderül, hogy Szemere nemigen tud mit kezdeni a művel. Bizonytalan a „tárgy” értelmezésével. Goethét emlegeti, aki „kárhóztatta” az frói gyarlóságok csúfolását a komédiákban; maga nem tudja eldönteni, „ha azt higgyem-e, a mit ő állít; vagy a mit izlésem éreztet?” Elmarasztalni tehát nem tudja, az pedig, hogy mit éreztet ízlése, homályban marad. A várt kritikát azonban, minden bizonytalankodásával együtt sem kerülheti meg. Elemzés, netán a lényeg (az írás-probléma) megértésére vagy sejtésére utaló vélemény helyett inkább a Kölcsey-prózára általában jellemző dicséretekkel teljesíti kötelezettségét: „az elintézés és a kivitel passzende, s hogy prózád itt épen olyan eleven és praecis, mint a milyen méltóságos és ünnepi a *Töredékekben*, azt hiszem és vallom.”⁶⁵ Kölcseyt némiképp megnyugtatja a válasz. „Az, amit *Előbeszédemre* írsz, megvígasztalt. Ha az elintézés, a kivitel és stílus helybenhagyást érdemlenek: szentül van dolgunk.”⁶⁶ Ami összességében azt jelentheti számára, hogy sokrétegű „iróniás darabjában” mégis sikerült elfogadható műegység-

⁶¹ KFÖM, III, 276. Az *Élet és Literatúrában* Szemere minden közölt művet recenzeáltatni akart: Kölcsey csak a jelentősebbeket, s ezt Szemere elfogadta. KFÖM, III, 288–290; SZEMERE, III, 210, 219.

⁶² KFÖM, III, 507, 508.

⁶³ SZEMERE, III, 211.

⁶⁴ KFÖM, III, 298–299. Lehetséges, hogy nem kapta meg Szemere levelét a művek cenzuráztatásáról, de érintettsége tényén ez nem változtat.

⁶⁵ SZEMERE, III, 214–215.

⁶⁶ KFÖM, III, 304.

get teremtenie, hogy közölhető szinten van, s vállalhatja alkotásai sorában. A „tárgy” valamivel értőbb megközelítéséről csak jó másfél év múlva kap visszajelzést. Szemere bevallott pénzkeresés indíttatására összeszedte kiadásra a „nagy kiterjedésű publikumnak való” írásait, ehhez kéri el barátja előbeszédét. Ezt írja: „Mindenféle tárgyi észrevételeket, à la Fáy András; aphorizmokat firkantottam össze; s ezeknek elébe a te *Előbeszéd*ed excellenter illenek.”⁶⁷ Tegyük fel, Szemere ekkor már felfogta, hogy az elkért műben az írás problematikájáról van szó s arról is, hogy mi, jelen esetben miféle egyveleg kelendő a publikumnál, s mivel ezt kiszolgálja, talán némi önkritika, önironia vállalásával tenné kötetébe az előszót. Kölcsey örömmel engedi át „ezt a bohóságot, mely fényt sem én reám nem vont volna, sem te reád nem vonand.”⁶⁸ Szemere értésének határaitól tanúskodik az a nyilatkozata, amelyben végül mégis lemond a mű átvételéről. A kötet ugyan nem jelent meg, s nem tudjuk, milyen írásokat tartalmazott volna. Szvorerényi közöl egy „költői tervezet” 1827-ből, a hat, valóban „aforizmoknak” tartható, tanulságokkal záródó vers talán a kiadandó könyv egyik részlete lehet.⁶⁹ Ám akármi lett volna még a könyvben, Szemere művei értelmezéseként, írói önbemutatóként nem vállalja barátja írását. Mint kitűnik, éppen a lényegét közvetítő ironia idegen számára: „Későbbi vizsgálatom után nem lehet hasznát vennem: a satyrico-humoristicus tonus nem hangzik helyesen össze az én egészemmel.”⁷⁰ Feltűnően nem akar emlékezni arra, hogy Kölcsey a mű elküldésekor, jelzett átdolgozásában kiemelten fontosnak tartotta, hogy „ne humoristicus, de ironiás darab legyen, s valóságos szatíra”.⁷¹ Kölcsey számára hangsúlyosan fontos volt az *Előbeszéd*ben a humor és ironia karakterisztikus különbözősége – elméleti alapjait idézett, a komikumról frott tanulmányában elemezte. „Az ironia tréfájában komolyság van, szelíd ugyan, de minden szentimentalizmus nélkül. Ellenben a humor mindég szentimentalizmust teszen fel.” Mint írja, stílusuk „egyformának látszik”, az eltérés azonban világosan észlelhető: a humor „éle nem oly nyilván sebesítő”, s ami a leglényegesebb eltérés, más „a mívnek belső szelleme”.⁷² Szemere mentségére feltehetjük ugyan, hogy az említett „satyrico” színezetben mégiscsak értett valamit Kölcsey ironizáló szándékából, ám az szerinte pusztán a „tonus” jellemzője, s éppen nem a „mívnek belső szelleme”.

Mások véleményében szintén a humor és ironia keverése, bizonytalan felfogása észlelhető. Stettner azt dicséri a műben, hogy „nem humor nélkül van írva”; német kritikusa az *Élet és Literaturáról* frott bírálatban azt értékeli, hogy a szerző bírál, csiszol, de csak tisztító szándékkal („sie kratzt mitunter, jedoch nur blutreinigend”), azaz kíméletesen, amely inkább a humoros megformálás sajátsága; Toldy ugyan szatirai előbeszédként említi, de minősítésében nem ezen van a hangsúly: a műben „annyi a humor, mint a ta-

⁶⁷ SZEMERE, III, 222.

⁶⁸ KFÖM, III, 312.

⁶⁹ A versek címe: *Észak vagy dél; Város vagy falu; Szegény vagy dús; Halvány, piros; Öreg vagy ifjú; Átom, halál.* Ízelítőül az első két vers záradéka, tanulsága: „Észak vagy dél, – Csak a nap legyen hév.” „Város vagy falu! A külvilág bohóság.” SZEMERE, I, 286–287.

⁷⁰ SZEMERE, III, 223–224.

⁷¹ KFÖM, III, 291.

⁷² A leányörzö: *A komikumról* = KFÖM, I, 612. Z. KOVÁCS, i. m., 7–8.

núság, s az egésznek tónusába kedves különféleséget hoz”; Balogh Sámuel 1846-ban is azt írja, hogy az *Előbeszéd* a „legmulattatóbb humorral”, elmésséggel elegyített „dús tartalommal jeleli ki magát”.⁷³ A „tanúság”, a „dús tartalom” elemzésére avagy csak rövid megvilágítására azonban senki nem vállalkozott. Iróniája, alkotói magatartása nemértésének okairól Dávidházi Péter meggyőző magyarázatot ad a *Vanitatum vanitas* fogadtatásáról szóló tanulmányában. A vers bemutatása után azonnal felcsapott a vita; Toldy és Bajza polémiájának egyik fő kérdése éppen az volt, hogy vajon az író keserősége, ironikus, szkeptikus tanulsága komolyan vehető-e vagy csak pillanatnyi elborulásként. Az irónia értésére figyelve szembetűnő, hogy Bajza épp az ebből fakadó túlzásokat, szélsőséges minősítéseket hagyná el a versből, triviálisnak, disszonánsnak ítéli, kiszakítva a mű „belső szelleméből”. Későbbi bírálói és mentegetői egyaránt elhatárolódnak a szkeptikus-ironikus magatartásból fakadó kételytől, bizonytalanságtól, a tanulság nyitott értelmezésétől. Dávidházi Péter tanulmánya világítja meg e nézőpont alapját: a „derülátó és magabiztos ismeretelméleti objektivizmus” jegyében az erősen normatív alapú kritikákban (különösen 1849 után) a költőtől „felemelést”, „kiengesztelődést” várnak. Kölcsey „keserű humorában” legfeljebb a felülemelkedés, a megnyugvás keresését látja Gyulai.⁷⁴ Toldy is csak évtizedekkel később értékeli a mű „finom iróniáját”; elemzés, értelmezés ezúttal sincs, de fontosnak tartja a „finom” árnyalat jelzését.⁷⁵ Talán a *Nagyidai cigányokat* író Arany értette meg leginkább „rejtett iróniáját”; hasonló kedélyállapotban „lelki flastromot” lelt benne, írja röviden egy levelében.⁷⁶

A Kölcsey által még ismert fogadtatás bőségesen meggyőzhetette mindkét műve korlátozott értéséről, s meggyőzhetette főként arról, hogy az ironikus, a többértelmű és nyitott alkotásmód nem talál igazán értő befogadásra. E tapasztalat nyilván belejátszott abba az elbizonytalanodásba, tehetetlenség-érzésbe, amely 1825-ben ismét elfogta.⁷⁷ Kedvetlenségről, „hidegen komorra” vált lelkiállapotáról vall Szemerének, „sötéten bús lánggal” égő kebeléről beszél, s még 1827-ben is alkotói bénultságról panaszodik.⁷⁸ Amely nyilván időleges állapot, s az önmagával, kételyeivel, tapasztalataival való szüntelen küzdelemben időről időre szükségszerűen fellépő elborulást jelenti, hiszen, mint láttuk, közben fontos művek születtek (az említettekén kívül a *Nemzeti hagyományok*, a Körner-tanulmány, *A leányőrző*, s több fontos vers). Az ironikus alkotásmód befogadását illetően azonban világossá válhatott előtte, hogy olvasóitól legfeljebb a felületi sajátságok felületes értékelését kaphatta meg; esetleg egy-egy jelenség csúfolását regisztrálták elismerően. Vagy ahogy maga írta, nálunk „az irónia mindig csak szó szerint értetik, s így egész hatását az olvasóra nézve elveszti”. Az „egész” – mindaz tehát, amit szkeptikus, ironikus többértelműséggel kifejtett versében az ismeretek, az értékek bizonytalanságáról; az

⁷³ A véleményeket idézi Gyapay a készülő kritikai kiadás kéziratában.

⁷⁴ DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 150–160, 163–164. Bajza kihagyásairól BORBÉLY, *i. m.*, 44–48.

⁷⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebbi időktől a jelen korig, 1864–1865*, Bp., 1987, 217.

⁷⁶ DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 161–162.

⁷⁷ KFÖM, III, 310–327.

⁷⁸ KFÖM, III, 439.

*Előbeszéd*ben az írás, az írói magatartás, a publikum problémáiról, a továbbgondoló befogadás óhajáról – felfoghatatlan maradt: „hidd el nekem, iróniát a mi publikumunk nem ért”, írja keserű summázatként ugyanebben a levélben. S bár itt konkrét írásról (Szemere Conversations Lexicon-perről készülő kritikájáról beszél), tétele általános érvényességgel szól, s mint ilyen, érvényes 1823-ban írott művei fogadtatására, értésére is.

Összegezeként az *Előbeszéd* tanulságainak két körét regisztrálhatjuk. Az egyik konkrétabb: művei sorrendjében a párhuzamosan írott *Vanitatum vanitas* problémaköréhez kapcsolható. Mindkét műben azonos a szkepszis, az irónia, de az *Előbeszéd*ben a „valóságos szatíra” kötetlen, prózai formájában, műfajában tollhegyre tűzhetette az irodalmi élet, az írói lét konkrét tapasztalatait, személyes utalásokat; megengedhetett itt olyan vallomások megnyilatkozásokat, amelyek a szigorúan felépített, a filozófiai általánosítás szintjén megformált versbe semmiképp nem illettek. A nyitottság, a többértelműség a prózai műben változatos diskurzusokban, a teljes lezáratlanságban mutatkozik meg; a versben a példatár minden elemében, sorozatában, az erőteljes summázat többféle értelmezhetőségében foglalhatik. Úgy is mondhatjuk, hogy az *Előbeszéd*ben kírta magából mindazt a kisszerű tapasztalatot, élményt, amely filozófiai kételyeit, az írás, az írói lét világát körülvette. S ez már a tanulság másik, általánosabb körét világítja meg. 1823-ban, a nagy elszánás évében a felmérés, a problémákkal való szembenézés egész literátori pályájára szól. A kételyek, a leverő tapasztalatok mellett a személyi adottságok, nézetek számbavétele, a tárgy-, műfaj-, hang-keresés, a szükségszerű irónia lehetősége, művé formálása, befogadhatósága, kérdőjelei; a bizonytalanságban, a lezáratlanságban az irodalom létmódjának tisztázása; a publikum szintje, lehetséges alakíthatósága mérlegelése merült fel. S mindez végül is írói léte, egész írói pályája alapozásához tartozik – *Előbeszéd* egy literátor-hivatáshoz.

SOMORJAI ESZTER

„VAS EMBER”: EGY METAFORA A SZÍNPADON (Vörösmarty Mihály: *Marót bán*)

A színpadon valaki páncélba rejtőzködve hallgatózik.

Hogyan értelmezhetjük ezt a látványos színpadi hatást, azaz egy olyan vizuális trükköt, amely Vörösmartynak több kényelmetlenséget okozott, mint dicsőséget? Vajon miért ítélte el saját színpadi megoldását maga is? Ez valóban csak „olcsó lelemény”, „szegény ötlet”, „nyomorú varázs” lenne, „mely egyszeri látás után elenyészik”?¹ És valóban csak egy jó színpadi megoldás lenne?

Egy metafora eredet(iség)e

„Marót’ (előbb Erdődi) tervei mintegy öt év óta [...] hevernek írásaim között. Minde-
nikben Marót (zavar’ elkerülése végett e’ névnél maradok) mint »vas ember« hallgatja ki
nejét. Midőn ezen terveket irtam, sőt részenként helyeket is előre kidolgoztam, én is azt
hivém, hogy az ötlet új; de egyébbel, mint csupán ily olcsó leleményekkel törekedvén
érdemet szerezni, arra ’s annak eredetiségére olly keveset tarték, hogy Hazucha’ vas
emberére valóban nem is emlékszem. Ezzel azonban korán sem akarom ezen fiatal író’
találmányának eredetiségét kétségbe hozni: az épen úgy eredeti ötlet lehet nála, mint
nálam; erre a’ literaturai világban számtalan ’s félre nem magyarázott példák találtat-
nak.”² Vörösmarty a *Marót bánnal* kapcsolatban öt ért támadásokra reagálva írja meg
imént idézett válaszát, melyben az eredetiség kérdésével kapcsolatban fejti ki figyelemre
mélto nézeteit.

A vita háttérében egy plágium-vád áll, „az első a magyar irodalomban”,³ melyet egy-
részt az *Iván* című (máshol *Párviadal* címmel szereplő) mű szerzője, a fentebb írói álne-
vén Hazuchának nevezett Kelmenfy László, másrészt a Rajzolatok – élén annak főszer-
kesztőjével, Munkácsy Jánossal – terjesztett. Vörösmarty válaszából persze kiderül, hogy
a vitát már megelőzte egy másik összetűzés a Rajzolatok és az Athenaeum között, mely

¹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Vas ember: Eredetiség = V. M. Összes művei*, 15, s. a. r. BODOLAY Géza, HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 2000, 142–146. Eredeti megjelenés: Figyelmező, 1838. július 24.

² *Uo.*, 143.

³ VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, 10, s. a. r. FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai, 1971, 628–629. Arról per-
sze lehetne vitatkozni, hogy hogyan lehet definiálni a plágiumot, mi szerint tekinti elsőnek a *Marót bánnal*
szembeni támadásokat a kritikai kiadás. Vajon hová sorolná a hasonlóan személyes indulatokat kavará-
zó, ugyancsak a szerzőség kérdéseiről folyó „Íliási pört”, mely 1823 és 1826 közt folyt, elsősorban Kazinczy és
Kölcsey között? Vö. *Pennaháborúk*, szerk. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1980, 565–581.

az utóbbi orgánium kritikái állásfoglalása kapcsán robbant ki, mikor az újság hasábjain Munkácsy darabja, a *Garabonczás diák* „sületlenségnek mondatott.”⁴ Ezután a lap többször hevesen fellépett az Athenaeum szerkesztőivel, így Vörösmartyval szemben is. Hazucha, „a szerző maga elég mérsékletten nyilatkozott”⁵ ugyanis Kunoss Endre folyóiratának melléklapjában, a Lombokban, ahol az *Iván III.* felvonása és benne a vitatott jelenet megjelent.⁶ Számunkra azonban a továbbiakban kevésbé lényeges a vita háttere, sokkal inkább Vörösmarty néhány ellenérve, melyben tetten érhető meggyőzőési stratégiája.

Vörösmartyt elsősorban az keveri gyanúba, hogy Hazucha *Ivánja* már a *Marót bán* első változatának „megjelenése előtt készen, 's mint jutalomdráma a' m. academiai válaszmánynak beadva volt. A kölcsönzés vagy mások szerint eltulajdonítás' gyanúja ezek szerint inkább engem ér, ki mint válaszmányi tag Hazucha' munkáját kéziratban olvásám.”⁷ Vörösmarty, ahogy már fentebb idéztük, siet eloszlatni a gyanú árnyékát, miközben hangsúlyozza a vita kisstíluságát.

Mindazonáltal ő sem mentes az erre a vitára – és számtalan másokra – olyannyira jellemző rosszindulattól, mégpedig elsősorban Munkácsy Jánossal szemben, aki ellen kihasználja hatalmi pozícióját, melyet ismertsége mellett akadémiai tagsága biztosít neki. Éppen e helyzet természeténél fogva gyakran találja magát olyan támadások középpontjában, amelyek elsősorban e hatalmi pozíció és nem az azt betöltő személy ellen irányulnak, bár számtalan példát hozhatunk a személyeskedésig fajuló kritikusi vitákra, ahol éppen ez a distancia szűnik meg.⁸ Vörösmarty is igyekszik kihasználni viszonylagos feddhetetlenségét, a felé irányuló tiszteletet, amikor védtelenségét és kiszolgáltatottságát hangsúlyozza: „de sem szabad sem illő, sőt valódi garázdaság, egy ötlet' történetes azonosságát türgyűl használni arra, hogy a' jutalomdrámák' egyik bíróját, mint illyet, gondolatorzás' gyanújába hozzák. De hibázok; ez nekik szabad, sőt egyedül nekik.”⁹ Itt egyszerre működhet magánéleti sértettség és a hatalmi pozíció kiaknázása, amikor magát mint az Akadémia tagját vitapartneri fölé helyezi, vagyis az esszé lezárásában eddigi – és általunk csak később kifejtendő – érveit valamelyest megkérdőjelezi az egyenrangú viszony elutasításával: tulajdonképpen miért is védem itt magam, hiszen én vitán felül állok.

Ugyanakkor védtelenségét, kiszolgáltatottságát is hangsúlyozza, amikor egy rágalom bizonyíthatatlanságáról beszél: „A' kik nem hisznek, azoknak legjobb akaratom mellett is bővebb bizonyítvánnyal nem szolgálhatok; a' gondolat hozzáférhetetlen rejtekben lakozik, 's kézirataim' korát ismét csak az fogja hinni, kinek tetszik.”¹⁰ Úgy tűnik, meg is tud győzni minket, hiszen az érvek és az ellenérvek, a beszéd és az ellenbeszéd viszonyla-

⁴ „A' *Rajzolatoknak* szabad volt (noha nem okosság) haragunni azért, hogy Garabonczás diákok sületlenségnek mondatott az *Athenaeumban*, szabad volt azt hinni, és vallani, hogy *Marót bán* még nagyobb sületlenség, mint a' *Garabonczás*”. VÖRÖSMARTY Mihály, *Vas ember: Eredetiség, i. m.*, 145.

⁵ Uo.

⁶ Ezzel kapcsolatban további részletek: *uo.*, 494–496.

⁷ *Uo.*, 142.

⁸ Vö. KAZINCZY Ferenc állásfoglalásaival az irodalmi vitákban: *Pennaháborúk, i. m.*

⁹ VÖRÖSMARTY, *Vas ember: Eredetiség, i. m.*, 145–146.

¹⁰ *Uo.*, 142.

gosságának hangsúlyozásával Vörösmarty a 20. század ismeretelméleti problémafelvetését előlegezi. Amikor tágabb történeti kontextusba helyezi a problematikát, magának a vitának a jelentőségét vitatja, és éppen ezzel állít minket maga mellé. Távol álljon tőlünk, hogy igazságot osszunk a vitában, azt azonban kénytelenek vagyunk elismerni, hogy Vörösmarty kánonban betöltött státusza mindenképp hatással van ránk érveinek mérlegelése során. Nem is beszélve arról, hogy ezt az egyenlőtlenséget a vitapartnerek között tovább erősíti az a manapság is általános szövegkiadási gyakorlat, mely Vörösmarty, a kanonikus szerző álláspontját könnyen hozzáférhetővé teszi, míg az ellenoldal szövegeihez még a kritikai kiadásban is csak erősen megcsontítva férhetünk csak hozzá. Így végül eldönthetetlené válik, hogy a plágium-vitában azért nem foglalunk-e állást, mert Vörösmartyhoz hasonlóan mi sem tartjuk korszerűnek a problémát, vagyis a 19. század kanonikus szerzője irányítja a befogadásunkat vagy épp fordítva: saját elvárásainkat ütköztetjük a vitával, és „véletlenül” épp Vörösmarty érvrendszere áll közelebb a mienkhez, vagyis az ő szövege kanonizálódik. Egyértelmű, hogy a két ellentétes irányú folyamat nem kizárja, inkább erősíti egymást, de mindig tisztában kell lennünk azzal, hogy szándékunk ellenére sosem tudunk elfogulatlanok lenni, ám az elfogultság, az előítéletek tudatosítása – ahogy erre a hermeneutika régen rámutatott – segítségünkre lehet a megértésben: „A fel nem ismert előítéletek hatalma az, ami süketé tesz bennünket a hagyományban megszólaló dolog iránt.”¹¹

Az esszé legfőbb jelentősége éppen abban áll, hogy benne Vörösmartynek az eredetiségről és a szerzőségről vallott olyan nézetei bontakoznak ki, amelyek sokkal közelebb állnak mai elképzeléseinkhez, mint vitapartnereiéhez, kortársaiéhoz. A vita tehát azon folyik, honnan ered az a mind Hazuchánál, mind Vörösmartynál fellelhető elem, hogy egyik hősük „mint vas ember hallgatózik észre nem vétetve.”¹² Vörösmarty válaszában, a probléma kisszerűségét kiemelve, olyan dramaturgiai megoldásokra utal, amelyek majd minden általa ismert drámaírónál feltűnnek. Ez nem meglepő, hiszen a szűzsé determinálja a lehetőségeket. Már Arisztotelész számba veszi a felismerés – a szűzsé egyik gyakran visszatérő motívuma – aleteit és színpadi megvalósulásának lehetőségeit, melyeket – bár hivatkozás nélkül – Vörösmarty is példának hoz fel: „Így például hányszor látunk kendőt, kardot, keresztet 's egyebet a' megismerés' pillanatában jelekül használtatni, 's igen botor írónak kellene lenni, ki ezeket, szüksége lévén rá, nem merné használni csak azért, mert már előtte mások által használtattak?”¹³ A másik autoritás természetesen Shakespeare, s bár Vörösmarty legfőbb példája az, hogy a történetek ritkán saját leleményei, sokkal jellemzőbb érv lehetne az a számtalan „színműi vagy inkább színpadi fogás, millyet minden fajból és nemből százat meg százat látunk és olvasunk a' tárgyhoz 's író' erejéhez képest különböző tartalmu beszédekkel öltöztetve, 's ismételve annyiszor, a' mennyiszor rá szükség van.”¹⁴ Vörösmarty érvrendszere egy olyan szöveg- és szerzőfogalmat feltételez, mely problémaként újra és újra felbukkan a 19. századra olyannyira

¹¹ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., Gondolat, 1984, 194.

¹² VÖRÖSMARTY, *Vas ember: Eredetiség, i. m.*, 142.

¹³ *Uo.*, 719; vö. ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, XVI.

¹⁴ *Uo.*, 718–719.

jellemző szerzői jogi és plágium-vitákban. Ekkor kerül előtérbe a szerző és szöveg hagyományos definíciójának tarthatatlansága, melyre majd csak a 20. század második felének elméletei kínálnak alternatívákat: „Ez abból az előfeltevésből indul ki, hogy egy szövegnek nem szingularitásában, hanem más szövegek potenciális jelenlétében (»transztextualitásában«) áll esztétikai mivolta.”¹⁵ Lennie kell tehát egy olyan dramaturgiai hagyománynak, amelyből „kölcsonözhetők” az alapvető színpadi megoldások és ezek alkalmazása ugyan még nem sokat árul el a szerzőről, szemben azzal, ahogyan felhasználja ezeket. Vörösmarty határvonalat von tehát az alapvető dramaturgiai fogások és azok összeszerkesztésének művelete között, egyértelműen ez utóbbiban vélvén felfedezni a szerző, a zseni kézjegyét.¹⁶ „Nem a’ száraz üres vázolat, hanem annak öltöztetése, a’ szerencsés dolgozás ad maradandó érdemet. Részemről inkább óhajtanék Shakspeare [sic], Schiller, Hugo’ valamelyik jelesebb scéájának írója lenni, mint szerzője Birchpfeifer’ minden színpadi ügyes találmányainak.”¹⁷ Vörösmarty ezekkel a példákkal is hangsúlyozza a Dramaturgiai Lapokban is kifejtett nézeteit a színi hatás, a színpadi fogások alacsonyabb értékéről a poétikai szempontokkal szemben, melyek a dráma *felsőbb tökélyét* képezik.¹⁸

Úgy tűnik azonban, hogy Vörösmarty vitatott jelenetének színpadi megoldása nem tisztán dramaturgiai ihletettségu, mert – bár „A’ beszélgetés történhetik kertben, karzatos, vagy oszlopos teremben, amott Marót bán fáktól, itt a’ karzaton megvonulva, vagy alant oszlop mögött, vagy valamely hadi ékítménytől fedezve, hallgatózhatik; vagy végre hogy valami újnak látszót mondjak, állhat egy nagy kép megett, melly egy titkos szobára ajtó gyanánt szolgál”¹⁹ (természetesen erre a megoldásra is találhatunk rengeteg példát) – mégis ragaszkodott ahhoz, hogy Marót bán páncélba bújva hallgassa ki nejét és annak szeretőjét.

Egy metafora értelmezése

„Mi Marót bánt illeti, az vas ember nélkül is megállhat: alig kell hozzá két három sor-
nak megváltoztatása. Az egész cél csak az, hogy észre ne vétessék. ’S ezt vas ember
nélkül is el lehet érni.”²⁰ Hazucha Ferenc *Ivánja* esetében a páncélba rejtőzés valóban

¹⁵ Hans Robert JAUSS, *A recepció elmélete* = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 32. Bővebben lásd a *Helikon Intertextualitás*-számát (1996/1–2), többek között Gérard GENETTE *Transztextualitás* című cikkét, melyben például a plágiumnak is egy új szempontú megközelítésével találkozhatunk.

¹⁶ Lásd a 18. jegyzetet.

¹⁷ VÖRÖSMARTY, *Vas ember: Eredetiség*, i. m., 145.

¹⁸ „Innen világos, hogy a’ színmű a’ költői műnek alája van rendelve; s míg a’ költői lélek nélkül alkotott színműveket eltemeti az idő, maradandók azok, mellyek, habár nem felelnek is meg a’ dráma’ kívánatainak, költői belérték által tartalmazsak”. VÖRÖSMARTY Mihály, *Elméleti töredékek* = V. M. *Összes művei*, 14, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai, 1969, 9.

¹⁹ VÖRÖSMARTY, *Vas ember: Eredetiség*, i. m., 144.

²⁰ Uo.

marginális eleme a jelenetnek, a szerzői instrukción kívül nincsen említve, és talán éppen ezért valóban elhanyagolható részlet az elrejtőzés módja.²¹ Az, hogy Vörösmarty – állítása szerint – nem is emlékszik erre a motívumra, talán éppen ezzel magyarázható, és rávilágít az instrukció és a dialógus eltérő státuszára.²²

Akkor Vörösmarty vajon mégis miért ragaszkodott ehhez a megoldáshoz? Ha a jelenetet nagyobb szövegösszefüggésben vizsgáljuk, az elsődleges dramaturgiai okon kívül, vagyis hogy Marót bán észrevétlenül kihallgassa feleségét és szeretőjét, értelmezhetjük a mondatokat retorikai alakzatokból szerveződő egységes szöveg-megnyilatkozásként is. Ebben az esetben a kommunikációs helyzet adója és vevője megváltozhat: míg bizonyos sorokat csak a szereplők egymás közti információcseréjeként érthetnek, ahol a néző/olvasó passzív kihallgatója a párbeszédnek, addig más megnyilatkozásokban, így például a prológ, a monológ vagy a „félre”-mondatok esetében a néző lesz a vevő. Mindazon színpadi megnyilatkozások, melyeket nem hallhat más szereplő, olyan kommunikációs helyzetet feltételeznek, amelynek funkciója a néző (vevő) többletinformációval való ellátása a megnyilatkozó karakter (adó) részéről.

Kezdjük a szöveg elemzését arról a pontról, amikor Barra, a várnagy felébreszti Marót bán feleségének, Ídának a lelkiismeretét, és a hölgy elhatározza, hogy szakít Boddal és hű feleség lesz. Már túl vagyunk azon a felismerési jeleneten, ahol Bod, nem tudván, hogy Marót bánnal beszél, elbüszkélkedik szerelmével, ídával, sőt, Marót bizonyítékra is szert tesz: Ída kendője hozzá kerül. (Ennek az elemnek eredetiségét senki sem vitatta!) Ída tehát feldúlt érzelmi állapotban kapja a hírt a komornától, hogy Bod megérkezett, melyre a válasz először egyértelmű elutasítás, de amikor a komorna visszakérdez, már máshogy válaszol: „A’ vas teremben látom őt utóbb.”²³ Idáig nehéz átvitlen érteni a szöveget, melynek minden sora könnyen értelmezhető olyan kommunikációs szituációként, ahol Ída első megszólalása („Ne most, ne jöjön, mondd...”²⁴) konatív és emotív funkciókkal bír, a komorna visszakérdezése („Mit asszonyom!”²⁵) metanyelvi és/vagy emotív funkcióval, majd Ída újabb megszólalása („A’ vas teremben látom őt utóbb”) ismét konatívval és emotívval.²⁶ Természetesen mindhárom megszólalás értelmezhető olyan illokúciós aktusként, cselekvésként, mely cselekvésre szólít fel, vagyis perlokúciós aktus is egyben: Ída rá akarja venni a komornát, hogy küldje el Bodot, amire a komorna nem hajlandó vagy nem képes; ha nem hajlandó, akkor arra akarja rávenni úrnőjét, hogy adjon más parancsot, ha pedig nem képes (mert nem tudja, nem érti, mit kell tennie), akkor arra, hogy Ída ismétlje meg a parancsot. Ída ezen a ponton érvényteleníti saját korábbi illokúciós aktusait: „Fogadom, hogy szakítok vele”, hiszen más parancsot ad ki, és ezzel

²¹ HAZUCHA Ferenc, *Iván, III. felvonás*, Lombok, 1838, 113–115, 117–119, 121–122.

²² Vö. KISS Tamás Zoltán, *A drámai instrukció poétikájának problémái*, Literatura, 1995.

²³ VÖRÖSMARTY Mihály, *Marót bán* = V. M. *Összes művei*, 10, i. m., 266.

²⁴ *Uo.*, 265.

²⁵ *Uo.*, 266.

²⁶ A könnyebb vizsgálhatóság kedvéért itt Jakobson kommunikációs modelljének címkéit használom a szituáció elemzésére, bár nyilvánvaló, hogy ezzel némileg leegyszerűsödik a nyelv, de érzékletessé válik a példa. Vö. Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = R. J., *Hang - jel - vers*, Bp., Gondolat, 1969, 211–257.

saját szavahihetőségét kérdőjelezi meg. Az újabb illokúciós aktus értelmezhető úgy is, hogy „Fogadom, hogy én ott leszek”, illetve perlokúciós aktusként is, felszólítva a komornát, hogy Bodot tájékoztassa, vagyis a komorna révén kívánva elérni, hogy a férfi is ott legyen.

Ída azonban ez idő szerint már több ígéretének sem tett eleget, vagyis illokúciós aktusait nem hajtotta végre, az Austin által felállított szabályok közül nem tartja be Γ -t („és később ténylegesen is így kell viselkednie”), az ígéret mint illokúciós aktus áthágásával tehát saját későbbi ígéreteit és esküit is ellehetetleníti.²⁷ Austin hangsúlyozza, hogy az illokúciós aktus a szabály áthágása ellenére is megtörténik, de azt „üresnek tartjuk”, „hisz az aktus megvalósul, még akkor is, ha lebonyolítása az eljárással való visszaélés.”²⁸ A szabály megsértésével létrejövő aktust Austin több helyütt „hütlenségnek”, „áthágásnak”, „fegyelmezetlenségnek” nevezi, mintha épp Ída jelleméről beszélne.

S bár ez csupán illúzió – hiszen nem egységes tudattal rendelkező személyről, hanem egy nyelvileg konstruált karakterről (*dramatic personnage*-ról)²⁹ van szó, akit elsősorban a nevével jelölünk –, segít eltájékozódni a szituációban, segít értelmezni a megnyilatkozásokat. Nem véletlen tehát, hogy Ída korábbi ígéreteit nem tartotta meg. Ennek ugyan nem volt különösebb dramaturgiai következménye, inkább a jellemfestést szolgálta, ám mintegy azt sugalmazva, hogy „jellemének” ez az eleme később nagyobb jelentőséget nyer, konfliktusok forrása lesz.

Austin és a beszédaktus-elmélet követői ugyan kizárják – hogy is tehetnének másként – a fikcióban elhangzó ígéreteket vizsgálódásaik köréből, ám ezt a lépésüket azóta többen, több oldalról kritika alá vonták.³⁰ Ehelyütt most csak a dekonstrukció fordulatára utalnék, mely a nyelv idézőképességét – többek közt épp a performatívumok esetében – lényegi tulajdonságának tartja, vagyis a kommunikációt éppen az idézettség révén tartja létrehozhatónak. Lehetetlen tehát határvonalat húzni a színpadon elhangzó, a versben leírt és a hétköznapi performatív megnyilatkozások között, ahogy arra Austin kísérletet tett.³¹ Derrida Austin-kritikája megnyitotta az utat a szereplők szájából elhangzó megnyilatkozások olyan értelmezéséhez, ahol ezek a megnyilatkozások olyan idézetként működnek, melyek a befogadóban elindítják azt az értelmezői stratégiát, amelyet a mindennapi kommunikáció során is működésbe hozunk. Ída ígéretei tehát azért semmisülnek meg, mert a megbízhatatlan ember típusát idézik fel bennünk, akinek azért nem hiszünk, mert korábban már melléfogtunk: amikor hittünk neki, csalódást okozott. Ha nem működne ez a beidézettség, akár hihetnénk is neki, hiszen attól, hogy eddig nem tartotta meg ígéreteit, ezután még megtarthatná – ám a kommunikáció pszichológiája szerinti deter-

²⁷ John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, Bp., Akadémiai, 1990, 38–42.

²⁸ *Uo.*, 41.

²⁹ Vö. JÁKFALVI Magdolna, *Alak, figura, perszonázs*, Bp., 2001.

³⁰ Vö. Anne REBOUL, Jacques MOESCHLER, *A társalgás cselei*, Bp., Osiris, 2000, 41–47; John R. SEARLE, *Az illokúciós aktusok szerkezete = Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, szerk. PLÉH Csaba, SIKLAKI István, TERESTYÉNI Tamás, Bp., Osiris, 1997, 43–61.

³¹ Vö. Jacques DERRIDA, *Signature – Evenement – Contexte = Marges de la philosophie*, Paris, Minuit, 1972, 365–390.

mináltság nemcsak a szereplők között, de a befogadó és a *dramatic personage* között is fennáll, sőt konvencióvá válik: akit egyszercs hazugságon kaptunk a színpadon, az hazudós.

Meggyőződésem tehát, hogy 19. századi dráma olvasása vagy előadása során működik egy olyan olvasat, amelyben a *dramatic personage*-t egységes tudattal rendelkező lényként képzeljük el, akinek tetteiből (a továbbiakban a beszédaktus-elméletből kiindulva tetteknek nevezhetjük az illokúciós aktusokat is) meg lehet jósolni a későbbi tetteit is. Nem véletlenül határoltam be az időt, a 20. század sok drámája esetében az ilyenfajta elemzés valószínűleg kudarcra lenne ítélve,³² a *Marót bán* esetén viszont ez a megközelítés nagyban segítheti az értelmezést.³³

Térjünk tehát vissza a jelenet értelmezéséhez: a következő megszólalás felborítja a kommunikációs helyzet eddigi kereteit, hiszen egy „félre” instrukcióval indít, vagyis az elhangzó mondatot inkább a néző/olvasó és a komorna közti dialógusként kell értelmeznünk, de mindenképp úgy, hogy abból a másik szereplő, Ída, ki van zárva, ő nem hallhatja az elhangzó mondatot: „A’ vas teremben? mit jelenthet ez?”³⁴ A mondatot egyrészt érthetjük úgy, mintha metanyelvi funkcióra utalna, vagyis a komorna vagy nem ismeri ezt a szót, vagy nem tudja, mire vonatkozik, nem tudja tehát dekódolni, hogy Ída mire utal. Mivel azonban mind Bod, mind Ída megérkezik a „vas terem”-ként megjelölt helyiségbe, úgy tűnik, a kommunikáció sikeres volt, vagyis a komorna feltehetőleg közvetíteni tudta a perlokúciós aktust, valamint Ída is sikeresen hajtotta végre az illokúciós aktust. Ez esetben viszont úgy kell értelmeznünk a mondatot, mint ami valami új információt közöl velünk, tehát a helyszín ismétléssel is hangsúlyozott kiválasztása valamilyen szándékot sugall, és erre a komorna hívja fel figyelmünket. Kínálkozik tehát az a megoldás – amelyet alátámaszt több formális elem: a „félre” instrukció, a kulcsszó ismétlése, a költői kérdés –, hogy a komorna megszólalását retorikai alakzatnak értelmezzük és a „vas terem” metaforikusan értsük. Ída e helyiség kijelölésével kívánja szándékát kifejezni, és a komorna távozása után megkeményíti szívét, vasakarattal teszi meg illokúciós aktusait, melyekben ígéri, hogy lemond Bodról – kit halálosan szeret –, és utoljára találkozik vele. Magát tehát a vashoz szeretné hasonlatossá tenni.

Ahogy a szereplők közelednek a kihallgatási jelenethez, az itt felbukkanó metafora lassan allegóriává bomlik. *Marót bán* megtudja, hogy a „vas teremben” találkozik Bod és Ída, ezért Barra segítségével elrejtőzik az egyik pánclában. Itt már majdnem minden ezzel kapcsolatos megszólalás értelmezhető konkrétan és átvitt értelemben is:

³² Vö. JÁKFALVI, *i. m.*, melyben a szerző éppen azokat a drámákat vizsgálja, amelyekben kérdésessé válik a drámai alak, a *dramatic personage* egységes jellemként való értelmezhetősége.

³³ Lásd a beszédaktus-elmélet alapján készült drámaelemzéseket: Stanley FISH, *How to Do Things with Austin and Searle* = S. F., *Is There a Text in This Class?: The Authority of Interpretative Communities*, Cambridge, Mass.–London, 1980; Joseph A. PORTER, *The Drama of Speech Acts: Shakespeare's Lancastrian Tetralogy*, Berkeley–Los Angeles–London, 1979.

³⁴ VÖRÖSMARTY, *Marót bán*, *i. m.*, 266.

„MARÓT [...]

Kövess a' vas terembe. Úgy hiszem
A' két vas ember most is épen áll?

BARRA

Minden helyén van, mint hagyád, uram.

MARÓT

Egyik vas ember én leszek. Reám
Fogod ruháját adni. Vajha, mint az,
Lelketlen állnék, meg ne hallanám
Az áruló száj' suttogásait;
De hallanom kell, és aczél kezekkel
Letörnöm a' virágot, melly nekem
Virítani nem fog már ez életen.”³⁵

A „vas ember” itt az időtlenséget jelenti, mely szembe van állítva a folyton változó történelmi szituációval, mely Marótot hol rabbá, hol önkényúrrá teszi, ahogy arra fentebb elhangzott illokúciós aktusai utalnak. A „vas ember” megbízhatóan, kösziklaként áll, mint Marót vára, mint katonái, élükön a mindig hú Barrával, akivel szemben felidéződik az ingatag, határozatlan, akaratgyenge nő, aki nem tudja magát szilárdan tartani. Ezt az ellentétet bontja ki az „aczél kezekkel / Letörnöm a' virágot, melly nekem / Virítani nem fog már ez életen” félmondat. Marót tisztában van vele, mit jelent bizonyosságra szert tenni, azaz saját fülével hallani a bűnt, mégis vállalja szerepét. Marót bán azon vágya, hogy lelketlenül álljon, éppen a kihallgatás motívuma által valósul meg, hiszen nemcsak konkrétan, vizuálisan lesz „vas emberre”, de a kihallgatás révén lelke is üressé válik, kemény páncél képződik köré. Marót bán felcserélődik a „vas emberrel”, és azon aktus által, hogy kihallgatja nejét és annak kedvesét, át is alakul azzá, aminek mutatja magát: „[...] Vas ember, állj helyettem ört, / Mig én benézek poklom' ajtaján.”³⁶ Az örködés motívuma is ellentmondásos, hiszen ez az örködés látszatevékenység: az őt csak kívülről tűnik cselekvő embernek, nem képes beleavatkozni semmibe, megakadályozni semmit, de végig kell néznie saját végzetét, „poklát”.

Vele szemben áll a cselekvő ember, aki passzív, kiszolgáltatott helyzetből, a belső nihilből, a semmiből lép be az életbe: „Nincsen hazám és nincsen istenem,”³⁷ „Hogy láttalak, megváltozott hitem; / Vagy inkább, a' ki eddig nem hívék, / Most hinni kezdtem benned, és magamban”,³⁸ Bod – akiről a tragédia végén derül ki, hogy Marót bán öccse – azzal, hogy elszereti Ídát, voltaképpen elbitorolja vagy egyenesen visszaszerzi Marót pozícióját, melyre éppen a felismerés pillanatában válik jogosulttá. Szerepük tehát felcserélődik: míg a dráma kezdetén Bod a lelketlen „vas ember”, addig a kihallgatás után Marót válik azzá.

³⁵ Uo., 271.

³⁶ Uo., 276.

³⁷ Uo., 277.

³⁸ Uo., 279.

A felismerés mellett talán épp a kihallgatás a másik számtalanszor ismételt „színpadi fogás”, egy szereplő új információval való ellátásának hatásos és ezért gyakran alkalmazott színpadi módja, melynek jellemzője, hogy a rejtőzködő kihallgatót általában nem veszik észre, nem leplezik le, akármilyen feltűnően is leelkedik. Ennek a konvenciónak is van néhány rendkívül eredeti változata, mely mindenképp „költői leleményt” árul el, és „színi hatásra jól fel is van használva.”³⁹ A világirodalom első kihallgatása talán Szophoklész *Aiasz*ának prologójában található, ahol Pallasz Athéné beszél rá a vonakodó Odüsszeuszra, hogy lesse meg Aiaszt, sőt ő maga faggatja ki az őrjöngő hőst, hogy így minél jobban kiszolgáltassa Odüsszeuszak, legfőbb ellenségének. Odüsszeusz viszont roppant visszataszítóan tartja a helyzetet és benne saját szerepét, nem tud feloldódni nézőként, megakadályozza ebben az empátia, mely inkább a hübrisz bűnébe esett Aiaszhoz, mint a diadalmaskodó istennőhöz teszi hasonlónak. Így válik a kihallgatás a tragikum érzékeltetésének eszközévé, amikor a befogadói nézőpont hangsúlyozásával az empátia felkeltését szolgálja.⁴⁰ Később sem mellékes a kihallgatás dramaturgiai szerepén túl a befogadó figyelmének irányítása, akinek érzelmi beavatottságát erősíti, hogy a színpadon is van egy néző. A tragédiákban ettől kezdve gyakori, hogy a kihallgató elborzad, elszörnyed attól, amit tapasztal, gondoljunk csak a *Bánk bán*ra, *Az ember tragédiájára*, de nyomokban még a *Marót bán*ban is megfigyelhető ez az elem.

A vígjáték ezzel szemben teátrális színpadi fogások sorozatával kápráztat el, a fordulatok sokaságával változtatja a cselekmény irányát, ami megnehezíti az azonosulást, eltávolítja a nézőt. Itt a kihallgatás dramaturgiai jelentősége mellett a másik fontos szempont a hallgatózó személy megjelenése a színpadon és az ebben rejlő komikum. A vígjátékban a kihallgató mindig lehetetlen helyekre bújik, és a komikum egyik forrása az az ügyetlenkedés, ahogy próbálja magát minél feltűnőbbben elrejteni. Annak ellenére, hogy a mindenki által ismert konvenció szerint sosem veszik észre a kihallgatót, a néző mégis végig izgul, felfokozott állapotban van – és itt nem véletlenül mondok nézőt, hiszen ez a komikumforrás szinte kizárólag a színpadon hat.

Már az első példában is egy bonyolított helyzetet idéztünk, ahol az egyik fél (Pallasz Athéné) tudja, hogy kihallgatják őket, vagyis a karaktert játszó színésznek kettős játékot kell játszania: úgy kell a gyanútlan partnert kiszolgáltatnia a kihallgatónak, hogy közben ne lepleződjön le. Éppen ez a komikum forrása például Molière *Tartuffe*-jében. További dramaturgiai csavarral él Shakespeare a *Sok hűhó semmiért* című vígjátékban, ahol a kihallgató nem tudja, hogy tudják, hogy ott van és hogy a dialógus előre kidolgozott dramaturgia szerint zajlik le. Ehhez hasonló bravúros átfordításokkal él Molnár Ferenc a *Játék a kastélyban* teátrális jeleneteiben. Ez a duplacsavar áll legközelebb a színház

³⁹ Vö. VÖRÖSMARTY, *Vas ember: Eredetiség, i. m.*

⁴⁰ „S úgy nézem ezt, mint önnön végzetem jelét.
Mert látom, nem vagyunk mi semmi más, csupán
Üres képmások, mind kik élünk, könnyű árny.”

SZOPHOKLÉSZ, *Aiasz*, ford. KERÉNYI Grácia = SOPHOKLÉS *Dramái*, Bp., Magyar Helikon, 1959, 17.

valódi működésmódjához: a színész tisztában van azzal, hogy a néző nézi és kihallgatja, mégis úgy tesz, mintha nem tudná. Itt csupán megsokszorozódik ez az élmény, ami nyilván a néző pozícióját is idézőjelbe teszi: „lehet, hogy engem is néznek”. A végtelen idézőjelek élményét talán a Monty Python Flying Circus egyik abszurd jelenete érzékelteti a legjobban: végkimerülés szélén álló expedíció épp feladni készül a küzdelmet, amikor valakinek felcsillan a szeme: nem lehetünk egyedül, mert ez egy film, és azonnal meg is találják a forgatócsoportot, fellélegeznek. De még mindig megy a film, azt most ki veszi fel, ááá!, ők is itt vannak, újabb összeborulás, de még mindig...

De térjünk vissza a *Marót bán*hoz, ahol a *Bánk bán*hoz hasonlóan a legegyszerűbb esetről van szó: akiket kihallgatnak, azoknak erről nincs tudomásuk. Vajon hogyan is „néz ki” a már sokat emlegetett „vas termi” kihallgatás-jelenet? Hogyan képzeljük el a szituációt vizuálisan (hiszen „egy virtuális előadás szövege mindig 'bele van kódolva' a darab irodalmi szövegébe”⁴¹)? Hogyan képes a befogadó dekódolni azt az információt, hogy a jelenetet más is nézi, nem csak ő?

A *Marót bán*, mint már említettük, a legegyszerűbb típusba tartozik, tehát a két szereplőt úgy hallgatja ki a harmadik, hogy azoknak erről nincs tudomásuk. Eddig megpróbáltuk bizonyítani, hogy a páncélba rejtőzés Vörösmarty (rá igen jellemző) költői leleménye, és korántsem periférikus eleme a drámának, hiszen a metafora kibontása újabb jelentésekkel gazdagítja a szöveget.

„Mi a' vas embert illeti, az még igen mellékes dolog is mind a' két színműben, 's a' mi különös, színi hatásra jól fel sincsen használva, mit, ha drámai dolgozataimban valaha még rá szorúlnék, igen könnyű volna megbizonyítanom.”⁴² Vörösmarty tehát saját drámájának megszerkesztése ellen érvel, és a „vas ember”-motívum jelentőségét vonja kétségbe, legalábbis annak dramaturgiai jelentőségét. Ez a jelenet tulajdonképpen nem valósítja meg a kihallgatás legfontosabb funkcióját, azt, hogy általa a szereplő olyan többlet-információhoz jut, mely megváltoztatja a világról való tudását, a világhoz való viszonyát. Marót bán már a felismerési jelenetben bizonyosságot kap arról, hogy felesége hűtlen hozzá, itt legfeljebb Ída jellemének és viselkedésének árnyalása történik meg, ám ez a „vas emberre” már nem nagyon hat.

Ídát ott hagytuk el, amikor megkeményítette szívét, elhatározta, hogy szakít Boddal. Mint arra már utaltunk, Ída illokúciós aktusai meglehetősen megbízhatatlanok, szavahihetősége gyakran megkérdőjelezhető, így most is:

„ÍDA

Az istenért! te vérzel?

BOD

Semmiség!

Csak egy kis intés, hogy fejembe is

⁴¹ Vö. KÉKESI KUN Árpád *Hamlet*-elemzésével: K. K. Á., *Tükörképek lázadása: A dráma és színház retorikája az ezredvégen*, Bp., Kijárat, 1998, 43.

⁴² VÖRÖSMARTY, *Vas ember: Eredetiség*, i. m., 145.

Kerülhetendett e' szép utazás,
Mellynek jutalma gúny és gyötrelem.
ÍDA (*félre*)
Hová leszek! feltétem füstbe ment. (*Bodhoz*)
Te félre érted aggodalmimat.⁴³

Bod jól ismeri szerelmét, hiszen annak akarata ellenére ki tudja csikarni belőle azokat az illokúciós aktusokat, amelyeket Ída szeretne, de nem mer kimondani. Bod beszédaktusai tehát arra irányulnak, hogy Ídát rávegye: kötelességtudatát, lelkiismeret-furdalását félretéve engedjen saját vágyainak. Mivel Ída így kimondott beszédaktusai őszinték, később sem fogják érvényüket veszteni, mint ahogy arra a szerelmi vallomás is utal:

„BOD [...]”
Kegyetlenebb az, mint tán gondolod;
Mert azt jelenti, hogy te nem szeretsz.
ÍDA
Én nem szeretlek? – Oh ég mit beszéltem!⁴⁴

Bod tehát Ída illokúciós aktusainak félre- vagy átértelmezése révén, a tagadás által kényszeríti ki az őszinte megnyilatkozást, mely nem állítás, de kérdés formáját ölti, és amelynek jelentőségét tovább erősíti, hogy Ída megretten saját beszédaktusától, vagyis attól, hogy felszínre került, tudatosult elfojtott érzelme.

Ída így nem bűnös nőként, inkább akaratgyenge, érzelmeinek parancsolni nem tudó, ingatag, de sajnálatra méltó asszonyként jelenik meg, és ez az együttérzés tovább fokozódik bennünk, amikor kihallgatjuk Marót bánnal együtt a második beszélgetést, mely már új, meglepő információkat tartalmaz. Bod megígéri a törököknek, hogy kiszolgáltatja nekik Ídát. Bár mi tudjuk, hogy Bod szándékai nem ilyen egyértelműek, Marót ezt nem sejtethi, tehát inkább Ída segítségére kellene sietnie – még akkor is, ha sértett –, hiszen így feleségét és ezzel magát is gyaláztatnak teszi ki. Marót ezzel szemben megszervezi saját temetését, hogy ott minél látványosabban állhasson bosszút.

De térjünk vissza a kihallgatás-jelenethez, mely dramaturgiailag azért nem tűnik jelentősnek, mert a cselekmény irányát alapvetően nem befolyásolja, hiszen Marót (és a néző) nem jut újabb információhoz, vagy ha jut, akkor azt nem használja föl. A címszereplő későbbi tetteiből úgy tűnik, hogy nem értette vagy nem akarta megérteni Ída motivációit, és éppen ebben rejlik saját tragédiája. Tulajdonképpen épp a „vas ember”-motívum nem engedi meg Marótnak, hogy árnyaltabban viselkedjen, hiszen már megfogadta, hogy kemény lesz (és nem lehet kétségünk, ő megtartja szavát), mielőtt kellő számú információ birtokába jutott. És bár ezek az információk nem is olyan egyértelműek, legalábbis Ída jellemét illetően, ez Marótot egyelőre nem befolyásolja, annál inkább

⁴³ VÖRÖSMARTY, *Marót bán*, i. m., 278.

⁴⁴ *Uo.*, 282.

később, későn. Vagyis Vörösmarty Bánkról írott kritikáját ellene is felhasználhatnánk, hiszen akárcsak ott, itt is következetlen a szereplő jelleme, ha a most megszerzett tudás birtokában nem változtat eddigi elhatározásán.⁴⁵

Akkor viszont a jelenet jelentősége elsősorban abban áll, hogy árnyalja a szereplőről kialakított elképzelésünket, ítéletünket. Így is van ez Ída és Bod esetében, ahogy arra már utaltunk, de Marót bán – aki láthatatlanul uralja az egész jelenetet és zárójelbe teszi a két szerelmes megnyilatkozásait éppen azért, hogy kihallgatja őket – jelleme nem válik árnyaltabbá. Úgy tűnik, hogy ebben szerepet játszik az elrejtőzés módja, hiszen a metafora fokozza ugyan a többértelműséget, ám Marót bán azonosítása a „vas emberrel” a karakter egyszerűsödéséhez vezet. Ezt tovább erősíti a jelenet vizuális megoldása, mely Marót bán mozgásterét és érzelemnyilvánítását gátolja, hiszen a befogadó nem látja mimikáját, és a páncél eltorzítja gesztikulációját és hanghordozását is.

Míndez lehetetlenné teszi az azonosulást Marót bánnal, sőt azt is, hogy az ő nézőpontjából értelmezzük a jelenetet, így aztán óhatatlanul Ídával és esetleg Boddal érzünk együtt, ami viszont az egész dráma súlypontjának eltolódásához vezet. Ezt a hangsúlyeltolódást tovább erősíti a jelenet hirtelen félbeszakadása, mely Marót bán hajsza hűján való lelepleződésével függ össze. Említettük már, hogy a kihallgató csak akkor lelepleződik le, ha szándékosan elárulja magát, ha szándékában áll leleplezni magát mint kihallgatót. Marót bán erre – talán öntudatlan – kísérletet tesz, ám épp a páncél nem teszi lehetővé felismerését. Hangja eltorzítva tör elő a páncélból, ami Ídában babonás félelmet és lelkiismeret-furdalást kelt, és félbeszakítja a jelenetet, kirohan a „vas teremből”: „Oh jaj nekem, ha ő megérkezett.”⁴⁶ Ída tehát megérzi férje közelségét, és ez régi elhatározásához téríti vissza, melyet most már csak Marót bán halálhíre tud megmászítani. Bod saját hangjának visszhangjaként értelmezi Marót „Ída!” kiáltását: „Kisértet, vagy gazember, szólj, ki vagy? / ... Itt senki sincs. Szavam' viszhangja volt, / Melly a' szegény nőt úgy megrezgeté.”⁴⁷ Vörösmarty itt tovább mélyíti a két testvér közötti ellentét, rivalizálás és szerepcseré motívumát.

Marót leleplezési jelenete még várat magára, ez majd csak a temetési jelenetben történik meg, ahol Ída először feltámadott halottnak hiszi Marótot, s ez újabb önmarcangolásra készteti. Itt tetőzik be és válik romantikus szélsőséggé a „vas ember”-metafora, hiszen a vaspáncél alatt Marót bán élőhalottá vált, aki visszajár kísérteni. A kihallgatás, az elrejtőzés konvenciója még kiterjedtebb értelmet kap, hiszen a páncél itt mint álruha, álöltözet funkcionál, ami tulajdonképpen az elrejtőzés egy speciális formája, és visszanyúlik a színház kialakulásának kezdetéhez, a maszk használatához. A maszk ősi rítusokban betöltött fontos szerepe a drámákban éppen a lélek ábrázolásában, átalakulásának, elrejtésének és felfedésének megjelenítésében él tovább.

⁴⁵ „s kihagyatni azt, midőn Bán bán együtt találja Melindával Ottót (ha egyébiránt ezen megjelenés nem a' színész' tévedése volt), 's a' helyett, hogy (mint valószínű) megrohanja, visszamegyen.” VÖRÖSMARTY Mihály, *Színbírálatok, 1839 = V. M. Összes művei, 14, i. m., 205–206.*

⁴⁶ VÖRÖSMARTY, *Marót bán, i. m., 285.*

⁴⁷ Uo.

Úgy tűnik, a metaforikus értelmezhetőség árnyalja a költői szöveget, ám beláthatatlan következményekkel jár, ha drámaként és nem egységes megnyilatkozásként közelítünk felé. Mit lehet kezdeni egy metaforával a színpadon? Hogyan tud egy színész egy retorikai alakzatot eljátszani? Érdekes, hogy Vörösmarty esszéjében is – mely ugyanabban az évben íródott, mint a *Marót bán* – érzékelt a jelenet költői ereje mellett annak dramaturgiai következetlenségeit, mégsem változtatott a fordulatokkal agyonterhelt cselekményen. Pedig mennyi minden történik még a drámában: Marót áltemetése, majd a szerelmesek leleplezése, török támadás, Ída kiszolgáltatása, a testvérek felismerési jelenete, Ída kiszabadításának kísérlete, Ída és Bod halála.

Hasonló drámaszerkesztési koncepció figyelhető meg nyomokban a *Marót bánban*, mint ami hét év múlva majd a *Czillei és a Hunyadiakban* teljesedik ki. Az egész dramaturgia bizonyos megkoreografált jelenetekre épül, melyeket az ezek közti hézagokat kitöltő dialógusok támasztanak alá, ahogy azt egy másik tanulmányban már részletesebben kifejtettem a *Czillei és a Hunyadiak* elemzése kapcsán.⁴⁸ Itt azonban még mindig tetten érhető a korai drámák epizodikus, lírai látomásokkal telített epikus szerkezete, mely a nyelvileg bravúrosan felépített kihallgatás-jelenet elemzésén keresztül is jól érzékelhető. Úgy tűnik, Vörösmarty egész drámaköltészetére jellemző a jeleneteken belüli erőteljes nyelvi, pszichológiai, retorikai felépítettséggel szemben a jelenetek laza, hevenyészett összefűzése, mely a megkoreografált jelenetek erőteljes színpadi hatása révén olyan illúziót kelt, mintha operalibrettót olvasnánk. A Vörösmarty-drámák ezen markáns vonása a fentebb kifejtett kettősségből következik, mely a „színi hatás” és a „költői belbecs” Vörösmarty (és kortársai) számára feloldhatatlannak tűnő ellentétéből fakad.

⁴⁸ SOMORJAI Eszter, A „színi hatás”: A *Czillei és a Hunyadiak* dramaturgiai elemzése, Iskolakultúra, 2000/2.

JANKOVITS LÁSZLÓ: ACCESSUS AD JANUM. A MŰÉRTELMEZÉS HAGYOMÁNYAI JANUS PANNONIUS KÖLTÉSZETÉBEN

Budapest, Balassi Kiadó, 2002, 262 l. (Humanizmus és Reformáció, 27).

Jankovits László monográfiájának célja „Janus Pannonius költészetének értelmezése a korabeli Itáliában mértékadónak tekintett előírások és a gyakorlat szemszögéből.” A módszertani kiindulópont tehát hermeneutikai: a 15. századi költő életművének a vizsgálata 15. századi retorikai és poétikai eljárásokkal, ugyanazokkal, amelyek segítségével Guarino Veronese iskolájában maga Janus is tanulmányozni kezdte a tananyagban szereplő szerzőket: *accessus ad auctores*, *accessus ad Janum*. A választott elemzési módszer azért is szerencsés, mert általa lehetőség nyílik Janus Pannonius életművének egységes szempontrendszer alapján történő olvasására, valamint olyan problémakörök összekapcsolására, újraértelmezésére, melyeket a Janus Pannonius-kutatás eddig vagy egymástól elkülönítve, vagy egyoldalúan vizsgált. A mű további erénye az egyes részkérdésekről szóló szakirodalom kritikai feldolgozása, a felhasználható eredmények beépítése az új koncepcióba.

A kötet a módszer történetének felvázolásával kezdődik. Az *accessus* (megközelítőleg 'bevezetésnek', 'bevezető magyarázatnak' fordíthatnánk) az antikvitástól folyamatosan gazdagodó szövegmagyarázó eljárások foglalata; különböző formái alakultak ki a filozófiában (Boethius Porphüriosz-magyarázata) és a költészetben (Donatus és Servius Vergilius-kom-

mentárjai). A filozófusok és a grammatikusok szövegmagyarázó eljárásai a humanizmus korában lassan egységessé ötvözödtek, főként a befolyását mindenre kiterjesztő retorika jegyében. Guarino iskolája pedig, amely a latin és a bizánci hagyományból egyaránt merített, különösen termékeny közege volt a recepciónak; az ifjabb Guarino pedagógiai művéből (Battista Guarino: *De ordine docendi ac studendi*) közelebről is rekonstruálhatók az itt használatos hermeneutikai eljárások. Ezek az *accessus*ok a szerző életére (*vita*), a mű címére (*titulus*), a vers műfajára (*qualitas carminis*), létrejöttének indokára (*causa*), a költő szándékára (*intentio sive mens auctoris*), a mű részeinek számára és elrendezésére koncentráltak. Figyelemre méltóan finom distinkció választja el a *causa* és az *intentio* kérdésirányait. Előbbiben szintén benne foglaltatik a szerző akarata (*voluntas*), amely a „hagyomány adta [...] lehetőségek közötti választásra vonatkozik: a választásra a költői minták, az ékesszólás típusai között”. Ezzel szemben az intenció „a jövőre irányul: a kommentárok a művészetben és az egyéni életben elérni szándékozott eredményt, hatást vizsgálják ebből a szempontból”. Olyan különbségtételről van tehát szó, amit az austini hagyomány örökösei az illokúció és a perlokúció fázisaiban, a hermeneuták az elvárás-horizont rekonstruk-

ciójának és a jelentéskonkretizációnak a mozzanataiban ragadnának meg. A kommentátor, a szöveg (az antik vagy kortárs humanista szöveg) értelmezője azonban – eltérően mai irodalmár utódaitól – többnyire maga is invenciózus alkotó, továbbíró. A *causa* és az *intentio* – sokszor átfedéseket mutató – kérdésirányai olyan összetett értelmezési rendszert alkotnak, amely „teret ad a magyarázó változtatási szándékának, és az értelmezési módszer ismeretében szerzővé váló humanista számára is megnyitja a teret saját életművének ilyen irányú alakítására” (33). Jankovits tehát joggal feltételezi: bizonyára maga Janus is tudatában volt annak, hogy utódai hasonló kulcsban fogják olvasni nemcsak a *corpust*, hanem a *vitát* is.

Ennek megfelelően *A költő élete* című fejezet a humanizmus korában ismert, közkézen forgó Vergilius-életrajzok és Janus Pannonius pályája között keresi a párhuzamokat, hogy bebizonyítsa: Martialis és Ovidius életútja mellett Vergiliusé is meghatározó szerepet játszott Janus Pannonius tudatos költői szerepformálásában. A Vergilius életrajzait jellemző műfajok és tevékenységek, a *Carmina Priapea*, az *Aeneis*, valamint az eposz megírása utánra tervezett filozófiai tanulmányok meggyőzően feleltethetők meg Janus Pannonius pályaszakaszainak, akár erotikus tárgyú epigrammáit, akár neoplatonikus filozófiai tájékozódását tekintjük. A humanista életpálya vergiliusi modelljének vonzása sok más példán is igazolható (legutóbb Csehy Zoltán Beccadelli-tanulmányai adtak rá példát, lásd *A szöveg hermaphrodituszi teste: Tanulmányok a humanizmus, az antikvitás és az erotográfia köréből*, Pozsony, 2002), Ritoókné Szalay Ágnes pedig Aeneas Sylvius Piccolomini

„megtérését” is paradigmátikus érvényű esetként vonta be a Janus-életmű (a szó szoros értelmében: élet-mű, tudatosan felépített *curriculum*) vizsgálatába (*Nympha super ripam Danubii*, Bp., 2002).

Jankovits *accessusa* azonban elsősorban mégis a Janus-szövegek értelmezéséhez járul hozzá újabb szempontokkal. A szerzői *intentio* és a humanista művek bőséges antik reminiscenciáinak összekapcsolásával nemcsak Janus Pannonius egyes műveinek interpretációs lehetőségei bővülnek, hanem átértékelődhetnek a humanisták imitációs stratégiáiról a köztudatban élő sztereotípiák is. A retorikai előgyakorlatok (*progymnasmák*), melyeket az ifjú költő Guarino iskolájában rendszeresen folytatott, számos esetben hozzájárulhattak egy-egy saját epigrammájának megformálásához is. A szakirodalom már több szempontból érintette az előgyakorlatok kérdéskörét, de a szónoki *progymnasmák* nyomainak feltárása Janus műveiben elvégzetlen maradt. Jankovits az előgyakorlatok fajtáit elsősorban Quintilianus *Institutiója* és a bizánci nevelésben alapvető fontosságú Aphthoniosz- és Hermogenész-féle kézikönyvek nyomán ismerteti; teljes joggal, hiszen Quintilianus jelentette Guarino retorikai oktatásának alapját, a két utóbbi szerző művei pedig ott szerepeltek görög nyelvű könyvgyűjteményében, nyilvánvaló, hogy rájuk is épített a tananyag összeállításán. A könyv első fele – az *accessus* mint lehetséges elemzési módszer bemutatása – a szónoki előgyakorlatok elemeinek (*laus, vituperatio; sententia, chria; allocutio, narratio, fabella, historia* stb.) elősorolásával és Janus Pannonius epigrammáira tett hatásuk bizonyításával zárul.

A monográfia második felét Janus Pannonius egyes műveinek magyarázata al-

kotja (amelyeket úgy választott ki Jankovits, hogy egyúttal az életmű fő műfajait, az epigrammát, az elégiát és a panegyricust is képviseljék). Janus erotikus epigrammáinak hátterében felsejlenek a klaszszikus retorikai tanulmányok: a szabad szájú poénok sokszor nem mások, mint a tréfás szólások, a quintilianusi *dicteriumok* példái, iskolai gyakorlatok paródiái. (Emlékeztetőül: „Quod te Conradam Germania terra vocavit – / A conradendo nominis istud habes”; Kurcz Ágnes kongeniális fordításában: „Gertrúdnak hívtott téged Germánia földje – / Mert rúdnak szívós mestere vagy – csak ezért.”) A nyíltan trágár versek mellett azonban számos olyan Janus-epigramma akad, amelyekben – mint Jankovits írja – „az *obscaenus*nak tartható állítás az allegória leple alatt rejtőzik, s csak a kifinomult műveltségű, az antik szövegekben kiemelkedően jártas olvasó előtt mutatkozik meg” (76). A tétel igazsága az Ursula-ciklus legrövidebb, mindössze kétsoros darabján kerül szemléltetésre: „Totus devoror Ursulae barathro, / Alcide nisi subvenis, perivi” (Elnyel Ursula barlangja egészen, ha nem segítesz, Alceusfi, már el is pusztulok). Az epigramma Vergilius *Aeneis*ének 8. énekére alludál, ahol Vulcanus szörny-fia, Cacus, elrabol Herkulestől négy marhát és megtevesztésből a farkuknál fogva húzza be őket mély barlangjába; indul is utánuk a hősöz, göcsörtös bunkóját kézbe ragadva... stb. „A két sor és a Vergilius-szöveg ilyen egymásra vonatkoztatása egy hosszú Vergilius-szövegrészlet forgat ki iskolás értelmezéséből, s tesz nevetségessé”, hangzik a kommentár (78). A szakirodalom már korábban megállapította, hogy ezek a versek kapcsolatban álltak az iskolai tanulmányokkal; de hogy ez a kapcsolat milyen

módon valósult meg, arról elsőként Jankovits László tanulmányában olvashatunk részletesen.

A dicsőítő költeményekre áttérve, a Marcello- és a Guarino-panegyricust szintén új kontextusba helyezi a monográfia *Janus Pannonius és Vergilius panegyricusa* című fejezete. Arra a kérdésre, hogy miért fordult el Janus az epigrammaírástól és választotta a dicsőítő költemény műfaját, Janus megtervezett életpályája – összefüggésben Vergiliuséval – adhat választ: az ifjúkor elteltével más, emelkedettebb műfaj művelésébe fog a költő. A témákról mindkét esetben Guarino maga „gondoskodott”: közvetlenül a róla szóló panegyricusban, közvetetten pedig a Marcellus-panegyricusban. A Mester ugyanis több irodalmi levelében említi a Marcellusokat mint dicsőítő mű, hősi ének (*carmen heroicum*) tárgyára méltó szereplőket, valamint a velencei Jacopo Antonio Marcellónak (Janus „Marcellusának”) ajánlott 1458-i Sztrabón-fordításának előszavában is megemlékezik a patrícius állítólagos római őseinek tetteiről. A szakirodalom túlnyomó része a panegyricusokat, köztük Januséit is, az epika műneméből kiragadva, elsősorban alkalmi, kevés eredetiséget mutató műfajként tartotta számon. Hegedüs István vetette föl először a panegyricus közeli rokonságát az eposszal, Szörényi László pedig, Zrínyi Mátyás-elmékedésének és *Obsidiójának* forrásait kutatva, fontos tanulmányban (*Panegyricus és eposz: Zrínyi és Cortesius = Uő., Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993) foglalkozott a két műfaj 15. századi összefonódásával. Jankovits a korabeli kontextus kimerítő vizsgálata nyomán megfordítja a korábbi hangsúlyokat: rávilágít arra, hogy

mennyire elterjedt volt Vergilius *Aeneis*-nek panegyricusként való értelmezése. Ezután kerít sort a két panegyricus eposzi elemeinek, Vergilius-reminiszcenciáiknak bemutatására. Az elemzés egyúttal tiszteletteljes, de rendkívül határozott szakítás is szinte a teljes eddigi Janus-szakirodalommal: Huszti József és követői elítélő nyilatkozataival szemben Jankovits leírásából Janus rendkívüli költői invenciója bontakozik ki, amely a claudianusi panegyricus-mintát elvetve Vergilius szerkezeti megoldásait (pl. a gyakori kitérőket) imitálja és témáit (a harcot és a vándorlást) parafrázálja. Így nyer magyarázatot Marcellus „utaztatása” (az *Aeneis* első hat énekének mintájára), vagy a Guarino-panegyricus kronológiai „felforgatása” (Donatus Vergilius-kommentárja egyenesen ajánlja a módszert az egyhangúság megtörésére). Fontos eredmény, hogy a vulgáris költészetet lenéző Guarino-kör nézeteit és a ferrarai humanisták közvéleményét Angelo Decembrio *Politia literarijából* rekonstruálva, Jankovits meggyőzően cáfolja Kardos Tibor és Bán Imre szívünknek talán kedves, de a kontextus ismeretében tarthatatlan sejtését, mely szerint Janus Dantét követte volna Guarino és Marcellus alakjának Ulisszévé (Odüsszeusszá) idomításában. „Janusnak nem kellett a mestere által megvetett, csak a XIX. században újra óriássá lett költőhöz fordulnia mintáért” – írja vizsgálatainak összegzésében. „Dantétól függetlenül, más okból is választhatta ugyanazon mintákat. Választásának valószínű oka a vergiliusi epikus hagyomány követése: a két panegyricusban a dicsőítés retorikai elemei vergiliusi költői szerkezetbe illeszkednek.” Csak fáj-lalhatjuk, hogy a Marcellus-panegyricus politikai konnotációjának alaposabb elem-

zéséről lemondott a szerző, a mintaszerű kontextualista elemzést ugyanis ez tehetné volna teljessé. (A feladatot azóta nagyrészt megoldotta Szörényi László előadása a 2002-es ferrarai Janus Pannonius-konferencián; sajnos a szöveg tanulmányváltozata még publikálatlan.)

A monográfiának kis híján felét teszi ki a két nagy elégia, a *Búcsú Váradtól* és a *Saját lelkéhez* megközelítése. Az előbbi kapcsán a szakirodalom egyoldalú értékeléseivel szemben itt is az *accessus* módszerei lendítik tovább az értelmező munkát. A *causa* (a vers születésének kontextusa) és az *intentio* (a költői szándék, amely ezúttal a lezárás-újrakezdés ívét járja be) egyaránt arra mutatnak, hogy a keletkezés dátuma az általános vélekedés szerinti 1451-nél későbbi időpont lehet, 1455 vagy akár 1459–60. Boda Miklós szellemes feltevését (mely szerint a vers 1465-ben íródott, mikor Vitéz végleg megvált Váradtól, ily módon Janus nagybátyja nevében búcsúzna a püspökvárostól) cáfolja ugyan, de nem korábbi tanulmányában megfogalmazott érve – Janus csak egyetlenegyszer írt más nevében verset – alapján. (Személyesre véve a hangot, rokonszenvesen ismeri el: „indoklásom [...] merő tudatlanságon alapult”, majd sorolja a többi „szerepverset”, s ezután következnek az újabb argumentumok.) Ha már a hangvételnél tartunk, itt lesz helyénvaló megemlékezni Jankovits finoman ironikus stílusáról, amelyben – Janusra emlékeztetően – néhol tetten érhető az *urbanitas*nak a csipkelődő *facetia*-ba, olykor az erőteljesebb *dicterium*ba hajlása; a *Búcsú Váradtól* korábbi megközelítéseit rostálva írja például: „Nem használhatom fel Benjámint László és Bede Anna közkeletűvé vált értelmezését sem a

pannon tél halált jósló sivárságába kivacogó lírai énről”. A poén nem öncélú: az egész monográfiának általában vett nagy erénye a megkérgesedett közhelyek feltörése, újraírása vagy átértékelése.

A műfajt illetően a bizánci Menandrosz rétor értekezéséből (*Peri epideiktikon* – *A bemutató beszédről*) kiindulva Jankovits meggyőzően igazítja ki a Huszti Józseftől eredő apró félreértést (a vers nem lehet *propemptikon*, abban ugyanis az elhagyott hely vagy személy búcsúztatja a távozót, hanem csakis *szüntaktikon*, amelyben maga a búcsúzó szól a helyben maradókhoz). A vers felépítése, tematikus elemeinek sorrendje valóban megfelel a szüntaktikon követelményeinek. A problémát az jelenti, hogy – mint Pernille Harsting és Pekka Tuomisto kutatásai igazolják – Janus Pannonius nem olvashatta Menandrosz művét, az ugyanis az ő halála, 1474 után vált ismertté. Jankovits szerint „csak bizonytalan választ tudunk adni” arra a kérdésre, hogy honnan és miként sajátíthatta el Janus a szüntaktikon írásának szabályait, és hipotézisként felveti Guarino közvetítését, aki konstantinápolyi peregrinációja során (1403–1408), Manuél Khrüszolórasz iskolájában tanulmányozhatta a műfajt, „nem feltétlenül Menandrosz, hanem [...] a Homéros alapján megadott beszédgyakorlatok során”, például a phaiákoktól elköszönő Odüsszeusz szavait parafrázálva (123–124). A bizonytalanságot nem osztja el teljesen, de a megoldáshoz talán közelebb visz, ha bevonjuk a vizsgálatba a városdicsérő topikát, amelyet viszont a görög kultúra nyugatra közvetítésében oroszlánrészt vállaló nagy bizánci tudós rendkívül népszerű, később sok kiadást megért leveléből (Joannisz Palaiologosz császárhoz: *Comparatio veteris ac novae*

Romae = Patr. Graeca, vol. CLVI, cc. 23–54) a Guarino-iskola tanítványainak is ismerniük kellett, legalábbis a Mester lelkes méltatásából erre következtethetünk: „Ezért mindig tisztelettel tekintek rád, feléd fordítom a tekintetem, feléd a lelkem és a gondolataim, és hogy – ha már nem láthatlak – legalább hallhassalak, mindent figyelmesen áttanulmányozok, amit csak írsz, legyen az beszéd vagy kommentár; olvasásuk, nagy műveltségnek hála, a legkedvesebb gyönyörűséggel és élvezettel táplálja, élénkíti és tölti el a lelkem. Így történt a minap közreadott dicséret esetében, amelyet a két városnak, a szülőnek, illetve leányának szenteltél, s amelyből a finom, nagyszerű és nemes előadasmód révén pompás, a szónoki mesterség minden erényét felvonultató beszéd vált: megvan benne a szellem szeretetre méltó volta, a témáknak legjobban megfelelő szerkesztés, a gyakran idézett szentenciák találósága, a beszéd legizlésebb díszítése...” (A Khrüszolóraszhoz írott fiktív levelet közli GUARINO VERO-NESE, *Epistolario*, raccolto da Remigio SABBADINI, I, Venezia, 1915, 20.) Az elhíresült Khrüszolórasz-levél persze nemcsak *comparatio*, hanem szüntaktikon is, részben a szó szoros értelmében (Khrüszolórasz 1411-i római követútjáról visszatérőben búcsúzik az Urbstól, ennek kapcsán hasonlítja össze a két metropoliszt), részben a megsejtett bukás előérzetével elmondott búcsú a „régii Rómától”, a bizánci görög kultúrától. Toposzait – a város fekvése, környezete, kívülről befelé haladva a városfalak, középületek, templomok, műemlékek, szobrok stb. – könnyen felidézhetette Janus a *Búcsú Váradtól* írása során.

A szerző nem tagadja, hogy az *Ad animam suam*mal foglalkozó résznek a

kötetben kitüntetett helyet szán. Vagyis egy átfogó, összegző kutatás és interpretáció eredményét találjuk a monográfia végén, melyhez még egy függelék is csatolkozik az *Ad animam suam*mal rokonítható neolatin költemények szövegeiből összeállítva. A komplex elemzés következetesen halad a megkezdett úton: a szakirodalom (Husztai József, Kocziszky Éva, János István, Bollók János) részletes bemutatása és értékelése után az *accessus* szabályai szerinti műértelmezés következik. Ennek részleteire itt nincs mód kitérni, csupán legfontosabb eredményére hívjuk fel a figyelmet: Jankovits, ismét csak példászerű kontextualista vizsgálattal (*causa*), kiemeli az elégiát mind az egzisztencialista, „létfilozófiát összegző” megközelítés-típusból, mind a középkori test-lélek vita/vetélkedés értelmezői tradíciójából. „Janusnál a test, mint vitázó, aktív fél lehetősége fel sem merül”, írja (162). Ezzel szemben a lélekhez való beszéd antik hagyományában és humanista imitációjában két típust különít el (a szerelemhez kötődőt és a halál előtti pillanatokhoz kapcsolódót – utóbbinak egyik elhíresült példáját, Hadrianus császár saját, távozni készülő „kóbor lelkecskéjéhez” – *animula vagula* – írott versét Janus kortársa, az ugyancsak Ferrarában élő Andreas Pannonius is idézte a Mátyásnak dedikált királytükreben), majd Ovidius és az ókori elégikus hagyomány recepciójában mutatja be a két típus összjátékának lehetőségeit.

Janusnak a versből kibontható álláspontja nem egyezik ugyan Ficinóéval, de Janus szándéka nem is a disszonancia hangsúlyozása. Ficinóhoz fordulva inkább azt szeretné demonstrálni: „a Múzsákat és a platonikus filozófiát egyaránt meghonosította a pannon földön azzal, hogy a lélek

száműzetésének gondolatát fogalmazza meg egy *tristis elegiában*” (167). Az *accessus* új érvek fényében veszi szemügyre a korábbi szakirodalom (Ábel Jenő, Husztai József, Csapodi Csaba) sejtését, mely szerint Janus az *Ad animam suam*ot egy Ficinónak küldött, tizenkét darabból álló elégiaciklus záró darabjaként szerepeltette (s erre küldte volna a firenzei filozófus viszonzásul a Janusnak dedikált *Lakomafordítást* 1465-ben). Következtetése szerint az elégiaciklus létezett, s valóban annak záróköve lehetett az *Ad animam*, ám az itáliai „forgalmazás” nem datálható 1469-nél korábbra.

A monográfiát az *Ad animam suam* szerkezetének felvázolása és részletes, szavankénti, szókapcsolatonkénti magyarázata zárja, a teljes platonista antik hagyomány (Macrobius, Plótinosz, Cicero, a platonizáló költők) bevonásával a verset övező makrokontextus vizsgálatába.

Elmondhatjuk, hogy Jankovits tanulmányával megszületett az *Ad animam suam* eddigi legátfogóbb és legrészletesebb elemzése, mely alapvető fontosságú lesz a Janus Pannonius-kutatásban. A fentebbiekből azonban talán az is kiderül, hogy Jankovits László megközelítésmódja, szövegértelmező eljárása egy Janus tevékenységét érdeklődésének középpontjába állító humanizmuskutató közösség ország- és nemzedékhatárokat túllépő szakmai dialógusába illeszkedik (Marianna D. Birnbaum, Csehy Zoltán, Darko Novaković, Ritoókné Szalay Ágnes, Szörényi László, Pekka Tuomisto, s a sort még folytathatnánk Pajorin Klárával, Kulcsár Péterrel, Török Lászlóval, Mayer Gyulával és másokkal). A közös munka és gondolkodás régóta várt eredménye a Janus kritikai kiadás lehet, amely most már az új monog-

ráfia módszertanilag tudatos és filológiai-
lag megalapozott alapvetésére is támasz-
kodhat. Jankovits László könyve azonban
nemcsak a humanizmuskutatás szűkebb
berkeiben számít komoly eredménynek,
hanem a modern irodalomelméleti viták-
hoz is megkerülhetetlen, rendkívül fontos
hozzájárulást jelent. Messze meghaladja a
hiánytalan rekonstrukció ábrándját dédel-
gető pozitivista filológia-ideált, hiszen
tudatában van annak, hogy a Janus-versek
új olvasata egyszerismind azok újabb lét-
módját alkotja meg (ez a Janus eddig nem
létezett, legalábbis Huszti József még nem
pontosan ilyenként ismerte), ám figyel-
meztet a *traditiónak* az interpretációt kor-
látozó erejére és jelentőségére is. A *causa*
és az *intentio auctoris* jelentőségének
hangsúlyozása a korabeli szociális kon-
textusban és a szerzői szándék, valamint a
kortárs olvasói-értelmezői gyakorlat hori-
zontjában horgonyozza le a vizsgált költői
corpust. Jankovits álláspontja az elmúlt
években John Monfasani és Richard
Waswo között Lorenzo Valla kapcsán
zajlott, de általános kérdéseket is felvető
értelmezéstörténeti vitában (*Journal of the
History of Ideas*, 1989; lásd még Richard
WASWO, *Language and Meaning in the
Renaissance*, 1987; John MONFASANI,
*Language and Learning in Renaissance
Italy*, 1994) Monfasaniéhoz áll közel: a
filológiai módszer híveként hisz abban,
hogy a múltbeli gondolkodásmódok feltár-
hatók, s a feltárás eredménye nem pusztán
saját kutatási hipotéziseink újra-fellelése
lesz. Sőt, megfigyelők és megfigyelték
párbeszédében határozott pozitív diszkri-
minációt alkalmaz a megfigyelték javára: a
múlt hangja erősebben hallatszik a jelen
sokszor agresszív kérdéseinél. (Szerencsé-
re, hiszen a pannon télbe „kivacogó lírai

én” képzete nem kevésbé akadályoz ben-
nünket Janus befogadásában, mint a „kései
Wittgensteint” megelőlegező „nyelvfilozó-
fus” Valla a dialektikát és logikát megújító
Lorenzo Valla megközelítésében.)

Ám a szerző ennél tovább is lép, amikor
a múltbeli kérdezők hangjára is figyel.
Jankovits különösen nagy figyelmet fordít
a legutóbb Szilasi László által hangsúlyo-
zott (*A történeti poétika története*, Buda-
pesti Könyvszemle, 2001) „olvasásretori-
kai” szempont érvényesítésére. Nem elég-
szik meg (a hagyományos retorikatörténeti
módszer nyomán) a művek keletkezésével
nagyjából egyidejű preskriptív retorikák
felidézésével, hanem az olvasás, a befoga-
dás szabályrendszerait és úzusait igyekszik
rekonstruálni az *accessusok* gyakorlatának
újra-alkalmazásával. Könyve beilleszkedik
abba a szigorú hermeneutikai alapon filo-
logizáló nemzetközi trendbe, amelynek
legértékesebb eredményeit eddig a jogtör-
téneti kutatás produkálta (pl. Ian MAC-
LEAN, *Interpretation and Meaning in the
Renaissance: The Case of Law*, 1992); a
filozófiai és grammatikai *accessusok*
kombinációjából a 15. század derekára
megformálódó és Guarino iskolájából to-
vaterjedő sajátosan „irodalmi” *accessus-*
eljárások rekonstrukciója ennek a trendnek
irodalomtörténeti alkalmazhatóságáról is
meggyőzően tanúskodik. Ilyen módon
félreérthetetlenül állást foglal a ma oly
sokakat foglalkoztató dilemmában, az
egyidejű illetve a későbbi értelmezői kon-
textusok elsőbbségének kérdésében, még-
hozzá egy teoretikusan reflektált, a herme-
neutikai tapasztalat kontrollját önmagával
szemben is érvényesítő filológus-ideál
mellett voksolva.

A szigorúan végigvitt, de hajlékony
módszertani szempontrendszer nagyban

hozzájárul ahhoz, hogy számos megkövetett irodalomtörténeti közhely „bukik” Jankovits olvasata nyomán, amelyek mindeddig szívósan tenyészték a különböző kézikönyvekben, lexikonokban és tankönyvekben. Az *Accessus ad Janum* poétika-, retorika- és filozófiatörténeti mondanivalója pontosan 263 oldalon fejthető

ki; a könyv nincs túlírva, és nem esik a csak specialisták számára érthető túltömörítés hibájába sem. Módszertani konklúziója viszont egy mondatban összegezhető: irodalmi szövegekkel a megfelelő felkészültség birtokában sok mindent lehet tenni; de mindent azért mégsem.

Bíró Csilla

MOLNÁR ANTAL: KATOLIKUS MISSZIÓK A HÓDOLT MAGYARORSZÁGON, I (1572–1647)

Budapest, Balassi Kiadó, 2002, 587 l. (Humanizmus és Reformáció, 26).

Molnár Antal doktori értekezésének kibővített változata jelent meg a *Humanizmus és Reformáció* sorozatban. A szerző részben újabb levéltári kutatási eredményeit építette be a doktori dolgozatba, részben a nézőpontját alakította át olyan szempontok szerint, amelyek a hódoltsági missziószervezést eltávolítják a jezsuita nézőpontoktól, közelítik a missziókban részt vevő más rendek, intézmények szempontjaihoz. Bevezetőjében a témaválasztásról beszél, és ebben röviden értékeli a hódoltsági missziók történetével kapcsolatos szakirodalmat. Pontosán rögzíti azt a helyzetet, hogy nem létezik egységes szemlélettel megírt tanulmány vagy monográfia. A nem kellő szakértelemmel megírt helyi tanulmányok és adatközlések sorának áttekintése igazából csak időbeli veszteséget okozott számára. A színvonalas helytörténet-írás és a professzionális történetírás nézőpontjainak eltérései, illetve a világi és az egyházi történetírói attitűdmássága, a katolikus és a protestáns historiográfiai szempontok politizáltsága, a nemzeti és a felekezetenkénti megosztás szülte elfogultságok azonban már komoly nehézséget jelentettek a disszertáció meg-

írójának: a nyelvileg rendkívül heterogén szakirodalom beszerzése, megismerése, az egyes fejezetekhez való alkalmazhatóságuk megítélése nem lehetett kicsiny feladat. Az eredmény több tekintetben is imponáló. Először is a kötet irodalomjegyzéke kiindulópontja lehet minden további hasonló kutatásnak a szakirodalom szemszögéből. A legfontosabb – és leginkább közkezen forgó – dokumentumkötetek rövid kritikáját is megismerhetjük, tehát a dolgozat jól orientál bennünket az elmúlt egy évtizedben jelentős mértékben felfedezett egyháztörténeti forráskiadás eredményeként keletkezett kiadványsorban.

Hallatlanul fontosnak tartom azt a tényt, hogy a magyarországi szakirodalomban először Molnár Antal közvetíti a horvát, a bosnyák, a szerb és részben a bolgár szakemberek véleményét a magyar történelmet is érintő kérdésekről, ugyanígy felhasználja e nemzetek tudós emigrációs csoportjainak nyugat-európai műhelykiadványait. Könyve címében ugyan nem szerepel a magyar és más – délkelet-európai – népek kapcsolattörténetére való utalás, a mű maga a legjobb értelemben vett kapcsolattörténeti monográfia is egyben.

Eloolvasva a teljes opust, annak bevezető gondolataihoz kötődően felvetődik az első kérdés is, illetőleg egy olyan megfontolás, amely számos kérdést magában hordoz. Teljesen meggyőző számomra, hogy a korban élesen – úgy a világi politika, mint az egyházpolitika terén – elváltak egymástól a Szentszék és a magyar egyház törekvései a hódoltsági missziós tevékenységgel kapcsolatban. Azt is el tudom fogadni, hogy ha ezeknek a politikai koncepcióknak a történetét akarjuk feldolgozni, akkor – akarva, nem akarva – a források diktálta logika alapján bele kell helyezkednünk egyik vagy másik gondolatvilágba. Azt hiszem, ha néhány évtized múlva valaki megírja majd a hódoltsági missziók történetének historiográfiai összefoglalóját, akkor Molnár Antal könyvét ugyan egy fejezet lezárásának és kezdetének tekintheti majd, de meg fogja állapítani, hogy alapjában azért ez a történet Rómából nézve íródott. Félreértés ne essék: a szerző nagyon jól ismeri a kiadott és a máig megtalált magyarországi vagy erdélyi forrásokat, illetve az olyan szakirodalmat, amely megpróbálta a hódoltsági missziókat magyar vagy erdélyi szemmel jellemezni. A nehezen megfogalmazható érzésem azonban Molnár írásának olvasásakor az, hogy a munka szemléletében valahol Lukács László római kötetei jegyzeteinek (*Monumenta paedagogica Societatis Jesu*, I–VII, Romae, 1965–1992) és Balázs Mihálynak a 26-os, illetve a 34-es Adattár-kötetekhez (*Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*, Szeged, 1990; *Jezsuita okmánytár*, I–II, Szeged, 1995) írott annotációi és kísérelő írásai nézőpontja között helyezkedik el. Lukács László csak a jezsuita forrásanyagot akarta kiadni, és a jezsuita rend történetírójaként nem is akart

elszakadni attól a nézőponttól. Molnár ehhez képest hallatlanul kitágította a forrásgyűjtési horizontot, szemléletében azonban nem ilyen mértékben távolodott el Lukács Lászlótól, s ha igen – mert hiszen ő nem jezsuita –, akkor sem tért vissza Magyarországra Rómából, s nem világi történeti munkát tartunk a kezünkben, hanem a legeslegjobb értelemben vett egyháztörténeti művet.

De ne csodálkozzunk! A kötet leginkább hangsúlyozandó erénye ugyanis az, hogy a megírásához elvégzett levéltári kutatómunka messze túlhaladta az utóbbi két évtizedben hasonló célra szerveződött kutatócsoportoknak (Szegeden az SZTE BTK és a Hittudományi Főiskola munkaközösségei) és a kérdés eddigi kutatóinak (Benda Kálmán, majd Tóth István György) a teljesítményét. A vatikáni Titkos Levéltár, Hitpropaganda Kongregáció és a jezsuita központi levéltár mellett az Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede anyaga, illetve a dubrovnikai gyűjtemények (könyvtár és levéltár) olyan dokumentumokat őriznek, amelyeket Molnár előtt nem ismertek a magyar kutatók.

Azt is mondhatnánk ennél a pontnál, hogy persze így könnyű jó könyvet írni. Van egy halom forrás, amelyet senki sem ismer, így lehet újat mondani. A dolog azonban nem ennyire egyszerű: túl sok ugyanis az új dokumentum, olyannyira, hogy a szerzőnek a hódoltsági missziószervezés valamennyi aspektusát újra kellett gondolnia. Gondolkodásának eredményei közül mostani írásában a missziószervezés belső logikájáról és a Szentszéknek ehhez való viszonyáról számol be. Vannak határozottan szenzációs felfedezései is. Ilyen a raguzai bencés misszió, amelyről eddig semmit nem tudtunk. Az

anyaggyűjtés alapján, illetve a források bemutatása mentén szembesülünk olyan jelenségekkel, amelyek magyar történeész számára korábban nem adódtak természetesen: a horvátországi, a boszniai, a szerbiai és a bolgár területek egy egységként való szemlélete, s az, hogy ehhez sok tekintetben inkább a román vajdaságok köthetők, semmint a magyar hódoltság és Erdély.

Különleges értékkel bír a hódoltsági missziószervezés gazdaságtörténete. A magyar szakirodalomban a gazdaságtörténetet külön történetírói kör, szakmai közösség műveli. A politikai, de főleg a művelődés- vagy egyháztörténeti eseménysor gazdaságtörténeti háttérének bemutatása nem túl gyakori, s persze még az sem, hogy a gazdaságtörténeti jelenségek nem marxista iskolázottság alapján tárgyaltnak. A kereskedelmi háborúval párhuzamosan vitt egyháztörténeti szál, összekötve az etnikai problémákkal, és mindez behelyezve abba a mozgástérbe, amelyet a török jogrend *de jure* és a török joggyakorlat *de facto* biztosított igazán, jól sikerült vonulata (tehát nem elkülönített fejezete!) a kötetnek.

Ez a komplexitás, pontosabban az amellet is következetesen érvényesített egyháztörténeti nézőpont (amelyet persze a források egyoldalú bőségének nyomása is magyarázhat: a magyar klérus, a magyar és az erdélyi politikusok véleményét dokumentáló iratok elpusztultak vagy nem ismertek) tette velem fel az előbbi kérdést, vagyis azt, hogy magyar művelődéstudományként, magyarországi (és külön kérdés: erdélyi) szemmel miért nem értékelte ezt a történetet a szerző.

Azt hiszem, ugyanebben a problémakörben mozgunk akkor is, ha a periodizáció kérdését vesszük elő. Ezt a doktori

dolgozathoz képest átalakította a szerző, meggyőzőbb az 1647, mint az ott szereplő 1635. Az új kronológia: 1572–1607, vizitátorok korszaka; 1602–1612, átmenet; 1612-től misszió (közben 1622-ben belép a Congregatio de Propaganda Fide) 1647-ig, ami egyúttal a bosnyák ferencesek hódoltsági hegemoniájának megszilárdulása. Időben persze ennek ellenére a szerző maga is túllépi ezt a keretet. A 17. század közepéig már kialakulnak a legfontosabb erővonalak a hódoltsági missziók történetét illetően, de a választása azért mégiscsak pragmatikus: eddig tekintette át a forrásokat, és ez így elegendő egy kiváló monográfia első felének (ahogy jelzi is) megírására. E legutóbbi szempont teljesen jogos, a legmesszebbmenőkig egyetértek vele. Molnár Antal indoklásában, hogy miért eddig tart az első kötetben leírt história, azt az alternatívát veti csupán fel, hogy a török kiűzéséig nem mehetett el, mert a terjedelmet sokszorosára növelte volna. Nyilván itt a töröknek Magyarországról való kiűzésére gondolt. Ám ha a dolgozat eddigi belső logikáját követjük, és a hódoltsági területet a római szempont szerint (vagy a raguzai, vagy a bosnyák kereskedők szempontja szerint) Bulgáriáig értjük, akkor valóban teljesen felesleges lett volna a török e teljes régióból való kiszorításának felső időhatárát megcélózni. A kérdés tehát az – tudom, hogy Molnár Antal ennyire azért „kigondolkozott” az 1572–1647 időszakból –, hogy lehet-e magyar vagy erdélyi politikatörténeti időhatárt szabni egy hódoltsági missziótörténeti munkának? Ez valódi kérdés, tehát nem olyan, mint amelyre a recenzens tudja a választ, mégis felteszi. A Báthory-korszak végén, vagy Bethlen Gábor halálával, vagy talán 1636-ban Bethlen István táma-

dása után, netán 1644-ben, Rákóczi György szövetségi politikája 1636 utáni megváltozásának tényleges „kinyilatkoztatásával” (tehát a hadjárat megkezdésével), vagy 1648-ban azzal, hogy a westfáliai béke dokumentumaiban Erdély státusáról is rendelkeznek, annak ellenére, hogy nem önálló ország? Ezek a dátumok a magyarországi politikai gondolkodásban is létező dátumok. A nehéz kérdés tehát az, hogy az országegyesítésről gondolkodó politikusok – akár világi, akár egyházi oldalról – látókörébe beletartozott-e a hódoltsági misszió, vagy sem? Ha igen, akkor hogyan, ha nem, akkor miért nem? Ugyanígy persze feltehetőek a kérdések a magyarországi és az erdélyi egyházak szempontjaiból is, de valóban nem szándékom ennyire eltérni a könyv gondolatmenetétől, hiszen annak címét a szerző – ha tetszik, jezsuita ravaszsággal – nagyon pontosan választotta meg, hiszen a cím is arról szól, amiről a könyv maga.

Első lépésben Molnár Antal, remélem, visszautasítja azt a sejtetést munkájával kapcsolatban, hogy az netán a jezsuita szemlélethez közelebb állna, mint mondjuk a ferenceshez. Feltennék azonban egy kérdést, amely részben kötődik a periodizáció kérdéséhez, részben a hódoltsági misszió és Erdély viszonyát illeti. A bosnyák ferencesek és Erdély viszonyáról van szó. Az erdélyi ferences rendtartomány

kialakítása ugyanis a ferences történeti szakirodalomban pusztán mint rögzítendő tény szerepel, illetve úgy, mint amellyel a fejedelem a renden belüli torzsalkodásoknak akart volna véget vetni. A világi történírók pedig nem sok figyelmet szenteltek ennek a ténynek, még azt sem állítják tudtommal, hogy mondjuk a fejedelem szerette volna ezzel is függetlenségét még egy szálon megerősíteni. A kérdés tehát az: a Molnár Antal által kiválóan ismert források lehetővé teszik-e, hogy valami újat mondjunk az erdélyi ferences rendtartomány kialakításáról?

A recenziens most kedvezőbb helyzetben van, mint akkor, amikor a doktori értekezést opponálta. Tudja, hogy a missziótörténeti kutatások fontos eseménye lesz Tóth István György hatalmas anyaggyűjtésének megjelenése, illetve majd – várhatóan – ez utóbbi szerző tollából a történet megírása, ami bizony nagyobb-részt a Molnár Antal által elbeszélt történet folytatása. Miről fog szólni ezek után Molnár monográfiájának második kötete, mit kell majd újragondolnia munka közben, az említett okmánytár megjelenése nyomán? Ezek ismét valódi kérdések. Figyelembe véve, hogy már az első kötet is több rangos szakmai elismerésben (köztük Klanczay-díjban) részesült, feltehetőleg színvonalas válaszokat kapunk majd.

Monok István

VARGA IMRE, PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA:
TÖRTÉNELEM A SZÍNPADON. MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRGYŰ
ISKOLADRÁMÁK A 17–18. SZÁZADBAN

Budapest, Argumentum Kiadó, 2000, 228 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 147).

Az iskolai színjáték intenzív modern kutatása csupán két évtizedre tekint vissza. Ez idő alatt azonban megjelent a hazai iskolai színjátszás 1800-ig terjedő valamennyi adattára, s – a második piarista kötet és az obszerváns ferences (három vagy négy kötet) dráma-anyag kivételével – megjelentek a 18. századi magyar nyelvű drámaszövegek is (*Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század*). Elkészült néhány szerzetesrend illetve felekezet színjátszásának monografikus feldolgozása is (Kilián István a minorita, Pintér Márta Zsuzsanna az obszerváns ferences, Varga Imre a protestáns színjátszást dolgozta fel, majd az itt recenzeált monográfia után, 2002-ben jelent meg Kilián kötete a piarista színjátszásról). Valóban elérkezett tehát a drámaelemzések, a tematikus keresztmetszetek, az összegzések ideje.

„Hogy az első monografikus keresztmetszet éppen a magyar történelmi tárgyú drámákról készült, talán lehetőséget nyújt az olvasóknak arra, hogy szembesüljenek saját történelemfelfogásukkal, és valamit megérezzenek a 16–18. századi emberek történelemhez való viszonyáról, a történelemből erőt és példát merítő hitéről is.” E szavakkal bocsátják útjára a szerzők a magyarországi iskolai színjátszás első, a magyar tárgyú történelmi drámákról szóló tematikus monográfiáját. A tárgyválasztást minden bizonnyal befolyásolta a magyar millennium és millicentenárius is.

A történelmi darabok az iskolai színjáték funkcióváltásában azért jelentenek sajátos, közbülső helyet, mert a történelem

iránti érdeklődés szükségképpen hozta magával a történelemoktatás iránti igényt is, a rendszeres történelemtanítás azonban még hiányzott a magyarországi iskolákból. Ezért a történelmi tárgy színpadra állítása egyszerre elégítette ki a történelem iránti érdeklődést és a szórakozás vagy legalább a szórakozva tanulás igényét. A történelmi esemény feldolgozása ugyanakkor sajátos erkölcsi és magatartásbeli példátartat is adott, amely a mindennapokban (is) eligazíthatta nézőit, magyarországi viszonyok között tehát hasonló szerepet is betöltött, mint a 18. század derekán átalakuló erkölcsstanok: a normák helyett életvezetési szabályokkal szolgált, amint arra BIRÓ Ferenc utalt (*A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 29). Azaz: hangsúlyozottan laikus érdeklődést elégített ki, úgy, hogy közben megőrizte az iskolai színjáték eredeti pedagógiai-didaktikai céljait.

A protestáns iskolák – bár kevésbé intézményesített formában – már a 17. században súlyt helyeztek a történelmi ismeretek átadására. A katolikusok 1729-ben a bécsi egyetemen hozták létre az első történelem katedrát (Jean-Marie VALENTIN, *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemand (1554–1680): Salut des âmes et ordre des cités*, I–III, Bern–Francfort/M.–Las Vegas, Peter Lang, 1978, III, 336). A magyarországi jezsuiták a 18. század elejétől már tanítottak történelmet, s 1735-től intézményesen is bevezették az oktatását, őket követték a piaristák. Mégis lehet, hogy csalódunk, ha

megvizsgáljuk az európai katolikus (főleg a jezsuita) iskolák történelmi témájú darabjait. Ezek ugyanis vajmi kevéssé elégtették ki a valós történelmi érdeklődést; sémákra épültek, a történelmet sovány sztereotípiákra redukálták, a történelem egyes eseményei között nem érzékelték logikai összefüggést. Ezért hangsúlyozza Jean-Marie Valentin, hogy nem jött létre jezsuita történetfilozófia (*i. m.*, III, 337–338). A történelem iránti ekkori érdeklődés valódi jelentősége tehát annyi, hogy előkészítette a 18. század vég emberének megrázó történelemélményét, melynek középpontjában a változás, a kataklizma állt.

A monográfia egyik szerzője (Varga Imre) a magyar történelem eseményeinek kronológiáját választotta, s eszerint tárgyalja a történelmi drámákat. E tárgyalás ugyancsak aláhúzza Valentin megállapítását a történetfilozófia hiányáról: az azonos eseményről vagy hősről szóló drámák között valóban nincs egyéb összefüggés, mint a tematikai. Az azonos tárgyú drámák tárgyalási rendjét a szűkebb témakör és a forráshasználat, kölcsönzés határozza meg. E szempont követése azonban keveset árul el az adott téma gyakoriságáról, a témahasználat időbeli alakulásáról, azaz arról, hogy egy-egy időszaknak volt-e kedveltebb, fontosabbnak tartott, érzékenyebben átélt múltbeli eseménye vagy történelmi személyisége. Imponálóan hatalmas anyagot sűrít Varga Imre, óriási adatmennyiséget mozgat, s közben igyekszik magyarázni a témaválasztás motívumait is. Ez utóbbi részletesebben is érdekelné az olvasót, hiszen a monográfia zárómondataiban említett hajdani történelemszemléletet a szűkszavú utalásokból kevéssé ismerhetjük meg. Ez azért is sajnálatos, mert amikor a szerző értelmezi a témaválasztást, akkor

nagyon is rávilágít a történelem erkölcsi példatár szerepére. Ilyen meggyőző részlet például a Salamonról és Lászlóról, vagy a tekintélyes, mecénás családok tagjairól szóló drámáknak és az előadások üzenetének tárgyalása. Ugyanakkor nincs igazán szükség a magyar történelem egyes eseményeinek iskolás ismertetésére.

A 18. század „közelmúltjához”, a 17. századhoz mint drámatémához érkezve némiképp változik a monográfia tárgyalási szempontja: először beemeli tárgykörébe a 17. század végi erdélyi ügyeket és a felekezeti ellentéteket megelevenítő darabokat, majd a korabeli Habsburg uralkodók közvetlen elődeiről – de még inkább az aktuális uralkodókról! – szóló allegorikus darabokkal folytatja, végül a jeles személyeknek (és/vagy elődeknek) hódoló, erősen alkalmi jellegű előadásokkal zárja a szisztematikus tárgyalást. E két utóbbi típus legtöbbször emblematikus, allegorizáló, amely tény részletesebb kifejtést is megérdemelt volna, mert épp e szemléletben élt talán legtovább Magyarországon a barokk egy sajátos, még a 18. század végén is erősen ható, leginkább alkalmi jelleggel használt formája. Meglepően sok köszöntő, esküvői és más hódoló darabocska, kantáta, eklogának nevezett pásztorjáték található ugyanis – gyakran nyomtatott formában – a könyvtárakban, levéltárakban. Az a tény, hogy az allegorizálás először „kiszorult” a közjátékokba, a prologusokba-epilógusokba és a keretjelenetekbe, jól mutatja a jezsuita történelmi dráma átalakulását, a szemlélet megváltozását; ezután az allegorizálás szinte kizárólag az alkalmi műfajokban tűnik föl, s nem csak a jezsuitákra jellemző. Innentől ez kevésbé érdekes a dráma- és színháztörténet számára, de nem megkerülhető, ha például a

magyarországi irodalmi kánon alakulását akarjuk nyomom követni.

Az óriási anyagban való eligazodást némileg megnehezíti a gyakran listaszerű címfelsorolás, s talán ezért is szükségképpen és okkal maradtak ki darabok. A kihagyás azonban némi tendenciát sejtet: teljesnek tűnik a jezsuita anyag, s hiányosabb a piarista. Ezt az apróságot azért érdemes említeni, mert így a valósnál nagyobb a különbség a jezsuiták és az őket a történelmi tárgy választásában követő piaristák között. Nem valami versenyről van szó természetesen; sokkal inkább a két rend iskolai színjátzásának olyan különbségeiről, melyek az eltérő színjáték-felfogást, a színpad szerepének más hangsúlyait illetően lehetnek fontosak a hivatásos magyar színház létrejöttében. Nem szerepelnek olyan piarista előadások, mint a címjegyelölés szerint (Könyves) Kálmánnak testvérével szembeni kegyetlenségét feldolgozó *De Almo et Bela* (Nyitra, 1742; lásd KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátzás forrásai és irodalma 1799-ig*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994, 279), vagy a Pesten 1754-ben előadott *Thomas Nádasdius arcis Budensis sub Ferdinando I. gubernator* (KILIÁN, i. m., 492). A Nádasdy Tamásról szóló piarista előadás azonos lehetett azzal, melynek három jezsuita bemutatóját is említi a monográfia (137). E pusztán címről ismert daraboknál azonban jóval fontosabb egy piarista program: Kecskeméten 1725-ben a tanév végén adatta elő Grumm Paulin tanítványaival a *Colossus triumphalis* című darabot (*Actio de Corvino et Mahomete*; KILIÁN, i. m., 396), Hunyadi Mátyásnak Baseus Asiaticus (a darabban Caracia) feletti győzelméről, mely lehűtötte Mahumet (Mohamed) török császár korábbi

reményeit. A forrás Bonfini. Az egyetlen valóban komoly hiány egy Salamonról szóló, egykorú nyomtatásban megjelent latin nyelvű piarista drámaszöveg. Az ugyancsak Bonfiniből merítő darabot 1714. június 4-én Privigyén adatta elő Szlavkovszky Benedek *Fomes discordiae* (...) *odia inter principes Hungariae* címmel (KILIÁN, i. m., 89–92). A három felvonásos, négy órán át tartó előadás szövegének megjelentetését Keresztély Ágost szász herceg, esztergomi érsek támogatta, aki az idő tájt, átutazóban, megtisztelte látogatásával Privigyé templomait és a piaristák iskoláját. A dráma középpontjában Salamon király és az ellene bohémiai segítséget kereső Géza és László herceg, továbbá Vidus, a király tanácsosa áll. A krónikás feljegyezte, hogy a gyönyörű zenével kísért előadásnak sikere volt. Szlavkovszky nagyon igényes szerző: a felvonások közé egy-egy *Chorust* iktatott, munkáját *senariusban* (hatos jambusokban) írta, a hosszú cím valamennyi sorában kronosztichon utal a keletkezés évszámára, ezen felül kabbalisztikus számokat is használt. Ezért így határozta meg a krónikás a műfajt: *actio Carmine Senario-Jambico-Cabalistico*. Kilián István piarista adattára 1994-ben jelent meg, a monográfia leggyakrabban mégsem erre, hanem a budapesti piarista levéltárra, könyvtárra hivatkozik, ami főlegesen nehezíti az adatok, szövegek után keresni akaró dolgot. A hiányok alapján arra következtünk, hogy a szerző érthetetlenül ritkán használta a piarista adattárat. Ezzel kapcsolatos hiányérzetünk általánosabb kérdéseket is felvet: elismerjük a népszerű kiadvány olvasóbarát törekvéseit, azt tehát, hogy túl sok hivatkozással ne akasszák meg a folyamatos olvasást, a téma iránt

érdeklődőket azonban ugyancsak nehéz, sőt sokszor megoldhatatlan feladat elé állítja a jegyzetek hiánya. A monográfiából alig tűnik ki, hogy az anyag mögött immár tekintélyes szakirodalom áll.

A monográfia a 176. lapon téves tartalommal ismerteti az 1733-as nyitrai piarista előadást, a tévedés azonban ezúttal Kilián adattárából származik (KILIÁN, *i. m.*, 246–248). A *Gyarapodása a közönséges akolnak Magyarországban, A Felső és meg Gyűzhetetlen Romai VI. Karoly Császár s' Magyar Ország Kegyelmes Királya által, Hémes beszéd alatt* hosszú címet viselő előadás nem Eszter történetéről szól, hanem egy a pásztorok közt dúló ádáz harc végén a békét és harmóniát elhozó Jasonról, aki III. (VI.) Károly allegóriája. A szerző a program végén meg is fejtette az allegóriákat (*analysis allegoricae*), így a lázadó pásztorok a kálvinista és a lutheránus papok sátáni allegóriái. A hitvédő uralkodó–pásztor allegóriát a mottóként választott jó pásztor példázatot is kiemeli.

Az iskolai színjátszás kutatói főként két „irányzatot” követnek, amikor kutatásaik eredményét feldolgozzák: az egyik irányzat az adattárak teljes anyagával dolgozik, s a csupán előadási időponttal, bizonytalan címrészlettel vagy szűkszavú tartalmi hivatkozással jelzett adatokat együtt kezeli a szövegükben vagy legalább programjukban ismert drámákkal; a másik irányzat még a drámaprogramoknak is kevésbé „hisz”, s a folyamatokat, jelenségeket legfőképp a drámaszövegekkel jellemzi. A monográfia szerzői mintha két irányzathoz tartoznának. Nyilván a szöveges dokumentumokra alapozva akartak a kor emberéről ismereteket közvetíteni a mai olvasóhoz. Ugyanakkor gyakran kevered-

nek is a szempontok a monográfiában, és sokszor a pusztá drámacím vagy adat veszi el a helyet és a figyelmet azoktól a művektől, töredékektől, melyekről – mert ismerjük őket – érdemi mondandónk lehet. A kötetbe illesztett drámarészletek meggyőző és jó kiindulópontok (lennének) a művek és folyamatok elemzéséhez.

A kötet első nagy fejezete (Pintér Márta Zsuzsanna munkája) a hazai iskoladrámakutatás eddigi eredményeit foglalja össze. Közérthető formában és élvezetesen magyarázza el az iskolai színjáték funkcióját, röviden kitér a szcenikára, a színpad felszereltségére, az előadást kísérő zenére, táncra, jellemzi az iskolák eltérő lehetőségeit, az előadások létrehozóit és közönségét. Mindebben körvonalazódik az eredeti pedagógiai és propagandisztikus funkciókat egyre inkább felváltó, a történelmi tárgyban is megjelenő *szórakoztatás par excellence színházi* igénye. A kötet további része némi visszalépést jelent e kezdéshez képest, és az olvasónak a bevezető fejezetben felkeltett érdeklődését a pusztá adatfelsorolás kevésbé elégíti ki. Hiányérzetünket csökkenti a rövid *Összegzés* (Pintér Márta Zsuzsanna), amelyben a történelmi tárgyú drámák nyelvében, témaválasztásában, gyakoriságában megragadható változásnak, azaz a 18. század szemléleti átalakulásának elemző leírását kapjuk.

Térjünk még vissza ahhoz az öröndetes tényhez, hogy az iskolai színjáték első tematikus monográfiáját vehette kézbe az olvasó. Ha kifogásokat is megfogalmazunk, azt az elismerés hangján tesszük: szinte megoldhatatlan nehézséget jelentett az összegyűlt adat- és anyag-tömeg kezelése, ezért az elemző feldolgozás óhatatlanul összecsúsztatott az adatsorolással. Az újabb monográfiák szerzőinek azért lesz

ezután könnyebb dolga, mert Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna megtették az első, úttörő lépést, s az adatgyűjtést köve-

tően vállalkoztak az első összegző-elemző munkára.

Demeter Júlia

KATONA ISTVÁN: A KALOCSAI ÉRSEKI EGYHÁZ TÖRTÉNETE, I.

Fordította Takács József, sajtó alá rendezte, az előszót és a kiegészítő jegyzeteket írta Thoroczky Gábor, Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2001, XXX + 303 l., VIII t.

Hazánk második érsekségének története a magyar államalapítás koráig nyúlik vissza. A kezdetek vitatott kérdései miatt ugyanakkor történelmi vonzereje nem marad el az első főegyházmegye, Esztergom mögött. A millenniumi esztendő alkalmával két kiadvány is napvilágot látott Kalocsa múltjáról. Egy tanulmánykötet új kutatási eredményekről ad számot (*Kalocsa történetéből*, szerk. KOSZTA László, Kalocsa, Kalocsa Város Önkormányzatának kiadása, 2000), míg az alább ismertetendő könyv egy latin nyelvű összegzés első, középkori tárgyú részének fordítása. A végeredmény azonban messze túlmutat a magyaráton: az előszó, a kibővített jegyzetapparátus a jelenkor tudását közvetíti. Mindezeknél fogva az igényes kivitelezésű kötet nem egyszerűen tudománytörténeti érdekesség, hanem két kor, a 18. és a 20. század ismereteit tükrözi. Ezen időbeli kettősség alapján érdemes tekinteni a kalocsai érseki egyház történetére, a mű keletkezési körülményeire.

Katona István (1732–1811) historiográfusunk egyik legjelentősebb alakja volt. Az egykori jezsuita pap-tudós 1800-ban jelentette meg *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae* címmel a fordítás alapjául szolgáló munkát. E könyv annak a páratlan ütemű tudományos fejlődésnek volt az egyik gyümölcse, amely a 17. század végétől kiindulva létrehozta a kritikai

magyar történetírást. Hevenesi Gábor 1695 táján közzétett felhívása, amely az egyháztörténeti források összegyűjtésére buzdított, a tudomány minden ágát serkentő programmá nemesedett. Hatalmas szellemi energiák szabadultak fel, amelyek hamar átszakították a hirdetményben foglalt tematikai gátakat. A vezető szerepre jutott Jézus Társaság tudósai ez idő tájt pótolták a politikátörténet hiányosságait a régmúlt legnagyobb forráscsoportját kitevő okleveles anyag beemelésével. Írói magatartásukra ezért a kútfők terjedelmes idézete lett jellemző, illetve az, hogy mind királyság-, mind egyháztörténeti munkáik valójában politikai történelmet adtak. 1741-ben Péterfy Károly jelentette meg a római katolikus egyház magyarországi zsinatainak szentelt könyvét (*Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata*, Posonii, 1741). Schmitth Miklós egyik műve Esztergom érsekeit (*Archi-Episcopi Strigontenses compendio dati*, Tyrnaviae, 1752), a másik az egi főpapatok vette sorra (*Episcopi Agrienses*, I, Jaurini, 1763). Jelentős hatással volt még a hazai fejlődésre az olasz jezsuita, Daniel Farlati nyolckötetes *Illyricum sacrum* (Venetiis, 1751–1815): a tenger-melléki egyháztartományok históriája számos magyar vonatkozású adattal állt elő. A korszak historiográfiáját szintén két jezsuita író, Pray György és Katona István

életműve tetőzte be. Pray ötkötetes király-ságtörténelmén (*Annales regum Hungariae*, I–V, Vindobonae, 1763–1770) s több kritikai értekezésén túl összeállította az esztergomi és a kalocsai érsekség, illetve az alájuk tartozó püspökségek archontológiáját (*Specimen hierarchiae Hungaricae*, I–II, Posonii–Cassoviae, 1776–1779). A leg-részletesebb összefoglalás mégis Katona István nevéhez fűződik. Negyvenkét kötet-re rúgó fő műve (*Historia critica*, I–XLII, Pestini–Posonii–Cassoviae–Budae, 1778–1817) a magyar történetírás legnagyobb egyéni teljesítménye, még ha a roppant terjedelem jelentős részét kútfőidézetek teszik is ki. Könyvsorozata a honfoglalástól 1810-ig öleli fel a magyar múltat. Mindebből látszik, hogy Katona a maga korában teljesnek tekinthető forrásalaposzottsággal készíthette el magas színvonalú egyháztörténetét, amely kidolgozottságában, tudományos értékében messze meghaladja Péterfy, Schmitth, Pray hasonló témájú műveit.

A Kalocsa-történetet földrajzi áttekintés, a vidék őslakosságának sorra vétele, valamint a plébániák ismertetése vezeti be. A tényleges történeti rész három nagyobb egységre tagolódik, a kalocsai püspökök, a bácsi érsekek, illetve 1135-től a kalocsai és bácsi érsekek korára. E felosztásban Katona István mára már túlhaladott elmélete öltött testet, miszerint Szent László a Szent István-i alapítású püspökség területén hozott létre egy új egyházmegyét. „És mivel sehol egyetlen bácsi püspököt nem találunk, ez a szék mindjárt kezdetekor nem püspöki, hanem érseki volt.” (95.) Az egyesítést II. Béla király 1135-ös intézkedéséhez köti, ugyanakkor nem vitatja az első kalocsai főpásztor, Asrik érseki rangra emelkedését. Az Anasztáznak is nevezett

egyházi férfiú tetteit jórészt Hartvik 1097 után szerkesztett Szent István-legendája alapján adja elő, de hasznosítja az 1015-re keltezett pécsváradai oklevél adatait is. Jóllehet az érsekséggé válás idejéről, okáról ma sincs tudományos közmegegyezés, de bizonyos, hogy a bácsi és a kalocsai székhely nem két külön egyháztartomány központja volt. Két külföldi forrásadat már 1050-ből említi György kalocsai érseket. Ezt a két híradást ugyan még nem ismerhette Katona, ám a rendelkezésére álló okmányokban sem mindig igazodott el. Egy újkori hamisítványból életre hívta a sosemvolt Esterházy Albert érseket (vö. Georgius GYÖRFFY, *Diplomata Hungariae antiquissima*, I, Bp., 1992, 435). Tévedését némileg menti az a körülmény, hogy az oklevelek jelentős hányada kései másolatban maradt ránk, amely esetekben nem segíthetett a középlatin paleográfia.

Katona István a nagyobb egységeken belül a főpapok méltóságviselése alapján tagolta előadását. Eljárása a *Historia critica* köteteiből ismert gyakorlatot követte, azzal a különbséggel, hogy itt nem királyok, hanem érsekek ideje szerint szakaszol. Különös tisztelettel, de kritikával használta a *Specimen hierarchiae Hungaricae*. Az egyik 12. századi esetben megfordította a Pray által felállított sorrendet és III. Pál érseket I. Péter elé helyezte (108–110). Az újabb kutatás őt igazolta (UDVARDY József, *A kalocsai érsekek életrajza, 1000–1526*, Köln, 1991). A szerző másutt is szép példáját adva forráskritikai érzékének, egy főpapot törölt a méltóságok közül. Schmitth 1752-es esztergomi érsekségtörténetében bukkant fel Guillelmus (Vilmos), akit két pápai irat említ, „G.” és „V.” kezdőbetűvel jelölve (*i. m.*, 30–31). Más korabeli okmányok alapján

Katona arra a helyes következtetésre jutott (117–121), hogy Vilmos soha nem is létezett, a rá utaló kezdőbetűk elírás révén keletkeztek; valójában János értendő rajtuk, aki Asrik után másodikként Kalocsa érseki székből Esztergoméba ült át. A káptalan által támogatott János, Imre király párthíve másfél évig kemény küzdelmet folytatott a szintén esztergomi primátusra pályázó Kalán pécsi püspökkel, a suffraganeus püspökök jelöltjével, aki az új uralkodó, II. András bizalmasa volt. Az érsekválasztási vita fordulatai III. Ince pápa leveleiben maradtak fenn, s itt is teljes terjedelemben olvashatók. Katona ugyan nem tért ki arra, milyen politikai megfontolásból döntött a pápa János felszentelése mellett 1205 őszén, de ő mutatott rá a káptalan választási jogának elsőségére. „Ha igaz volna, amit az esztergomi érsek tartománybeli püspökei főntebb mondtak, ti. hogy a kereszténység [hazai] megalapításától kezdve a szuffraganeusok a kanonokokkal együtt választották az érsekeket, akkor már Imre király előtt létezett volna ez a jog.” (128.) A 13. századtól kezdve jóval több forrás őrződött meg, így a korszak legjelentősebb kalocsai érsekéről, a muhi csatában hősi halált halt Ugrinról is gazdag, árnyalt képet kaphatunk. III. Honorius és IX. Gergely pápa üzenetei szólnak Ugrin diplomáciai tevékenységéről, az eretnekek elleni küzdelmekről, valamint Kalocsa területi gyarapodásáról, ami a szerémi püspökség felállításával jött létre. Olvashatók még a tájárjárás idején élt Rogerius nagyváradi kanonok és Tamás spalatói főesperes elismerő szavai a főpap helytállásáról, s a forrásait bőven beszélgető Katona István is tisztelettel emlékezik róla. „Nagy ékessége a kalocsai egyháznak! Ha harci erényben

több hozzá hasonló lett volna, a tatárok nem mérhettek volna olyan csapást Magyarországra, melynél nagyobbat nem szenvedett soha!” (158.) Csak nembeli Ugrin utódai sűrűn váltották egymást, ám mégsem oly gyakorisággal, ahogy azt Katona vélte. Smaragd érsek bemutatásakor ugyanis cserbenhagyta kritikai érzéke s egy névrövidítés rossz „Imre” feloldásával újabb nem létező kalocsai főpapot állított elő. Az egyházmegye másik kiemelkedő főpásztorának méltóságviseléséről ugyanakkor igényes válogatást szerkesztett. XXII. János pápa, I. Károly magyar király oklevelei szemléltetik Jánki László pályafutását, aki ferences szerzetesből lett kancellár, illetve kalocsai érsek. Katona István közli László avignoni felszólalását, amely a pápa és a ferencesek közötti vitában hangzott el. XXII. János a krisztusi és az apostoli szegénységről kérte ki a főpap véleményét, aki korábbi rendtársaival szemben a pápa mellett foglalt állást (195–196). A jezsuita történetíró másutt a 14. század közepi érsekváltást kiadatlan iratok alapján pontosította. Gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök bocsátotta Katona rendelkezésére a szentszéki levéltárban készített másolatait, amelyek Vásári (Monoszlói) Miklós és Lackfi Dénes 1349–1350 közötti gyors emelkedéséről tanúskodnak. Miklós a zágrábi püspökségből jutott Kalocsa, onnan Esztergom érsekségébe, Dénes pedig Zágráiban, majd Kalocsán töltötte be Miklós megüresedett székét (208–211). Hunyadi Mátyás királysága alatt Várdai István személyében az első kalocsai érsek kapott bíborosi kinevezést. Mátyás király és II. Pius pápa (Aeneas Sylvius Piccolomini) e tárgyban folytatott üzenetváltása a humanizmus korának érdekes diplomáciatörténeti fejezete (238–

247). A Mohács előtti időt tárgyaló részekben egyre több fontos elbeszélő forrás követelt helyet magának. A kor ráadásul a 16–18. századi írók figyelmét is felkeltette. Így a nagyműveltségű Váradi Péter érsek Mátyás király előtti megbecsültségéről, majd kegyvesztettségéről Antonio Bonfinit faggatja Katona, de idézi még Révay Péter és Timon Sámuel gondolatait. Amint 1241-ben Muhi, úgy 1526-ban Mohács is egy jelentős kalocsai érsek életét követelte. Tomori Pál alakja Ludovicus Tubero, Istvánffy Miklós, de főképp Brodarics István leírásában elevenedik meg. A végzetes kimenetelű csata elemzésekor megkerülhetetlen hadvezéri felelősség kérdését, s a kötetet így zárta le a szerző: „Bár Tomorit [...] méltányosan ki lehet menteni, de a kárt, melyet ez a vereség érseki egyházának okozott, immár harmadik évszázada nem lehetett még teljességgel helyrehozni. Egyetlen egyházmegye sem szenvedett Szulejmántól akkora károkat, mint a kalocsai és a bácsi [...] mindkét káptalant úgy szédülte, hogy a kalocsait csak két évszázad után részlegesen, a bácsit a mai napig sem állították helyre.” (295.)

A *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae*t az 1970-es években fordította le Takács József (1901–1975) kalocsai gimnáziumi tanár, aki pályafutását a helyi jezsuita középiskolában kezdte. Munkájának értékét növeli, hogy Katona írói módszere, a Jézus Társaságban meghonosodott forrásidéző gyakorlat az eredeti szöveg nyelvhasználatbeli sokszínűségéhez vezetett: a 11–15. századi magyarországi és szentszéki középlatinság, a humanista stílus, Katona 18. századi nyelvezete mind külön kihívást jelentett.

A fordítás filológiai és medievisztikai ellenőrzését Thoroczkay Gábor végezte el.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán oktató, alapos felkészültségű középkortörténészre nemcsak kiadói feladatok vártak: a szöveggondozáson, a szakkifejezések pontosításán túl először írt és Katona István jegyzeteit egészítette ki. A bevezető négy részből áll. Először a nagy jezsuita tudós életútját és munkásságát ismerteti. Ezt az érsekségtörténet 19–20. századi historiográfiájának áttekintése követi. A harmadik rész az egyházmegye államalapítás-kori kezdeteit taglalja, ahol Thoroczkay saját kutatási eredményeire is támaszkodva igazít el a szakmai vélekedések között. Számos elmélet szól arról, miként jött létre a fiatal Magyar Királyságnak rövid időn belül két metropolíája, holott a korban az „egy ország – egy érsekség” pseudo-isidorusi elve uralkodott. Thoroczkay Gábor itt is következetesen bírálja Koszta László elméletét a Kalocsára visszatérő Asrik autokefal (egyháztartomány nélküli) érsekségéről, a Hartviknál szereplő *pallium* főegyházmegyei hatalomra utaló jelentésére figyelmeztetve. Végül a kiadás szempontjait ismerteti röviden. Thoroczkay elismerésre érdemes munkát végzett a jegyzetek továbbbírásával. Ennek eredményeképpen olykor terjedelmes apparátusok születtek Katona esetleges tévedéseit helyreigazítandó, a legújabb kutatásról is tájékoztatva. A tárgyi korrekciók azonban nem csökkentik a Mester érdemeit: éppen ezek révén válhat a jelenkori tudomány hasznos, gyakran forogtatt tételévé Katona István műve, amit alapos bibliográfia zár.

A kötetet Romsics Imre múzeumigazgató szerkesztette. Az amúgy szép kivitelű könyv összeállításában akad némi kifogásolnivaló. Egyfelől a képtáblák két csoportja fordított sorrendben került a lapok közé, másfelől logikátlan eljárás a közép-

kori tárgyú térképeket az újkori rész megjelenésére halasztani (azóta megjelent: *A kalocsai érseki egyház története*, II, ford. TAKÁCS József, s. a. r. THOROCZKAY Gábor, Kalocsa, 2003, 376 l., 2 melléklet – a szerk.). E hibák mindazonáltal nem érintik

a mű eszmei értékét. Takács József fordítói munkája, Thoroczky Gábor szöveg-gondozása, jegyzetelése méltó tisztelgés Katona István emléke előtt.

Szabados György

ÉDER ZOLTÁN: TÚL A DUNA-TÁJON. FEJEZETEK A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET EURÓPAI KAPCSOLATAI KÖRÉBŐL

Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1999, 312 l. (Mundus Új Irodalom, 9).

Éder Zoltán az 1972 és 1998 között készült tanulmányaiból válogatott új kötetbe, az írások zöme az 1986–1997 közötti évekből származik. A szövegek műfaja vegyes, a hosszabb terjedelmű tanulmányok mellett a néhány lapos ismertetés, a szövegkiadáshoz készített bevezetés és a Szabó T. Attilát 75. születésnapján köszöntő megemlékezés-pályakép is olvasható a könyvben. Ami az írásokban közös, hogy Éder Zoltán mindig olyan témára hívja fel figyelmünket, amely napjaink kutatásainak háttérében, sőt szinte a kullisszái mögött zajlik. Ilyen témák a magyar nyelvű utazási irodalom története, a nyelvtanok és szótárak nyelvtudománytörténeti és tudománytörténeti szerepe, Révai stilisztikai kézikönyvének helye a korabeli tudományos irodalomban, Vályi Andrásnak, a pesti egyetem magyar tanzéke első oktatójának a magyar nyelv tanításának módszertanáról szóló könyve, Gyarmathi Sámuel *Nyelvmestere* és Versegly nyelvtudományi művei.

Első olvasásra is látszik – amint Éder Zoltán munkásságát ismerve tudható –, hogy szövegekkel dolgozó, azokat kiadó filológus készítette e tanulmányokat, mert a források pontos bibliográfiai hivatkozásai mindenütt megtalálhatók, s lehetőség

szerint az eredeti, korabeli kiadásokat forgatta a tanulmányok írója. Olvasás közben megérezzük a szerzőben lakó tiszteletet a szövegek iránt, az egyes homályba merülő művek újra megtalálása felett érzett örömet és ezzel együtt az egyes szövegek mély ismeretét. A filológus érdeme, hogy a szövegeket mindig eredeti nyelven idézi, amikor szükséges, a magyar fordításukkal együtt, hogy az olvasó is részese lehessen egy-egy filológiai érv megfontolásának, egy-egy tudománytörténeti döntésnek.

A tanulmányok sorát egybekapcsolja, hogy mindegyik témája a régi magyarországi műveltségbe nyúlik vissza. Legtöbbjük a 18. század végének, a 19. század első évtizedeinek a nyelv formálására, újtására törekedő erőfeszítéseit vizsgálja. Ekként kerül szóba Sajnovics *Demonstratio*-ja, Révai stilisztikai kézikönyve, Versegly *Proludiuma*, nyelvtanai (1805), nyelv-művelő kézikönyve (posztumusz, 1826), Teleki József és Teleki László nyelvtudományi értekezései, Éder József Károly és írásain keresztül Benkő József nyelvészeti munkássága, törekvései. A vizsgált témák és azok filológiai, tudománytörténeti megközelítései mind nagyon fontosak napjaink kérdésfelvetéseit tekintve, mert a nyelv-

kérdésnek az ideológiai, eszmetörténeti, nyelvfilozófiai, valamint poétikai aspektusa áll manapság az érdeklődés középpontjában.

A tanulmányoknak világos, könnyen átlátható a szerkezete: először a téma eddigi szakirodalmát és annak eredményeit mutatja be Éder, majd rátér saját kutatásaira, amelyek általában kiegészítik, pontosítják az eddigi filológiai adatokat. Az egyes téveszméket vagy megalapozatlan feltevéseket az elsődleges forrásokhoz visszanyúlva elemzi, majd javítja. A korábbi eredmények gyakran idézetekkel megerősített bemutatása néhol túl nagy teret vesz igénybe, és ezért kevés hely marad arra, hogy a nyelvtörténész saját kutatásainak eredményeit az olvasó elé vezesse. Ennek okai azok a retorikai megoldások is, amelyekben saját szavaival foglalja össze egy idézet tartalmát: „Teleki művének bevezetésében utal arra, hogy a pályakérdésben megszabott kívánalmakat követte a kidolgozásban, csupán egy ponton tért el azoktól, tudniillik abban, hogy fejtegetéseit nem csupán a szakszókincsre vonatkoztatta, hanem az egész nyelv szókincsére kiterjesztette. Az ő szavaival: »Csak abban távoztam el azoktól, hogy a nyelv kimiveltetéséről megállapított szabásaimat nem szorítottam a tudományos és mesterségbeli szavakra szólásmódokra, hanem az egész nyelvre és annak minden tekintetű kimiveltetésére kiterjeszkedtem. Merész képzetemben egy tökéletes épületet bátorkodtam megragadni.«” (256.) A tanulmányok zárásaként Éder az új eredményeket, illetve az új eredmények fényében a vizsgált művet elhelyezi a nyelvtudomány vagy az irodalomtörténet folyamatában. Ezekből a részekből hiányolom a kitekintés nagyobb perspektívá-

ját. Ezt meghatározza részben az, hogy Éder általában egy-egy műfaj „első” darabját mutatja be. Ez az elsőség viszont sokszor olyan jelentős értékkel bír, hogy elmarad a mű összevetése más, párhuzamosan született szövegekkel. „A magyar nyelv-oktatás módszertani kézikönyve tehát, s e nemben az első, amely annál becsebb, mert abból a korból többnyire csupán közvetett, a magyar grammatikák és nyelvkönyvek anyagából kikövetkeztethető ismereteink vannak arról, hogyan tanították vagy akarták tanítani a magyar nyelvet.” (90.) „Persze elsősorban nem a megjelenés helye adja a művel való foglalkozás alkalmát és indítékát, hanem [...] hogy a megjelenés óta eltelt százkilencven esztendő folyamán – bármilyen hihetetlen – senki sem akadt, aki – bár egy rövidke cikk erejéig – méltatta volna az első Magyarországról szóló, magyar nyelvű útikönyvet.” (207.) (TELEKI Domokos, *Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországnak rövid ismertetésével együtt*, Bécs, 1796.) Az útleírások kapcsán talán most, a kötet egyberendezése alkalmával meg lehetett volna említeni a Sándor István művének újrakiadásával egy időben megjelent válogatást (*Magyar utazási irodalom 15–18. század*, vál. KOVÁCS Sándor Iván, kiad., jegyz. MONOK István, Bp., 1990), amelyben ugyan nem szerepel idézet Teleki Domokostól, mert elsősorban külföldi úti beszámolókat tartalmaz, ám nagyobb előtörténetet vázol fel a témához, s amelyben Teleki Domokos egyik távolabbi nagybátyja, Teleki József kéziratos útinapló-jegyzetei is megtalálhatók.

Az elsőség mellett ugyanennyire kiemelt szempont a vizsgálatokban a magyar nyelvűség kérdése. Éder elsősorban a ma-

gyar nyelven írt munkákat vizsgálja, ez természetes is a magyar nyelvtudomány története szempontjából, de az egyes elemzések során kevéssé tér ki a más szerzők tollából származó nem magyar, hanem latin, esetleg német nyelvű munkákra. Ennek következtében a fontos magyar nyelvű munkák mintegy elszigetelten, nem a folyamatok részeként jelenhetnek meg az olvasók előtt. Úgy tűnhet, mintha a magyar régiségben magányos világitótorony szerepük lenne. S való igaz, hogy az egyes tudományos szakterületek magyar nyelvű történetében nagy a jelentőségük, de a korban a több nyelven egyszerre olvasó tudósok számára a latin, német, esetleg francia nyelvű munkák tudományos értéke ugyanakkora lehetett.

Az egyes témák bemutatása közben kicsit nagyobbra vett látószög több lehetőséget adott volna a kérdések megnyugtatóbb tisztázásához. A Révai–Verseghy vita több tanulmányban érintett téma (*Révai Miklós a történeti nyelvtudomány megalapítója; Verseghy Ferenc nyelvtanai, tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására; Verseghy Ferenc nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák; Verseghy Ferenc nyelvtudománya és az utókor*), s ezekben az írásokban mindenhol olvashatjuk, hogy a vitában két egyenrangú, de más nyelv-elméleti alapon álló tudós vitatkozott egymással. A nyelvről szóló nézeteik olyannyira különbözők voltak, hogy egymás előfeltevéseit és az azokra épülő rendszereket nem tudták elfogadni saját nézőpontjukból. Vitájukat a magyar grammatika szempontjából a későbbi korok döntötték el, mégpedig mind Révai, mind Verseghy rendszeréből átvéve nagyon fontos, a rendszer szempontjából meghatározó elemeket. A korszakban viszont még nem

lehetett tudni, hogyan alakul később a magyar nyelvtan sorsa, s a vitát, mint akkoriban a legtöbb irodalmi és nyelvészeti vitát, nem a tudományos érvek súlyai, hanem az irodalmi élet erőviszonyai döntötték el, amint erre Kazinczynak Révaihoz írt levele kapcsán többször utal Éder (118, 197). Itt azonban nem pusztán arról volt szó, hogy a széphalmi „vezér” ki mellé teszi le a voksát, hanem arról is, hogy az egyetem mint tudományos központ és mint normaképző intézmény miként játszott szerepet a magyar tudományos életben és a magyar oktatási rendszerben és ezen keresztül a normatív grammatika elterjesztésében. Éder érinti ezt a *Verseghy Ferenc nyelvtudománya és az utókor* című tanulmányban. Révai nézeteinek átmeneti előretörését az, hogy a pesti egyetem magyar tanszékén öntötte végső formába grammatikáját, legalább ugyanannyira meghatározta, mint Kazinczy véleménye, amiképpen az is, hogy Révai szellemi hagyatékát és emlékét Horvát István gondozta, aki 1816-tól a nemzeti könyvtár őre, később, 1824-től ugyanezen egyetem tanára lett (először az éremtan, diplomatika, később, 1830-tól a magyar tanszéken), s eközben újságszerkesztő is volt. Noha ezek a körülmények nem tartoznak szorosan a Révai–Verseghy vita nyelvszemléleti kérdéseivel, felvázolásuk után jobban érthető lenne a korabeli grammatikai harc kimenetele, az egyes nézetek érvényre jutása.

Ugyanennél a kérdésnél maradván, a tágabb nézőpontú vizsgálódásba érdemes lett volna belevenni a prozódiai harcot is, mert annak alapja ugyanaz a szemléletbeli különbség volt, mint a jottista–ypsilonista vitáé, azaz a történeti elv és a szinkrón tapasztalat szembeállítása, pontosabban az

a kérdés, hogy a történetiséggel rendelkező szövegekből mekkora és milyen tapasztalatot lehet levonni az egyes normákat meghatározó elvek tekintetében. Szinte szó szerint azonos érvekkel szállt szembe egymással két évtizeddel korábban Baróti Szabó és Rájnis, azon vitatkozva, hogy a régi szerzők nyomtatásban fennmaradt szövegei mennyire lehetnek meghatározóak a klasszikus századforduló időszakára nézve. A prozódiai harcban Révai is részt vett, s a történeti illetőleg szinkrón nézetek alapjául szolgáló érveket onnan is ismerhette. A két írói pör párhuzamosságának akár csak felvillantása megmutatta volna a kornak azt az igen erős dilemmáját, hogy az egyre jelentősebb tudományos megalapozást nyerő „történetiség” (filológia diszciplína) és az ehhez kapcsolódó történeti szemlélet milyen mértékben lehet eligazító a korszak jelene szempontjából a tudományok és az irodalom terén.

A tágasabb perspektíva megteremtését az is szolgálhatta volna, ha a szerző a tanulmányok egyes csoportjai elé rövid bevezetőket írt volna, egybefogva és keretbe foglalva a bennük felvetett problémákat. Ezekben a bevezetésekben pontosabban lehetett volna meghatározni az egyes művek értékét, jelentőségét, tudománytörténeti szerepét és egymáshoz viszonyított helyét. Ezen módszerrel kiküszöbölhető lett volna, hogy az egyes tanulmányokban felmerülő közös kérdésekről néhol szinte szó szerinti ismétlések zavarják meg az olvasást.

A legnagyobb hiánynak azt érzem a már megjelent szövegek újraközlésekor, hogy az azóta született szakirodalmi munkák eredményei nem gazdagítják a kötet tanulmányait. Mivel ezek sokban egybevágnak Éder megállapításaival, nem kényszer-

rítettek volna túl nagy terjedelmű hozzátoldásokat a szöveghez, egy-két lábjegyzetben elfértek volna, és erősítették volna a dolgozatokat. Így például a Révai–Verseghy vitával kapcsolatban Margócsy István tanulmánya a vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásairól. (*Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., 1990, 26–34). Verseghyvel kapcsolatban talán hangsúlyosabb helyen lehetett volna említeni RÉKASY Ildikó bibliográfiáját (*Verseghy Ferenc-bibliográfia*, Szolnok, 1994), nemcsak a *Proludium* második kiadásának javítása miatt (144), és a korszak nyelv- és szemléletével kapcsolatban például Csetri Lajos megállapításait (*Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990). Igaz, Éder Zoltán egy-egy jegyzet erejéig utal az egyes tanulmányok megjelenését követő szakirodalomra, de egy kivétellel (D. NAGY Anikó, *Ifjú gróf Teleki Domokos*, 216) csak olyan esetben, amikor saját későbbi munkáiról, sajtó alá rendezett szövegeiről van szó, illetve egy helyen, amikor Benkő Loránd hasznosította Éder eredményét (44).

A szövegek összefésülése, összeszerkesztése azért is lett volna hasznos, mert bosszantó, hogy a pedáns szövegközlésnek tűnő idézetekben, amikor egy tíz soros részlet kétszer kerül elő két különböző tanulmányban (252, 263), a két idézet között 17 eltérés található. Az ilyen eset, még ha a nyomdának rójuk is fel a hibákat, megingathatja a szövegek hitelességével kapcsolatos biztonságérzetünket.

Összességében úgy gondolom, igen hasznos, hogy a nem mindig könnyen hozzáférhető kiadványokban, elszórtan olvasható tanulmányokat, cikkeket egybe-

foglalva vehetjük kezünkhez. Több tudománytörténeti elemzés nagyon érdekes, a szerző élénk stílusa miatt olvasható, sőt a pápaszem szó történetének bemutatása igen szellemes, a tudományos ismeretterjesztés remek példája. Nagyon fontos a tanulmányok vizsgálati irányát meghatáro-

zó tudománytörténeti megközelítés, amely hiányzik napjaink tudományos közbeszédéből. A filológusok öröme teljesebb lenne, ha az egybeszerkesztés némileg nagyobb gonddal készült volna.

Thimár Attila

SZILASI LÁSZLÓ: A SELYEMGUBÓ ÉS A „BONCZOLÓ KÉS”

Budapest, Osiris–Pompeji, 2000, 272 l. (deKON-Könyvek, 18).

Jókai Mór életművének értékelése a magyar irodalomtudomány egyik sokat tárgyalt, fontos problémája, amellyel kapcsolatban már maga az is kérdés lehet, hogy miért látszik ez a probléma olyan fontosnak. Szilasi László könyve nem a Jókai-korpusz olvasására vagy újraolvasására tesz kísérletet, hanem a Jókairól szóló kritikai diskurzus beszédmódját próbálja elemezni (nyilván ezért nem szerepel Jókai neve a címben, de még egy alcímben sem), azzal a kimondott szándékkal, hogy a mindeddig szerinte működésképtelennek és eredménytelennek bizonyult olvasási stratégiák lebontásával megnyissa a terepet más, eljövendő stratégiák számára, de tételesen kijelenti, hogy ő maga nem vállalkozik újszerű olvasatok, olvasásmódok kikísérletezésére. Emiatt kétségtelenül marad vissza némi – és nem is csekély – hiányérzet a könyv olvastán, bár a terep megtisztítása, az elfogadható és elfogadhatatlan előfeltevések szétválogatása vitathatatlanul nagyon hasznos munka. Az alábbiakban lesz még szó a hiányérzet más forrásairól, valamint módszertani kifogásokról is.

A monográfia lényegében négy fő részt tartalmaz: először a Jókai-recepciót a kultikus beszédmód felől közelíti meg, majd a

szakirodalomból kibont egy „látens paradigmát”, mely szerint Jókai a ki nem fejtett sugalmazások alapján nem mint regény-, hanem mint románcíró olvasódik, végül egy fejezet tárgyalja, milyen olvasási stratégiát próbál kísérőszövegeiben maga Jókai közönségére oktroyálni (Szilasi szerint egészen az általa éppen végrehajtott leleplezésig lényegében sikeresen). Ezekhez a szakirodalmat elemző fejezetekhez egy-egy illusztratív célú regényelemzés kapcsolódik, melyek azt vannak hivatva bizonyítani, hogy az eredmények működtethetők a Jókai-olvasásban. Ezután még egy fejezet Jókai angliai recepcióját tárgyalja.

A kultikus paradigma jó magyarázatot kínál a Jókai-problémára: mivel a Jókai-szöveget az ilyen beszédmód művelői mintegy szent szövegnek tekintik, blaszfémiaként irtóznak attól, hogy érdemi értelmező kijelentéseket tegyenek róla. A szöveg misztikus, diszkurzívan nem megközelíthető titkot hordoz, amelyről nem lehet többet mondani, mint hogy nagyszerű irodalom – a számtalan gáncsoskodó által fellelt hibák ellenére is. A kultikus paradigma elfogadottsága okozhatja, hogy egyrészt Jókai annyira központi jelentőségű szerző, hogy értelmezése

fontos kérdésnek számít, másrészt hogy az értelmezési stratégiák, a kritikai beszédmód vele kapcsolatban olyan kialakulatlant. Noha ez az eredmény érdekes és meggyőző, két probléma azért van vele. Az egyik, hogy Szilasi ezt a kultikus megközelítést általánosan érvényesnek tekinti a magyar Jókai-olvasásra, holott nem az. Nagy valószínűséggel saját önkorlátozása okozza az optikai csalódást: a Jókai-korpuszt azonosítja a regényekkel (ami még elfogadható, minthogy Jókai a legnagyobb hatást ezekkel váltotta ki, és ez a szövegyanyag is épp elég munkát ad egy irodalomtörténésznek), a szakirodalmat pedig a monográfiákkal. Csakhogy egész könyvet nyilván az szentel Jókainak, aki szereti: a monográfiákban ezért dominál a kultikus beszédmód, míg cikkekben, kritikákban sokkal több ellenirányú megközelítés bukkanhat fel. Másrészt igazságtalannak érzem, hogy a kultikus szakirodalom központi mintadarabjaként Mikszáth Kálmán Jókai-életrajza szerepel, hiszen így szaktudományos beállítottságot kérünk számon Mikszáthon, aki inkább életrajzi regényt írt, bevallottan a Jókai-kultusz előmozdítása érdekében.

A Jókai-val kapcsolatos szakirodalmi sejtések Szilasi szerint mind oda futnak ki, hogy Jókai nem regényeket, hanem románcokat írt. Ez nagyon termékeny belátás lehet, bár azzal a nehézséggel számolni kell, hogy a magyar irodalomtudományban a *novel-romance* megkülönböztetésnek csak igen csekély hagyományai vannak, és a románcos történetek olvasásának diszkurzív keretei tulajdonképpen kialakulatlant. Szilasi azonban a műfajokat rögzített entitásoknak tekinti: kibogozza a Jókai-szakirodalomból az implicit módon megfogalmazott általános jellemzőket,

majd melléjük teszi Northrop Frye románc-definícióját, megállapítja, hogy a kettő nagyjából egyezik, és kijelenti, hogy akkor a szakirodalom megsejtette, hogy Jókai románcíró. A műfajok ilyen statikus és nem kontextuális felfogása véleményem szerint például *Az idegen zamat* című, az angol recepciót tárgyaló fejezet dekonstruktóri elméleti alapállásával is ellentétes, nem csak az én felfogásommal. Jókait az angolok nem azért olvassák románcként, mert az, hanem mert ők tudnak románcként olvasni, mert számukra van ilyen műfaji elvárás-rendszer, van ilyen olvasásmód. Magyarországon viszont nincs – de még lehet, ha a románc fogalmát sikerül az irodalomtudománynak és az oktatásnak elterjeszteni, ha létrejön a románc műfaja, amely majd Jókai életművét is magába foglalhatja.

A Jókai kísérőszövegeinek, az ezekben ajánlott, vagy talán az ezek által az olvasóra kényszerített olvasási stratégiáknak szentelt elemzés nagyon izgalmas és meggyőző. A fejezet első oldalai elárulják ugyan, hogy a számtan Szilasinak nem erős oldala, de nem is matematikusi eredményeket várunk el elsősorban egy irodalomtörténésztől. Azt állítja, Jókai 26 regényhez nem fűzött kísérőszöveget, majd felsorol 25-öt; egy táblázatban szembesít 33 kísérőszöveggel ellátott regényt 23 kísérőszöveg nélkülivel (az *Egy hírhedett kalandor* és *A mi lengyelünk rossz rubrikába került*), majd leszögezi, hogy az arány 31/26; a megadott arány 57 regényt tenne ki, míg a 134. oldalon azt állítja, összesen 58-ról lesz szó, viszont a táblázatban 56 regény szerepel. Az utóbbi a helyes szám: ebből 31 bír kísérőszöveggel.

Szilasi szerint Jókai legbefolyásosabb, az egész recepciót meghatározó értelme-

zöje maga Jókai. A kísérőszövegekben olyan olvasásmód ajánlatát dolgozta ki, mely szerint a Jókai-szöveg tökéletes, mert egy végső, isteni igazságot tartalmaz közvetlenül. Ehhez kapcsolódik egyébként az óriási műveltséganyagot szuverén módon kezelő, önkívületben fogalmazó és a kvázi-sugalmazott szöveget javítás nélkül lejegyző író képzelete, amely mintegy garantálja a szöveg isteni igazságát. Az angol recepció elemzése hivatott bizonyítani, hogy lehetséges másféle Jókai-olvasás is – olyan, amelyet nem preformál Jókai Mór saját értelmezésmódja. Amiből persze egyáltalán nem következik, hogy nekünk most a találomra kiválasztott angol recepció belátásaira kéne alapoznunk Jókai újraértékelését. Egyrészt tagadhatatlanul megtermékenyítő hatású, ha kívülről, egy tágabb kontextus felől próbálunk szempontokat nyerni nemzeti irodalmunk megértéséhez (amihez persze nem nélkülözhetnénk a francia, német stb. recepciót sem), másrészt azonban Szilasi világossá teszi, hogy az angol Jókai egy másik Jókai: angolul sokkal kevesebb és az alapos, a szövegek románcos jellegét erősítő átdolgozásnak köszönhetően sokkal rövidebb munka jelent meg ilyen név alatt. Az angol recepció tehát Szilasi koncepciójában nem arra való, hogy szokatlan szempontjaival megtermékenyítse a magyar Jókai-olvasást, hanem hogy pusztá másságával felhívja a figyelmet a másféle olvasások lehetőségére.

Ezen a ponton kanyarodnék vissza a kísérőszövegeket tárgyaló fejezet utáni regényelemzésre, *A három márványfejre*. Egyáltalán nem vagyok arról meggyőzve, hogy a regényszövegben található, a történetmondást újra meg újra megszakító „disputa” a „Szerző” és a „Kritikus” között

joggal tekinthető kísérőszövegnek. Hiszen azért ez mégiscsak más, mint az esetleg több évtizeddel későbbi és ezért csak bizonyos kiadásokban megtalálható, a regényszövegtől már az eltérő évszám okán is elváló utószó vagy a paratextusként értelmezhető szerzői előszó. Azért is kell a disputákat a regény integráns részének tekinteni, mert számos helyen tartalmazzanak mind a Szerző, mind a Kritikus szövegei olyan kiegészítő információkat, melyekre a történet követéséhez az olvasónak nagy szüksége van. Mindezt elmondhatná a regény narrátora is, ahogyan például a *Fekete gyémántok* narrátora teszi. A disputát én ezért inkább bravúros elbeszélés-technikai leleménynek tekintem, amely egyben a fikcionalitás állandó szignáljaként működik a regényben. (Vagy románcban.) Ha ezt kísérőszövegnek vesszük, akkor kísérőszövegnek vehetjük akár melyik regényben a narrátor összes olyan megnyilvánulását, amely a narrátort érzékelhetővé teszi.

Szilasi László nem kíván regényértelmezéseket adni, nem kíván részévé válni a Jókai-recepciónak, hanem kívülről akarja látni ezt a recepciót. Annál feltűnőbb, hogy *A három márványfej* kísérőszövegeinek elemzése során mégsem tudja megállni: nagy élvezettel kezdi a szöveget boncolgatni, és igen színvonalas értelmezés bontakozik ki a szemünk láttára, amelynek azonban már semmi köze sincs a fejezet főtémájához, a Jókait olvasó Jókaihoz. Félreértés ne essék, én ezért Szilasit nem kárhoztatom, sőt ezt a néhány oldalt a legélvezetesebbek közé sorolnám. De vajon miért nem működik itt a szigorú önkorlátozás? Egyrészt válaszolhatnám azt, hogy *A három márványfej* tényleg nagyon jó mű, amely méltán ragadta ma-

gával az elemzöt, és szerintem még ennél is sokkal többet ki lehetne belőle hozni. Másrészt azonban egy általánosabb sejtést is meg merek kockáztatni: az a lelkesedés, amelyet *A három márványfej* belőlem és láthatólag Szilasiból is kivált, talán csak jele egy általánosabban érzékelhető ten-

denciának, hogy a Jókai-kánonban alapvető változások készülődnek; a hangsúly átkerülhet a társadalmi funkciókat tudatosan vállaló korai irányregényekről az újszerű poétikai alakításmódokkal kísérletező kései Jókaira.

Hajdu Péter

SCHWEITZER PÁL: ADY ÉS MYLITTA. MŰ ÉS ÉLMÉNY KAPCSOLATA EGY SZERELEM HARMINC VERSÉBEN

Budapest, Argumentum Kiadó, 2000, 360 + [4] l.

Schweitzer Pál az Ady-filológia jól ismert alakja. Láng Józseffel együtt Ady költői életművének gondozója és kiadója, ennek a textológiai tevékenységének fontosságát az is növeli, hogy Ady összes költeményeinek kritikai kiadása jelenleg még befejezetlen. Adyról szóló tanulmányai, könyveiben az életmű egy-egy részletét egy pontosan meghatározott szempontból vizsgálja. 1969-ben megjelent *Ember az embertelenségben* című kisebb könyvnyi terjedelmű tanulmányában Ady világháború alatti korszakának szimbolikus motívumcsoportjait elemzi „a művészi eszközök átalakulásának és az átalakulást meghatározó – mindenekelőtt társadalmi – mozgatóerők viszonyának” (*Ember az embertelenségben: A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívumcsoportjai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 5) szempontjából. Schweitzernek ebben a könyvében az Ady-versek mögött meghúzódó életrajzi tényezők háttérbe szorulnak. *Szépség és totalitás* című 1980-as kandidátusi disszertációjában szintén Ady utolsó költői korszakának műveiben vizsgálja a szép fogalmának tartalmát. Könyvének bevezetőjében Schweitzer a következőkben határozza meg vizsgálódásának irá-

nyát: „A munka ilyenformán világgép-elemzés. Nem a szépséget igyekszik felmutatni az Ady-versekben, még kevésbé a szépség esztétikai fogalmának dedukcióját elvégezni belőlük. Arra kíván válaszolni, hogy mit jelent a szép mint szimbolikus tartalmú fogalom Ady ekkor született műveiben, illetőleg milyen korrelátum van e fogalom és a költői világkép teljessége között.” (*Szépség és totalitás: A szép fogalmának tartalma Ady utolsó alkotókorszakában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 11.)

A 2000-ben megjelent *Ady és Mylitta* című könyvében Schweitzer Pál a költő és a verseiben Mylittának nevezett Machlupné Zwack Mici 1913 tavaszától datálható s 1915-ig mintegy harminc verset ihlető viszonyának életrajzi vonatkozásait kutatja. A monográfia előzményeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy több évtizedes kutatómunka áll megszületésének háttérében. A szerző a könyv előszavában Hegedűs Nándor 1962-es, Ady Mylitta-verseiről írt s az ItK-ban megjelent tanulmányát említi mint azt a momentumot, ami a költő szerelmi költészetének erre az érdekes s életrajzi vonatkozásaiban addig részletesen nem ismert csoportja felé irányította a figyelmét. Ezt követte a hetvenes években

a személyes megismerkedése az akkor már nyolcvanas éveiben járó, Kanadából hazalátogató asszonnyal. Jelentős részben ez az idővel bensőségessé váló személyes kapcsolat motiválta a monográfia megszületését is. 1977-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumban készült az az interjú, melynek a szerkesztett változatát a könyv bevezetőjében olvashatjuk, s mely Ady és Mylitta kapcsolatának eseménytörténetét vizsgálva többször szolgál a szerző számára hivatkozási alapul. Az első híradás a szakma számára a megindult kutatásról az *Élet és Irodalom*ban 1986-ban megjelent rövid írás lehetett, a címe: *Ady és asszonyai*. Ebben a rövid írásban már nagyon vázlatosan megfogalmazódnak azok a fontos megállapítások, melyek Mylitta Ady életében és szerelmi lírájában elfoglalt kiemelt helyére vonatkoznak. Schweitzer cikkére a költő szerelmi életében szintén szerepet játszó, a cikkben személyesen is megszólított Dénes Zsófia írt kritikust, vitázó választ. A monográfia közvetlen előzménye, melyben a szerző sorra veszi a Mylitta-szerelmek ihlette versek életrajzi és élményhátterét, az Ady-Társaságban tartott előadása volt, mely nyomtatott formában az *Irodalomtörténet* 1997-es 3–4. számában jelent meg. Ez a dolgozat már előre vetíti a három évvel később megjelenő monográfia koncepcióját, gondolati vázát.

Schweitzer új könyvét három alapvető törekvés jellemzi. Egyrészt a szerző Ady Mylittával való kapcsolatának irodalomtörténeti jelentőségét kívánja hangsúlyozni. A Mylittához fűződő viszony egyike volt azoknak a gyakran párhuzamosan futó szerelmi kapcsolatoknak, melyek Ady Lédával való szakítása utáni időszakát jellemezték. Ez a kapcsolat azonban több figyelmet érdemel a sokszor leginkább

csak szexuális motívumok által inspirált kalandoknál, részben az asszony alakja, részben pedig az egyébként kiteljesületlen szerelem versihető hatása miatt. A harminc vers, melyek megszületésének élményhátterét és inspirációját Schweitzer a Mylitta-szerelmben látja, Ady szerelmi költészetében mennyiségileg a Léda-versek után a második legnagyobb csoportot alkotja. A monográfiairól egyik feladata tehát egyrészt az, hogy a versekkel kapcsolatban meggyőzően bizonyítsa, hogy azok a Mylitta-szerelmekhez köthetők. Az ihlető személy pontos kilétének bizonyításával kapcsolatban a szerző a következő módszertani megállapítást teszi: „Mikor beszélhetünk szerelmi élményből született lírai alkotással kapcsolatban valamely személy közvetlen inspirációjáról? Nyilvánvalóan akkor, ha az illető valamiképpen – mégpedig az egyértelmű azonosítást kielégítő módon – jelen van a mű szövegében. Tehát nem csupán »meghatározatlan tárgyiasságként«, hanem akár úgy, hogy a versbeli Én hozzá (is) beszél, akár pedig úgy, hogy félre nem érthetően róla beszél az Én. A konkrétság és az elvonatkoztatottság igen változatos szintjein ölthet így alakot a befogadó szemében az illető és ihlető személy” (234).

Ebben a munkájában Schweitzer megközelítési módja az életmű és a költő életének jellegzetes viszonyát feltételezi, mely szerint az élet és a műalkotás sajátos egységet alkot. Erre utal a Thomas Mann-tól választott mottó is. Schweitzer Pál célja ebből kiindulva a kapcsolat eseménytörténete, a versfakasztó élmények és a műalkotások hármasszoros viszonyának életrajzi-alkotáslelektani vizsgálata.

A szerző nem titkolt szándéka továbbá az, hogy munkájával megvesse a tudomá-

nyos igényű életrajzírás alapjait, s ezzel mintegy rehabilitálja az irodalmi alkotások életrajzi megközelítésből történő vizsgálatát. Az életrajzíró végső célja, hogy a költő életének eseményeit a lehető legpontosabban rekonstruálja, s ez már önmagában kijelöli kutatásainak korlátjait, hisz a teljes és pontos rekonstrukció eleve lehetetlen, mivel a rendelkezésre álló források gyakran pontatlanok és ellentmondásosak. Ezért Schweitzer elsődleges módszere, mely egyben az életrajzírás tudományosságát is szavatolja, az aprólékos forráskritika. Feldolgozandó forrássá válik a kutató számára minden, ami közvetve vagy közvetlenül kapcsolódik a költőhöz, s életének valamely mozzanatára rávilágít. A szanatórium házirendje és bejelentőkönyve, visszaemlékezések, levelek és maguk az irodalmi alkotások is lehetőséget adnak Schweitzer számára arra, hogy megpróbálja hitelesen felidézni azokat az életrajzi eseményeket, ihlető élményeket, melyek a Mylitta-versek alkotás-lélektani háttéréül szolgálnak. Az életrajzi kutatás másik jelentős akadályja a hiteles források hiánya. Nemcsak a gyakran több évtized távolában lejegyzett visszaemlékezések hitelességének kérdésessége okoz nehézséget a kutató számára, hanem – ezt megelőzően – a források hiánya is. Megvannak például azok a levelek, melyeket Mylitta írt a költőnek, de egy levelezőlapot leszámítva az összes Ady által az asszonyhoz írt levél elveszett. Ady megjegyzéseit és elvárásait új szerelmére vonatkozóan, a nőről alkotott véleményét, elképzeléseit közös jövőjükéről az Ady Lajoshoz, Hatvany Lajoshoz, Bölöni Györgyékhez vagy éppen Boncza Bertához írt levelekből idézi a szerző. Az életrajzi források másik két jelentős csoportja a Mylitta által Adynak

írt levelek, melyekből Schweitzer rekonstruálni igyekszik az elveszett Ady-levelek gyakran követelőző, türelmetlen vagy számon kérő hangnemét, illetve forrásértékű dokumentumok lesznek ebből a szempontból maguk a műalkotások is. Vizsgálódásai során a szerző – részben, hogy a Mylitta-verseknek Ady szerelmi lírájában elfoglalt kitüntetett helyét igazolja – több esetben bizonyítani igyekszik, hogy a műveket a vizsgált szerelem ihlette. Ennek kapcsán válik fontossá a versekben megjelenő motívumok alapos vizsgálata, az életrajzi forrásokból történő levezetése. Például a Hold együttes nézésének maria-grüni emlékéből így vezeti le Schweitzer az Adynál egyébként gyakori Hold-motívum jelentésgazdagodását több Mylitta-versekben is, de hasonlóan fonódnak össze a nő alakjával *A fogyó Hold* című vers *tenger és erkély* szavai is.

Mindezekkel a nehézségekkel – az *Előszó* tanúsága szerint – Schweitzer tisztában van. Mint ahogy azzal is, hogy a visszaemlékezések vagy más életrajzi tanulmányok pontosságának és hitelességének vizsgálata során gyakran vitába kell szállnia korábban elfogadott megállapításokkal. Az első és legfontosabb észrevétele a szerzőnek, mellyel az Ady-irodalom eddigi álláspontját alapvetően felül kívánja írni, az, hogy a Mylitta-szerelem ihlető hatását kiterjeszti az 1913. november 1. után született szerelmes versek néhány darabjára is. Schweitzer emellett még számos más kérdésben folytat vitát az Ady-filológia nem egy jeles képviselőjével. Ady Lajossal, Bustya Endrével, Hegedűs Nándorral, Földessy Gyulával és – mindenekelött – Dénes Zsófiával szemben foglal el ellentétes álláspontot. A költő öccsének és egykori menyasszonyának a kijelentéseit

nem egyszerűen, szigorú érvekkel alátámasztva cáfolja, de feltárja azokat a motívációkat is, melyek miatt Ady Lajos és Dénes Zsófia átírták a valóságot. Ady Lajos bátyjáról írt könyvének több állítását megbízhatatlannak tartja, Bustya Endrének azt a megállapítását cáfolja, mely szerint 1913 májusában Ady még egyszer találkozott volna Lédával.

Schweitzer érveléséről általában elmondható, hogy minden esetben logikus, forrásokból vett idézetekre hivatkozva száll szembe vitapartnereivel, s fenntartja annak a lehetőségét, hogy az olvasó a dolgokat másként látja: „A felhozott példák alapján alakítsa ki az olvasó saját ítéletét” – írja egy helyen (205). A Dénes Zsófiával folytatott polémia azonban túlmegegy a tudományos vita keretein. Vele kapcsolatban nem egyszerűen arról van szó, hogy a monográfiaíró bizonyos kérdésekben ellentétes álláspontot képvisel, még csak nem is egyszerűen arról, hogy feltárja az író nő férfitéveséseinek okát. Dénes Zsófia alapvető törekvésének Schweitzer azt tartja, hogy az író nő minél nagyobb szerepet szeretett volna betölteni Ady életében, ezért a költő halála után igyekezett más szerelmi kapcsolatok jelentőségét csökkenteni. Külön meg kell említeni ezt az egész könyv hangvételét is befolyásoló vitát azért is, mert Schweitzer egy egész fejezetet szentel neki. Részletesen vizsgálja itt azt, hogy Dénes Zsófia milyen képet fest az Ady életében előforduló többi nőről, mérlegre teszi az író nő vallomásait, visszaemlékezéseit a költőhöz fűződő viszonyáról, végül a Mylittára vonatkozó kijelentéseit veti egybe az eddig leírtakkal. Tagadhatatlan tény, hogy szükség van a választott téma keretein belül tisztázni Ady és Dénes Zsófia viszonyának életrajzi

vonatkozásait, hisz kettejük kapcsolatának kezdete csaknem egybeesik a Mylitta-szerelmem intenzív verstermő időszakának végével, szükség van a polémia is, hisz Dénes Zsófia könyveinek köszönhetően szintén meghatározó alakja az Ady-irodalomnak. Az azonban kérdéses, hogy mindezt a könyv csaknem egyötödét kitevő fejezetben célszerű-e tárgyalni, s nem lett volna-e jobb esetleg egy külön tanulmányt szentelni a kutatás során felmerülő hasonló problémákkal együtt ennek is.

A könyv szerkezetét, leszámítva az előbbi kritikai észrevételt, a logikus felépítés jellemzi. A bevezető interjút követő első öt fejezetben a szerző megismerteti az olvasót Zwack Emma Mária, azaz az Ady-versek Mylittájának életével, részletesen bemutatja a megismerkedés helyszínét, a mariagrüni szanatóriumot, az 1913 tavaszán ott gyógyuló, s a költő és Mylitta kapcsolatának alakulásában valamilyen módon szerepet játszó ismerősöket, s hiteles dokumentumokra támaszkodva igyekszik rekonstruálni a megismerkedés körülményeit. Zavarba ejtő az az aprólékosság, amivel Schweitzer Pál az adatokat (mint egy nyomozó) összegyűjti, rendezi és értelmezi. Azzal együtt, hogy ez az aprólékos és lelkiismeretes filológusi munka szavatolja munkájának színvonalát, mégis felvetődik az a módszertani kérdés, hogy milyen mélységig kell belemenni az adatok gyűjtésébe és részletezésébe, meddig gazdagítja ez az Ady-irodalmat, s mikortól lesz felesleges tényhalmozás. Más szóval: bővül-e irodalomtörténeti ismeretünk, ha tudjuk, hogy Ady mariagrüni ismerőse volt az a Richard Pserhofer, akinek édesapja kísérletezte ki az Ausztriában ma is használt, s Magyarországon a húszas évekig Pserhofer-labdacsok néven árult hashajtót.

A következő tizenhárom fejezet (köztük az *Ady, Zsuka és Mylitta* című, mely a Dénes Zsófiával való vitának szenteltetett) Ady és Mylitta kapcsolatának alakulását vizsgálja a fentebb már részletesen ismertetett szempontok szerint. Schweitzer Pál szerkesztési elve az, hogy a Mylitta-versek életrajzi-eseménytörténeti háttérét kronologikus rendben tárgyalja. Ettől a szervezőelvtől a szerző csak indokolt esetben tér el. Sohasem elégszik meg azzal, hogy szigorúan a szerelmi viszony eseménytörténetét vizsgálja, mindig számot vet azokkal a tényezőkkel is, melyek a költő vagy az asszony életét befolyásolták, közvetve vagy közvetlenül befolyással voltak tehát a kapcsolat alakulására is. Sor kerül ennek kapcsán többek között a Mylittával való megismerkedéssel egy időben Ady Hatvanyval folytatott irodalmi vitájának rövid ismertetésére, de kitér a szerző a Mylitta-szerellemmel párhuzamosan futó viszonyok női szereplőinek bemutatására is.

A Mylitta-versek tágabb kontextusát azonban a befejező fejezet jelöli ki, ebben a záró részben kívánja pontosan tisztázni a szerző a mintegy harminc vers helyét a költő műveinek sorában. Az 1912-es év eseményeinek áttekintésekor az Ady életét, hangulatát és világszemléletét befolyásoló életrajzi és politikátörténeti tényezőket veszi elsőként sorba Schweitzer Pál. A költő egészségi állapotának rosszabbra fordulása s az 1912-es év véres eseményei utáni politikai távlatvesztés voltak azok a meghatározó momentumok, melyek miatt Ady ezt az évet mint – ahogy Csinszka-hoz írt levelében olvashatjuk – „legmeghurcolóbb, legveszélyesebben sok válságos” esztendőnt élte meg. Ady szerelmi életét tekintve is fordulópont ez az év, hisz tavasszal szakít Lédával, s az ezt követő két

évet a „nagy viszony” keresése jellemzi, melyet aztán egy ideig éppen Mylittában vélt felfedezni. Az 1912-es év szerelmi viszonyai közül az Adához, Bisztriczkyéné Csutak Médiához és a Böhm Arankához fűződő kapcsolatot részletezi a költő. Az Adához fűződő beteljesületlen szerelmi viszony már bizonyos értelemben a Mylitta-szerelem viszonzatlanságát előlegezi, csakúgy, mint a *Margita élni akar* Ottokárjának reménytelen szerelme. A verses regény szerepét a Mylitta-versek szempontjából így foglalja össze a szerző: „Verses históriájának megírása által mintegy felkészítette magát a költő azoknak az érzéseknek az intenzív átélésére, melyeket utóbb a Mylittához fűződő szerelmében realizál majd.” (321.) Ekképpen válik ez a mű a későbbi szerelmes versek előképévé. A záró fejezet utolsó soraiban pedig így összegzi Schweitzer Pál könyvének mondanivalóját: „Az Ady szerelmének viszonzása által nyíló sorsfordulatot vállalni képtelen, önnön természetében rejlő lehetőségekhez felnőni nem tudó asszonyból a költői látásmód »pogány istennő«-t, Mylittát, a »Minden« megtestesítőjét alkotta meg. »Rejtett kitalálásuk a zseniknek« lett belőle – ahogy *A legfőbb várta*, ez a kép- és gondolatlitánia egyik sora mondja róla. Egy távlatvesztéssel fenyegető történelmi pillanat idején a lelki kiüresedés veszélyének elhárításában nyújtott segítséget ez a maga közvetlen valóságában mind távlatlanabbnak bizonyuló szerelem. Mindaz, amit Ady képes volt tőle »kidacolni« és távlatlatteremtő mozzanatként műveibe illeszteni, gyakorta készíti rá, hogy hálatalt szívvel forduljon e »nemsikerült szerelme« asszonyához, akitől »a kínok adományá«-t kapta: »Íme megköszönöm, hogy vagy.«” (332.)

A rövidítések jegyzékét és a jegyzeteket követően néhány olyan fotót tesz közzé Schweitzer Pál, melyek segítséget nyújtanak az olvasó számára ahhoz, hogy fantáziájában megelevenítse azoknak az alakját, akikről a könyv szól. Így kapunk képet arról a Mylittáról, akit Ady ismert, s arról, akivel Schweitzer készített interjút. De találunk fotót itt a megismerkedés színhelyéről, a mariagrüni szanatóriumról, a szanatóriumi betegtársakról, Richard Pserhoferről és Winterberg Rudolfról, s a szanatórium főorvosának mellszobráról. Az utolsó két fénykép Ady Mylittához írt egyetlen fennmaradt levelezőlapját, valamint a költőt és kezelőorvosát, dr. Kozmutza Bélát ábrázolja.

Mindeddig Schweitzer Pál Mylittakönyvét a maga által kijelölt keretek és törekvések összefüggésében vizsgáltam, így igyekeztem kiemelni a monográfia értékeit, s a néhány kritikai megjegyzés is a szerző lelkiismeretes, alapos munkáját tiszteletben tartva hangzott el. Nem is kívánok ennél többre vállalkozni, végezetül pusztán jelzem a könyv irodalomtudományi kontextusából fakadó további észrevételek lehetőségét. Ennek kapcsán fellelevenítem Király Istvánnak egy 1989-ben megjelent, Ady 1912 és 1914 közti szerelmi líráját vizsgáló tanulmányát. Király, aki egyébként Mylittára vonatkozóan hasonló megállapításokat tesz, mint Schweitzer, a korszak szerelmes verseinek vizsgálatakor eleve elutasítja az életrajz-centrikus megközelítést, s noha megállapítása

elsősorban az időnként botránys szerelmi kalandok és a művek szépsége közti feloldhatatlannak tűnő ellentétből fakad, mégis figyelemre méltó. A költői életrajz az előtérbe helyező felfogással szemben a műalkotásokat az elemzések középpontjába állító kritikáról a következőket mondja: „Számba veszi azt, hogy a mű, mint mindig, itt sem a partikularitásból, az esetlegességből, a hétköznapok síkján született meg, de a világnézet szintjén. S bármily érthetetlenül hangzik is ez az életrajzi magyarázat avítt, pozitivista sablonjából kitörni nem tudó látásmód számára: nem az életrajzi ok magyarázza az összefüggéseket, hanem épp fordítva: a kommentált biográfia törvényeinek megfelelően a mű érteti inkább az egyéni életet.”

Király István álláspontja természetesen csak egyike azoknak a lehetséges kifogásoknak, melyek Schweitzer munkáját érhetik. Schweitzer könyvét végigolvasva pedig az is nyilvánvalóvá válik, hogy nem a hagyományos életrajzírás felelevenítéséről van szó, sőt még csak nem is az életrajz-centrikus műelemzési szempont kizárólagos érvényesítéséről. Schweitzer Mylitta-monográfiájának igazi lehetősége éppen az lehet, hogy az életrajzírást újra az irodalomtudomány érdeklődési körébe vonja, s ennek érdekében egy termékeny tudományos vita kiindulópontjává válik. Ennek az elméleti vitának az esélyeit mérlegelni azonban már túlmegy a jelen recenzió keretein.

Szénási Zoltán

DÉRY TIBOR: SZÉP ELMÉLET FONÁKJA. CIKKEK, MŰVEK, BESZÉDEK, INTERJÚK (1945–1957)

Sajtó alá rendezte Botka Ferenc, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002, 603 l.

Szép elmélet fonákja – ezzel a címmel tette közzé Botka Ferenc a Déry Archívum legújabb kötetét. A Déry Archívum keretében Botka Ferenc a Déry-hagyaték több kötetnyi anyagának teljes feltárására vállalkozik. A sorozat eddig megjelent kötetei Déry Tibor kiadatlan vagy az irodalmi köztudat számára ismeretlen műveit, édesanyjával, feleségeivel folytatott levelezését szakszerű gondozásban tárják a széles olvasóközönség elé. A legújabb kötet az 1945 és 1957 közötti időszak dokumentum jellegű írásait tartalmazza, túlnyomórészt cikkeket, beszédeket, interjúkat, jegyzeteket, de találunk itt néhány szépirodalmi művet is: novellákat, forgatókönyveket, egy rádiójáték szövegét. Az előszóban értesülhetünk a könyv keletkezésének történetéről: miként lett a sorozat tizenötödik darabja, az 1945 utáni dokumentumok gyűjteményének pedig első része. De a cím sem véletlen. Déry 1956-ban keletkezett *Útkaparó* című cikkében az 1948-tól számítandó korszak irodalmi közállapotát jellemzi így. „Olyan kor, amelyben a szép elmélet csak fonákjával súrolta életünket.” Hogy mit takar ez a sommás ítélet, azt Déry ki is fejti. „...elképzelek egy utazót – írja –, aki bármelyik régebbi korszakunkból mai irodalmunk művei közé érkeznek: úgy érezné magát, mint Gulliver, ha az óriások birodalmából közvetlenül a törpék országába hajózott volna át. S mint annak idején Lilliputban, bennünket is kizárólag arról vitáztattak, vajon a tojást a hegyesebb vagy a vastagabb végén kell-e feltörni.” De miért tulajdonít az irodalomtörténész és szerkesztő e felismerésnek kiemelt

jelentőséget? Déry ezt a cikkét 1956 nyarán előszónak szánta egy kiadásra összeállított tanulmánykötetéhez, melybe az összes, korábbi gondolkodásmódját, politikai állásfoglalását kifejező írását fölvette. Bevezető kommentárjában Botka e cikket valóban Déry ars poeticájaként értékeli, abban a gesztusban pedig, mellyel az író tanulmánykötetében felvállalja az összes korábbi politikai gondolkodását kifejező megnyilvánulását, jelen kötet szerkesztési elvének visszaigazolását is látja. „Őszintén be kell vallanunk – írja –, hogy mindezt elégtétellel olvastuk – kötetünk és sorozatunk elgondolását és igazolását látva a szavakban. S egyben jelképes felhatalmazást is arra, hogy amit Déry – bizonyos korhoz kötött megfontolásokból – mégis kihagyott, azt most utólag teljesen joggal emelhessek ki a feledésből: hiszen általuk még hitelesebb és árnyaltabb lesz a pályakép.”

De miként tekinthető e kötet egészére nézve érvényes ars poeticának ez a felismerés, melyet Déry 1956 nyarán vet papírra, hiszen maguk a szövegek a művészi hitvallásról alkotott nézetek, a *szép elméletek* tekintetében korántsem egységesek? Valóság és művészet, politika és művészet egymáshoz való viszonya ebben a kötetben újra és újra visszatérő kérdés, de az író különféle válaszokat ad és különféle írói eljárásokkal kísérletezik. 1953 első felében keltezett írásaiiban például valami olyasmivel, amit ő maga kommunista mitológiának nevez, azt is hozzátéve, hogy mit ért ezen: „a valósághoz tartva magát, de a valóság leglényegesebb elemeit kiemelve.” Amit ő itt valóságnak nevez, az az aktuális

politikai kánon akceptálását jelenti, és a művészet célját ennek propagálásában jelöli meg. Déry politikai jóhiszemősége korábbi írásaiiban is megnyilvánul, de ezekből az írásokból az is kiderül, hogy egy olyan társadalmi berendezkedésnek szavaz bizalmat, melytől éppen az általános emberi szabadság szavatolását várja, s hogy ez számára mindenekelőtt a szólás-szabadság és az alkotói szabadság érvényesülését jelenti. 1953 júliusától keltezett írásaiiban, beszédeiben ennek az igénynek a hangsúlyozásához már kritikai hangvétel is társul, de ez leginkább a hatalomhoz intézett számonkérés, a politikus, a politizáló író hangja. Hogy az irodalom, a művészet mégiscsak valami egészen más természetű formáció lenne, hogy az emberi lét kiteljesítéséért nagyon is felelős, ám lételeme mégsem az aktuális politika – ez a gondolat valóban itt, ebben a szerkesztő által is kiemelt írásban fogalmazódik meg világosan. Művészet és valóság viszonyának kérdése itt nem a szocialista realizmus ideológiai keretében, hanem az írói számvetés és az önvizsgálat összefüggésében merül fel. Az önreflexió eme képessége, s az a kritikai attitűd, mely az írókat az uralkodó kultúrpolitika által képviselt kánontól eltávolítja, szellemi nagykorúvá válását jelzi. Ilyen értelemben valóban tekinthető ars poeticának. Egy tudatfolyamat végpontját is jelöli ez a felismerés, annak a tudatfolyamatnak vagy szellemi érsnek a végpontját, melyről éppen e kötet szövegei tanúskodnak. Abban az értelemben is végpontnak tekinthető, hogy innen kapnak értelmet az előző évtized írásai. Innen kezdődhet a visszaszámlálás, ebből a nézőpontból mint centrumból kiindulva áll össze egy történet: az írói útkeresés története. Ennek a történetnek lesznek részei az

egy-egy szövegek, ennek részeként vállalható az előzmények, a művész melléfogásai, a közember tévedései. Ez a nevelődési történet, melyet a szerkesztő e kötetben oly kitűnő érzékkel fölvezet, joggal emlékeztethet bennünket egy bizonyos G. A. úr X.-béli történetére, hiszen itt is, akárcsak a regényben, tanúi lehetünk annak, ahogyan a naiv idegen, a jóhiszemű kívülálló szeméi előtt is lassan feltáruulnak a kulisszák mögött rejlő titkok.

A szerzői és a szerkesztői elvek között valóban fellelhető és a szövegtöredék egészében kimutatható megfelelés, már-már tökéletes harmónia nem csupán utólagos és véletlenszerű egybeesés. Botka Ferenc személyében tudós és érzékeny literátor vallatja Déry életművét, s e vállalatás célja nemcsak a szenvedélyes feltárás, a megbízható, precíz adatkezelés, hanem a megértés és a hiteles értelmezés is. Botka nem valamely külsődleges szerkesztői elvnek rendeli alá a szövegeket, hanem saját nézőpontját igazítja azokhoz, figyelmét leginkább arra összpontosítva, hogy saját létükhöz segítse a szövegeket, saját közegükben hagyja őket létezni. Természetesen azzal is tisztában van, hogy a tizenkét év dokumentációját felölelő szöveggyűjtemény sem világnézeti, sem pedig esztétikai nézetek vonatkozásában nem egységes, ennek megfelelően a különböző alkotói korszakokat élesen el is határolja egymástól. A kötetet három fejezetre tagolja, az első fejezetet az 1945-től 1948-ig számítandó korszak írásai alkotják, a másodikikat 1949-től 1953 júniusáig keletkezett szövegek, a harmadikat pedig az 1953 júliusa és 1957 közöttiek. Az egyes fejezetek közötti törésvonalak éppen az írói hitvallás jelentős fordulatait jelzik. Botka készséggel megnyitja azt a teret,

amelyben e szövegekkel értelmes párbeszéd folytatható, hozzásegíti a olvasót ahhoz, hogy az egyes írásokat önmagukban, az életmű vagy a történelmi háttér előzetes ismerete nélkül is megértse, hiszen minden szöveghez külön mellékeli a szükséges háttérismereteket. Magyarázatai, bevezető kommentárjai az egyes írásokat irodalomtörténeti kontextusba helyezik, mintegy horizontális vetületet teremtve a szövegeknek. E kötetkompozíció érdeme, hogy két irányú olvasatot is kínál: a szövegek a maguk töredezettségükben, pusztán azáltal, hogy egymás mellé rendeződnek, egy tudatfolyamatot rögzítenek, s persze a korra is visszautalnak, melynek termékei, de a tudatos és egyben tudós szerkesztői eljárás ezen túlmutatóan egy kortörténetet is megrajzol általuk, oly módon, hogy nem mulasztja el feltárni az egyes szövegek történeti és élettörténeti háttérét, kontextusát. Ily módon tehát a szöveggyűjtemény kínálta vertikális olvasat mellett egy másik vetület is érvényesül. Ami azért is érdekes, mert többfajta olvasói élményt is kínálhat a könyv: a szövegek lineáris olvasata egy életmű vagy korszak belső titkaiba nyújt betekintést, de

a szövegek eleve történeti kontextusba illesztve is értelmezhetők. A félreolvasások útvesztőitől Botka megkíméli az olvasót, szerkesztői és értelmezői eljárása a szöveggel folytatott termékeny párbeszéd mintája lehet.

Az egyes írások önmaguk töredékes voltában talán az olvasó figyelmére kevésbé méltó irodalmi melléktermékeknek minősülhetnének, de Botka szerkesztői munkája révén egy életmű alkotóelemeivé, annak részeivé válnak. Egy olyan mű részévé, melynek létrejöttében nemcsak a szerzői teljesítménynek, hanem a recepció értő és értelmező tevékenységének is jelentős szerepe van. Jelen kötet mindazonáltal csupán egy sorozat töredéke, mely sorozat ugyancsak adalék lenne valamihez, egy még nagyobb egész, a teljes életmű hiteles része kíván lenni. S ha egy pályakép megalkotásában a recepciónak valóban meghatározó szerepe van, akkor Botka Ferenc eddigi teljesítménye alapján ebben a terjedelmében is grandiózus vállalkozásban egy valóban teljes és hiteles életmű feltárásának az esélyét láthatjuk.

Bandi Irén

A folyóirat megjelenését támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 2003

Borítóterv: Szentés Éva
A nyomdai munkálatokat a Dabas-Jegyzet Kft. végezte
Felelős vezető: Marosi Györgyné

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti a Balassi Kiadó
Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20.,
tel./fax: 214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a ki-
adó Postabank 11991102-02120733 számú számlájára.
Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjaiban (1023 Buda-
pest, Margit u. 1., tel.: 212-0214; Kis Magiszter Könyvesbolt, 1053 Budapest,
Magyar u. 40., tel.: 327-7796).

Egy szám ára: 700 Ft

Külföldön tejeszti a Balassi Kiadó

SOMMAIRE

<i>Christ-von Wedel, Christine</i> : Les erasmistes hongrois eurent-ils un effet sur Erasme ? L'éducation des femmes et la paix	137
<i>Hajdu, Péter</i> : L'héritage aristotélique et le critère de l'unité dans la théorie du roman de József Bajza	152
<i>Lackfi, János</i> : Les nouveaux espaces des temps modernes (Le motif de la chambre garnie au mois dans la poésie lyrique précoce de la première génération du périodique Nyugat)	182
 Bulletin	
<i>Pienták, Attila</i> : Les notes de Mihály Babits sur János Arany : Manuscrit, reconstruction, édi- tion	205
 Atelier	
<i>Holler, László</i> : Qui rédigea la <i>Chronicon Pictum</i> ? Une nouvelle hypothèse	210
<i>Fazekas, Sándor</i> : A propos des mémoires de Gábor Mindszenti	243
<i>Maczák, Ibolya</i> : Le plagiat canonisé (La création des textes dans les sermons baroques hon- grois)	261
<i>Hansági, Ágnes</i> : Le précédent Jókai et le canon du romantisme hongrois au tournant du mil- lénaire	277
 Analyse	
<i>Mezei, Márta</i> : La <i>Préface</i> et la <i>Vanitatum vanitas</i> de Ferenc Kölcsey	297
<i>Somorjai, Eszter</i> : « L'homme de fer » : Une métaphore sur la scène (Mihály Vörösmarty ; <i>Le Ban Marót</i>)	317
 Revue	
Jankovits, László : Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius köl- tészetiében (Les traditions de l'interprétation dans la poésie de Janus Pannonius) (<i>Bíró, Csilla</i>)	330
Molnár, Antal : Katolikus missziók a hódolt Magyarországon (Des missions catholiques dans la Hongrie de la conquête turque), I (1572–1647) (<i>Monok, István</i>)	337
Varga, Imre–Pintér, Márta Zsuzsanna : Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú is- koladramák a 17–18. században (L'histoire sur la scène. Des drames scolaires hongrois à sujet historique aux 17 ^e –18 ^e siècles) (<i>Demeter, Júlia</i>)	341
Katona, István : A kalocsai érseki egyház története (L'histoire de l'église archiépiscopale de la ville de Kalocsa), I (<i>Szabados, György</i>)	345
Éder, Zoltán : Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből (Des chapitres de l'histoire des relations européennes de la civilisation hongroise) (<i>Thimár, Attila</i>)	349
Szilasi, László : A selyemgubó és a „bonczoló kés” (Le cocon et le scalpel) (<i>Hajdu, Péter</i>)	353
Schweitzer, Pál : Ady és Mylitta. Mű és élmény kapcsolata egy szerelem harminc versében (Endre Ady et Mylitta. La relation de l'œuvre et de l'expérience dans trente poèmes d'un amour) (<i>Szénási, Zoltán</i>)	356
Déry, Tibor : Szép elmélet fonákja. Cikkek, művek, beszédek, interjúk (L'autre face d'une belle théorie. Articles, œuvres, discours et interviews), 1945–1957 (<i>Bandi, Irén</i>)	362

„A hónapos szoba jobb híján tartott könnyű kis szerető, varrolány vagy boltoskisasszony, a hotelszoba viszont óhatatlanul kurtizán, még ha képes is mindenben felvenni egy úrinő allűrjeit.”

„...ez a szép új világ egyszerűen bevakolta a falba a régi vétkeket és szorongásokat, újrafestette a tapétát és átalakította a bútort, de a mélyben minden maradt a régiben.”

„Ha igen, akkor esetleg oda lyukadunk ki, hogy az ember neme egész egyszerűen választás kérdése.”

„...így a lázadó pásztorok a kálvinista és a lutheránus papok sátáni allegóriái.”

„...még azt is hangsúlyozza, hogy az epigramma és a gnóma összekeverése nagyon nagy veszélyekkel jár...”

„Nehéz az olyan őснаiv olvasót elképzelni, akinek semmilyen előzetes elgondolásai nincsenek például arról, hogy mi a regény és hogyan működik, hanem pusztán a regényolvasás alapján képes regényelméletet alkotni...”